

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM
DALI

DOKTORA TEZİ

OSMANLI DEVLETİ’NİN
MERKEZİLEŞMESİNDE TELGRAFIN ROLÜ:
1855-1909

Bahadır ÇELEBİ

2502120377

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet Öznur ALKAN

İSTANBUL – 2020

Düzeltilmiş Tez

ÖZ

OSMANLI DEVLETİ'NİN MERKEZİLEŞMESİNDE TELGRAFİN ROLÜ: 1855-1909

Bahadır Çelebi

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi ile birlikte kendini gösteren idari modernleşme süreci Abdülhamit döneminde olgunlaşarak devam etmiştir. Bu idari modernleşme sürecinin en önemli hedefi merkezileşmeyi sağlamaktır. Merkezileşmenin sağlanması ise devletin alt yapısal iktidarını geliştirmesini zorunlu kılar. Telgraf iletişimi alt yapısal iktidarı destekleyen bir lojistik araç olarak Osmanlı Devleti'nin modernleşme hamlelerini desteklemiştir. Ancak telgraf iletişimi altyapısal iktidarı artırarak aynı zamanda toplumsal güçlere de merkez karşısında iktidar olanakları sağlamıştır. Geniş bir coğrafyaya ve farklı etnik ve dini aidiyetlere sahip mozaik bir nüfusa sahip olan Osmanlı Devleti'nin idari modernleşme hamlelerini, homojen bir nüfusa ve daha küçük topraklara sahip bir devlet kadar başarılı bir biçimde gerçekleştirmesi beklenemezdi. Bu nedenle, Tanzimat ve Abdülhamit dönemleri için merkezi devletin iktidarı, parçalı yapısının görünür olduğu ve çevre bölgelerde bütüncül hakimiyet olarak değil dağınık iktidar olarak tezahür ettiği dönemlerdir. Bu dağınık iktidar, merkezi devlet ile birlikte farklı toplumsal aktörlerin rol aldığı ve 'çoklu hakimiyet ve muhalefet alanlarında' gerçekleşen iktidar mücadelelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Telgraf iletişiminin, merkezileşme çabası içerisinde farklı toplumsal güçlerle mücadele halinde bulunan Osmanlı Devleti'nde zorunlu olarak idari işlevleri ön plana çıktığından, Osmanlı idari modernleşme dönemini telgraf iletişimine referansla ele almak, bu dönemin koşullarının farklı bir bakış açısıyla analiz edilmesini sağlayacaktır. Bu tezin amacı, Osmanlı Devleti'nde 1855-1909 yılları arasındaki merkezileşme çabalarını, idari modernleşmeyi açıklayan teorik çerçeveler kullanılarak ve toplum içinde devlet yaklaşımı esas alınarak, telgraf iletişiminin yer aldığı örnek olaylar üzerinden ve merkez çevre ilişkilerini bağlamında değerlendiren

bir sentez yaratmaktır. Bu sayede, uzun 19. yüzyılın karmaşık modernleşme sürecinin Osmanlı Devleti ve toplumunda nasıl yankılandığı da farklı bir bakış açısıyla ortaya konmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Modern devlet, merkez-çevre ilişkileri, altyapısal iktidar, toplum içinde devlet, telgraf iletişimi, çoklu hakimiyet ve muhalefet alanları, dağınık iktidar.

ABSTRACT

THE ROLE OF TELEGRAPH IN THE CENTRALIZATION OF OTTOMAN STATE: 1855-1909

Bahadır Çelebi

The administrative modernization process, which manifested itself in the Ottoman State with the Tanzimat period, continued to mature in the period of Abdulhamit II. The most important aim of this administrative modernization process is to achieve centralization. Achieving centralization requires the state to develop its infrastructural power. Telegraph communication supported the modernization initiatives of the Ottoman State as a logistic mean by supporting the infrastructural power. However, the development of infrastructural power at the same time provided societal actors with opportunities for power across the central state. The Ottoman State, which has a wide geography and a mosaic population with different ethnic and religious affiliations, could not be expected to successfully perform administrative modernization initiatives as much as a state with a homogeneous population and smaller lands. Therefore, the power of the central state for the Tanzimat and Abdülhamit II periods is disaggregate state power and manifested as dispersed domination instead of integrated domination in the peripheric regions. This dispersed power emerges as a result of the power struggles that take place in multiple arenas of domination and opposition, in which different social actors play a role with the central state. Telegraph communication's administrative functions became necessarily prominent in the Ottoman State which is struggling against other actors. For this reason, addressing the Ottoman administrative modernization period with reference to telegraphic communication will enable us to analyze the conditions of this period from a different perspective. The aim of this dissertation is to create a synthesis that evaluates the centralization efforts between the years of 1855-1909 in the Ottoman Empire, using theoretical frameworks that explain administrative modernization and based on the state-society approach, on the case studies in which telegraph communication takes place and in the context of center-periphery relations.

In this way, how the complex modernization process of the long 19th century resonated in the Ottoman state and society will be revealed from a different perspective.

Keywords: Modern state, center-periphery relations, infrastructural power, state-in-society, telegraph communication, multiple arenas of domination and opposition, dispersed domination.

ÖNSÖZ

Doktora tezi yazma süreci çok farklı dinamikleri olan ve ancak bu deneyimi yaşamış insanların anlayabileceği oldukça zorlu bir deneyim. Benim tez sürecim ise garip bir şekilde hayatımın başka nedenlerle en sıkıntılı yıllarını yaşadığım bir döneme denk geldi. Hayatıma temas eden insanların kalitesi ve arkadaşlıkları konusunda kendimi çok şanslı bir insan olarak görüyorum. Bu nedenle tezimi yazmam konusunda desteği olan herkese kısa bir önsöz bölümünde teşekkür etmem mümkün değil. Yine de elimden geldiğince bunu denemeye çalışacağım.

Elbette ilk olarak, elimden geldiği kadarıyla olabildiğim insan olmam konusunda en büyük emek ve özveriye sahip iki insan olan çok değerli eşim Elif Reis ve annem Nuray Çelebi'ye ölçülemeyecek seviyedeki minnettarlığımı belirtmek isterim. Elif Reis olmadan yaşama anlam yüklemek ve her şeye rağmen bu hayat içerisinde eylemeye devam etmek benim içim mümkün olmayacaktı. Üretebildiğim her şey benim olduğu kadar değerli annemin de ömürlük emeğinin bir sonucudur. Eşsiz karakterde bu iki kadın bu çalışmanın ortaya çıkmasının en büyük destekçileridir.

Çok değerli hocam ve tez danışmanım Mehmet Ö. Alkan, tanıştığımızdan bu yana örnek bir hoca olmanın tüm vasıflarını temsil eden bir insan olarak hem tez çalışmalarında hem de hayatımdaki diğer sorunlarla mücadele etmemde bana yaşadığım sürece unutmayacağım türden katkılarda bulundu. Ayrıca, Mehmet Ö. Alkan Hocam'dan doktora tez sürecinde aldığım Türk modernleşmesi derslerine bu çalışma çok şey borçludur. Tez jürilerimden Ali Akyıldız Hocam'dan, her ne kadar bir siyaset bilimci olsam da, tarihçilik mesleğinin incelik ve disiplinle nasıl icra edildiğini görme fırsatına eriştim. Ali Akyıldız Hocam'ın İSAM ve 29 Mayıs Üniversitesi'ndeki odalarında ettiğimiz muhabbetler hem akademik hem sosyal yaşamımda ölçü alacağım nasihatlerle doluydu. Adil Baktıaya Hocam üniversitedeki idari görevinin yoğunluğu arasında bana zaman ayırarak titiz ve dikkatli bakış açısıyla yaptığı eleştirilerle tezimi geliştirmemde çok büyük katkı sağladı. Serpil Çakır Hocam'ın tarihsel sosyoloji dersi ile bize öğrettikleri ise akademik yaşamım

boyunca takip edeceğim teorik altyapıyı kurmamı sağladı. Birol Caymaz Hocam ise samimi tavsiyelerle tezime yön verdi.

Tez jürimdeki çok değerli akademisyenler dışında Osmanlı modernleşmesi çalışmalarına yönelmemi sağlayan ve derslerini keyifle takip ettiğim Selim Deringil Hocam'a, tezimin ilk döneminde jürimde bulunması onuruna nail olduğum Engin Deniz Akarlı ve Murat Özyüksel Hocalarıma da en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Önsözümü fazla uzatmak pahasına da olsa bazı arkadaşlarıma minnettarlığımı sunmadan geçemeyeceğim. Osmanlıca konusunda yardımlarını esirgemeyen Sedat Albayrak, Ebubekir Al ve Zehra Şamlıoğlu Berk'e teşekkür ederim. Maddi ve manevi destekleri için Murat Abaloğlu ve Mehmet Selçuk Berk'e borcum çok büyüktür. Ayrıca Tübitak'tan aldığım doktora bursu da bu süreçte maddi olarak büyük bir destek oldu. Burada adını anamadığım daha birçok insanın katkıları için de minnettarlığımı ifade etmeliyim. Tüm bu değerli katkılara duyduğum şükran hislerinin bir karşılığı olarak akademik hayatım boyunca elimden geldiği kadar öğrencilerime her açıdan destek olmayı bir borç olarak görüyorum.

Bahadır Çelebi

İstanbul - 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
HARİTALAR LİSTESİ.....	xiv
RESİMLER LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM MODERN DEVLETTE TOPLUMSAL DENETİM VE DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. MODERN DEVLETTE TOPLUMSAL DENETİM VE KONTROL	14
1.1.1. DESPOTİK İKTİDAR VE ALTYAPISAL İKTİDAR	15
1.1.2. SAVAŞ YAPMA, MODERN BÜROKRASİNİN OLUŞUMU VE TOPLUMSAL DENETİM	17
1.1.3. MODERN VERGİLENDİRME PRATİĞİ VE MERKEZİLEŞME	20
1.1.4. OKUNABİLİRLİK VE TOPLUMSAL DENETİM	23
1.1.5. GENEL DEĞERLENDİRME	26
1.2. TOPLUMUN DEVLETE CEVABI	27
1.2.1. TOPLUMUN DEVLET KARŞISINDA OTONOM VARLIĞI	29
1.2.2. YENİ ARAZİ DÜZENLEMELERİ, SOYADLARININ YARATILMASI VE NÜFUS SAYIMI	31
1.2.3. ZORUNLU ASKERLİK PRATİĞİ VE MİSİR’İN MODERNLEŞMESİ.....	35
1.2.4. GENEL DEĞERLENDİRME	38

İKİNCİ BÖLÜM MODERN DEVLET VE İLETİŞİM

2.1. OPTİK TELGRAF VE FRANSIZ DEVLETİNİN MERKEZİLEŞMESİ	45
2.1.1. OPTİK TELGRAFIN İCADI VE YAYGINLAŞMASI	46
2.1.2. MERKEZİ YÖNETİM VE OPTİK TELGRAF İLETİŞİMİ.....	50
2.1.3. OPTİK TELGRAFIN SİMGESEL DEĞERİ VE PANOPTİKON	54
2.1.4. OPTİK TELGRAFIN TARİH SAHNESİNDEN ÇEKİLİŞİ.....	56
2.2. ELEKTRİKLİ TELGRAF	57
2.2.1. ELEKTRİKLİ TELGRAFIN İCADI, YAYGINLAŞMASI VE GENEL ÖZELLİKLERİ	58

2.2.2. SOSYAL HAREKETLERİN DEVLETLER TARAFINDAN BASTIRILMASI VE TELGRAF İLETİŞİMİ.....	62
2.2.3. İNGİLİZ SÖMÜRGE YÖNETİMİ VE ELEKTRİKLİ TELGRAF.....	64
2.2.4. ULUSAL BÜTÜNLEŞME, SAVAŞ VE ELEKTRİKLİ TELGRAF.....	66
2.2.5. ELEKTRİKLİ TELGRAFIN ÖZEL ALANDA KULLANIMI	69
2.2.6. ELEKTRİKLİ TELGRAFIN ÖNEMİNİ YİTİRMESİ VE GENEL DEĞERLENDİRME	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİNİN MERKEZİLEŞMESİ VE TELGRAF İLETİŞİMİ

3.1. TANZİMAT DÖNEMİNDE MERKEZDEN ÇEVREYE YAYILAN İKTİDAR VE TELGRAF HATLARI	79
3.1.1. OSMANLI'DA TELGRAF HATLARININ YAYGINLAŞMASININ VE İDARİ BİR ARAÇ OLARAK ÖNE ÇIKMASININ SEBEPLERİ	83
3.1.2. <i>Telgraf Nizamnamesinin Analizi</i>	87
3.2. TELGRAF HATLARININ MERKEZDEN ÇEVREYE YAYILIŞI.....	91
3.2.1. <i>Rumeli Telgraf Hatları</i>	97
3.2.2. <i>Anadolu ve Arap Coğrafyası Telgraf Hatları</i>	103
3.3. TANZİMAT DÖNEMİNDE TELGRAF İLETİŞİMİ VE TOPLUMSAL MUHALEFET..	110
3.4. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE TELGRAF HATLARI GENEL DEĞERLENDİRMESİ....	119

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ YÖNETİM ANLAYIŞI, TELGRAF İLETİŞİMİ VE MERKEZ ÇEVRE İLİŞKİLERİ

4.1. SULTAN ABDÜLHAMİT'İN YÖNETİM ANLAYIŞI	135
4.2. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE MERKEZİLEŞME VE TELGRAF HATLARI.....	139
4.2.1. <i>Merkezin Merkezileşmesi</i>	144
4.2.2. <i>Taşranın Merkeze Entegrasyonu</i>	155
4.3. TAŞRADA DENETİM VE TELGRAF İLETİŞİMİ	166
4.4. ÇOKLU ALANLAR, TAŞRA İDARESİ VE TELGRAF İLETİŞİMİ	179
4.5. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE TELGRAF İLETİŞİMİNİN GELİŞİMİNİN İSTATİSTİKİ DEĞERLENDİRMESİ.....	198
4.6. OSMANLI COĞRAFYASINDA BULUNAN TELGRAF ŞUBELERİNİN İDARİ OLARAK BAĞLI OLDUĞU VİLAYETLERE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ	217
4.7. ABDÜLHAMİT YÖNETİMİ VE TELEFON	238
4.8. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE TELGRAF VE MUHALEFET.....	239

4.8.1. Abdülhamit Döneminde Telgraf Hatlarına Yapılan Saldırıları	241
4.8.2. Telgrafhanelerin İşgal Edilmesi	255
4.8.3. Telgraf İletişimi ve İttihat ve Terakki Muhalefeti	265
SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME	274
KAYNAKÇA	282
EKLER.....	313
ÖZGEÇMİŞ.....	350

KISALTMALAR LİSTESİ

BEO	: Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
DH.TMIK.S	: Dahiliye Islahat Evrakı
HRT.H	: Haritalar Evrakı
İ.HR	: İrade Hariciye Evrakı
İ.HUS	: İrade Hususi Evrakı
İ.MVL	: Meclis-i Vala Evrakı
İ.PT	: İrade Posta ve Telgraf Evrakı
PTM	: Posta ve Telgraf Mecmuası
ŞD	: Şura-yı Devlet Evrakı
TFR.İ.SL	: Teftişat-ı Rumeli Selanik Evrakı
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Arzuhal Jurnal Evrakı
Y.PRK.PT	: Yıldız Posta Telgraf Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM	: Yıldız Umumi Evrakı

TABLÖLAR LİSTESİ

1. Ülkelere Göre Telgrafın Kullanım Alanları
2. Rumeli Telgraf Hatları İnşa Tarihleri
3. Anadolu ve Arap Coğrafyası Telgraf Hatları İnşa Tarihleri
4. 1896-1909 Yılları Arası Telgraf Merkezleri Sayısı
5. 1889-1909 Yılları Arasında Posta ve Telgraf İdaresi Toplam Hasılat
6. Vilayetlere Göre Telgraf Merkezleri Tablosu
7. İstanbul ve Çatalca'da Bulunan Telgraf Merkezleri

HARİTALAR LİSTESİ

1. Fransa’da Optik Telgraf Ağı Haritası
2. Üsküdar-Basra Telgraf Hattı Haritası
3. 1874 Memalik-i Osmaniye Telgraf Hututu Haritası
4. 1881 Tarihli Asya-i Osmani Telgraf Haritası
5. 1881 Tarihli Avrupa-i Osmani Telgraf Haritası
6. 1889 Tarihli Asya-i Osmani Telgraf Haritası
7. 1889 Tarihli Avrupa-i Osmani Telgraf Haritası

RESİMLER LİSTESİ

1. Şam Telgraf Anıtı
2. Sana Telgraf Anıtı

GİRİŞ

‘İletişim hızındaki ve etkileşim imkanlarındaki büyük değişim yüzyıldan fazla bir süre önce gerçekleşti. Yelkenli gemilerden telgrafa geçiş, telefondan e-maile geçişe göre çok daha radikal bir değişimdir.’

Noam Chomsky¹

Çoğu zaman Osmanlı tarihi değerlendirilirken modernleşmenin getirdiği siyasi, sosyolojik ve ekonomik kırılmalar hesaba katmadan anakronizm tuzağına düşülür. Osmanlı Devleti tarihi ele alınırken bu tip bir anakronizm hatasına düşülerek Osmanlı’yı 600 yıl boyunca fazla bir değişikliğe uğramadan, aynı siyasi ve toplumsal yapıya sahip olarak devam edegelmiş üniter bir devlet olarak ele alma eğilimi kimi söylemlerde kendini belli etmektedir. Ancak daha tutarlı bir analiz için en temelde, klasik dönem ile Tanzimat ile birlikte görünür bir şekilde hissedilen modernleşme dönemi arasında keskin bir ayrımı göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ayrımın ayırdına varıp modernleşme süreci bağlamında Osmanlı tarihini ele almak Türkiye Cumhuriyeti’ni doğuran tarihsel koşulların da daha doğru anlaşılmasını sağlar. Modernleşmenin yol açtığı kırılmaların öneminin yeterince idrakinde olmayanlar, hayranlık besledikleri klasik dönem Osmanlısını günümüze davet edebilmektedirler. ‘Osmanlı’yı yeniden kuracağız’ türünde kimi söylemler ise ciddi birer siyasi söyleme dönüşebilmekte ve popülist politikaları desteklemektedir. Oysa ki, modern dönemle birlikte klasik dönemin devlet ve toplum yapısı geri dönülemez değişikliklere uğramış ve bu bağlamda devlet-toplum ilişkiseliliği de yapısal bir dönüşüm geçirmiştir.

Modern öncesi dönemde ortaya çıkmış, en parlak devirlerini 16. yüzyılda yaşamış ve tarımsal üretimin ekonomik altyapısının temelini oluşturduğu klasik bir imparatorluk olan Osmanlı’nın şu anki jeopolitik, siyasi ve toplumsal koşullarda da geleneksel haliyle var olabilmesi yapısal olarak mümkün değildir. Nitekim, Osmanlı

¹ Noam Chomsky ile Hamish Mackintosh tarafından gerçekleştirilen röportaj, **Technology**, Ekim 2002.

gibi geleneksel imparatorluklar olan Habsburg ve Rus İmparatorluğu da uzun 19. yüzyılın sonu olarak kabul edilen ve ulus devletlerin uluslararası ilişkilerin yegane öznese olarak ortaya çıktığı 1. Dünya Savaşı ile birlikte ortadan kalkmışlardır. Bu nedenle, Osmanlı'yı günümüze davet etmek hatasına düşmemek için geleneksel devlet ile modern devletin yapısal farklılıkları üzerine düşünerek, modernleşme sürecinin geri dönülemez toplumsal ve siyasi alt üst oluşlarının ve bu önemli alt üst oluşların ortaya çıkarttığı devrimsel sıçramanın tarihsel gelişimi içinde kavranması gereklidir. Ancak bu sayede Osmanlı Devleti'nin farklı dönemleri kendi bağlamsal çerçeveleri içerisinde anlaşılıp doğru bir yaklaşımla ele alınabilir.

Bu çalışma tarihsel sosyolojinin çok geniş ve derinlikli modern döneme geçiş literatüründen yararlanmaktadır. Bu bağlamda, modern devletin oluşumunu, ortaya koydukları anahtar kavramlar sayesinde tüm boyutlarıyla analiz etmiş siyaset sosyologlarının çalışmalarından yararlanmak suretiyle telgraf iletişimini merkeze alarak, genelde Osmanlı modernleşme dönemi ve Tanzimat dönemini daha özde ise II. Abdülhamit döneminin kendine has yönetim mekanizmasını değerlendirmeye ve bu kapsamlı değişim sürecini bir bağlama oturtmaya çalışacaktır. Elbette bu tip bir değerlendirme, öncelikle Batı'da ortaya çıkan modern devleti ve onun kendine özgü iktidar yapısını kavramsal düzeyde ele almayı gerektirmektedir. Bu nedenle ilk bölümde, geleneksel devlet-modern devlet ikiliği üzerinden modern devletin ortaya çıkışı ve buna neden olan koşulların değerlendirilmesine girilmiştir. Modern devleti bütün boyutlarıyla ele almak bu çalışmanın sınırlarını aşacağı gibi birkaç ciltle de sınırlı kalmayacak kapsamlı bir araştırmayı gerektirir. Bu nedenle bu çalışma, modern devlet tartışmasını sınırlandırmak için modern devlet idaresinin zihniyetini ve kapsamını ortaya koyan, açıklayıcı gücü yüksek bazı anahtar kavramlara odaklanacaktır.

Michael Mann'ın geleneksel devlet iktidatlarını tanımlayan 'despotik iktidar' ve modern devletlerin daha kapsayıcı ve topluma nüfuz edici iktidar türünü tanımlayan 'altyapısal iktidar' tanımları, bu iki farklı devlet ve iktidar yapısını çok iyi özetleyen kavramlardandır. Geleneksel devletten modern devlete geçiş süreci yeni bir toplum-devlet ilişkisini ortaya çıkartmıştır. Devletin topluma nüfuz etme gücünü artırma çabaları ve sınırları çizilmiş bir bölgede meydan okunamayacak bir otorite inşa etmesi

süreci Anthony Giddens'ın çok yerinde bir adlandırmayla üzerinde durduğu gibi 'dahili pasifleştirme' sürecini gerekli kılmıştır. 'Dahili pasifleştirme' devletin güç kullanma ve silah kullanma tekeli diğer unsurların elinden alarak kendi elinde toplaması sürecidir. Bu bağlamda, Charles Tilly'nin geleneksel devletlerde merkezi yönetimin yetersizliğini ortaya koyan ve çevre bölgelerde yönetimin araçlar eliyle yürütüldüğüne işaret eden 'dolaylı yönetim' ile modern iktidarı simgeleyen 'dolaysız yönetim' kavramları da modernleşme sürecinde yaşanan kamu yönetimi anlayışındaki dönüşümü çok iyi ifade eder. Dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçiş bir anlamda modernleşme çabasındaki devletlerin en önemli amacıdır. Foucault'nun yalnızca devletler için değil bütün modern kurumların yönetme metoduna işaret eden 'panoptikon' ve James Scott'ın merkezi yönetimin taşraya nüfuzunu mümkün kılan imkanlardan biri olarak tanımladığı 'okunabilirlik' kavramı da bu çalışmanın teorik çerçevesini belirleyen diğer kavramlardır. Çalışmanın teorik zeminini oluşturan ilk iki bölüm boyunca bu beş kavramın ortaya koyduğu çerçevenin dışına çıkılmadan, temel amaç olan geleneksel devlet-modern devlet ikiliği, uzun 19. yüzyıldan seçilmiş çeşitli örneklerle ortaya konmaya çalışılacaktır.

Öte yandan, modernleşme sürecini inceleyen siyaset sosyolojisi çalışmalarının tarihsel gelişimi bu çalışmanın devlet toplum ilişkilerine bakışını anlamak bakımından önemlidir. Marksist teori ve Parsonsçu yapısal-işlevci sosyal sistem yaklaşımları, 1970'ler ve 80'lerde gelişen devlet merkezli teoriler tarafından; devlet ve toplumun diğer parçaları arasında analitik bir ayrım yapmadıkları ve dolayısıyla da devletin toplumdan bağımsız otonom yapısını kabul etmedikleri gerekçesiyle eleştirilmiştir.² Marksist kuram ve sosyal sistem yaklaşımları devleti toplumdan ayrı bir olgu olarak ele almamış, devleti; otonom gücü olmayan, toplumsal alanda ortaya çıkan iktidar mücadelelerinin bir uzantısı olarak görmüş ve toplum ana başlığı altında değerlendirmiştir. Buna karşın, Weber'i yeni bir okumaya tabi tutarak, toplumsal dönüşümlerde devletin özel rolüne ve devletin toplumsal güçlerden bağımsız otonom bir yapısı olduğuna vurgu yapan devlet merkezli teoriler, 1985 yılında, Theda Skocpol, Peter Evans ve Deitreich Rueschemeyer tarafından derlenen 'Bringing the State Back

² Joel Migdal, **State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another**, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2004, s. 8.

In' (Devleti Geri Getirmek) adlı çalışma ile birlikte zirvesine ulaşmıştır.³ Devlet kuramı literatüründe önemli bir yere sahip bu çalışmanın amacı, adından da kolayca anlaşılacağı üzere, devleti bağımsız bir aktör olarak toplumsal analizin merkezine tekrar oturtmaktır. Devlet merkezli teoriler, modern devletin birçok bağlamda bireylerin davranışlarını ve kimliklerini şekillendirecek seviyede bir güce ulaştığını kabul eden ve devlet ile toplumun birbirinden net çizgilerle ayrılmış sınırlara sahip olduğunu varsayan bir teorik perspektife dayanır. Ancak, bu tip devlet merkezli çalışmalar da devlet karşısında toplumun ve bireyin rolünü fazlasıyla azaltarak, devletçiliği bir anlamda çok ileri götürdükleri, devletin bütüncül yapısını abartarak parçalı bir yapıya sahip olduğunu göz ardı etmeleri ve toplumun renkli, karmaşık ve parçalı yapısını oldukça indirgemeci bir yaklaşımla ele aldıkları gerekçeleriyle haklı olarak eleştirilmişlerdir. Ayrıca devletçi teoriler, Osmanlı gibi endüstri devrimini deneyimlememiş bir toplumda idari modernleşme çabasına girişmiş bir devletin kendine özgü koşullarını açıklamakta da yetersiz kalmaktadır.

Joel Migdal'in önderliğinde gelişen daha yeni bir teorik yaklaşım ise devletin toplumsal dönüşüm içerisindeki merkezi rolünü kabul etmekle birlikte devlet-toplum ilişkilerine daha dengeli bir analitik bakış üretmeye çalışmıştır.⁴ State-In-Society (Toplum İçindeki Devlet) adıyla anılan bu yaklaşım, devletin sosyo-ekonomik dönüşümler içinde toplumu şekillendirirken kendisinin de toplumsal süreçlerden etkilenerken değişip dönüştüğünü varsayar. Ayrıca, devletlerin başarılı bir sosyal değişimi gerçekleştirmek için geliştirdikleri birçok kamu politikasının sahada uygulanması sırasında çok büyük güçlüklerle karşılaştığını vurgular. Bu çalışma, endüstrileşmiş Batı toplumlarından farklı bir siyasi, toplumsal ve kültürel yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin son dönem tarihini analiz etmede, 'Toplum İçindeki Devlet' yaklaşımının daha verimli bir analitik araç olduğu kabulüne dayanmaktadır. Zira, Batı Avrupa modernleşme modeli, çevre bölgelerde aracıları tamamen ortadan

³ P. E. Evans, D. Rueschemeyer and Theda Skocpol, **Bringing The State Back In**, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1985.

⁴ Joel Migdal, **Strong Societies, Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World**, Princeton University Press, New Jersey, 1988.

kaldıramayan merkezileşme projelerini başarısız kabul eder.⁵ Oysa, Osmanlı Devleti merkezileşme ve idari modernleşme çabalarını tümüyle başarısız kabul etmek çok indirgemeci ve sahadaki gerçeklikle uyuşmayan bir yaklaşımdır. Bu nedenle, Migdal'ın 'toplum içindeki devlet' anlayışının sahadaki aktörlerin etkileşimini merkeze alan analitik bakışı, Osmanlı'nın merkezileşme çabasını başarı ve başarısızlıklarıyla birlikte ele almak açısından daha uygundur. Buna ek olarak James Scott'ın, toplumsal güçlerin modern devlet iktidarı ve projeleri karşısında geliştirdikleri muhalefet stratejilerinin önemini vurgulayan ve kimi zaman bu toplumsal güçlerin devlet projelerini yenilgiye uğratabildiği örnekleri ele alan teorik perspektifi⁶ de çalışmanın toplumun devlete cevabı bölümlerinde yararlanılan teorik çerçeveyi teşkil etmektedir. Bu sayede, devlet ve toplumu birbirinden kesin çizgilerle ayırtmak yerine, bu ikisi arasında çatışmalı bir ilişkiselliğin⁷ var olduğu argümanı çalışma boyunca incelenen tarihsel olayların analizini şekillendirecektir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın idari modernleşmesi, Batı tipi modernleşmelerin başarı ölçüsü olarak gördüğü kriterler bağlamında, modernleşme konusunda başarısız olmuş bir devlet olarak değil, kendi siyasi ve ekonomik koşulları içerisinde ve toplumla ilişkiselliği çerçevesinde ele alınmış olacaktır.

Çalışma boyunca, yöntem olarak genel bir politik ve sosyolojik teori geliştirilmesi amaçlanmamıştır. Nitekim, Theda Skocpol'ün Tarihsel Sosyoloji derlemesinin, bu disiplini geniş bir şekilde değerlendirdiği ilk makalesinde vurguladığı üzere tarihsel sosyoloji çalışmalarının öncelikli amacı; mevcut bir teorik perspektifi yeniden şekillendirmek ve o perspektifin uygulanamazlığını açığa çıkartmak ya da baştan yeni bir paradigma oluşturmak değildir. Tarihsel sosyolojinin amacı; ele alınan süreç içerisinde yararlı ve geçerli görünen bütün delilleri kullanmak suretiyle tarihsel kalıplardan anlam çıkarmaktır.⁸ Bu bağlamda, çalışmada yukarıda bahsedilen farklı

⁵ Yonca Köksal, 'Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Toplum İlişkileri', **Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar**, der. Ferdan Ergut, Ayşen Uysal, Ankara, Dipnot Yayınları, 2007, s. 131.

⁶ James C. Scott, **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu**, Çev. Nil Erdoğan, İstanbul, Versus Yayınları, 2008.

⁷ Ferdan Ergut ve Ayşe Uysal, **Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2007, s. 18.

⁸ Theda Skocpol, 'Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi', **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, der. Theda Skocpol, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 21.

mikro teorik yaklaşımlar ve açıklayıcı gücü yüksek kavramlar incelenen toplumsal olaylara uygulanmış, modern iletişimin ilk temsilcisi sayılan telgraf örneği ise bu uygulamada merkeze alınmış ve bu perspektifin sunduğu bakış açısıyla Osmanlı'nın idari modernleşme süreci ve II. Abdülhamid dönemi idare anlayışı anlaşılmasına çalışılmıştır. Özgün materyaller, arşiv belgeleri, Posta ve Telgraf Nezareti yayınları, hatıratlar ve ikincil kaynaklardan edinilen tarihsel malzeme çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemine tekabül eden süreçte devlet ve toplum ilişkileri tarihsel sosyolojinin bu eklektik analitik yaklaşımıyla incelenmiştir. Öte taraftan, tarihsel sosyoloji eklektik yaklaşımı nedeniyle farklı ve birbiriyle uyumlu bağlamların bir arada ele alınmasını da gerektirir.⁹ Bu çalışmada modernleşme çabasındaki Osmanlı Devleti bağlamsal bir birim olarak incelenirken, genelde iletişim özelde ise telgraf haberleşmesi orta düzey bir bağlam olarak ele alınmış ve bu iki bağlam birbirine eklemlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, saf bir tarih ya da sosyoloji çalışması değil, bir tarihsel sosyoloji çalışması olma iddiasındadır.

Elbette modernleşme sürecinin oldukça karmaşık yapısı düşünüldüğünde tezin ana konusu olan telgraf iletişiminin merkezden çevreye yayılan iktidar bağlamında tutarlı bir şekilde analiz edilmesi belli izlekleri takip etmeyi zorunlu kılar. En temelde, merkezi devletten çevreye ve çevredeki toplumsal güçlerden merkeze şeklinde iki yönlü bir ilişkisellik tezin ana başlıklarını oluşturacaktır. Bu ana başlıklar detaylandırılırken modernleşme sürecini deneyimleyen toplumlarda merkezi devletin en önemli üç uygulaması olan modern bürokrasi aygıtının yaratılması, vergilerin modern usullerle toplanması ve zorunlu askerlik uygulaması gibi örneklerden yararlanılacak ve modern devlete özgü uygulamalar ile geleneksel uygulamalar arasındaki farklar vurgulanacaktır. Merkezin nüfuzunu artırma çabalarını temsil eden bu üç uygulamanın yol açtığı tepkiler ve direnişler ise toplumdan merkezi idareye verilen cevaplar olarak ayrıca ele alınmıştır. Çalışmanın toplumdan devlete cevap bölümleri altyapısal iktidar kavramının öngördüğü şekilde, devlet-toplum ilişkilerini; devletin yalnızca denetleyici bir araç rolü üstlenen bir aktör olarak değil, toplumsal

⁹ Elisabeth Özdalga, **Tarihsel Sosyoloji**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 4. Baskı, Nisan 2016, s. 15.

taleplere cevap verebildiği ölçüde ve toplumun dolayısıyla varolabilen¹⁰ bir iktidar türü olduğu gerçeğine bağlı kalınarak ele alınacaktır.

Tarihte yaşanmış üç büyük iletişim devrimi vardır. Bunlar; yazının tarihte ilk defa icat edilip kullanılmaya başlanması, matbaanın icadı ile basılan kitap sayılarının olağanüstü ölçüde artması ve elektrik-elektronik devrimi sayesinde gerçekleşen elektrikli telgrafın icadı ile haberleşmenin ulaşımdan bağımsızlaşması ve hızlanmasıdır. Bir toplumdaki iletişimin hızı, iletişim araçlarının yaygınlığı ve iletişimin şekli, o toplumun örgütlenmesine ve işleyişine ışık tutar. Elektrikli telgraf modern iletişim devriminin başlangıcı, anlık iletişimin ilk aracı ve iletişimin ulaşımdan bağımsızlaşmasının tarihteki ilk örneğidir. İletişim hızının neredeyse anlık olması haberleşmeyi olağanüstü boyutlarda hızlandırmıştır. Haberleşmenin bu şekilde hızlanıp yaygınlaşması ise uzun 19. yüzyılın özellikle 2. yarısında yaşanan hızlı toplumsal değişimin farklı süreçlerine, tarihte o döneme kadar görülmemiş şekilde etkide bulunmuştur. Chomsky'nin de belirttiği gibi yelkenli gemilerden telgrafa geçiş, telefondan e-postaya geçişe göre daha devrimci bir tarihsel gelişmedir. Telgrafın yaygınlaşması ile tarihte yaşanan bu son iletişim devrimi 19. yüzyılın ikinci yarısında, büyüklük ve derinlik bakımından olmasa da niteliksel anlamda günümüzde internetin oynadığı role benzer bir rol oynamış ve modernleşen toplumların gündelik yaşamını dahi dönüştürecek etkilerde bulunmuştur.

Elbette altyapısal iktidarı arttıran bu tip bir lojistik araç modern devlet idaresinde de yeniliklere yol açmıştır. Elektrikli telgrafın yaygınlaşmasından önce Fransız Devrimi sırasında geliştirilen optik telgraf, tarihte ilk defa modern anlamda merkezileşmeyi sağlamış ve devrim Fransa'sının koşullarında önemli idari roller üstlenmişti. Optik telgraf tam bir anlık iletişim sağlayamasa da, ilk istikrarlı modern iletişim ağı örneği olması nedeniyle değinilmesi gereken bir konudur. Bu nedenle bu çalışmada, elektrikli telgraf, modern devlet ve toplum ikiliği bağlamında ele alınmadan önce, Fransız devletinin merkezileşmesi ve optik telgraf ilişkisi incelenmiştir. Osmanlı örneğinde ise elektrikli telgraf iletişimi, devrim Fransa'sında optik telgrafın rolüne oldukça benzer bir biçimde, ancak birçok ülkeden de farklı

¹⁰ Ergut ve Uysal, **Tarihsel Sosyoloji**, s. 25.

olarak, belirgin şekilde idari bir işlev üstlenmiştir. Bunun sebebi Fransız devriminin içte ve dışta büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunmasının yarattığı acil durum halidir ki Osmanlı idari modernleşmesinin de büyük tehditlere maruz bulunması merkezileşmeyi hızlı bir şekilde hayata geçirme çabasında olmasına neden olmuştur. Bu nedenle, optik telgraf ve Fransız devletinin merkezileşmesi örneğinin anlaşılması, Osmanlı modernleşmesinin ve merkezi devletin çevre bölgelere nüfuzunun arttırılarak, altyapısal iktidarın tahkim edilmesi sürecinin anlaşılmasına ışık tutar.

Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan çalışmalar oldukça zengindir. Osmanlı modernleşmesini siyasi, ekonomik, jeopolitik ve kültürel bütün yönleriyle ele alan büyük bir sosyal bilimler külliyesi oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nde telgraf iletişimi ve hatlarını ele alan birçok tarih çalışması da mevcuttur. Ancak bu çalışmaların çoğunluğu hatların nerelere çekildiği, hatların maliyeti, hatların inşasının detayları, inşa sürecinde yaşanan zorluklar ve telgraf bürokrasisi ve idari tarihi gibi alanlarda yoğunlaşmış ve genellikle Osmanlı topraklarının belli bölgelerine odaklanmışlardır. Aynı zamanda bu tarih çalışmaları telgraf iletişimi ve merkezi devlet konusunu teorik bir perspektifle ele almamıştır. Tanzimat döneminde telgraf ağı ve bürokrasisi üzerine birçok çalışma olmasına rağmen, 2. Abdülhamit devri özelinde telgraf iletişimini inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu nedenle bu çalışma, II. Abdülhamit yönetimini, modern iletişimin başlangıcı olan telgraf iletişimi bağlamında bütüncül bir şekilde incelemeyi ve bu dönemin idare zihniyetini modern iletişim olgusuna başvurarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, Osmanlı modernleşmesi ve 2. Abdülhamit dönemi idaresi literatüründeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Telgraf hatları, Osmanlı merkezi yönetiminin modernleşmesini ele alan neredeyse bütün çalışmalarda idari önemi vurgulanan bir altyapısal lojistik araçtır. Bu nedenle, devletin modern merkezi iktidarı yaygınlaştırması sürecini bütüncül bir bakışla telgraf iletişimi üzerinden ele almak Osmanlı idari modernleşmesini anlamlandırmada yeni bakış açıları geliştirmemizi sağlayacaktır. Bu sayede, bu çalışmada bundan önceki çalışmalarda üzerinde durulmamış olan Osmanlı devletinin merkezi iktidarını sahaya telgraf iletişimi sayesinde nasıl yansıttığı sorusuna tatmin edici cevaplar verilmeye çalışılacaktır.

II. Abdülhamid dönemi Tanzimat döneminin modernleşme hareketinin olgunlaştığı ve kimi alanlarda meyvelerini verdiği bir dönemdir. Selim Deringil'e göre II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen reformlarla Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya gibi farklı etnik unsurlara sahip imparatorluklar kadar başarılı bir şekilde modernleşmenin getirdiği meydan okumalara karşı koyabilmiştir.¹¹ Sultan'ın iktidarı elinde toplayıp Yıldız Sarayı'ndan bütün bir imparatorluk coğrafyasına hükmetmesi ve Bab-ı Ali'yi Tanzimat dönemindeki merkezi rolünden azletmesi, telgraf gibi bir iletişim aracının varlığına özellikle ihtiyaç duymasına yol açmıştır. Bu yönüyle, Abdülhamid'in toplumun derinliklerine nüfuz etme çabasındaki otoriter yönetimi telgraf iletişimine çok şey borçludur. Telgraf iletişimi, hem merkezin merkezileşmesi hem de taşranın merkeze entegrasyonu süreçlerinde Abdülhamit'in kendine has yönetim anlayışının bir yansıması olarak bu döneme özgü roller üstlenmiştir. Sultan'ın belki de kendinden önceki hiçbir padişaha nasip olmamış şekilde etkin ve otoriter bir iktidarı elinde tutmasına yarayan, dönemin dahili ve harici koşullarının da etkisiyle tedricen hayata geçirdiği, altyapısal yönü Tanzimat dönemine göre daha kuvvetli bir merkezileşmeyi başarması, Yıldız Sarayı'ndan imparatorluk topraklarının dört bir tarafına yayılan bu haberleşme ağı sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu haberleşme ağı yalnızca merkezden çevreye değil, çevreden merkeze de iletişimi sağlayarak, devlet toplum ilişkilerinin daha da sıkılaşmasına ve bu ilişkileri karşılıklı şekilde dönüştürmesine hizmet etmiştir.

Öte yandan, paradoksal bir şekilde Abdülhamid'in merkezi idaresine etkin bir yönetme kabiliyeti sağlayan lojistik araçların başında gelen telgraf, aynı zamanda Sultan'ın tahttan indirilmesine sebep olan İttihat ve Terakki hareketi ile diğer toplumsal muhalefet hareketlerinin yönetime karşı geliştirdikleri stratejiler açısından da oldukça önem arz eder. Devlet toplum ilişkilerinin Tanzimat'tan Abdülhamit dönemine kadar gelişen modernleşme politikasının bir sonucu olarak daha girift bir hal alması ve toplumsal güçlerin merkez karşısında güçlenmesi bu paradoksu doğurmuştur. Güç telgrafın iki ucunda da mevcuttur. Telgraf iletişimini bir muhalefet stratejisi olarak merkeze karşı kullanan toplumsal muhalefet güçleri belli bir

¹¹ Selim Deringil, **Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of the Power in the Ottoman Empire, 1876-1909**, Palgrave Macmillan, London and New York, 1998, s.3.

örgütlenme seviyesine ulaştıklarında Sultan'ın otoriter iktidarına son verebilmişlerdir. Tüm bu nedenlerle, II. Abdülhamid döneminde hem merkezi idareye hem de ona meydan okuyan toplumsal güçlere, iktidarlarını hayata geçirmek adına lojistik bir destek sağlamış olan telgraf iletişimini, modern bir fenomen olarak ve yönetimin merkezileşmesi ve merkezileşmeye gelen çevresel tepkiler bağlamında ele almak, bu döneme özgü devlet idaresinin dinamiklerini aydınlatmak bakımından farklı bir bakış açısı sunacaktır. Bu amaca ulaşmak için bu çalışmada, modern bir merkezi devletin sahip olması gereken özellikler bağlamında, Sultan Abdülhamit'in kendine özgü idare anlayışını açığa çıkarmaya yarayan; Osmanlıca kaynaklardan, döneme birinci elden şahitlik eden aktörlerin anılarından ve Osmanlı arşivlerini kullanan tarih çalışmalarından elde edilen, telgraf iletişiminin kullanıldığı spesifik örnekler seçilerek, döneme dair anlamlı tarihsel kalıplar ortaya çıkarılmaya ve bir tarihsel sosyoloji sentezi yaratılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLETTE TOPLUMSAL DENETİM VE DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Modern devletin tanımlanması ve kavramsal sınırlarının çizilmesi sosyal bilimler literatüründe oldukça geniş şekilde yer bulmuştur. Modern devlet tanımları en genel anlamda kurumsal ve işlemsel olanlar olarak ikiye ayrılabilir. Tarihsel sosyolojide genel kabul gören ve kurumsal-işlemsel ayrımının sınırlarını aşan Weber'in daha karmaşık devlet tanımı devlet merkezli teorilerin temelini oluşturur. Bu tanım Mann'ın özetlediği haliyle, 1) bir dizi farklılaşmış kurum ve personel şekillenmesi, 2) siyasi ilişkilerin merkezden dış yüzeye yayılması anlamında merkeziyetçilik, 3) devletin iktidarını uygulayabildiği sınırları çizilmiş bir bölge, alan (bölgecilik-territoriality) ve 4) fiziksel şiddet araçlarının tekeli tarafından desteklenen buyurucu-bağlayıcı kural-koyucu bir tekel unsurlarını içerir.¹² Ancak Weber'in bu tanımı, her ne kadar gerçek devletleri değil 'ideal tip' bir devleti tanımlıyor olsa da Joel Migdal tarafından, devleti bütüncül ve üniter bir yapı olarak ele alması yönüyle eleştirilir.¹³

Migdal'e göre gerçek hayatta işlemekte olan bir devletin tanımlanması, devletin parçalı yapıya sahip olduğu ve devletin toplumsal alanda birbirleriyle çoklu hakimiyet ve muhalefet alanları içerisinde iktidar için mücadele eden aktörlerden biri olduğu önermelerini göz önünde bulundurmalıdır. Migdal'in bu bakış açısı Osmanlı Devleti gibi klasik bir imparatorluktan modern döneme geçişle beraber modern merkezi bir devlete evrilme çabasında olan bir devlet için daha uygundur. Zira, Osmanlı idaresi modernleşme çabalarına rağmen geniş bir coğrafyada altyapısal iktidarı tüm yönleriyle inşa edecek bir merkezi güce ulaşamamıştır. Buna ek olarak, modern devletin toplumla ilişkilerini ele alırken, devletten topluma olduğu gibi toplumdan da devlete doğru çift yönlü bir etkileşim içerdiğini her zaman göz önünde tutmak gerekir. Devlet toplum ilişkisi diyalektik bir şekilde, modern merkezi devlet ile

¹² Michael Mann, **Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri**, çev. Semih Türkoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s.4.

¹³ Joel Migdal, **State in Society**, s. 16-17.

modernleşme eğiliminde olan ya da modernleşmeye direnen toplumsal güçler ve kamuoyunun¹⁴ karşılıklı etkileşimiyle şekillenmiştir.

Modernitenin ne zaman başladığı tartışmalı olmakla birlikte, 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa’da modernite sürecini ortaya çıkaran tarihsel koşulların oluşmaya başladığı genel kabul gören yaklaşımdır.¹⁵ Modern devlet ise modernite süreciyle birlikte olgunlaşıp 18. yüzyıl Avrupası’nda kurumsal anlamda önceki devletlerden farklı bir yapı olarak ortaya çıkmış ve tüm dünyaya yayılmıştır. Mann, İktidarın Tarihi isimli eserinin sınıflar ve modern ulus-devletlerin yükselişini incelediği ikinci cildini 1760 tarihinden başlatır.¹⁶ Foucault da güvenlik mekanizmaları ve nüfusun kontrolü gibi yeni teknikler barındıran bir yönetim anlayışının ortaya çıkış sürecinin 18. yy’da ortaya çıktığını söyler.¹⁷ Foucault’ya göre, 18. yüzyıldan önceki dönemde hükümlerlik yapılarının hâkim olduğu bir rejimden, yeni yönetim tekniklerinin hakim olduğu modern bir döneme geçiş özellikle de 1700’lü yılların ikinci yarısında nüfus ve ekonomi-politiğin doğuşu üzerinden okunabilir.¹⁸ Dolayısıyla bu çalışmada, modern devletin oluşum ve gelişim süreci 18. yüzyılın ikinci yarısı ve uzun 19. yüzyılı kapsayan bir zaman dilimi içerisinde ele alınacaktır.

Geleneksel devlet ile modern devlet arasındaki en büyük farklardan biri; yönetim anlayışının değişerek, geleneksel devletlerin araçları eliyle yönettiği dolaylı iktidar türünden, araçların yok edildiği ve merkezi iktidarın tahkim edildiği modern devlet iktidarına geçilmesidir.¹⁹ Dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçiş sürecini, Mann’ın despotik iktidar ve altyapısal iktidar kavramlarına referansla anlayabiliriz.

¹⁴ Şerif Mardin, ‘Sivil Toplum’, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1**, İstanbul, İletişim Yayınları, 19. Baskı, 2012, s. 16. Mardin Poggi’ye referansla kamuoyunun ortaya çıkmasını sağlayan faktörlerden birinin, matbaa sayesinde yazılı eser ve gazete gibi kitle iletişim araçlarının yayılması ve bu sayede kişilerin belirli bir yerde toplanmadan bir katılanlar kümesi oluşturması olduğunu belirtir.

¹⁵ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004, s.11. ve David Held, “The Development of the Modern State”, **Formations of Modernity**, Ed. by. Stuart Hall, Bram Gieben, London, Open University Press, 1992, s.73.

¹⁶ Michael Mann, **İktidarın Tarihi II: Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2012

¹⁷ Michel Foucault, **Güvenlik, Toprak ve Nüfus**, çev. Ferhat Taylan, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.8, s.61.

¹⁸ Foucault, A.g.e., s.95.

¹⁹ Ferdan Ergut, **Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 12.

Altyapısal iktidar kavramı modern devletin toplumun derinliklerine nüfuz edebilecek araçlara sahip olması ve toplumsal denetimi sağlamak için bu araçları kullanmasını sağlayan iktidar türüne işaret ederken; despotik iktidar ise modern öncesi geleneksel devletlerde görülen, yöneticinin kendi yakın çevresinde mutlak geçerliliği olan ama mekansal uzaklığın bulunduğu durumlarda verimli ve etkili şekilde işlemeyen ve denetimsel yaygınlığı az olan iktidar türünü tanımlar.²⁰

Öte yandan, modernleşme sürecinde devlet inşasının iki yönlülüğünü anlamak çok önemlidir. Geleneksel devletler modernleşme sürecinde toplumu derinlemesine denetlemek amacıyla kurumsal yapılar ve denetim mekanizmaları oluştururken – örneğin polis ve modern vergi teşkilatı gibi- toplumla pazarlıklar yapmak zorunda kalmıştır ve bu pazarlıklar sonucu vatandaşlık hakları ortaya çıkmıştır.²¹ Bu haklar, toplumun modern devletin denetim ve kontrol mekanizmalarına karşı bir ölçüde kendisini korumasına ve devlet denetiminden bağımsız bir sivil toplum alanında kendini var etmesine imkân tanır. Aynı zamanda, modernleşmenin getirdiği teknolojik imkanlar; hem toplumsal denetimi sağlamak için modern devlete, hem de devletin denetim, gözetim ve kontrol mekanizmalarına karşı durabilmesi ve etki edebilmesi anlamında topluma, iktidar mücadelesinde kullanabileceği araçlar sağlar.

Bu bölümün amacı; modern devletin toplumsal denetimini, modernleşmenin devletten topluma ve toplumdan devlete şeklindeki iki yönlü gelişimini ele alarak incelemektir. Modern devletin ortaya çıkışı ve gelişimini tüm süreç ve detayları ile tartışmak bu tezin amaç ve kapsamını aşacaktır. O nedenle bu bölümde yalnızca modern devletin toplumsal denetim ve kontrolü sağlamasının ve toplumun buna cevap vermesi sürecinin gelişiminin ana hatlarıyla tartışılması amaçlanmaktadır. Weber'in modern devlet ve geleneksel devlet arasındaki farkları fazlasıyla göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilmesi²² de göz önünde bulundurularak, modern ve geleneksel devlet karşılaştırmalı bir şekilde ele alınacaktır. Öte taraftan, modern devletin ortaya çıkışında en önemli etkenlerden olan jeopolitik ve uluslararası ilişkiler konuları da bu

²⁰ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s. 26.

²¹ Ergut, A.g.e., s.12.

²² Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Kalkedon Yayınları, 2008, s.30.

çalışmanın, devlet içi iktidar mücadelelerini merkeze alması nedeniyle mümkün olduğunca izole edilecek, merkezden çevreye modern iktidarın nüfuzu ana izlek olacaktır.

1.1.MODERN DEVLETTE TOPLUMSAL DENETİM VE KONTROL

Modern dönem ve bu dönemde ortaya çıkan modern devlet Giddens'in tabiriyle süreksizdir (discontinuity).²³ Bu süreksizlik modern devletin ortaya çıkışının ilerlemeci tarih anlayışının öngördüğü şekliyle, geleneksel devletlerin basit bir tarihsel uzantısı ve aşaması olarak ele almanın doğru olmadığını varsayar. Çünkü, modern devletin ortaya çıkışı tarihte eşi görülmemiş hızda değişimlerin yaşandığı modern dönemin alt üst oluşlarının bir ürünüdür.²⁴ Bu süreksizlik anlayışı, modern devleti kavramak için geleneksel devletleri anlamaya çalışmanın gereksiz olduğunu ima etmez. Ancak, modern devletin kendine has doğasının geleneksel devletlerden yapısı ve işleyişi gereği, aynı zamanda içerdiği iktidar anlayışının da kapsamı ve etkinliği nedeniyle farklı olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla, modern devleti düşünürken, onun kendinden önceki geleneksel devletlerden yapısal olarak farklı ve özgün varlığını ve ortaya çıkışı itibariyle tarihsel bir sıçrama olarak anlaşılması gereken modernitenin bir ürünü olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Modern devleti geleneksel devletten ayıran en önemli özellik, modern devlet iktidarının, toplumun gündelik hayatını en mahrem noktalarına kadar etkileyebilecek bir kapasiteye sahip olmasıdır.²⁵ Kurumsallaşmış pratiklerin sürekli hale gelmesiyle oluşan modern iktidar, geleneksel devletlerin yeterli ve gerekli araçlara sahip olamaması nedeniyle ulaşamadığı bir iktidar türüdür. Geleneksel devletler araçlarla dolaylı bir şekilde yönetirken modern devlet; yurttaşlık, hane başına vergi, genel askerlik, nüfus sayımı ve polis sistemi gibi merkeze bağlı organlarla toplumsal yaşama nüfuz ederek, toplumun kaynaklarına derinlemesine el atma imkanına kavuşmuştur.²⁶

²³ Giddens, **Ulus Devlet**, s.47-48

²⁴ Giddens, A.g.e., s. 51

²⁵ Giddens, A.g.e., s. 20

²⁶ Charles Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992**, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2001, s.57.

Modernite öncesi geleneksel devletlerde kralın gözünden uzak olmak ya da senede bir defa köye gelen vergi toplayıcılarından kaçabilmek iktidarın tahakküm dairesinin dışına çıkmak için yeterli olabiliyordu. Dolayısıyla, geleneksel devletlerde yöneticinin mutlak iktidarı kolunun uzanabildiği yakın çevresi için geçerliydi. En güçlü imparatorluklar ve hatta 18. yüzyılın mutlakıyetçi krallıkları dahi iktidarlarını toplumun derinliklerine kapsamlı bir şekilde nüfuz ettiremiyorlar, örneğin merkezden uzak bölgelerden istikrarlı bir şekilde vergi toplayamıyorlardı. Bu nedendir ki Fransız devrimcileri, devrimi iç ve dış tehditlere karşı hayatta tutabilmek ve modern anlamda dolaysız yönetebilen bir devleti hayata geçirebilmek için muazzam büyüklükte bir merkezileşme ve bürokratik aygıtın büyütülmesi projesine girişmek zorunda kalmıştır.²⁷ Fransız İhtilali'nin terör döneminde (1793-1794) Fransız devletinin bürokratik kadrolarının sayısı 50 binden çeyrek milyona ulaşmıştır.²⁸ Bu tip bir bürokratik genişlemeyi modernleşme sürecini deneyimleyen bütün toplumlar yaşayacaktır. Ancak, devrim sürecinde gerçekleştirilen toplumsal denetim ve kontrolü arttırma amaçlı bu önlemlerin dahi Fransa'nın taşra bölgelerine etkileri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sınırlı kalmıştır.

1.1.1. Despotik İktidar ve Altyapısal İktidar

Giriş bölümünde kısaca bahsedilen despotik iktidar ve altyapısal iktidar kavramlarını inceleyerek modern devletin geleneksel devletlerden farklılığına daha yakından bakmak merkez çevre ilişkilerini anlamlandırmak açısından faydalı olacaktır. Geleneksel devletlerin sahip olduğu despotik iktidar devletin sivil toplumla müzakere ve pazarlık yapmaya ihtiyaç duymadan gerçekleştirebildiği iktidarın adıdır.²⁹ Despotik iktidar yetkilendirilmiş aracı elitler eliyle yürütülür. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, devletin, toplumu temsil eden aracı gruplarla eşit düzeyde bir ilişki içerisine girme ihtiyacı duymaması ve bu aracı grupların iktidarın varlığını tehdit edecek oranda güçlenme imkanlarının sınırlı olmasıdır. Modern devletin ortaya çıkış sürecinde devletler, zaman içerisinde, yönetilenlerden vergiler, askere alma ve yasal

²⁷ Theda Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler**, çev. S. Erdem Türközü, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s. 172-173.

²⁸ Skocpol, A.g.e., s. 173.

²⁹ Mann, İktidarın Tarihi II, s. 4

güçler sayesinde daha çok kaynak sağlayarak kendi karar alma mekanizmalarına sahip yerel ve mahalli aracı yapıların güçlerini azalttılar.³⁰ Despotik iktidardan farklı olarak altyapısal iktidar ise ancak kapitalizmin ortaya çıkmasıyla var olabilmiş, merkezi devletin toplumsal alana ciddi anlamda etki etme ve yetki alanı içindeki siyasi kararları lojistik olarak uygulayabilme yetisine sahip olan iktidardır.³¹ Modern devletlerin sahip olduğu bu iktidar türü, sahip olduğu altyapısal ve lojistik araçları kullanma imkanıyla bu tür bir geniş idare etme gücüne erişir. Mann'ın ortaya koyduğu bu altyapısal iktidar kavramı, modern iktidarın topluma nüfuz etme kapasitesinin kavranmasında ve ancak modernitenin yarattığı tarihsel koşullar sayesinde ortaya çıkan özgün yapısının anlaşılmasında ufuk açıcı olmuştur.

Bu noktada, altyapı ve lojistik araçların ne olduğuna değinmek gerekir. Mann devletin altyapısal iktidarının gelişimini dört başlık altında toplamıştır. Bunlar; merkezi olarak koordine edilen devletin asli faaliyetleri arasındaki işbölümü (uzmanlaşma); devletin bilgi biriktirmesi ve depolaması; malların devlet tarafından takas edilmesini sağlayan para sistemi ve ölçü ağırlık birimleri ve son olarak gelişmiş yollarla gemi ve iletişim araçlarıyla iletilerin gönderilmesi ile insan ve kaynakların ulaşım hızıdır.³² Ancak Mann'ın çok yerinde bir şekilde vurguladığı gibi bu 4 tekniğin hiçbirisi devlete mahsus ve devletin kullanım tekelinde değildir.³³ Bu tekniklerin gelişimi genel toplumsal gelişme ve dönüşümün bir ürünüdür. Devletler kadar toplumlar da bu süreçte iktidarlarını kendilerine özgü bir alanda, devlete rağmen ve devlete karşı türlü şekillerde geliştirebilmişlerdir. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve sivil toplum olarak adlandırılacak toplumsal yapı, devletten ayrı bir kamusal zemine sahip toplumsal otoritedir ve modernleşmenin en önemli sonuçlarından biridir. Kamuoyu kavramının ortaya çıkışı da modern topluma has, bu bağımsız iktidar alanı ile birlikte düşünülmelidir.

³⁰ John Breuilly, **Nationalism and the State**, Chicago. The University of Chicago Press, 1994, s. 81.

³¹ Mann, İktidarın Tarihi II, s. 5

³² Mann, A.g.e., s. 8-9

³³ Mann, A.g.e., s. 9

1.1.2. Savaş Yapma, Modern Bürokrasinin Oluşumu ve Toplumsal Denetim

Modern devlette bürokrasinin ve bürokratik aygıttaki iş bölümünün gelişimi toplumsal denetim, kontrol ve gözetim mekanizmasının kurulmasına zemin teşkil eder. Weber'in ayrıntılı bir şekilde işlediği gibi rasyonel kurallara göre işleyen, kişisellikten uzak, kurumsallaşmış ve uzmanlaşmış bürokratik aygıt, modern devletin en ayırt edici taraflarından biridir. Weber rasyonel bürokrasiyi, modern devlet için olduğu gibi aslında, geniş ölçekli modern organizasyonların hepsinin yönetim mekanizması olarak tanımlıyordu.³⁴ Bürokrasi, Beniger'in 'kontrol devrimi' adını verdiği, endüstri devriminin ortaya çıkarttığı toplumsal güçlerin kontrol edilmesi, denetlenmesi ve domine edilmesi için gerekli yeni bir 'kontrol makinesiydi'.³⁵ Weber bürokrasinin bu yeni işlevini ve geleneksel devletlerde saray çevresinde oluşan bürokrasiden farklarını çok iyi kavramış ve toplumsal analizinin temeline modern bürokrasiyi koymuştur. Bu kontrol devrimi modern bürokrasinin oluşturulmasını gerektirmesinin yanında telgraf gibi iletişim teknolojilerinin bir kontrol mekanizması aracı olarak kullanılmasını da içeriyordu.³⁶

Peki, toplumsal güçleri kontrol etmek ve onların üzerinde istikrarlı bir hakimiyet kurmanın yanı sıra bu modern bürokratik kontrol aygıtının ortaya çıkmasına neden olan diğer etkenler nelerdi? Bu soruya en doyurucu cevaplardan biri Charles Tilly'den gelmiştir. Tilly modern devletin oluşumunun en büyük sebebinin savaş yapmak olduğunu söyler. Yöneticilerin, ticaret kapitalizminin gelişmesiyle birlikte gittikçe daha da maliyetli olmaya başlayan savaşları gerçekleştirebilmek için ya da savaş gereksinimlerini tebaalarının kaynaklarından çekip toplamak için geliştirdiği yöntemler; ordu, donanma, vergi ve gümrük daireleri, hazine, eyalet yönetimleri ve kolluk kuvvetleri gibi modern bürokrasiye bağlı aygıtların ortaya çıkmasının yolunu

³⁴ Christopher Pierson, **The Modern State**, New York, Routledge, Taylor and Francis Group, 2. ed., 2004, s. 16.

³⁵ James R. Beniger, **The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society**, Cambridge, Massachusetts and London, England, Harvard University Press, 1986, s. 6.

³⁶ Beniger, A.g.e., s. 7.

açmıştır.³⁷ Bürokrasi en temelde; asker ve vergi gibi toplumsal kaynakların, en verimli, hızlı, ucuz ve rasyonel bir şekilde toplumdan çekilip merkezi devlete aktarılmasını sağlamaya yarayan mekanizmadır. Çünkü bürokrasi, teknik anlamda bir üstünlüğe sahiptir³⁸ ve bu teknik üstünlüğü ile toplumdan özerkleşerek devletin özel işlevlerini yürütecek bir müstakil güç haline dönüşmüştür. Bürokrasinin toplumdan özerkleşmesi etkili bir şekilde topluma nüfuz edebilmesi için gerekliydi.³⁹ Çünkü, toplumun yerleşik çıkarları ile yeni ortaya çıkan bürokrasi sınıfının çıkarları birbirlerinden ayrılmalıydı. Aksi takdirde, toplum tabakalarıyla çıkarları uyumlu bir bürokratik sınıf, topluma karşı merkezi devletin yanında yer alamazdı. Nitekim, geleneksel devletler modern bürokrasiye ve maaşla çalışan merkeze bağlı personele sahip olmadıkları için vergi ve asker toplama konusunda çok büyük zorluklar yaşamışlardır. Özetlemek gerekirse, değişen ve yenilenen tarihsel koşullarda savaş yapmak; devlet aygıtının uzmanlaşması, merkezileşmesi ve toplumdan özerkleşmesini beraberinde getirdi.⁴⁰ Bürokrasinin toplumdan özerkleşmesi belli ölçülerde doğru olsa da, ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere bu özerkliğin her koşulda geçerli olması ve devletin maaşlı memurlarının toplumdan tamamen bağımsız davranması her zaman mümkün olmaz.

Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta şudur ki, modern bürokrasinin oluşumu amaçlı ve planlı bir tercihin ürünü değildir. Devletlerin savaş yapma iradesi ve zorunluluğu sonucu bir yan ürün olarak, iradi değil tesadüfi şekilde meydana çıkmıştır. Ortaya çıkan her bir bürokratik kurum kendi içinde kurumsallaşmış ve özelleşmiş bir yapı olarak gelişmiştir. Örneğin polis teşkilatı, modern devletin gelişimine koşut olarak askeriyeden ayrılarak kendi içinde özelleşmiştir. Dolayısıyla, devletin silahlı kuvvetleri arasındaki asker-polis olarak ayrılan iş bölümü sayesinde farklı ihtiyaçlara cevap veren ayrı bir kolluk kuvvetinin ortaya çıkması mümkün olabilmektedir. Polis gücü ordudan farklı olarak dış düşmanla savaşmak için değil modern devletin toplumu gözetleme ve denetleme ihtiyacını karşılamak için oluşturulmuştur.

³⁷ Tilly, **Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, a.g.e., 204.

³⁸ Pierson, **Modern State**, s. 16.

³⁹ D. Rueschemeyer and P.B. Evans, "The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of the Conditions Underlying Effective Intervention", **Bringing the State Back In**, Ed. By Peter B. Evans, Deitreich Rueschemeyer and Theda Skocpol, 1985, s.60.

⁴⁰ Tilly, a.g.e., s. 306.

Geleneksel devletlerde yerel unsurlar isyan ettiğinde merkezden gelen ordu isyanı bastırır ve makul sayıda insanı sert bir şekilde cezalandırırdı; modern devletlerde ise doğrudan yönetimin kurulması ile birlikte polislik ve istihbarat kurumları, devleti tehdit eden akımların önceden izlenmesi ve önlenmesi, bu sayede de denetimin sürekliliğinin sağlanmasını amaç edinmiştir.⁴¹ Öte taraftan, polislik kurumunun ortaya çıkışını yalnızca toplumsal gözetim ve denetimi sağlamak amacı doğrultusunda ele almak yetersizdir. Polislik kurumu da diğer birçok modern bürokratik kurum gibi devleti yönetenlerin kendi projelerini gerçekleştirmek için engelleri ve araçları ortadan kaldırmak amacıyla toplumla girilen pazarlık sonucunda ortaya çıkmıştır.⁴²

Bu bağlamda bahsedilmesi gereken diğer bir konu ise sivil halkın silahsızlandırılması konusudur. Weber'in ünlü tanımında ifade ettiği gibi modern devlet meşru şiddet tekeli elinde bulundurur. Modern devletin şiddet tekeli eline alabilmesi ve bu sayede toplumsal denetimi sağlayabilmesi için sivil halkı silahsızlandırması ve silah taşımayı kanunsuz hale getirmesi gerekiyordu. Aynı zamanda, modern devletin belli bir bölge üzerinde iddia ettiği egemenlik anlayışına meydan okuyan köylü toplulukları, şehir milisleri, haydut grupları ve devlet otoritesi iddiasında bulunmayan başka bazı silahlı gruplar; silahlı güçler olarak zaman zaman kendi aralarında zaman zaman da devletle savaşılarak merkezi devletin şiddet tekeline meydan okuyorlardı.⁴³ Devletler silahsızlanmayı sağlayarak hem toplumsal denetim ve kontrolü sağlamada hem de savaş yapma durumuna karar verme konusunda yetkilerini arttırmışlardır. Örneğin, Avrupa'da yaygın olarak uygulanan ve insanların kendi aralarında geleneksel bir adalet dağıtma mekanizması olarak ortaya çıkan düello pratiği modern devlete geçiş sürecinde yasaklanmıştır. Bu sayede devlet şiddet tekeli eline tamamen alabilmiş ve legal ilkelere dayanan ceza kanunlarını toplumdaki en güçlü merkezi aktör olarak tek başına uygulayabilmiştir.

⁴¹ Tilly, **Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, s. 201

⁴² Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.14.

⁴³ Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s. 241.

1.1.3. Modern Vergilendirme Pratiği ve Merkezileşme

Modern vergilendirme ve bütçe de modern devletin en önemli unsurlarındandır. Modern vergilendirme; sistemli, sürekli, yasal, rasyonel, kapsamlı, düzenlenmiş ve bürokratikleşmiş vergilendirmeye işaret eder.⁴⁴ Bu yönüyle de ancak merkeze dolaysız bir şekilde bağlı, iş bölümüne ve teknik kapasiteye sahip vergi bürokrasisi eliyle gerçekleştirilebilirdi. Savaşların pahalıya mal olmaya başlaması, devletleri; düzensiz haraç, kira, ceza ve harç gibi geleneksel gelir elde etme yöntemlerinden, daha düzenli ve öngörülebilir bir modern vergi sistemi kurmaya yönlendirdi.⁴⁵ Bu vergi sistemi sayesinde toplumsal kaynaklar çok daha verimli bir şekilde devlet tarafından toplumsal alandan çekilip alınabiliyordu. Örneğin Fransa’da 1600 yıllarında vergi, ortalama işçinin 50 saatlik ücretine eşit iken 1963’te bu rakam yaklaşık 700 saatlik işçi ücretine eş bir değere ulaştı.⁴⁶ Vergilendirme, merkeze bağlı ve ücretini vergi topladığı halktan değil merkezi devletten maaş olarak alan rasyonel bir ekonomi bürokrasisi ve vergi memurları ordusunu beraberinde getirdi. Ayrıca, vergi toplama işlemi bir yandan devletlerin vergi gelirlerini arttırırken öte yandan gelirlerin sistemli ve daha öngörülebilir bir hale gelmesi sayesinde yıllık bütçelerin hazırlanabilmesi ve daha uzun vadeli planlama yapılabilmesini sağlamıştır.

Verginin verimli bir şekilde toplanması zorunluluğu modern devletin toplumu daha derinlemesine denetleme ve kontrol etme gereğinin başlıca sebeplerinden biridir. Vergilendirme elbette ki ekonominin parasallaşması ve standartlaşmasını da gerektiriyordu.⁴⁷ Parasallaşmış bir ekonomide devlet vergileri nakdi olarak daha kolay toplayabiliyordu. Geleneksel devletlerde aracı vergi toplayıcıların aynı vergileri toplayıp merkeze ulaştırmasının ne kadar zor ve verimsiz olduğu düşünüldüğünde, ekonominin parasallaşması ve modern vergilendirmenin yerleştirilmesinin önemi daha iyi anlaşılır. Nitekim, çoğu zaman taşrada toplanan vergiler merkeze ulaşmayıp aracı güçlerin elinde kalıyordu. Bu nedenle, modern devletin altyapısal iktidarını oluşturma süreci, kapitalist piyasanın görünmeyen elinin her yere uzanmasını engelleyen

⁴⁴ Pierson, **Modern State.**, s. 24.

⁴⁵ Tilly, a.g.e., s 134.

⁴⁶ A.g.e., s. 134.

⁴⁷ A.g.e., s. 157.

köstekleri de ortadan kaldırılıyordu.⁴⁸ Örneğin bu süreç, kapitalist ticaretin işlem maliyetlerini düşürüyor ve bu sayede ulusal, bütünleşmiş bir pazarın ortaya çıkmasını destekliyordu. Tam da bu noktada savaş, kapitalizm ve devletin daha verimli yönetme ihtiyacının birbiriyle etkileşim içerisinde modern devlet aygıtını ortaya çıkarttığı ve bu üç olgunun farklı bağlamlarda birbirleriyle kesiştikleri görülüyor. Kapitalistleşmiş bir ekonomi olmadan böylesine kendine özgün ve kapsamlı bir modern vergilendirme sisteminin ve dolayısıyla da modern merkezi devletin oluşması mümkün olamazdı.⁴⁹ Öte taraftan, bazı özel vergi türleri; nüfusu arttırmak için bekarlara vergi konulması, çocuk sayısına göre vergi indirimi, tembelliği azaltıp insanları çalışmaya sevk etmek, tüketim kalıplarını etkileyerek bazı kötü alışkanlıklara engel olmak gibi amaçlarla; toplumsal denetim, gözetim ve kontrolü sağlamak için bir yönetim stratejisi olarak da kullanılmıştır.⁵⁰ Modern devlet bu sayede, diğer bürokratik yapıları eliyle olduğu gibi vergiler aracılığıyla da toplumu istediği şekilde yönlendirebilme yeteneği kazanmıştır. Nitekim, modern devletin oluşma sürecinde ortaya çıkan toplumsal muhalefet hareketlerinin birçoğu, vergilerin, bu denetleme ve kontrol işlevinin farkında olan alt sınıflar tarafından gerçekleştirilmiş ve yükselen vergiler modern devletlerin oluşum sürecinde birçok muhalefet hareketine yol açmıştır.

Devletin altyapısal iktidarını geliştirebilmesini sağlayan diğer bir mekanizma ise haberleşme ve bilgi depolanmasıdır. Devletin toplumun içine uzanarak bazı kesimleri içine alması ya da yönetimin nesnesi haline getirmesi ve bu yolla toplumsal çevrenin karmaşıklığını azaltarak devlet toplum ilişkilerine bir istikrar kazandırması⁵¹ daha hızlı haberleşme ve iletişim imkanlarını gerektiriyordu. Modern devletin idari bütünlüğünün pekişmesi modern iletişim araçları olmadan mümkün olamazdı. Bilgi depolanması ve bu bilginin yeri geldiğinde değerlendirilmesi; vergi toplanması, askere alma gibi kamusal işlemlerde toplumun denetlenmesi ve kontrolü için zorunluydu. İletişim ve taşımacılığın hızlanması ilk olarak taşımacılığın mekanizasyonu sürecinde

⁴⁸ Michael Mann, **İktidarın Tarihi II**,

⁴⁹ Pierson, **Modern State**, s. 24.

⁵⁰ Giddens, **Ulus Devlet**, s.210-211.

⁵¹ Gianfranco Poggi, **Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Analiz**, çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009 s. 159.

19. yüzyılın ilk yarısında modern posta sisteminin kurulmasıyla başlar.⁵² Posta sistemi modern organizasyonların hepsinde görülecek saat tarifesine göre örgütlenmiş ilk iletişim ve taşıma organizasyonuydu.⁵³ Sonraki dönemde ortaya çıkıp yaygınlaşan telgraf ve demiryolu taşımacılığının icadı, iletişim ve taşımacılık hızını tarihte hiç görülmediği kadar arttırdı. Telgrafın icadı, aynı zamanda iletişimin taşımacılıktan ayrılarak özelleşmesi anlamını taşıyordu ki bu süreç Giddens'a göre insanlık tarihindeki diğer tüm icatlar kadar önemlidir.⁵⁴ Telgraf hatlarıyla birlikte el ele giden tren yolu iletişimi modern devletin merkezden çevre bölgelere nüfuzunu büyük bir verimlilikle sağlamış ve modern iktidarın dahili pasifleştirme⁵⁵ sürecinin en büyük adımını oluşturmuştur. Elektronik iletişim araçları, modern devletin geleneksel devletlerde görülmemiş oranda bilgi depolamasını da muazzam ölçüde kolaylaştırmıştır. 3. bölümde modern devlet ve iletişim ayrıca ele alınacağından bu bölümde bu kısa giriş ile yetinilmiştir.

Son olarak, modern altyapısal iktidarın gelişmesi sürecinde ölçü birimleri ve yukarda kısaca temas ettiğimiz paranın standartlaşması konusuna değinmek gereklidir. Modern öncesi dönemlerde para genelde değerli metallerden yapılıyor ve değeri de yapıldığı metalin değeriyle ölçülüyordu. Buna karşılık modern dönemde para itibari hale gelmiştir, yani parayı üreten devletlerin politik ve ekonomik yapısına güven duyulduğu için bir değer kazanmıştır.⁵⁶ Devletler piyasadaki paranın değeri kadar hazinesinde değerli metal bulundurduğu güvenliğini vererek standart paranın, devletin egemenlik iddiasında bulunduğu bölge içerisinde kullanılmasını sağlar. Modern vergilendirme sistemi, modern bütçe düzenlemesi ve bürokrasinin maaşlarının düzenli şekilde ödenmesi hep bu itibari para ya da diğer adıyla meta-para⁵⁷ kullanımının artmasıyla mümkün olabilmiş ve dolayısıyla modern merkezi devletin işleyişini sağlayan araçlardan biri olmuştur.

⁵² Giddens, **Ulus Devlet**, s. 231.

⁵³ A.g.e., s. 231.

⁵⁴ A.g.e., s. 233.

⁵⁵ A.g.e., s. 229.

⁵⁶ A.g.e., s. 207.

⁵⁷ Giddens, **Ulus Devlet**, s. 207.

Modernleşme bir anlamda homojenleşme ve türdeşleşme demektir. Para kullanımında olduğu gibi ölçü birimlerinin de standartlaşması olmadan ulusal anlamda bütünleşmiş bir ekonominin ve de siyasi bütünlüğün varlığı düşünülemezdi. Feodal dönemde Avrupa’da çok küçük bir bölgede bile onlarca ölçü birimi vardı. Ticaret kapitalizminin gelişmesiyle ölçü birimleri, aynen paranın standartlaşması ve birbirine dönüşmesinin kolaylaşması gibi standartlaşmaya başlamıştır. Modern merkezi devlet, standartlaşmış ölçü ve tartı birimleriyle hem ülke içinde yapılan ticaretin hem de devlet ve toplum arasındaki mali işlemlerin kolaylaşmasını sağlamış ve bu sayede giderlerini karşılayacak bir ulusal ekonomik sistemin kurulması ve bu sistemin istikrarlı bir biçimde sürdürülebilmesini mümkün kılabilmektedir. Metrik sistemin icat edilmesi ve uygulanmaya başlamasıyla Fransız devrimcileri Fransa’nın; vergi zengini, askeri olarak güçlü, kolayca yönetilen, tahıl ticaretinin daha kolay yapıldığı ve toprağı daha verimli kılacak bir vergi sistemine sahip bir ülkeye dönüşeceğini planlamışlardı.⁵⁸ Nitekim, metrik sistem tüm bu ekonomik aktivite ve işlemlerin gerçekleştirilmesini bir standarda bağlamış ve kolaylaştırmıştır. Modern devlet bu sayede mali anlamda da kendi içinde sistemli bir bütün ve ekonomik bir birim haline dönüşmeye başlamış, standart birimlerin istikrarlı bir şekilde uygulanmasıyla da toplumla öngörülebilir bir ilişki düzeni kurmuştur.

1.1.4. Okunabilirlik ve Toplumsal Denetim

Modern devletin toplumsal denetimi başlığı altında açıklanmaya çalışılan tüm bu temel özellikler James Scott’ın okunabilirlik kavramı ile özetlenebilir. Modern devletin güçlü bir merkezi iktidar kurarak sınırları çizilmiş bir bölge içerisinde çevreye nüfuz edebilmesi, en temelde nüfusun her yönüyle okunabilmesi amacını taşır. Okunabilirlik merkezdeki idarecilerin yönettikleri insanlara dair modern devletin işleyişini kolaylaştıracak basitleştirilmiş ve standartlaştırılmış bilgilere sahip olmasıdır. Bu tip bir bilgi deposu yeni bir kamu görevlisinin masası başına oturduğunda; ofisindeki belgelere bakarak ücre bir köyün kadastro haritası, vergi mükellefi sayısı, ekili arazilerin miktarı ya da evcil hayvan sayısı gibi bilgileri basit

⁵⁸ James C. Scott, **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu**, Çev. Nil Erdoğan, İstanbul, Versus Yayınları, 2008, s.60.

bir şekilde okuyarak öğrenebilmesini sağlar.⁵⁹ Sözelimi, bu sayede Ankara'daki bürosunda oturan bir bürokrat Iğdır'daki tarımsal üretimin senelik değişimini masasından tespit edebilir ve devletin Iğdır'a yönelik ekonomi ve vergi politikalarını şekillendirebilir. Kalıcı soyadlarının yaratılması, ağırlık ve ölçülerin standartlaştırılması, kadastro ve nüfus kayıtlarının tutulması, modern mülkiyet hakkının yaratılması, dilin, hukuki söylemin, kent planının ve ulaşım düzenlemesinin standartlaştırılması gibi tüm bu modernist düzenlemeler okunaklılık ve basitleştirmeyi sağlayarak toplumsal denetim mekanizmalarını tahkim etmeyi amaçlamış ve bunu da büyük oranda başarmıştır.⁶⁰ Geleneksel devlet, tebaası ile alakalı birçok konuda kördü. Güzel bir benzetme ile açıklarsak geleneksel devletin her parmağı başparmaktı.⁶¹ Buna karşın modern devlet ise ince ayarlamalar yaparak denetleme mekanizmalarını verimli şekilde işletecek kapasiteye modernitenin, standartlaştırma ve tektipleştirme uygulamaları sayesinde toplumun okunabilirliğini arttırarak ulaşmıştır.

Bu noktada okunabilirlik kavramını daha iyi anlamak için modern devlet iktidarının nesnesi olarak nüfus ve istatistik bilimine değinilmelidir. Foucault'ya göre 16. ve 17. yüzyıllarda başlayan 18. yüzyılda genişleyip doygunluğa ulaşan modern yönetim anlayışının nesnesi nüfustur.⁶² Foucault bu yeni yönetim anlayışını hükümler ve disiplinci yönetim anlayışlarından ayırıyor ve güvenlik mekanizmaları olarak adlandırıyor. Bu güvenlik mekanizmalarının ortaya çıkışını polis ve "polizeiwissenschaft" kavramlarının ortaya çıkışı üzerinden okuyabiliriz. 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıktığı haliyle polis kavramı günümüzdeki kolluk gücü anlamındaki polisten daha geniş, insanların etkinliklerini, devletin gücünü arttıracak şekilde yönlendiren bir yönetim anlayışına işaret eder.⁶³ Bu tür bir yönetim anlayışı Alman üniversitelerinde "Polizeiwissenschaft" yani polis bilimi adıyla kurumsallaşmış, 18. yüzyılın sonuna dek devlet yönetiminde görev alacak bürokratlar üniversitelerin bu

⁵⁹ Scott, A.g.e., s.82.

⁶⁰ A.g.e., s.14.

⁶¹ A.g.e., s.47.

⁶² Michel Foucault, **Güvenlik, Toprak ve Nüfus**, çev. Ferhat Taylan, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.8, s.61., s.91.

⁶³ Foucault, **Toprak ve Nüfus**, s.281.

bölümlerinde yetiştirilmiştir.⁶⁴ Almanya’da ortaya çıkan bu modern polis bilimi günümüz üniversitelerindeki kamu yönetimi programlarının öncüsü olmuştur.

Foucault’unun izini sürdüğü ve güvenlik mekanizmaları olarak adlandırdığı modern yönetimin 5 nesnesi vardı. Bu beş nesne şunlardır: İnsanların sayısı, insanların yaşamsal zaruretleri, sağlık sorunu, insanların devletin yararına olacak etkinlikleri ve malların ve ürünlerin dolaşımı.⁶⁵ Dolayısıyla, bu yeni yönetim anlayışı insanların birlikte yaşamaları ve varoluşlarını ilgilendiren her şeyle yani toplumla ilgilenmektedir. 1797 yılında Fransız Direktuar yönetiminin iç işleri bakanlığı ilk modern istatistik bürosunu kurmuştur. Bu büronun amacı yalnızca hükümetin ilgilendiği alanlardaki döküman ve bilgileri depolamak ve sınıflandırmak değil, aynı zamanda genel istatistiki veriler oluşturmak için matematiksel yöntemler kullanarak kayıtları organize etmektir.⁶⁶ Belçikalı matematikçi ve istatistikçi Adolphe Quetelet’nin deyiimiyle ‘politik aritmetik’ anlamına gelen istatistik; sosyal denge ve toplumsal ahlakın ideal seviyede oluşturulabilmesi için verilerden yola çıkılarak ‘ortalama bireyin’ özelliklerini belirlemeyi esas alır.⁶⁷ Bu bakış açısıyla istatistik bilimini esas alan sosyal bilimler; suçlar, cezalar, ölüm ve intihar oranları gibi toplumsal olaylar hakkında detaylı bilgi edinip politika geliştirmek ve ortalama bireyi tanımlamak için modern yönetim anlayışına hizmet etmiştir.

Nesnesi toplum olan bu yönetim anlayışı bir devlet bilimi olarak ortaya çıkan istatistik bilimine kaçınılmaz şekilde ihtiyaç duymuştur. Çünkü her devletin, vatandaşlarının idaresi için, kendisinin ve diğer devletlerin nüfusunun, ordusunun, doğal kaynaklarının, üretiminin, ticaretinin, parasal dolaşımının ne olduğunu bilmeye ihtiyacı vardır.⁶⁸ Bu anlamda bir devlet bilimi olarak gelişen istatistik, modern devletin toplumu denetleme arzusunun ve bireylerin yaşamının devlet için daha önemli hale gelmesinin bir göstergesidir. İstatistik biliminin ortaya çıkışı, merkezden çevreye yayılan altyapısal iktidarın sürdürülebilmesi için toplumun tümünü ve ayrı ayrı

⁶⁴ A.g.e., s.276.

⁶⁵ A.g.e., s.281, 282, 283, 284.

⁶⁶ Armand, Mattelart, **Mapping World Communication: War, Progress, Culture**, Univ. Of Minnesota Press, Minnesota, London, 1994, s. 5.

⁶⁷ A.g.e., s. 5.

⁶⁸ Foucault, **Toprak ve Nüfus**, s. 273.

bireyleri ölçme ve hesap etmesinin önemini ortaya koyar. Özetle, istatistik bilimi merkezin çevreyi okuyabilmesini kolaylaştırmıştır.

1.1.5. Genel Değerlendirme

Foucault'nun güvenlik mekanizmaları olarak nitelendirdiği modern yönetim anlayışına benzer bir tanımı Pierre-Joseph Proudhon'un ünlü *Mülkiyet Nedir* adlı broşüründe görebiliriz. Proudhon bu tanımında modern devletlerin yönetmek adına yaptığı tüm eylemleri çok güzel bir şekilde özetlemiştir. Proudhon için yönetilmek:

“... gözlenmek, denetlenmek, takip edilmek, düzenlenmek, fikir aşılınmak, vaaz verilmek, listelenmek ve kontrol edilmektir; tahmin edilmek, değer biçilmek, sansürlenmek, emredilmektir... Yönetilmek; her faaliyette, işlemde, harekette not edilmek, kaydedilmek, sayılmak, fiyat biçilmek, engellenmek, ıslah edilmek, yeniden şekillendirilmek, düzeltilmek demektir.”⁶⁹

Sonuç olarak modern devlet tarihte hiçbir devlet organizasyonunda görülmediği kadar topluma nüfuz edebilme imkân ve araçlarına sahip olmuştur. Sınırları belirlenmiş, egemenlik iddia ettiği bir bölgede insanların gündelik hayatlarına etki edebilecek ve toplumsal yaşamı kendi çıkarları için dönüştürebilecek kapasiteye ulaşmış⁷⁰ ve bu yönüyle geleneksel devletlerden farklılaşmıştır. Merkezi yönetimi verimli bir şekilde sağlayıp merkezden taşraya idari gücünü yaygınlaştırabilmiştir. Özelleşmiş ve kendi içinde iş bölümüyle ayrılmış bürokrasisi sayesinde kurumsal bir merkezi yapı kurmuş ve devletin devamlılığını bir kralın, hanedanın ya da belli toplumsal güçlerin varlığından bağımsızlaştırmıştır. Kurumsallaşmış devlet aygıtı iktidarı elinde tutan insanlardan bağımsız olarak kendini yeniden üretebilmiş ve toplum üzerindeki sürekli ve istikrarlı denetleme, gözetleme ve kontrol mekanizmalarını yaşatmıştır.

⁶⁹ Joseph-Pierre Proudhon, *Mülkiyet Nedir*, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

⁷⁰ Dietrich Rueschemeyer, Peter B. Evans, “The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of the Conditions Underlying Effective Intervention”, *Bringing the State Back In*, Ed. by. Rueschemeyer, Evans, Skocpol, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1985, s.60.

Vergilendirme ve ulusal ekonominin inşası sayesinde ise dev bürokrasisinin giderlerini finanse edebilmiştir. Tüm bu değişimler modernitenin insan eylemini kendi prensipleri doğrultusunda değiştirerek, yeni bir sosyal ve politik hayat inşa etme⁷¹ amacıyla uyum içerisinde modern devleti araçsallaştırmıştır. Modern merkezi devlet; aktif ve proaktif tutumlar sergileme kapasitesini elde etmiş, kendini oluşturan nüfusu yönetmek, şekillendirmek hatta bir noktaya kadar yeniden yaratmak için altyapılara ve lojistik imkanlara sahip olan, modernleşme sürecinin en güçlü ve göze çarpan kurumlarından biridir.⁷² Öte taraftan, giriş bölümünde kısaca bahsedildiği gibi toplum, modern devlet karşısında tamamen etkisiz bir nesne olmadığı gibi modern devletin de gücü mutlak değildir. Modern devlet idareleri altında yaşayan toplumlar modernitenin imkanlarıyla donanmaya başlamış ve devletle etkileyici bir biçimde karşılıklı etkileşime girecek kapasiteye sahip olarak modern öncesi toplumlardan ayrılmışlardır. Modern devletler oluşma süreçlerinde toplumla pazarlık yapmak zorunda kaldıklarından, toplum da bu pazarlık imkânı sayesinde otonom bir güce sahip olduğu bilincine ulaşmaya başlamıştır. Bir sonraki bölüm bu konuyu ele alacaktır.

1.2. TOPLUMUN DEVLETE CEVABI

Modern devlet her zaman modernleşen ve modernleşmenin imkanlarından istifade ederek dinamik bir değişim ve dönüşüm deneyimini yaşayan bir toplumla birlikte düşünülmelidir. Modernleşme ile birlikte hiç olmadığı kadar derinleşen ve yaygınlaşan devlet toplum ilişkileri tek yönlü bir trafik değildi. Altyapısal iktidar modern devlete özgü değil toplumun kullanımına da açık olduğu için sivil toplumun merkezi devleti belirli ölçüde denetlemesi ve şekillenmesine etkide bulunmasına imkân tanıdı.⁷³ Toplumsal kaynaklar da yalnızca devletin kullanımında ve onun tekelinde değildi. Toplum ulaşabildiği kaynakları seferber ederek modern devlete karşı mücadele edebildiği için modern devletin gelişiminin tarihi, aynı zamanda gelişmiş bir vatandaşlık ve demokratikleşme süreçlerinin de tarihidir.⁷⁴ Kapitalizmin gelişimi de bu tarihsel sürece eşlik etmiş, sivil topluma devlet karşısında ekonomik güç

⁷¹ Pierson, **Modern State**, s. 30.

⁷² A.g.e., s. 44.

⁷³ Mann, **İktidarın Tarihi II**, s.68.

⁷⁴ Pierson, **Modern State**, s.45.

kazandırarak devlet toplum ilişkilerinin belirli bir karşılıklılık çerçevesinde iki yönlü bir biçimde gelişmesine yardımcı olmuştur.⁷⁵ Her ne kadar toplum modern devletin denetim mekanizmalarına direnecek araçlara sahip olmuş ve belli ölçülerde başarılar elde edebilmişse de modern devletin denetim mekanizmaları eninde sonunda evrensel bir başarıya ulaşmıştır. Bazı toplumsal direnişler kalıcı başarılar elde edebilmişken, toplumsal direnişlerin çoğu, devletin işleyiş ve amaçlarını etkileyebilmiş ve bazı değişikliklere uğratabilmiş de olsa, modern yönetim mekanizmalarına karşı arzu ettikleri nihai hedeflere çoğunlukla ulaşamamıştır. Sonuç olarak modern denetim mekanizmaları, standart bir yapıya kavuşmuş, toplum tarafından içselleştirilmiş ve gündelik hayatın olağan bir parçasına dönüşmüştür.

Devlet merkezli yaklaşımlar devleti organik bir bütün olarak görme eğiliminde olmuş ve rasyonel insan ile devlet arasında benzerlikler kurmuşlardır. Oysa, devleti bütüncül bir rasyonel aktör olarak görmek mümkün değildir. Devlet her zaman rasyonel bireylerin davranışlarını belirleyen bir faktör olan ‘çıkarlarını azami seviyeye çıkartmak ve korumak’ ve stratejik bir plan çerçevesinde hareket etmek amaçlarıyla politika geliştirmeyebilir.⁷⁶ Bunun birçok nedeni vardır. Öncelikle, devletler farklı işlevleri olan farklı kurumlardan oluşur ve devlet politikalarını sahada gerçekleştirmek için görevli bürokratlara bağımlıdır. Devleti bütüncül bir şekilde ele almak, devletin işleyişindeki bu tür bölünmüşlükleri göz ardı eder. Toplumsal güçler ve devlet, Joel Migdal’in ‘çoklu hakimiyet ve muhalefet alanları’ adını verdiği kompleks bir mücadele alanı içerisinde iktidar elde etmek için yarışır ve bu yarışta en önemli aktörlerden biri devletin çeşitli katmanlarında görev alan bürokratlardır.⁷⁷ Devletin herhangi bir kurumu ya da bürokrati, sahada karşı karşıya kaldığı durumlar gereğince, merkezden ya da devletin diğer kurumlarından farklı tepkiler vererek, devletin işleyişine dair yeni bir davranış geliştirebilir. Dolayısıyla, devlet merkezli teorilerin bütüncül yaklaşımının aksine devleti parçalara bölerek (disintegrate) farklı unsurların bir araya geldiği bir yapı olarak ele almak, devlet-toplum ilişkilerini kendi karmaşıklığı

⁷⁵ Held, **Development of**, s.101.

⁷⁶ Migdal, Kohli and Shue, **State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World**, Cambrdige, UK, Cambridge University Press, 1994, s. 8.

⁷⁷ A.g.e., s. 9.

içinde analiz edebilmek bakımından oldukça önemlidir. Sözgelimi, merkezde belirlenen bir politika, taşrada onu uygulayan bürokratlar tarafından çevresel toplumsal güçlerle ilişkileri ve pazarlıkları bağlamında değişikliğe uğrayarak, merkezin amaçladığı nihai sonuçlara ulaşmadan farklı yönle evrilebilir. Her bir bürokratin birer birey olarak içinde eylediği toplumsal yapıdan etkilendiği düşünüldüğünde, merkezi devlet ve bürokrati birbirinden ayrı aktörler olarak görmek gerektiği ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak devlet, bütüncül değil parçalı bir yapıya sahiptir.

1.2.1. Toplumun Devlet Karşısında Otonom Varlığı

Toplumun yönetim süreçlerine daha yoğun katılması anlamında modern devlet geleneksel devletlerden ayrılır. Bu yönüyle daha kuvvetli bir meşruiyete sahiptir. Modern devlet, oluşum süreci içerisinde askeri ve yönetsel pratiklerini genişlettikçe topluma daha da fazla dayanmaya, dolayısıyla da toplumla aktif bir uzlaşma ve iş birliği sürecine ihtiyaç duydu.⁷⁸ Toplum devletle anlaşılmadığı noktalarda da çok farklı taktik ve stratejiler geliştirerek devlete direndi. Bu direniş ve karşı çıkışlar modern devletin gelişim süreçlerine etki ederek yönetim pratiklerini şekillendirdi. Modern devlet merkezileştiği için toplumsal çatışmalar da merkezileşerek toplumsal çıkar gruplarının siyasi kurumlardan talepte bulunmalarına ve onlardan faydalanmalarına zemin teşkil etti ki bu durum modern toplumlara özgüdür.⁷⁹ Bu nedenlerle, modern devletlerde başkaldırı ve direniş hareketleri, merkezi siyasal süreçleri, geleneksel devletlerin toplumsal dinamikleriyle karşılaştırıldığında çok daha fazla etkiler.

Toplumun merkezi devletin yönetim anlayışına etki edebilmesinin en belirgin göstergesi devletin genişleyen sivil rolü ve bu rolü icra edecek kurumların ortaya çıkışıdır. Toplumla daha içli dışlı olan ve toplumdan daha çok aldığı için ona daha çok şey vermek zorunda kalan modern devlet, toplumun asayışı ve refahıyla daha ciddi şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Bu tür bir yeni ilgi, modern devletin kendi yönetsel çıkarlarına hizmet etmesiyle ilgili olduğu gibi toplumla müzakere ve iş birliğine

⁷⁸ Held, **Development of**, s.104.

⁷⁹ S. N. Eisenstadt, **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**, çev. Ufuk Coşkun, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2014, s.35-36.

girmek zorunda oluşunun da bir sonucudur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında modern devletler, insanların gündelik hayatlarını daha iyi yaşamaları için politikalar geliştirmiş, bu alanlarda da kurumsallaşmış bürokratik yapılar inşa etmişlerdir. Kamu sağlığı, sokak aydınlatması, kanalizasyon, asgari konut standartları, temel sağlık hizmetleri, polis gücü, hapishanelerin ve yoksul yasalarının gözetim ve denetimi, çalışma saatlerinin ve şartlarının düzenlenmesi, çocuklara verilen temel eğitim, iletişim altyapılarının geliştirilmesi gibi alanlar modern devletin bu artan yeni sivil rolünün gereği olarak modern dönemde ilgilenmeye başladığı alanlardır.⁸⁰ Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki, 18. yüzyılda başlayıp Napolyon savaşlarının sonuna tekabül eden 1815'e kadarki süreçte modern devletin her anlamda büyümesine, önceki bölümde de vurgulandığı gibi, yoğun ve pahalılaşan savaşlar ve militarizm neden olmuştur. Bu militarizm sıradan halkın asker olmasını gerektirdiği için de kamu sağlığı gibi alanlara modern devletin ilgisini arttırmıştır. Öte taraftan, Michael Mann'a göre özellikle 1870'lerden başlayan süreçte modern devletin sivil kapsamını daha da genişletmesinin sebebi ise devletin toplumsal hayata daha fazla nüfuz etmesi sonucu sivil toplumun siyasallaşması ve toplumsal refahtan pay almayı da içeren sosyal vatandaşlığa geçmesidir.⁸¹ Artık geleneksel devlette olduğu gibi devletin toplumu, toplumunsa devleti görmezden gelerek kendini var etme ve yeniden üretme çabası geride kalmıştı. 'Köylülerin vatandaşa dönüşmesi' süreci 19. yüzyıl boyunca artarak devam etmişti.⁸²

Modern devletin gelişim süreci içerisinde toplumsal örgütlenme ve direnişin tarihini her yönüyle ele almak bu çalışmanın sınırlarını aşacağından, bundan sonraki bölümlerde özellikle modern devletin yönetim zihniyetine işaret eden bazı projelerine karşı toplumun nasıl cevaplar ürettiği ilgili örnekler üzerinden değerlendirilecektir. Değişik coğrafyalar ve zaman dilimlerinden seçilmiş bu direniş örneklerinin hepsi modern devletin evrensel bazı uygulamalarını ele almaktadır. Bu direnişlerin bazıları modern devletlerin kimi projelerini nihai başarısızlığa uğratabilirdi. Bazıları ise

⁸⁰ Mann, **İktidarın Tarihi II**, s.496.

⁸¹ Mann, **İktidarın Tarihi**, s. 26-27, 493.

⁸² Eugene Weber, **Peasants into Frenchman: The Modernization of Rural France 1870-1914**, Stanford, California, Stanford University Press, 1976.

modern devleti müzakere yoluyla yeni pozisyonlar almaya itti. Her halükârda, toplumun muhalif tutumları devlet katında kendini hissettirecek ölçüde olgusal bir gerçekliğe dönüşebilmiş ve merkezi devletin tutumlarını etkileyebilmiştir.

1.2.2. Yeni Arazi Düzenlemeleri, Soyadlarının Yaratılması ve Nüfus Sayımı

Daha verimli bir vergilendirme sistemiyle merkezde daha fazla kaynak toplamak, ilk bölümde de vurgulandığı üzere, modern devletin gelişimindeki en dikkat çekici süreçlerin başında gelir. Modern devlet daha verimli vergi toplamak için yeni bir arazi kullanım hakkı sistemi yaratmak durumundaydı. Bunun en önemli sebebi geleneksel arazi kullanım pratiklerinin vergi alınan kişiyle arazisi arasında bire bir ilişki kurmayı engelleyecek kadar karmaşık olması ve eski arazi kullanım sisteminin merkezi devletin otoritesine meydan okuyan yerleşik çıkar gruplarının çıkarlarına hizmet etmesiydi.⁸³ Sonunda, merkezi modern devletler yeni bir arazi mülkiyeti sistemini uygulamaya koyabildi ancak bu plan direnişlerle karşılaştığı için modern devletlerin oluşum sürecinde, planlandığı kadar hızlı, verimli ve başarılı olamadı. Modern devletlerin politikalarını istikrarlı ve verimli bir şekilde uygulayabilmesi, geleneksel devletlerden farklı olarak, vatandaşların sadakatini kazanmak anlamına gelen siyasi meşruiyetin sağlanmasıyla mümkün olduğundan,⁸⁴ meşruiyetin yeterince sağlanamadığı durumlar her zaman tepkilere neden olmuştur. Bu karşı çıkış ve direnişler, devlet politikalarını uygulamakla yükümlü bürokratların eski arazi düzeninden faydalanan toplumsal güçlerle anlaşmasıyla hayata geçebildiği gibi⁸⁵, yeni arazi düzenlemelerinin yüzyıllardır yerleşmiş ve gündelik hayatı şekillendirmiş biçimini değişikliğe uğratması sebebiyle sıradan insanların muhalif taktiksel eylemleriyle de gerçekleşmiştir.

Arazilerin ve dolayısıyla da araziden alınacak vergilerin merkezden okunabilir ve şeffaf olması için kadastro haritaları çıkartıldı. Kadastro haritaları her arazi parselini, o parseli tekabül eden vergileri ödemekle yükümlü bir arazi sahibiyile

⁸³ Scott, **Devlet Gibi Görmek**, s.63.

⁸⁴ Held, **Development of**, s. 88.

⁸⁵ Migdal, Kohli and Shue, **State Power**, s.9.

ilişkilendiren tapu sicilinin tutulması anlamına geliyordu. Fakat bu modern kadastr haritaları, pratikte yaşanan arazi sahipliği ilişkilerini fazlaca basitleştirmesi ve her haritada olduğu gibi son derece kompleks arazi yapılanmalarını basit bir şematik düzene indirgemesi nedeniyle gerçek hayatta karşılığını bulamıyor, insanların çok büyük tepkisine neden oluyor ve devletin beklediği sonuçları vermiyordu.⁸⁶ Gündelik hayatın pratiği içinde bir arazi ve üzerine kurulu bir ev düzeninde yaşayan insanların, bu kurulu düzenini bir anda değiştirmesini beklemek insan unsurunu fazlaca göz ardı etmek demektir. Arazisini kardeşi ve komşusuyla ortaklaşa kullanmak suretiyle maksimum fayda elde eden köylülerin, arazi parçalarını bir kişinin mülkiyetine bir kanuni düzenlemeyle kolayca teslim etmesini beklemek gerçekçi bir beklenti değildir.

Modern devlet, insan, silah, gıda, nakdi vergi ve gelir vergisi gibi yöntemlerle toplumdan kaynakları çekip alan (process of extraction) devlettir.⁸⁷ Bu tür çok kapsamlı bir çekip alma sürecinin karşı tepki yaratmaması mümkün değildi. Arazi kanunnameleri de bu sürecin bir parçası olarak çıkarılan düzenlemelerdi. İnsanlar; sınırları devlet tarafından çizilmiş bu tür bir arazi sistemine, yasaklanmasına rağmen, kendi eski mülkiyet sınırları içerisinde ekip biçerek; arazinin sahipliğinin pratikte devletin kaydettiği arazi sahibine değil başka birinin fiili kullanımında olması yoluyla ve toprak istilaları, izinsiz yerleşimler, yasak bölgelere girilmesi, ölçüme gelen kamu görevlilerini engelleme ve dolayısıyla merkezi devletin elindeki kayıtlardan farklı, yeni tapu kadastr hukukuna aykırı bir arazi sahipliği pratiği oluşturmak suretiyle direnmişlerdir.⁸⁸ Aynı zamanda, tapu kadastr sisteminin getirdiği merkezileşme, eski ayrıcalıklı feodal ve ruhban sınıfını, kendi vergilendirme haklarını kısıtlaması ve vergi muafiyetlerini azaltması nedeniyle direnişe sevk etmiştir. Örneğin Jean-Baptiste Colbert tarafından 1679'da Fransa'da uygulanmak istenen ulusal bir kadastr planı aristokrasi ve ruhban sınıfının ortak muhalefetiyle engellenirken, Fransız Devrim'inden sonra François-Noel Babeuf tarafından herkesin eşit parsel aldığı son derece eşitlikçi ama bir o kadar da ütöpik bir kadastr planı da ayrıcalıklı sınıflardan

⁸⁶ Scott, A.g.e., s.67-68.

⁸⁷ Held, **Development of**, s. 88.

⁸⁸ Scott, **Devlet Gibi Görmek**, s.88-89.

gelen baskılar üzerine hayata geçememiştir.⁸⁹ Modern devletin geleneksel devletten farklı olarak asayişini korumak, vergi toplamak ve asker beslemekle yetinmeyip hem bu eski görevlerini daha verimli şekilde gerçekleştirme hem de ülkenin bütün insani ve fiziki kaynaklarını kontrol edip üretkenliklerini arttırma amacına yönelmesi, merkezde toplanan bir bilgi deposuna ihtiyaç duyduğu için kadaastro haritaları oldukça önemliydi.⁹⁰ Ancak toplumsal güçler, eski ayrıcalık ve alışkanlıklarını sürdürerek, vergilerden bir yolunu bulup kaçarak ve devlete karşı kendi pratiklerini geliştirip bunları yeniden üreterek bu tip modern yönetim yöntemlerine direniyordu.

Soyadlarının yaratılması olgusu modern devletin yönetsel amaçlarını gerçekleştirebilmesi için ihtiyaç duyduğu basitleştirme ve ‘okunabilirliği’ arttırma amacına yönelik önemli yönetim pratiklerinden bir diğeri idi. Kalıcı, babadan oğula geçen, bir bireyi belli bir akraba grubuna bağlayan soyadları, merkezi devletin vatandaşlarını kolayca teşhis edebilmesini sağlaması nedeniyle; nüfus sayımı, mülkiyet kayıtlarını tutma, askere alma ve yeni vergileri toplama işlemleri gibi modern devletin kurumsallaştırmaya çalıştığı işlevlerini gerçekleştirmek için şarttı.⁹¹ Sayılmanın ve kaydedilmenin vergilerin toplanmasının kolaylaşması ve zorunlu askere alınma anlamına geldiğinin son derece idrakinde olan halk bu uygulamalara elinden geldiğince direndi. Örneğin, 1849’da İspanya’nın Filipinler valisi olan Narciso Claveria y Zaluda tüm Filipinliler’e İspanyolca soyadları verilmesi ile ilgili bir kararname çıkarttı.⁹² Birçok yasak ve baskıyla uygulatılmaya çalışılan bu kararname istenilen verimliliğe ve başarıya uzun bir süre ulaşamadı. Yerel yetkililer bölgelerindeki insanların tamamına soyadı verip soyadı listelerini merkeze gönderemiyorlar, yeni soyadı alan insanlar eski isimlerini kaydettirmediklerinden bazı vergi yükümlülüklerinden kurtulmayı başarıyorlar ve bazı Filipinliler İspanyolca değil kendi dillerinde seçtikleri bir soyadını kullanıyorlardı.⁹³ Ortaya çıkan bu kakafonik durum, devletin vatandaşlarını bağlayıcı kuralları empoze etme gücünü abartma

⁸⁹ A.g.e., s.88.

⁹⁰ A.g.e., s.92

⁹¹ Scott, **Devlet Gibi Görmek**, s.112-113.

⁹² A.g.e., s.119.

⁹³ A.g.e., s.121-122.

eğilimindeki kimi devlet teorisyenlerinin iddiasının aksine, hayatın gerçekliğine çarpan bazı uygulamaların etkin sonuçlar doğurmadığını gösterir⁹⁴ ve devlet gücünün toplumsal güçler karşısında sınırlarını görünür kılar. Ancak, bütün vatandaşlara uygulanması planlanandan fazla zaman almış olan soyadı uygulaması, modern devletin halka nüfuz edebilme ve politikasını istikrarlı bir şekilde takviye edebilme gücü sayesinde, uygulayıcılarının en başta hayal ettiği hızda hayata geçemese de diğer tepki çeken modern yönetim uygulamaları gibi zamanla evrensel ve son derece olağan bir uygulamaya dönüşebilmiştir.

Bu bağlamda, hem arazi kanunnameleri hem de vergilendirme ve askere alma pratiğine imkan tanıyacak nüfus sayımı uygulamasının doğurduğu tepkilere de değinmek yerinde olacaktır. Nüfus sayımı modern devletin kayıt altına alma ve merkezden çevre bölgelerin okunabilirliğini artırma amaçlarının hayata geçebilmesinin ön koşullarından biridir. Ancak özellikle göçebe ve yarı göçebe düzende yaşayan kabile toplumlarını, bu geleneksel yaşam tarzından kopararak yerleşik düzene geçirmek oldukça zor olduğundan, nüfus sayım memurlarından kaçmak çok sık başvurulmuş bir yöntemdir. Osmanlı Devleti özellikle Arap coğrafyasında bu tip durumlarla sıklıkla karşılaşmıştır. Merkezin etkisinden uzak, özerk bir yaşam tarzına alışmış, kervanlara saldırma ve yağma gibi yöntemlere başvuran birçok Arap kabilesi modernleşme hamlelerine çoğu zaman tepki göstermişlerdir. Bu kabile topluluklarından düzenli şekilde vergi toplamak ve onları askere almak Osmanlı Devleti'ni 19. yüzyıl boyunca oldukça meşgul eden bir mesele olmuştur. Örneğin, 1866 yılında Lübnan'ın dağlık arazilerinde yaşayan Dürziler, nüfus sayımının vergilendirme ve askere almanın bir ilk adımı olduğunun oldukça farkında olduklarından bir sayım sırasında bir ayaklanma çıkarmışlardır.⁹⁵ Bu tip ayaklanmalar Osmanlı coğrafyasında yaşayan birçok başka kabile toplumlarının da sıklıkla başvurduğu bir yöntem olmuştur.

⁹⁴ Migdal, Kohli and Shue, **State Power**, s. 13.

⁹⁵ Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul, Bengi Kitap Yayın, 2009, s. 33.

1.2.3. Zorunlu Askerlik Pratiği ve Mısır'ın Modernleşmesi

Genel ve zorunlu askerlik pratiği, yeni vergiler ve kaydetme uygulamaları ile iç içe geçmiş, modern devletin birçok işlevini ve merkezileşme çabasını gözler önüne seren, modern döneme özgü bir pratiktir. Bu nedenle zorunlu askere alma pratiği, modernleşmenin en sevilmeyen icatlarından biri olarak kabul edilir.⁹⁶ Mısır'ın modernleşmesi; askere alma pratikleri, modern devletin gelişimi ve toplumsal direniş arasındaki karşılıklı etkileşimi ve bu etkileşimin sentezinden doğan yönetim zihniyetini açığa vurması bakımından oldukça zengin bir tarihsel süreç ve çarpıcı bir tarihsel dönemdir. Mısır'a Osmanlı valisi olarak atanan Mehmed Ali Paşa, Mısır'ı işgal eden Napoleon ordularından fazlasıyla etkilenmiş ve Fransız ordusunun modern sistemini örnek alan yeni bir ordu kurmayı kafasına koymuştu. Mısır, zorunlu ve genel askere alma ve bu ordunun her şeyiyle merkezi bürokrasiden ihtiyaçlarını karşılaması uygulamalarına İstanbul'dan bağımsız bir şekilde ve Bab-ı Ali'den daha önce başlaması nedeniyle özgün bir idari modernleşme ve zorunlu askerlik deneyimine sahiptir.⁹⁷ Mehmed Ali Paşa öncelikle Mısır'ın Güneyindeki Sudan'ı işgal edip oradan getirdiği köleleri askere alma uygulamasını denediyse de lojistik yetersizlikler, kölelerin yolda hastalanması ve ölmesi, Sudan'a giden birliklerin Sudan'ın fiziki ve toplumsal yapısına ayak uyduramaması, hastalık ve ölümün mevcut birlikler arasında da yayılması, yerli halkın askere alma ve yeni vergilere karşı ayaklanması gibi nedenlerle verimli bir sonuç elde edemediğinden bu uygulamadan vazgeçmiş ve Mısır'ın 'fellahin' adı verilen yerli köylülerini askere alma uygulamasına başlamıştır.⁹⁸

Mehmed Ali Paşa Sudan'dan getirttiği köleler ve bu kölelerin yanında iklim ve coğrafyaya uyum sağlayamadığı için yeterince başarılı olamadığını gördüğü Türk birliklerle arzuladığı orduyu kuramayacağını anlayınca 1822'de ilk önce 4 bin kadar ve sonrasındaki bir yıl içinde 30 bin gibi oldukça fazla sayıda yerli Mısırlı köylüyü

⁹⁶ Dick Douwes, **The Ottomans in Syria: A History of Justice and Opression**, London and New York, I.B. Tauris, 2000, s. 197.

⁹⁷ Khaled Fahmy, **All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and Making of Modern Egypt**, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1997, s.92.

⁹⁸ A.g.e., s.86-89.

askere almıştır.⁹⁹ Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'nde köylülerin silah taşınması yasağına rağmen ve köylülerin toprağından uzaklaşmasının tarımsal üretimi düşürmesi riskini de göze alarak, genel ve zorunlu askerlik (levée en masse) uygulamasını uygulamaya koyabilmişti. Bu uygulama Osmanlı Devleti'nin askere alma uygulamasından daha otoriter ve baskıcı yöntemlerle icra edilmiştir.¹⁰⁰

Ancak elbette bu otoriter uygulama toplumsal tepkiyle karşılaştı. Tarıma dayalı bir ekonomide toprağına bağımlı yaşayan genç erkekleri uzun bir süreliğine evinden ve toprağından koparmak, zorunlu askerlik uygulamasına geçen bütün modernleşme çabasındaki toplumlarda direnişlere neden olmuştur. Mısır toplumu da bu uygulamaya birçok yöntem ve strateji ile karşılık verdi. 1824'te yeni vergiler ve askere alma uygulamasını protesto etmek için 30 bin kadın ve erkeğin katıldığı, Şeyh Rıdvan önderliğinde, askere alma uygulamasının başlatıldığı Güney Mısır'da büyük bir isyan patlak verdi.¹⁰¹ Halk gelen birliklere sert bir şekilde direndi. Yeni askere alınan birlikler bölgeye gönderildi ancak bu birliklerin de isyan bölgelerindeki köylerden toplanması, askerlerin kendi köylüleri olarak gördüğü insanlara silah doğrultmak istememesine ve bazı askerlerin isyan saflarına katılmalarına neden oldu. Birliklerin kendi hemşerileri olarak gördüğü insanlara silah çekmemesi devletin en baştan üzerinde yeterince düşünmediği beklenmedik bir durumdu. İsyen bölgesinde yerel halk ile yeni ordu birliklerinin karşılaşması, Migdal'ın 'çoklu alanlar' kavramsallaştırmasına uygun bir bağlamdır.¹⁰² İsyen bölgesi, merkezi devlet güçleri ile halkın karşı karşıya geldiği, fakat artık merkezi devletin memurları haline gelen askerlerin toplumla kurduğu bağların bir gereği olarak, devlet iktidarının baskın

⁹⁹ A.g.e., s.92-93.

¹⁰⁰ Bu noktada belirtmek gerekir ki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 19. Yüzyılın başında giriştiği yoğun modernleşme hamleleri, Osmanlı merkezinden bağımsız, kendine özgü bir şekilde gelişmiştir. Mehmet Ali Paşa Mısır'da bölgesel bir nüfuz alanı oluşturarak, Kahire'den çevre bölgelere yayılan bir altyapısal iktidar kurmaya çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Birçok kaynakta Mehmet Ali Paşa Mısır tarihinin ilk büyük modernleştirme lideri olarak kabul edilir. Bu nedenlerle, Mısır örneği bu bölümde Osmanlı'nın merkezileşmesinden ayrı olarak ele alınmıştır. Çünkü, hızlı ve sert bir merkezileşme uygulaması ve buna karşı gelişen toplumsal muhalefetin ele alındığı bu bölüm için hayli ilgi çekici bir örnek teşkil etmektedir. Detaylı bilgi için: Özge Özkoç, **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015 ve M. Hanefi Kutluoğlu, 'Kavalalı Mehmet Ali Paşa', **İslam Ansiklopedisi**, Sayı:25, s. 62.

¹⁰¹ Fahmy, **Pasha'a Men**, s.95.

¹⁰² Migdal, Kohli and Shue, **State Power**, s.9.

gelmekte zorlandığı bir muhalefet alanı özelliği göstermektedir. Ancak sonunda, isyan kanlı bir şekilde bastırılmıştı. İsyan bölgesinden olmayan yerlerden askere alınan ve teknolojik imkanlarla teçhiz edilmiş birlikler, Paşa'nın beklediği gibi isyan eden insanlara karşı oldukça sert bir tutum takınmıştı. Devlet ise köylerden askere alma uygulamasının yaratacağı problemleri bu isyan sayesinde yakinen öğrenmişti.

Bu isyanın bastırılmasının sonunda başarılı olması Paşa'yı yeni bir askere alma dalgasına ikna etti. 1830'ların ortalarında yeni uygulamayla askere alınanların sayısı 130 bin gibi oldukça büyük bir rakama ulaştı ve bu son alımla birlikte ordu tüm Mısır nüfusunun yüzde 2.6'sını oluşturuyordu.¹⁰³ Bu durum geleneksel aile ve köy yaşamının da radikal bir biçimde değişmeye başladığı anlamına geliyordu. Askere alınmak aynı zamanda isimlerin, aile üyelerinin, köylerin kaydedilmesi suretiyle asker kaçaklarının mümkün olduğunca engellenmesi demektir. Geleneksel yaşamlarını ve topraklarını bırakmak istemeyen insanlar ellerinden gelen tüm yollara başvurarak askere alma ve askere alma pratiğinin getirdiği yeni vergiler ile devlet tarafından kaydedilme uygulamalarından kaçmaya çalıştılar. Devletle açık bir şekilde karşı karşıya gelinen isyan ve ayaklanmalar haricinde insanlar başka küçük muhalefet yöntemlerine de başvurdular. Köylerini aileleri ile birlikte terk etmek, askere alma görevlilerini öldürmek ve askere alındıktan sonra eğitim alanından kaçmak bu yöntemlerden bazılarıydı. İşaret parmağını kesmek, ön dişlerini çıkartmak ve gözüne zehir sürerek geçici körlüğe neden olmak gibi inanılması güç kimi sıra dışı uygulamaları da deneyenler oldu ki bu sayede sakatlık gerekçesiyle askerlikten muaf tutulmaya çalışmışlardı.¹⁰⁴ Mehmed Ali Paşa yönetimindeki Mısır'ın, 1830'lu yıllarda Suriye'yi ele geçirmesinden sonra genel askere alma uygulaması Suriye'de de gerçekleştirilmiştir. Benzer tepkiler Suriye toplumunda da ortaya çıkmıştır. Kimi aileler çocuklarını askere vermemek için görevlilere rüşvet vermiş, bazıları kendini sakatlamış ve bazı aileler ise dağlık bölgelere veya Osmanlı yönetimindeki bölgelere göç etmişti.¹⁰⁵ Bu yöntemlerle birçok insan bireysel olarak askerlikten kurtulabilmişti ancak zamanla modern devlet tüm bu yöntemlere denetim ve gözetim mekanizmalarını

¹⁰³ Fahmy, A.g.e., s.96.

¹⁰⁴ Fahmy, **Pasha'a Men**, s.101,102.

¹⁰⁵ Douwes, **The Ottomans in Syria**, s.83.

arttırıp altyapısal iktidarını yaygınlaştırmak suretiyle karşılık verdi ve bu direnişleri büyük oranda kırarak genel ve zorunlu askerlik uygulamasını standartlaştırdı. Nitekim Mehmet Ali Paşa'nın zorunlu askerlik uygulamasıyla kurduğu ordusu, Osmanlı ordusunu Anadolu'da mağlup etmeyi başaramamıştır.

Mehmet Ali Paşa ve Mısır'ın modernleşmesi örneğinde, Migdal'in deyişiyle 'devletlerin haris amaçları' olarak nitelendirilebilecek ve toplumun derinliklerine güçlü bir şekilde nüfuz etme amacını taşıyan bu tür uygulamaların özellikle yeni kurumsallaşmış devletlerde gerçekleşmeleri çok zordur.¹⁰⁶ Sanayi devrimi deneyimini yaşamamış Batı dışı toplumların modernleşme ve dolayısıyla da idari modernleşmeyi kurumsallaştırma çabaları daha geç gerçekleştiğinden büyük bir toplumsal dönüşüm anlamına gelen toprak üzerinden geçinen köylüleri vatandaşlara dönüştürmek özellikle de ilk modernleşme girişimlerinde çok büyük toplumsal muhalefet ve şiddet hareketlerine neden olur. Bu toplumsal muhalefet merkezi devlet tarafından iyi şekilde idare edilmezse uzun yıllar devam edecek bir meşruiyet krizine ya da mevcut idarenin iktidarı kaybetmesine yol açabilir.

1.2.4. Genel Değerlendirme

Sonuç olarak, modern devletin doğrudan yönetime geçiş ve dahili pasifleştirme sürecinde başvurduğu zorunlu kitle askerliği ve kamulaştırıcı vergilendirme uygulamaları halk direnişine karşı devleti korunmasız bir durumda bırakmış ve tarihte hiç olmadığı kadar devlet ve halkın muhatap olmasına yol açmıştır.¹⁰⁷ Devlet toplum arası bu çok boyutlu ilişkiler toplumun talepleri konusunda devletle uzun süren pazarlıklara girişmesine yol açmıştır. Doğrudan yönetimin tepeden inmece yaklaşımına ve modern devletin çıkarlarına açıkça ters düşmesine rağmen modernleşen devletler, yaygın direniş ve pazarlıklar sonucu toplumsal sınıfların temsil edildiği kurumsal yapıları zaman içerisinde kabullenmek ve idari mekanizmalarına dahil etmek zorunda kalmışlardır.¹⁰⁸ Birçok farklı sınıf kendi çıkarlarını hayata geçirebilmek için devlet kurumlarını birer araç olarak kullanmayı denemiş ve bunda

¹⁰⁶ Migdal, Kohli and Shue, **State Power**, s.14.

¹⁰⁷ Tilly, **Zor, Sermaye**, s.148.

¹⁰⁸ A.g.e., s.117.

da başarılar sağlamıştır.¹⁰⁹ Modern devletin halkı pasifleştirme çabalarını yalnızca zor yöntemleri ile değil pazarlıklar ve halkın rızasını sağlama yollarına da başvurarak gerçekleştirmeye çalışması devletin de halka karşı sorumlulukları olduğu anlayışını ortaya çıkarttı. Bu anlayış modern vatandaşlık ve demokrasi kavramlarına giden yolun temel taşlarını teşkil etmiştir.

Devlet toplum arası pazarlık süreci devlet lehine eşitsizdir ancak toplumsal sınıflar özellikle örgütlü bir biçimde ve barışçıl yöntemlerle direndiğinde temsil hakkı kazanabilmişler ve başarı sağladıkça da daha farklı talepler ile devletin karşısına çıkmışlardır. Dilekçeler yazma ki bu ilerde göreceğimiz üzere telgraf iletişimiyle yaygınlık kazanmıştı, dava açma ve yerel meclislerde temsil edilme gibi barışçıl yöntemler bazı kazanımların sağlanmasına yetebiliyordu. Öte taraftan, kolektif bir şekilde örgütlenmiş işçi ve köylü sınıfı doğrudan yönetim hakları da kazanabilmişlerdir. Özellikle işçi sınıfının direnişinden korkan modern devlet, sivil yönünü genişleterek gelir dağılımını daha adil kılmaya çabalamak suretiyle işçi sınıfına karşı ön almaya çalışmıştır. Konut projeleri, sosyal sigorta, emeklilik, genel eğitim gibi sosyal haklar çerçevesinde değerlendirilebilecek uygulamalar, bu tür bir ön alma çabasının sonuçlarıdır. Nitekim, bu tür önlemlerle temel ihtiyaçları karşılanabilen toplumsal kesimlerin devrimci muhalefet hareketleri yatıştırılabilmektedir.

Modern devlet her geçen gün genişleyen sivil alanlarda faaliyet gösterebilmek için bürokrasisini daha da genişletmek durumunda kalmıştır. Ancak, yukarıda belirtildiği üzere modern devleti, bürokrasisinin bütün parçalarıyla birlikte işleyen bütünlüklü bir yapı olarak görmeyip parçalı bir şekilde ele almak gerekmektedir. Bu yaklaşıma örnek teşkil eden bir durum, genişleyen bürokrasinin de ortak çıkarlara sahip bir toplumsal sınıfa dönüşmesi ve merkezden bazı taleplerde bulunarak ayrıcalıklar elde etmesidir. Sonuç itibarıyla her bir memur, devlete bağlı olmakla birlikte aynı zamanda birer vatandaşdır. Dolayısıyla bazı toplumlarda güçlenen bürokrasi sınıfı, diğer sınıflara ya da devlet yönetimine talip aktörlere karşı ayrı bir güç olarak kendini varedebilmiştir.

¹⁰⁹ Rueschemeyer and Evans, **Bringing the State**, s.47.

Halkın bazı temsili organlar aracılığıyla merkezi yönetime belli oranda katılabiliyor olması ve vatandaşlık kurumunun doğması modern devleti geleneksel devletlere göre daha meşru bir zemine oturtmuştur. Modern devlet hem tarihte görülmediği kadar halka nüfuz edebilme kabiliyetine sahip ama aynı zamanda da halkına karşı paradoksal bir şekilde daha çok cevap verme durumunda olan ve daha kırılgan bir yapısı olan devlet türüdür. Toplumsal tabandan yoksun bir modern devlet işleyemezdi. Tepeden inmece ileri düzey bir modernizm ile yeni bir insan yaratma çabasına giren modern devlet projelerinin çöküşü toplumsal tabanı olmayan ve yeterli meşruiyetten yoksun merkezi projelerin işlemeyeceğinin kanıtıdır. Özellikle sosyalist devletlerde görülen otoriter yüksek modernizm uygulamaları, tam da bu nedenle, zor ve baskıyı yaygın şekilde kullanmasına rağmen amaçlarına ulaşamamıştır.

Modern devlet, bireylerin hayatlarına müdahale etme konusunda belli sınırları aştığında insan unsuruna sert bir şekilde çarpmıştır. Zorunlu askerlik ve daha çok vergi toplama gibi genel uygulamaları hayata geçirmek modern devlet için daha kolay olsa da ‘yüksek bir modernizm’ projesi çerçevesinde insanların varoluşsal dayanaklarını değiştirmek, onlara yeni kimlikler kazandırmak, belirli şartlar altında yaşamaya zorlamak gibi amaçlar, çoğu örnekte başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Özellikle belli bir ideolojiye sahip devletlerin –sosyalist ve İslamcı devletler gibi- bu tür bir topyekûn dönüştürme stratejisini hayata geçirme sürecinde, son derece baskıcı ve totaliter uygulamalara başvurmak zorunda kalmaları, çeşitli taktiklere başvurarak direnen toplumsal muhalefetin her koşulda sürdürülebildiğinin kanıtıdır.¹¹⁰ Toplumsal güçlerin modern devlet ile açıktan bir savaşa girmek yerine gündelik hayatın karmaşıklığı içinde izlediği direniş taktikleri, topyekûn bir toplumsal denetimin önündeki en büyük engellerden biridir. Sonraki bölümlerde Osmanlı modernleşmesi örneğinde ele alınacağı üzere tepeden inmece idari modernleşme, sanayi devrimini ve dolayısıyla belli sınıfsal oluşumları deneyimlememiş toplumlarda daha sancılı bir merkezi devlet projesi olarak birçok muhalefet hareketiyle karşılaşır.

¹¹⁰ Modernleşmenin getirdiği stratejilere, gündelik hayat içerisinde üretilen ‘taktikler’ yoluyla karşı çıkılması, Fransız sosyolog Michel De Certeau’nun geliştirdiği bir teorik çerçevedir. Güzel bir özet için bknz: Ferhat Kentel, ‘Modernite, Gündelik Hayat ve Yeni Sosyal Hareketler’, *Altüst*, Sayı 3, Eylül 2011.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLET VE İLETİŞİM

İletişimin doğası ve gelişimini anlamak, toplumsal dönüşümleri ve toplumsal iktidarı anlamlandırmak bakımından niçin önemlidir? McLuhan, Innis, Ong ve Havelock gibi iletişim üzerine çalışmış bütün sosyal bilimciler iletişimin ve iletişim araçlarının, bizatihi kendilerinin, içinde geliştikleri toplumu, insanların düşünme şeklini geliştirmek ve değiştirmek suretiyle etkilediklerini ve dönüştürdüklerini vurgulamışlardır.¹¹¹ Bu bağlamda, 1960-63 yılları arasında Amerika’da Gabriel Almond başkanlığında, Karşılaştırmalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi tarafından hazırlanan Siyasi Kalkınma serisinin 1. cildi tamamen iletişim ve toplumsal kalkınma konusuna ayrılmıştır. Lucien Pye editörlüğünde derlenen iletişim cildinin girişinde, bütün sosyal süreçlerin iletişim fenomenine referansla ele alınabileceği belirtilmiştir.¹¹² Bu nedenle, tarihte yaşanmış iletişim devrimlerinin izini sürmek büyük toplumsal dönüşümleri de farklı bir bakış açısıyla izlememizi sağlar. İtalyan bilim felsefecisi Massimo Baldini, tarihte yaşanmış üç büyük temel iletişim devriminden söz eder. Bu üç devrim sırasıyla: Yazının bulunuşu, 15. yüzyıldaki matbaanın icadı ve basılı kitabın yaygınlaşması ve son olarak telgraf ile başlayan elektrik ve elektronik devrimi.¹¹³ Her bir iletişim devrimi kendinden sonraki tarihsel süreçlerin önemli belirleyicilerinden olmuştur.

Modern öncesi dönemde iletişimin hızı, bir insanın bir yerden bir yere gidiş hızına eşitti. Denizden yelkenli bir gemiyle ya da karadan at ile ulaşılacak maksimum hız, iletilecek mesaj ya da haberin de hızını belirliyordu. İletişimin hızını arttırmak ancak insanın bir yerden bir yere gidiş hızını arttırabilmekle mümkündü. Marathon Savaşı kahramanı Phidippides’in hikâyesi modern öncesi dönemin iletişim imkânları hakkında çok şey anlatır. Efsaneye göre Phidippides, yaklaşan Pers ordusu tehlikesini Atina’ya bildirmek için Marathon ovasından Atina’ya 36.2 kilometre

¹¹¹ Massimo Baldini, **İletişim Tarihi**, çev. Gül Batuş, İstanbul, Avcıol Basım Yayın, 2000, s.5.

¹¹² Lucian Pye, **Communication and Political Development**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1963, s. 4.

¹¹³ Baldini, A.g.e., s.5.

koşmuştur.¹¹⁴ Bu efsane modern olimpiyatlarda düzenlenen maraton koşularına ilham vermiş olsa da konumuz açısından bize gösterdiği şey; Maraton Ovasından Atina'ya giden mesajın hızının, Phidippides'in koşma hızına eşit olmasıdır. Muhtemelen Phidippides oldukça hızlı bir koşucuydu. Ancak bu hızla sağlanan bir iletişim bir devletin, idari gücünü verimli bir şekilde merkezden çevreye yaymasına yetmeyecektir. Hızının yavaşlığına rağmen iletişim olgusu, modern öncesi devletler açısından hayati öneme sahip altyapılardan biridir. Modern öncesi dönemde Mann'ın örgütlü ve dağınık iktidar olarak adlandırdığı tarıma ve tahakküme dayalı geleneksel devlet iktidarlarının hâkimiyetlerini sağlamaları ve sürdürebilmeleri için iletişim olanakları ve altyapısı vazgeçilmez bir öneme sahipti.¹¹⁵ Örneğin, tarihin gördüğü en büyük imparatorluklardan biri olan Roma İmparatorluğu, bin yılı aşkın süre ayakta kalabilmesini ve Roma'dan çok uzaktaki çevre bölgeleri yönetebilmesini, merkezden uzak bölgelere uzanan yolları ustalıkla inşa edebilmesine borçluydu.¹¹⁶ Bu yollar sayesinde haberleşme imkanları döneminin en yüksek standartlarına ulaşabilmiştir. Denilebilir ki Roma'nın orduları kadar, yolları ve köprüleri inşa eden mühendisleri de emperyal hakimiyetin taşıyıcıları olmuşlardır. Ancak elbette ki bu tür bir tahakküm hâkimiyeti modern devletin iktidar olanaklarıyla karşılaştırılamayacak kadar zayıftır ve nüfuz ediciliği oldukça sınırlıdır.

Teknolojinin gelişmesi ve telgraf hatlarının icadı ile iletişimin olağanüstü şekilde hızlanması moderniteyi ortaya çıkaran devrimsel gelişmelerin başında gelir. İletişimdeki bu gelişmenin devrim olarak nitelendirilmesinin sebebi yalnızca ulaştığı hayal edilemez hız değil, iletişimin, ulaşımdan ve dolayısıyla insan hızından bağımsızlaşarak, kendine ait ayrı bir yol ve sisteme kavuşmasıdır.¹¹⁷ Modern öncesi

¹¹⁴ Gerard J. Holzman and Björn Pehrson, **Early History of Data Networks**, New Jersey, John Wiley and Sons Publication, 2003, s.1-2.

¹¹⁵ Michael Mann, **İktidarın Tarihi I: Başlangıcından MS 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2012, s.65-66.

¹¹⁶ W. P. Andrew, **Memoir on the Euphrates Valley Route to India with Official Correspondance**, London, Wm. H. Allen Co., 1857, s. 161.

¹¹⁷ Clive Ponting, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Alfa Yayınları, 4. Baskı, 2015, s.755.

dönemde iletişim ve ulaşım aynı anlama gelmekteydi.¹¹⁸ İletişim hem modern öncesi hem de modernite döneminin iktidar yapılarının oluşumunu gelişimini ve çözülüşünü anlayabilmenin önemli anahtarlarından biri olmakla beraber, akılda tutmak gerekir ki, modern iletişim, modern öncesi iletişimden daha farklı bir fenomen olarak ele alınmalıdır. Modern öncesi dönem bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan bu bölümde, modern iktidar, toplum ve iletişim arasındaki karmaşık ilişkiler ağı uzun 19. yüzyıl boyunca tezahür ettiği halleriyle ele alınacaktır. Çalışmanın başında modern devletin modern öncesi devletlerden farklı olarak altyapısal iktidarını geliştirebildiği ve bu sayede devlet toplum ilişkilerinin yeni bir boyut kazandığı ayrıntılarıyla incelenmişti. Modern iktidara özgü altyapısal iktidar ve bu iktidarı oluşturan lojistik araçlar modern iletişim ile doğrudan ilişkilidir. Mann devletin altyapısal iktidarının gelişimini dört maddede özetlemiştir. Bu dört maddeye ayrıntılı bir şekilde ilk bölümde değinildiğinden, bu bölümde altyapısal iktidarın gelişimindeki bu dört başlıktan iletişim ile doğrudan ilişkisi olan ikisine odaklanılacaktır. Bunlar; devletin bilgi depolaması ile insan ve kaynaklara ulaşım hızının artmasıdır. Modern devlet ve toplum ilişkilerini şekillendirmede bu iki ana başlığın rolü, modern iletişimin başlangıcı sayılan telgrafın ortaya çıkışı, gelişmesi ve toplumsal ilişkilere etkisi bağlamında incelenecektir.

Tren yolları ve telgraf hatları modern dünyanın ortaya çıkışında belki de en önemli somut simgelerdir. Hobsbawm tren ve telgrafın kapitalist gelişmenin tüm dünyaya yayılması ve 1830'lar ve 40'lar dönemindeki kapitalizmin yaşadığı buhranı aşmasındaki büyük rolüne değinir.¹¹⁹ Tren ve telgrafın yaygınlaşmaya başladığı 19. yüzyılın ortalarında, bu gelişmenin nasıl büyük bir heyecan uyandırdığını ve nasıl algılandığını, 18. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Ulysess S. Grant'ın şu sözleri çok iyi anlatmaktadır: “Ticaret, eğitim ve düşünce ile maddenin, telgraf ve buhar yoluyla süratle taşınması her şeyi değiştirdiğinden bu yana, büyük yaratıcının, artık orduları ve donanmaları bir gereklilik olmaktan çıkartarak dünyayı tek bir dilin

¹¹⁸ James W. Carey, “Technology and Ideology: The Case of the Telegraph”, **Communication as Culture: Essays on Media and Society**, ed. By James W. Carey, New York and London, Routledge, 2009, s.164-165.

¹¹⁹ Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı: 1848-1875**, Ankara, Dost Yayınevi, 2003, 2. Baskı, s.47-48.

konusulduğu tek bir ulus haline gelmeye hazırladığını düşünüyorum”.¹²⁰ Grant’ın küreselleşme çağını büyük bir öngörüyle tasvir eden bu iyimser temennisi gerçekleşmemiş olsa da, telgraf ile başlayan sonrasında telefon ve internet çağıyla devam eden modern iletişim, tüm dünyayı birçok yolla birbirine bağlamayı ve global köy kavramının ortaya atılıp tartışılabilmesini sağlayacak bir atmosferi yaratmayı başaramıştır.

İlk telgraf hatları özellikle tren yollarının tarihte ilk defa yerleşip geliştiğı İngiltere’de tren yollarının hemen yanına inşa edilmiştir. Dolayısıyla, insanlar ve mesajlar aynı güzergahlardan geçip hızlı bir şekilde menziline ulaşarak, tren ve telgraf sayesinde toplumları geri dönülemez bir şekilde dönüştürebilmiştir. Demiryolu ulaşımı ve telgraf iletişimi birbirleriyle oldukça ilişkili iki modern fenomen olarak ele alınabilir. Ancak bu çalışma, iletişim ve daha özelden telgraf iletişimini incelediğinden demiryolu ve telgraf birlikte ele alınmayacak, bu noktada demiryolu ve telgrafın ortak yönleri vurgulanıp geçilecektir. Modernizme geçiş sürecini ele alan sosyal bilimler literatürünün hemen hemen hepsinde iletişim devrimi mutlaka vurgulanmıştır. İletişim araçlarının değişmesi, dönüşmesi ve olağanüstü hızlara ulaşması Pierson’un modernizmin göstergeleri olarak saydığı on faktörden biridir.¹²¹ Foucault’nun modern güvenlik mekanizmaları adını verdiği ve 18. yüzyılın sonundan başlattığı dönem için de merkezi iktidarın bilgiye ulaşması ve bilgiyi depolaması, bu sayede yönetimselliğini (governmentality) geliştirerek insanların gündelik hayatlarına kadar nüfuz edebilmesi modern iletişim devrimiyle mümkün olabilmıştır.¹²² Değişen, gelişen ve hayal edilemeyecek ölçüde hızlanan iletişim, merkezde bilgilerin biriktirilmesi ve yorumlanmasını sağladığı gibi, yönetimin, nüfusun kontrolü ve idaresi için hızlı bir şekilde reaksiyon göstermesine de yardımcı olarak modern altyapısal iktidarın ortaya çıkışının taşlarını döşemiştir.

Giddens moderniteyi tarihsel bir sıçrama ve kendinden önceki dönemden bir kopuş olarak ele alır. Modernite her ne kadar kendinden önceki dönemin etkilerini

¹²⁰ Hobsbawm, **Sermaye Çağı**, s.62.

¹²¹ Pierson, **Modern State**, s. 28.

¹²² Foucault, **Toprak ve Nüfus**, s.11.

içerisinde barındırır da ulaşım ve iletişim hızının olağanüstü artışı, çok büyük bir dönüşüm ve alt üst oluşları getirdiğinden, modernite modern öncesi dönemin basit bir devamı ve uzantısı olarak değerlendirilemez. İşte bu tür bir tarihsel sıçrama Giddens’a göre “mekanize iletişim teknolojilerinin” ortaya çıkışıyla imkan kazanmıştır.¹²³ Giddens’ın bahsettiği mekanize iletişim teknolojilerinin ilki telgraftır. Elektrikli telgrafın 1830 yıllarda icat edilip sonrasında hızla yaygınlaşmasından önce, Fransız Devrimi ve Napolyon döneminde, elektrikli telgrafın öncüsü ve daha ilkel hali olan optik telgraf sayesinde başarılı, sistemli ve istikrarlı bir iletişim ağı kurulabilmişti. Elektrikli telgraf ve modern devlet konusuna ayrıntılı bir şekilde değinmeden önce Fransız mühendis Chappe’nin geliştirdiği bu optik iletişim ağını ele almak, Fransız Devrim yönetimi ve hızlı bir merkezileşme sürecine giren Fransız modern devletini anlamak ve modern iletişim ile merkezi devlet ilişkisini anlamlandırmak açısından gereklidir.

2.1. OPTİK TELGRAF VE FRANSIZ DEVLETİNİN MERKEZİLEŞMESİ

Fransız Devrimi modern merkezi devletin oluşum sürecini gözler önüne sermesi bakımından modernleşme süreci üzerine kafa yoran sosyal bilimcilerin üzerinde çalıştığı en önemli toplumsal olayların başında gelir. Fransız Devrimi süreci modern dönem üzerine kalem oynatan tarihçilerin laboratuvarıdır denilebilir. Tilly’nin ifadesiyle, dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçiş sürecini ortaya çıkaran bütün faktörleri 1789-1815 arasındaki devrim, iç savaş ve Napoloen savaşları döneminde görebiliriz. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat döneminde idari anlamda Fransa Devleti örneğinden bolca yararlandığını¹²⁴ göz önüne aldığımızda, Fransız Devrimi sırasındaki gelişmeler üzerinde iletişimin etkisini ele almak, Osmanlı modernleşmesini anlamlandırma çabası açısından da faydalı olacaktır. Öte yandan, Dietrich Rueschemeyer’in de belirttiği gibi, hızlı alt üst oluşlar ve değişimler geçiren toplumlar

¹²³ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004, s.11. ve David Held, “The Development of the Modern State”, **Formations of Modernity**, Ed. by. Stuart Hall, Bram Gieben, London, Open University Press, 1992, s.73.

¹²⁴ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s. 29-30.

güçlü devletlere, güçlü bir devlet de iletişim araçlarına ve ağlarına ihtiyaç duyar.¹²⁵ Fransız Devrimi bu tür bir hızlı değişimin de örneği olması nedeniyle hızlı ve iyi çalışan bir iletişim ağı, Devrim Fransa'sı için önemli bir yönetsel ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştı. Chappe'nin semafor telgraf sistemi işte bu ihtiyacın ortaya çıktığı tarihsel koşullarda tarih sahnesine çıkabilmiştir.

2.1.1. Optik Telgrafın İcadı ve Yaygınlaşması

İletişim tarihi literatüründe telgrafın tarihi genellikle elektrikli telgraftan başlatılır ve optik telgraf çok fazla söz konusu edilmez. Oysa ki optik telgraf merkezden çevreye yayılan modern iletişim ağlarının ilk ve başarılı örneğidir. 19. yüzyılın ortalarında Morse'un ve diğer mucitlerin elektrikli telgrafının yaygınlaşmasından önce Fransız mühendis Claude Chappe'nin icat ettiği optik telgraf ya da diğer adıyla semafor, 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Fransa'da merkezi devlet tarafından kullanılan güvenilir ve istikrarlı bir iletişim sistemiydi. Claude Chappe (1763-1805) iletişim sistemleri üzerine çalışırken, görsel işaretlerin kuleler üzerinden belirli mesafeler arasında, teleskop sayesinde görülüp iletilmesi prensibine dayanan bir semafor sistemi geliştirdi.¹²⁶ Chappe bu sisteme, Antik Yunancada “uzaktan yazma” anlamına gelen telgraf adını verdi.¹²⁷ Böylelikle telgraf ismi, uzaktan iletişim kurmaya yarayan iletişim araçlarının genel adı olarak literatüre Chappe sayesinde girmiş oldu. Bu sistem aralarında 8 ila 16 kilometre mesafe olan kuleler üzerinde çalışan iki görevlinin, kule üzerine dikilmiş iki kolu hareket ettirerek harflere karşılık gelen işaretleri diğer kuledaki görevlilere görsel olarak iletmesiyle çalışıyordu.¹²⁸ Bir kuledaki görevli diğer kuledakilere dürbün ile bakarak mesajı deftere kaydediyor ve diğer kuleye iletiyordu. Chappe 1790 yılında optik telgraf projesini şu şekilde tanımlamıştı: “hükümetin mümkün olan en kısa sürede emirlerini uzak bölgelere

¹²⁵ D. Rueschemeyer, E. H. Stephens and John D. Stephens, **Capitalist Development and Democracy**, Chicago, Chicago University Press, 1992, s.20.

¹²⁶ J.M. Dilliac, ‘The Telegraph of Claude Chappe-An Optical Telecommunication Network for the 18th Century’, online source, (Çevirimiçi), <http://www.ieeeeghn.org/wiki/images/1/17/Dilhac.pdf>, s.2-3.

¹²⁷ Tom Standage, **The Victorian Internet: The Remarkable Story of Telegraph and the 19th Century's Online Pioneers**, USA, Walker Publishing Company, 1998, s.9.

¹²⁸ Encyclopedia Britannica online, <https://global.britannica.com/technology/semaphore>.

iletmesine yarayacak bir araç".¹²⁹ İlginçtir ki Chappe optik telgrafı geliştirirken bunun, insanların birbiriyle iletişim kurmasından ziyade, devletin idare işlevinin kolaylaştırılmasında kullanılacak bir teknoloji olması gerektiğini düşünmüştür. Çünkü, Chappe de devrim döneminin diğer aydınları gibi yeni Fransız Cumhuriyeti'ni güçlendirmeyi ve bu sayede aydınlanma meşalesinin devrim aracılığıyla her yere yayılmasını arzu ediyordu. Fransız Devrimi aydınları devrimi, akıl ve bilimin mantıklı sonucu olarak gördüklerinden, gelişen teknolojileri de bu çerçevede ele alma eğilimindeydiler. Devrim ve Fransız Devleti bu meşaleyi taşıyan araçlar olarak algılanıyordu.

Fernand Braudel yeni bir buluşun, üzerinde yükseldiği ve o buluşu gerektiren sosyal kuvvete bağımlı olduğunu ifade eder.¹³⁰ Bu tür bir iletişim sistemi buluşu içte ve dışta savaş halinde olan Fransız Devrim yönetimi için oldukça faydalıydı ve optik telgraf ancak Fransız Devrimi'nin yarattığı tarihsel koşullar altında sürekli ve istikrarlı bir altyapı olarak ortaya çıkabilirdi. Fransa'nın bu savaşı kazanabilmek için tüm Fransız halkını mobilize etmesi ve o güne dek görülmemiş sayıda sivil askere alması gerekmişti. Avusturya ve Prusya ordularıyla savaşan Paris yönetiminin en büyük avantajı, müttefik düşman orduları arasındaki iletişimin zayıflığıydı. İşte böyle bir atmosferde Chappe'nin semafor sisteminin yararını anlayan yönetim, Chappe'yi maaşa bağlayarak resmi kamu görevlisi olarak atadı ve ilk semafor hattı Paris ve düşman ordularının saldırdığı Kuzeydeki Lille şehri arasında Mayıs 1794'te kuruldu.¹³¹ Chappe o dönemki adıyla bir "devlet mühendisi" olmuştu.¹³² İlk hattan sonra 1798'de Paris-Strazburg hattı inşa edildi. 1799'da Napoloen'un iktidara gelişinden sonra Chappe'nin semafor sistemi İngiliz kanalına kadar uzandı ve 1844'te ülke genelinde 533 istasyon ile 5000 kilometrelik bir alana yayıldı.¹³³ Paris 29 farklı

¹²⁹ Patrice Flichy, **Dynamics of Modern Communication: The Shaping and Impact of New Communication Technologies**, London, Sage Publications, 1995, s. 8.

¹³⁰ F. Braudel, **Civilization and Capitalism**, Vol. 3'den alıntı Patrice Flichy, **Dynamics of Modern Communication: The Shaping and Impact of New Communication Technologies**, London, Sage Publications, 1995, s. 2.

¹³¹ Dilhac, **Telegraph of Chappe**, s.5.

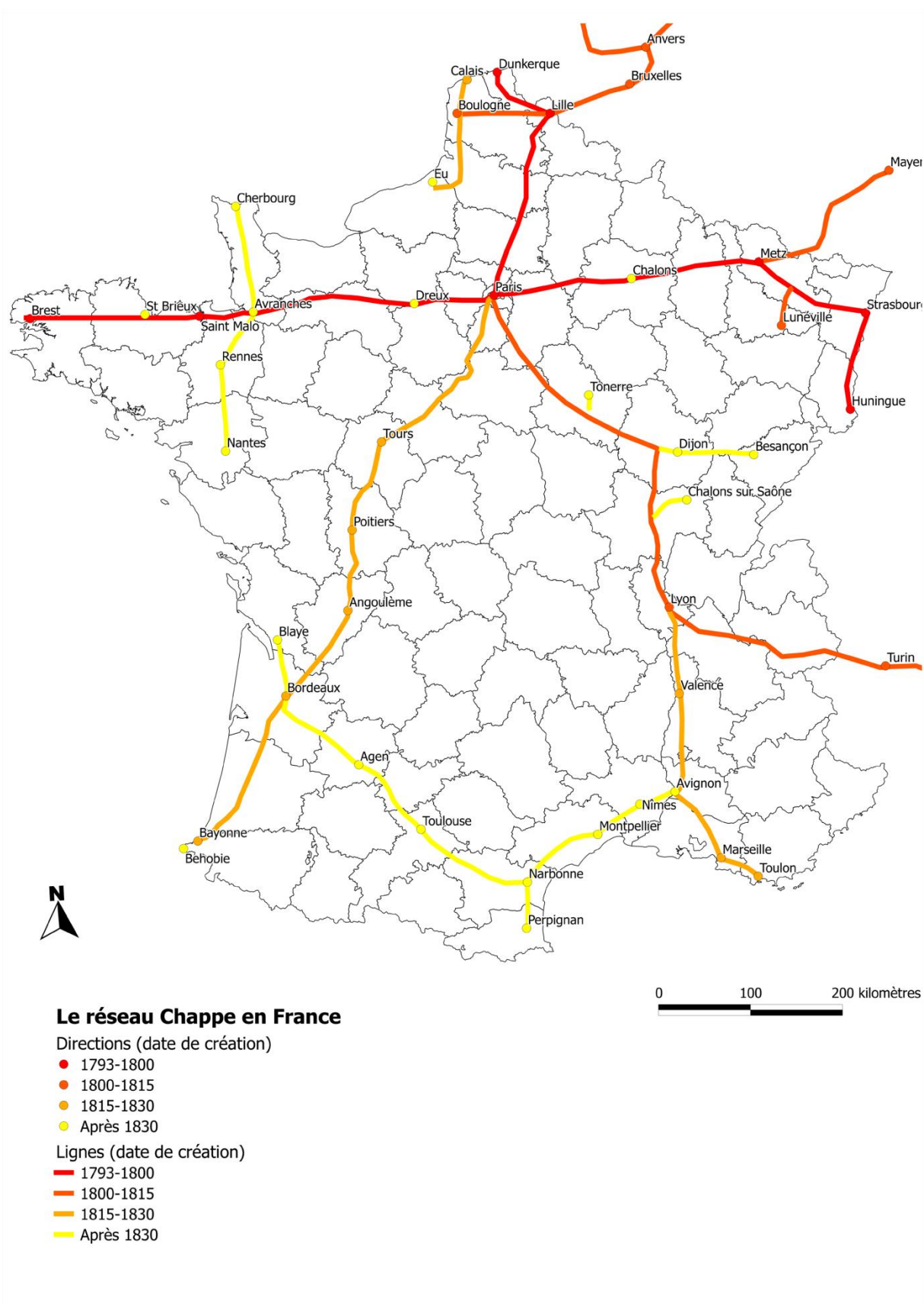
¹³² Flichy, A.g.e., s. 5.

¹³³ Brian Winston, **Media, Technology and Society: A History From the Telegraph to the Internet**, London, Routledge, 1998, s.21.

merkeze bağlanmıştı. Napolyon bu ağdan Avrupa ülkeleriyle olan savaşında oldukça fayda sağlamıştı. Chappe'nin semafor sistemi sayesinde bir mesaj Lille'den 2 dakika, Calais'den 4 dakika ve Strazburg'tan yaklaşık 6 dakikada Paris'e ulaşabiliyordu.¹³⁴ Elektrik kullanılmadan, optik yöntemlerle sağlanan bu tür bir iletişim hızı kendi devri için göz kamaştırıcıydı. Bütün bir Fransa'ya ve Fransa ile yakın etkileşim içinde bulunan bazı Hollanda, Almanya, İtalya ve İspanya şehirlerine yayılan optik telgraf; İsveç, Norveç, Finlandiya, İngiltere, Polonya ve Rusya tarafından taklit edildi, geliştirildi ve farklı şekillerde ülkelerinde inşa edildi.¹³⁵ Örneğin, Rusya İmparatorluğu Polonya'daki topraklarını St. Petersburg'a bağlayacak bir optik telgraf hattını inşa etmiştir. Ancak, semafor Fransa'nın dışında hiçbir Avrupa ülkesinde Fransa'daki etkinliğine kavuşamadı. Çünkü, Fransız Devrimi'ni koruma ve yaygınlaştırma amacındaki devrim yönetimi, bütün ülke kaynaklarını bu uğurda seferber etmiş ve o dönemde diğer birçok ülke tarafından acil bir ihtiyaç olarak görülmeyen telgraf ağını öncelikli bir yatırım olarak görmüştür. İcatların yaygın bir kullanıma erişebilmesi, icadın değerinden çok toplumsal talebin bulunmasıyla ilgilidir. Aşağıdaki haritada Fransa'da merkez Paris'ten çevre metropollere optik telgraf ağının nasıl yayıldığını görebiliriz. Haritada da görüleceği üzere, bir beşgene benzeyen Fransa, Paris'ten beş ana kolla ülkenin ortasından 5 köşesine doğru telgraf hattıyla birleştirilmiştir.

¹³⁴ Lewis Coe, **The Telegraph: A History of Morse's Invention and Its Predecessors in the US**, North Carolina, Mc Farland Publishing, 1993, s.6.

¹³⁵ Gerard J. Holzman and Björn Pehrson, **The Early History of Data Networks**, Wiley-IEEE Computer Society Press, November, 1994, s. 47.

¹³⁶ The Chappe network in France after "La télégraphie Chappe", FNHAR, 1993.

2.1.2. Merkezi Yönetim ve Optik Telgraf İletişimi

Chappe'nin semafor sistemi devlet tekelindeydi. Öncelikle askeri amaçlı kullanılmak için düşünülmüştü. Ama aynı zamanda, Fransız Devrimi'nin yaratmak istediği ulusal Fransız kimliğinin inşası ve toplumsal denetimin sağlanarak devrim yönetiminin meşruiyetinin yaygınlaştırılması gibi amaçlar için merkezi idarenin söylemlerini yaymak için çok faydalı bir araç olduğu anlaşılmıştı. Chappe'nin de buluşunu devletin bir aracı olarak tanımlamasından anlaşılacağı üzere semafor iletişiminin, savaştaki yararlılığı nedeniyle kullanılmasıyla birlikte bir yönetim stratejisi olarak değerlendirdiği de açıktır. Optik telgrafın Konvansiyon üyeleri önünde başarılı bir şekilde denenmesinden sonra Chappe'nin bir arkadaşına yazdığı şu cümleler bu teknolojinin planlanan siyasi işlevini gözler önüne serer: “Telgrafın inşa edilmesi, Fransa topraklarının bir Cumhuriyet kurmak için çok büyük olduğunu iddia edenlere en güzel mesajdır, çünkü telgraf mesafeleri kısaltır ve büyük bir ulusu bir tek noktada birleştirir”.¹³⁷

Bu nedenle optik telgraf inşa edildiği ilk yıllarda süren savaş nedeniyle idari olarak Fransız Savaş Bakanlığı'na bağlanmışken, zamanla idari işlerde ve toplumsal denetim konusunda faydası iyice anlaşıldığından, 5 yıl geçmeden İçişleri Bakanlığı'na bağlandı.¹³⁸ Fransız Devrimi'nin ünlü kurumu Kamu Güvenliği Komitesi'nin bir üyesi olan Barere, Quesnoy şehrinin devrimciler tarafından ele geçirilmesi haberinin telgrafla alındığı 17 Ağustos 1794 tarihinde konvansiyon meclisine telgrafla ilgili şunları söylemiştir: “Bu buluş sayesinde mekânlar arasındaki mesafe bir bakıma kayboluyor, cumhuriyeti oluşturan bütün kesimlerle, yakın ve anlık bir bağlantı kurularak cumhuriyetin birliği tahkim ediliyor”.¹³⁹ Fransız ulusunun bütünlüğünü sağlamak ve üniter bir cumhuriyet kurmak gibi modern siyasal hedeflere ulaşmak, optik telgrafın sağladığı lojistik destek sayesinde daha kolay hale gelmişti. Modern siyasal süreçlerin gelişmesi ve teknolojinin ilerleyişi devrim koşullarında el ele yürüyordu.

¹³⁷ Flichy, **Dynamics of**, s. 9.

¹³⁸ Holzman and Pehrson, **Data Networks**, s.61.

¹³⁹ Flichy, A.g.e., s 9.

Peki Paris'ten çevredeki önemli metropollere bu ağ sayesinde ne tür idari mesajlar iletiliyordu? Optik telgrafın kısıtlı teknolojisiyle çok uzun mesajların iletilmesi pek mümkün değildi. O nedenle, ancak Konvansiyon meclisinin kararları, kanunlaştırılan anayasa maddeleri, ya da Napolyon'un bir darbe ile iktidarı tek başına ele geçirmesi gibi önemli politik olaylar ve en önemli idari kararlar hızlı bir şekilde tüm ülkeye semafor sayesinde duyuruluyordu.¹⁴⁰ Napolyon'un 1799'da iktidarı ele geçirdikten sonra semafor istasyonlarına gönderdiği mesaj bu bakımdan oldukça ilgi çekicidir. Napolyon, "Paris sakin ve iyi vatandaşlar mutlu" mesajını göndermiştir.¹⁴¹ Bu tür idari mesajlar merkezdeki gelişmelerin taşrada çok hızlı bir şekilde duyulmasını sağlıyor, çevreyi merkez yönetiminin etkisi altına alıyor ve Paris yönetiminin aldığı kararları uygulama konusunda etkinliğini arttırıyordu. İnşa edilen yeni hatlar da bu tür idari ihtiyaçlara göre şekilleniyordu. Bu bağlamda, örneğin Strazburg hattı, Direktuvar'ın Rastadt Kongresi sırasında yetkili diplomatları ile haberleşebilmesi için kurulmuştu.¹⁴² Napolyon İtalya ile iletişimini kolaylaştırması için Lyon-Milan hattının 15 gün içinde kurulması emrini vermiş, Rusya seferinden sonra da Strazburg-Mayens hattının döşenmesini yine acil uyarısını ekleyerek emretmişti. Napoloen sonrası restorasyon döneminde ise İspanya keşif seferine hazırlık gerekçesiyle Paris-Bayonne hattı inşa edilmişti.¹⁴³

Napolyon optik telgrafa oldukça önem vermiş ve telgraf ağını Fransa dışındaki savaş bölgelerine doğru yaymaya azami gayret göstermişti. İlk defa onun iktidarı ele aldığı tarihten itibaren optik telgraf Fransa sınırlarının dışına taşmıştı. Ayrıca optik telgraf devlet yönetiminde daha sık kullanılmaya başlanmıştı çünkü Napoleon iletişim teknolojisinin güçlü bir ordu ve silahlar kadar siyasette işlevsel olabileceğini kavramıştı. Kasım 1799'da Fransa Cumhuriyeti vatandaşlarına, Napoleon'un iktidarı ele aldığı duyurulduktan 2 gün sonra, başka bir mesaj tüm Cumhuriyet coğrafyasına yayıldı: "Yasama Organı Direktuvar meclisi yerine 3 tane konsül atanmıştır... Paris

¹⁴⁰ Winston, **Technology and Society**, s.21.

¹⁴¹ 'Napoloens's Secret Weapon', online source, <http://bnrg.cs.berkeley.edu/~randy/Courses/CS39C.S97/optical/optical.html>

¹⁴² Flichy, **Dynamics of**, s. 18.

¹⁴³ A.g.e., s.18-19.

sükûnete kavuşmuş ve kamu bütçesi yüzde 25 arttırılmıştır”.¹⁴⁴ Bu tip mesajlar sayesinde taşrada ayaklanma tehlikesi bulunan halk teskin edilebiliyor ve merkezi yönetime karşı güven düşüncesi yaygınlaşıyordu. Bütçenin arttırıldığının duyurulması ise o günün taşrasındaki açlık seviyesine varan fakirlik düşünüldüğünde belki de polis ya da jandarma gücünün varlığı kadar halk üzerinde etkiye sahipti.

20 Mart 1811 tarihinde doğar doğmaz Roma Kralı ilan edilen Napolyon’un oğlu ve tahtın varisi II. Napolyon’un dünyaya geliş haberi de tüm optik telgraf ağı boyunca ülkeye yayılmıştı.¹⁴⁵ İktidarın Napolyon ailesi aracılığıyla mı devam ettirileceği ve istikrarlı yönetimin sürüp sürmeyeceği gibi idari anlamda insanların aklını kurcalayabilecek sorulara bu mesajla cevap verilmiş olunuyordu. Zira, bu çalkantılı dönemde İmparator Napoloen’dan sonra iktidarı kimin ele alacağı konusu halkın zihinlerinde yönetimin geleceğine dair şüphe uyandırma tehlikesi taşıyordu. 1814’te koalisyon güçlerine yenilerek St. Helena adasına sürgüne gönderilen Napolyon, Nisan 1815’te sürgünden kaçıp, tarihin görmüş olduğu en ilginç geri dönüşlerden birini gerçekleştirerek Fransa’ya ulaştığında, Paris’te tahta geçmiş olan XVIII. Louis, Chappe’nin optik telgraf hattı sayesinde bu haberi alarak Paris’ten kaçabilmişti.¹⁴⁶ Napoloen’ın kısa sürecek yeniden iktidarı ele alış serüveni yine bir optik telgraf mesajı sayesinde daha kolay hale gelebilmişti. Napolyon, 16 yıl süren tüm bu iktidar ve savaş deneyimi sırasında kazandığı başarıları optik telgraf olmadan bu denli hızlı bir şekilde hayata geçiremezdi. Belki de bu nedenle optik telgraf, “Napolyon’un gizli silahı” olarak adlandırılmayı hak etmiştir.¹⁴⁷

Milli birlik ve bütünlüğün sağlanması anlamında, Avrupa’nın diğer ülkelerinde, elektrikli telgraftan önce Fransız modelinden örnek alınarak kurulan optik telgraf ağlarının işlevlerine de değinmek gerekir. Prusya, 1832’de Berlin’den Koblenz’e uzanan bir optik telgraf hattı inşa etmişti. Bu hat Prusya’nın başkenti Berlin

¹⁴⁴ Flichy, **Dynamics of Modern Communication**, s. 11.

¹⁴⁵ Laszlo Solymar, **Getting the Message: A History of Communications**, Oxford, Oxford University Press, 1999, s.32.

¹⁴⁶ A.g.e., s.32.

¹⁴⁷ Napoloen’s Secret Weapon,

<http://bnrg.cs.berkeley.edu/~randy/Courses/CS39C.S97/optical/optical.html>

ile ülkenin diğer önemli parçası Ren Bölgesini, Orta Almanya'nın bağımsız devletlerinden geçerek birleştirmiş oluyor ve gelecekte tüm Almanya'nın birleşmesine giden sürecin taşlarını döşüyordu.¹⁴⁸ Bu minvalde, Rusya 1839'da ilhak ettiği Polonya'nın Rusya'ya entegrasyonunu sağlamak için St. Petersburg'tan Varşova'ya bir optik telgraf hattı çekmiş, İspanya ise monarşinin cumhuriyetçilerle savaşını kolaylaştırmak için 1845'te Madrid'i Barcelona, Valencia ve Cadiz ile bağlayan hatlar inşa etmişti.¹⁴⁹ Fransa dışında kurulan hatların hepsi geçici olmuş ve dönemsel ihtiyaçlara cevap vermiştir. Yalnızca Fransız optik telgraf sistemi yukarıda bahsedilen devrim Fransa'sına özgü toplumsal koşulların etkisiyle uzun yıllar istikrarlı bir şekilde resmi iletişim aracı olarak kullanılabilmektedir. Diğer Avrupa ülkelerinde kurulan optik telgraf hatları da, aynen Fransa'da olduğu gibi yalnızca devletlerin kullanımında ve idari işlevler gören iletişim ağlarıydı.

Niçin modern devletler optik telgrafın kullanımı hususunda kıskanç davranıyor ve toplumu bu tür imkanlardan yararlandırma hususunda çekingen davranıyorlardı? Merkezileşen devletler optik telgrafın özel amaçlarla kullanımını yasaklayarak, merkez dışındaki bölgelerde devlet otoritesi için tehlikeli sayılabilecek durumların ortaya çıkmasını engellemek istemişlerdi. Bu tür bir çaba, modern devletlerin ortaya çıkış sürecinde toplumsal alanda merkezi otoriteye alternatif iktidar odaklarını yok etme ve dahili pasifleştirmeyi gerçekleştirme stratejisiyle de uyumludur. 1831 yılında Alexander Ferrier adlı bir Fransız vatandaşın Paris'ten Rouen'e borsa ile ilgili haberleri iletmek için kurduğu ve borsada payları bulunan tüccarlar tarafından finanse edilen hat, özel teşebbüsle kurulan optik telgraf hatlarının başlangıcı olmuştur.¹⁵⁰ 1832 yılında Chappe'nin kardeşi emekli telgraf görevlisi Abraham Chappe semafor telgrafın özel alanda kullanımını ile ilgili yasal bir zeminin gerekliliğini vurgulamıştır. Sonraki yıllarda açılan başka bazı özel hatlar, merkezi yönetim tarafından kontrolün giderek zorlaştığının anlaşılması nedeniyle, 1837 yılında Abraham Chappe'nin görüşleri doğrultusunda bir telgraf kanunu çıkartılmasıyla kaldırılmış ve yeni özel hatların

¹⁴⁸ Flichy, **Dynamics of**, s. 19.

¹⁴⁹ A.g.e., s.19-20.

¹⁵⁰ Holzman and Pehrson, **Data Networks**, s.91.

kurulması yasaklanmıştır.¹⁵¹ Kanun, telgraf ya da herhangi bir iletişim aracıyla bir yerden bir yere mesaj iletenlerin bir aydan bir yıla kadar hapis cezasına ve bin franktan on bin franka kadar para cezasına çarptırılacağını öngörmüştü.¹⁵² Telgraf gibi birçok açıdan merkezi devletin yönetsel etkinliğine karşı sivil toplumu ve kapitalist piyasayı fazlaca güçlendirebilecek bir araç, merkezileşme çabasında olan devletin kullanım tekelinde olmalıydı. Modern merkezi devlet, yönetsel anlamda kendisine meydan okuma ihtimali olan iktidar odaklarına kötü gözle bakıyor ve merkezileşme çabasının önündeki engelleri derhal ortadan kaldırmayı deniyordu.

2.1.3. Optik Telgrafın Simgesel Değeri ve Panoptikon

Tarih sahnesine tam bir yenilik ve modern bir devrimin ürünü olarak çıkan optik telgraf, Fransız Cumhuriyeti ve Aydınlanma Çağı'nın birçok kavramını temsil ediyordu. Rasyonelleşme, sadeleşme, standartlaşma ve evrenselleşme gibi 18. yüzyılın Aydınlanma felsefesi tarafından vurgulanan kavramları, devrim Fransa'sında birçok başka simgesel önemi olan teknolojik buluş ve yenilikle birlikte optik telgrafta da anlamını buluyordu. Optik telgraf modern pozitif bilimler, mühendislik, toplumsal iktidar ve merkezi devletin kesişme alanında yer alıyordu. İletişim teorisini Mc Luhan'ın belirttiği üzere bu modern iletişim aracı, eski zaman ve mekân algısını yerle bir ediyor ve yerine yepyeni bir zaman-mekân anlayışı ikame ediyordu.¹⁵³ Siyaset yapma biçimlerini etkiliyor, devlet toplum ilişkilerine yeni boyutlar kazandırıyor. Modern merkezi devlet ve toplumun ortaya çıkışını mümkün kılan sosyal mobilizasyon ve milli seferberlik süreçlerini de kolaylaştırıyor. Devrim dönemi entelektüellerinin ve politikacılarının ağızlarından düşürmedikleri milli birlik ve bütünlük kavramı, optik telgraf iletişimin mekânsal alanı küçültmesi nedeniyle, Fransa'nın kendine özgü toplumsal koşullarından ve aydınlanma hareketinin doğa bilimlerinin bağrından kopan bu teknoloji sayesinde ete kemiğe bürünebilmişti. Tam da bu nedenle, devrimin milli sarayı olan Tuleries Sarayı'nda bulunan Birlik

¹⁵¹ Flichy, **Dynamics of**, s. 11.

¹⁵² Holzman and Pehrson, **Data Networks**, s.91.

¹⁵³ Marshall McLuhan, **Understanding Media: The Extensions of Men**, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1994, s.9.

Kulesi'nin üzerine optik telgraf sistemi yerleştirilmiştir.¹⁵⁴ Zaten oldukça yüksek olan kulenin üzerine yerleştirilen telgraf sistemi şehrin birçok noktasından görülebiliyor ve adı birlik olan bu kulenin temsil ettiği ulusal bütünlük kavramını sembolik olarak tahkim ediyordu.

Devrim Fransa'sı her devrimci dönemde olduğu gibi tamamen yeni bir ideolojik konsept geliştirmek ve eskiyi ortadan kaldırmak üzere çok büyük çaba sarf etmiştir. Metrik sistem, yeni takvim gibi yenilikler bu çabanın bir parçası olduğu gibi idari anlamda yapılan düzenlemeler de Eski Rejim'den kopuşu ifade etmekteydi. Paris devrim meclisi Fransa'yı yeni ve rasyonel idari bölgelere ayırmayı ihtilalin hemen ardından uzun bir süre tartışmıştı. Bu tür bir idari bölünme konvansiyon meclisinin önde gelen üyelerinden gazeteci ve politikacı Bertrand Barere tarafından “tarihten kalan tüm hatıraları, cemaatsel önyargılar ve çıkarları yok etmek” şeklinde ifade edilen amacı gerçekleştirmek için planlanmıştı.¹⁵⁵ Nitekim, 1790 yılında doğal milli sınırların esas alındığı idari bölünme gerçekleştirilerek, günümüz Fransa'sında halen geçerliliğini sürdüren “departmanlar” yaratıldı.¹⁵⁶ Departmanların her biri merkeze bağlı ve eşit haklara sahip, ulusal bütünlüğü destekleyecek bölgeler şeklinde tasarlanmıştı. Merkezden çevre şehirlere uzanan optik telgraf ağı da bu idari bölünmeyle uyum içindeydi. İletişim hızının artmasının getirdiği zaman-mekân algısının değişmesi yönetim anlayışına bu tür bir idari bölünme olarak da yansımıştı.

Optik telgrafın simgesel önemi hakkında belirtilmesi gereken belki de en önemli şey optik telgraf kulelerinin mimari varlığının, eski rejimde kilise ve katedrallerin çan kuleleriyle benzer bir işlevi olduğudur. Eskinin kilise çan kulesi nasıl Fransa monarşisi ve Fransa kilisesinin siyasi hegemonyasını simgeliyorsa, devrim Fransa'sında ortaya çıkan ve ülke coğrafyasının değişik yerlerinde hakim tepelere, kimi zaman da mevcut kilise kulelerinin üzerine inşa edilen optik telgraf aleti, devrimin yeniliğini ve din yerine akıl ve bilime olan inancını gözler önüne sermiş oluyordu. Eski rejimin değerleriyle birlikte iktidar simgeleri de değişiyordu.

¹⁵⁴ Flichy, **Dynamics of**, s. 10.

¹⁵⁵ A.g.e., s. 10.

¹⁵⁶ A.g.e., s. 10.

Merkezden çevreye yayılan iletişim sistemi ve toplumsal denetim konusunu bu noktada, Jeremy Bentham'ın icat ettiği ve Foucault tarafından modern iktidar çözümlemelerinde kullanılan panoptikon kavramına atıfla ele alabiliriz. Bentham'a göre panoptikon en ideal koşullardaki güvenlik toplumunu yaratabilmek için, hapisane, hastane, okul ya da fabrika gibi modern mekânların merkezinden gözetlenerek, bu mekanların sakinlerinin denetlenebilmesini sağlayan mimari bir sistemdir.¹⁵⁷ Devrim Fransa'sının Paris'i, semafor ya da diğer adıyla optik telgraf sayesinde tüm ülkeyi gözetleyen bir nevi gözcü kulesine dönüşmüştü. Bentham'ın öngördüğü gibi "görülmeden gözleyen" bir nöbetçi teleskop sayesinde, askeri ve polis kontrolü, fiziki olarak olmasa da soyut bir şekilde hissedilecek tarzda Fransa taşrasına yayılabilmiş ve artık tebaa değil birer vatandaş haline dönüşmeye başlayan Fransızların devlete itaatinin ideolojik ve psikolojik olarak da sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Etrafına hâkim tepelere inşa edilen optik telgraf kuleleri fiziki duruşlarıyla bu modern panoptikon anlayışının somut simgeleridir.

2.1.4. Optik Telgrafın Tarih Sahnesinden Çekilişi

1840'lı yılların sonunda elektrikli telgrafın ilk başarılı hatlarının kurulması ve yaygınlaşmaya başlamasıyla önemini kaybeden optik telgraf ya da diğer adıyla semafor, özellikle Fransız Devrimi tarihine damgasını vurduktan sonra hızlı bir şekilde tarih sahnesinden çekildi. Gelecekte ortaya çıkan birçok yeni teknoloji de optik telgrafla aynı kaderi paylaşarak, daha yeni ve verimli buluşların ortaya çıkmasıyla kaybolacaktı. Optik telgrafın bu şekilde hızla kullanımdan kalkması elektrikli telgraf ile karşılaştırıldığında bazı olumsuz taraflarından ve eksik yönlerinden kaynaklanıyordu. Öncelikle semafor kulelerini inşa etmek çok pahalıydı ve kulelerde çalışmak üzere teknik telgraf iletişimini sağlamaya yeterli eğitimi olan yetişmiş elemanlara ihtiyaç vardı. Ayrıca, yalnızca gündüzleri ve açık havada verimli bir şekilde çalışabiliyor, kışın, karlı, yağmurlu ve sisli havalarda iletişim kesilebiliyordu. Öte yandan, mesajların doğru bir şekilde iletiminde yaşanan bazı aksaklıklar ve zaman

¹⁵⁷ Gerald Sussman, **Communication, Technology, and Politics In the Information Age**, Thousand Oaks, California, Sage Publications, 1997, s.42.

zaman mesajın iletilmesinin yavaşlaması gibi teknik sorunlar da standart bir telgraf kullanım sistemini engelliyordu.

Öte yandan, optik telgrafın iletim hızı her ne kadar devrim yaratacak seviyede hızlı da olsa, tam anlamıyla anlık bir iletişim sağlayamıyordu. Zira, kule çalışanlarının semafor kollarını hareket ettirerek mesajları iletmesi dakikalar alıyor ve mesajın menzile ulaşması elektrikli telgrafta olduğu gibi neredeyse anlık şekilde gerçekleşmiyordu. Tüm bu nedenlerle, optik telgraf, elektrikli telgraf karşısında hızlı bir şekilde kullanımdan kalktı. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, istikrarlı bir iletişim ağının uzun bir süre ve uzun mesafelerde kullanılabileceğini kanıtlamış olan optik telgraf deneyimi, sonraki dönemde geliştirilecek iletişim ağlarına ilham ve cesaret vermiştir. Optik telgrafın son derece işlevsel ve dönemine göre istikrarlı iletişim yapısı Fransa'nın elektrikli telgrafa geçme hususunda gecikmesinin de temel nedenlerinden biri olmuştur.¹⁵⁸ Zira, bunca emek ve yatırımdan sonra istikrarlı bir şekilde işleyen bir sistemi hızlı bir şekilde ortadan kaldırarak yenisini inşa etmenin çok kolay olması beklenemezdi. 1830'lardan sonra Cezayir gibi merkezden oldukça uzak bir sömürge toprağını ele geçirme ve kontrol etme çabaları, optik telgraf yerine elektrikli telgrafın Fransa'da yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Chappe ve onun optik telgrafı, tarihe ilk kullanışlı modern iletişim sistemi olarak adını altın harflerle yazdırmıştır. Fransa'da günümüzde halen ayakta kalan optik telgraf kuleleri, eksiklerine rağmen dünya tarihinin bu ilk verimli ve istikrarlı telgraf iletişim ağının nostaljisini, simgelediği prensiplerle birlikte halen yaşatmaktadır.

2.2. ELEKTRİKLİ TELGRAF

Telgraf, sosyal bilimlerde, diğer iletişim araçlarına göre oldukça az çalışılmış bir iletişim aracıdır.¹⁵⁹ Birçok sosyal bilimci telgrafın yol açtığı devrimsel dönüşümleri vurgulamasına rağmen, telgraf ve onun toplumsal işlevine dair yazılmış bütünlüklü eser sayısı oldukça azdır. Telgrafın yol açtığı devrimsel etkiler düşünüldüğünde telgraf hakkındaki çalışmaların azlığı oldukça şaşırtıcıdır. Oysa ki, Carey'in ifadesiyle telgraf;

¹⁵⁸ Funda Başaran, **İletişim ve Emperyalizm: Türkiye'de Telekomünikasyonun Ekonomi Politikası**, Ütopya Yayınları, Ankara, 2. Basım, Ekim 2014, s. 57.

¹⁵⁹ Carey, **Technology and Ideology**, s.155.

belirgin bir şekilde farklı bir üretim gücü olması nedeniyle yeni bir hukuki anlayış, ekonomi teorisi, siyasi düzenlemeler, işletme teknikleri, organizasyonel yapılar ve bilimsel mantığın ortaya çıkışını tetiklemiştir.¹⁶⁰ Elektrikli telgrafın öncüsü olan optik telgraf döneminde etkileri görülmeye başlayan bu denli kapsamlı bir dönüşüm, elektrikli telgraf ile daha yayılmacı ve hızlı bir dönüşüm evresine geçmiştir.¹⁶¹ 19. yüzyılın büyük ekonomik ve toplumsal dönüşümleri elektrikli telgrafın sağladığı iletişim hızı olmadan gerçekleşemez ve modern merkezi devletler idari etkinliklerine bu denli hızlı bir iletişim ağı olmadan ulaşamazlardı.

2.2.1. Elektrikli Telgrafın İcadı, Yaygınlaşması ve Genel Özellikleri

Elektrikli telgraf, diğer birçok teknolojik yenilik gibi tek bir kişinin icat ettiği bir buluş değildi. Kökenleri 17. yüzyıla dayanan manyetizmanın cisimleri hareket ettirmesi prensibine dayanan ve uzak mesafeler arasında kullanılabilecek bir iletişim aracı geliştirme fikrine dayanıyordu. Birbirlerinden bağımsız birçok bilim insanı, sonunda elektrikli telgrafın ortaya çıkışını sağlayacak matematik ve fizik prensiplerini geliştirmiş, mühendis ve teknisyenler de bu prensiplere dayanarak elektrikli telgraf iletişimini sağlayan araçları icat etmişlerdir. 19. yüzyılın ilk yarısında, verimlilikleri ve teknolojik altyapıları farklılıklar içerse de birçok farklı elektrikli telgraf, tüm bu birikimin sonucu olarak Avrupa ve Kuzey Amerika'da icat edilmişti. Ancak bu elektrikli telgraf modellerinden yalnızca ikisi standart telgraf iletişim ağını oluşturup gerçek yatırımlara dönüşerek tüm dünyaya yayılabildi. Bu elektrikli telgrafların mucitleri Amerika'da Samuel Morse, İngiltere'de ise William Cooke ve Charles Wheatstone'dur.¹⁶²

Amerikalı mucit ve ressam Samuel Morse 1830'lı yıllarda icat ettiği elektrikli telgrafının inşası için Kongre'ye 1844 yılında başvurdu.¹⁶³ Özel sermaye halen birçok yerde telgraf ağını inşa edecek kadar gelişemediğinden birçok telgraf mucidi

¹⁶⁰ A.g.e., s.158.

¹⁶¹ Bu bölümden sonra vurgu gerektirmedikçe, elektrikli telgraf yalnızca telgraf kelimesiyle karşılanacaktır.

¹⁶² Flichy, **Dynamics of**, s. 41.

¹⁶³ A.g.e., s.42.

hükümetlere başvuruyor ama çoğunlukla olumsuz sonuçlar alıyorlardı. Kongre’de uzun süren tartışmalardan sonra elektrikli telgrafın kurulması için ödenek ayrıldı ve ilk başarılı deneme hattı, Washinton-Baltimore arasındaki 40 millik mesafede 1846 yılının başında kuruldu.¹⁶⁴ Bu başarılı deneme gerçekleşmeden bir yıl önce 1845’te telgraf hattı Morse’un yönetimi altında Posta Ofisi’ne devredildi.¹⁶⁵ Sonraki 2 yıl 2000 mil ve 1850 yılının başı itibariyle 12000 millik bir ağa ulaşan telgraf hatları tüm Amerika’da 20 farklı şirket tarafından idare edilen dev bir ağa dönüşmüştü.¹⁶⁶

Elektrikli telgrafın yayılma hızı olağanüstüydü. 1852’ye gelindiğinde Amerika Birleşik Devletlerinde toplam telgraf uzunluğu 23000 mile ulaşmıştı ve 10000 millik bir hat da inşa halindeydi.¹⁶⁷ 1861’e gelindiğinde ise telgraf hattı Amerika’nın Doğusu ile Batısında iki okyanus arasını birleştirmişti ki bu durum Amerika Birleşik Devletleri konfederasyonu için büyük bir adımdı. Doğu ve Batı’nın bu şekilde birbirine kavuşması, tüm Kuzey Amerika kıtasını kontrolleri altına alarak bir devlet çatısı altında birleştirmek çabasında olan dönemin federal Amerikan siyasetçileri için bir rüyanın hayata geçmesi demekti ki bu rüya sonraki dönemde tren yoluyla da bu iki kıyıyı birleştirmek suretiyle tamamlanmış olacaktı. Elektrikli telgraftan önce Amerika’nın Doğu ve Batı kıyıları, dönüşümlü şekilde çalışan atlı posta sistemi ünlü Pony Express tarafından birbirine bağlanmıştı ve bir mesajın en Batıya ulaşması ortalama on gün sürüyordu.¹⁶⁸ Telgraf ile birlikte, önceden en hızlı posta servisiyle bile bir mesajın en Batıya iletilmesi on gün sürerken artık neredeyse arzulanan menzile anlık şekilde ulaşıyordu. 1866 yılı, günümüzde tüm dünyada halen para transferleri için kullanılan Western Union şirketinin, Amerika’da telgraf hatlarını idare eden büyük şirketlerin birleşmesiyle kurulduğu yıldır.¹⁶⁹ Artık tüm kıtada telgraf hatlarının kullanım hakkı büyük bir şirketin tekelindeydi.

¹⁶⁴ Standage, **Victorian Internet**, s.105.

¹⁶⁵ Flichy, A.g.e., s. 42.

¹⁶⁶ Standage, A.g.e., s.105.

¹⁶⁷ A.g.e., s.105.

¹⁶⁸ Standage, **Victorian Internet**, s.59.

¹⁶⁹ Flichy, **Dynamics of**, s. 42.

İngiltere’de ise Thomas William Cooke icadının hayata geçebilmesi için İngiltere devletine değil ciddi oranlarda sermaye birikiminin sağlanabildiği dünyanın o dönemki en kapitalist piyasası olan İngiliz özel sektörüne başvurmuştu. Cooke telgraf iletişiminin İngiltere ekonomisi için hayati bir öneme sahip tren yolu hattı ulaşımını kolaylaştıracağını çok iyi kavramıştı. Bu nedenle tren yolu işletmecisi şirketler ile görüşmeler yapmış ve 1838 senesinde Great Western Railway şirketiyle 13 millik ilk hattın inşası için el sıkışmıştı.¹⁷⁰ İngiltere’de telgraf hatlarının yapımı, Amerika kadar büyük toprakları olmaması sebebiyle Amerika’daki gibi çok hızlı gerçekleşme de tren yolu hatlarının yanına inşa edilerek tüm ülkeye yayılmıştı. Telgraf hatlarının tren yoluyla yan yana gitmesinin en önemli sebepleri; telgraf haberleşmesinin trenlerin hareketlerinin kontrol edilmesinde ve dolayısıyla telgraf öncesi dönemde yaşanan kazalar ve aksaklıkların önüne geçilmesinde işe yarıyor olmasıydı. Ayrıca, İngilizler o dönemde treni başlıca ulaşım ve iletişim aracı olarak algıladıklarından telgraf teknolojisini trenle birlikte düşünmek eğilimindeydiler. 1848’e gelindiğinde İngiltere’deki tüm tren yolu hattının yaklaşık yarısı, telgraf hatlarıyla yan yana işlemekteydi. 1850’de toplam telgraf hattı uzunluğu 2215 mile ulaşmış durumdaydı.¹⁷¹ 1867’de İngiltere’deki telgraf hatlarının uzunluğu 50 000 mili geçmiş ve gönderilen mesaj sayısı 3,5 milyonu aşmıştı.¹⁷² İngiltere ve ABD’de liberal ekonomi anlayışı ve yeterli sermaye birikimi sayesinde özel sektör telgraf ağı inşasında diğer Avrupa toplumlarına göre çok daha belirgin bir rol oynamıştır.

Amerika ve İngiltere’de bu gelişmeler yaşanırken diğer Avrupa ülkelerinde de telgraf hatları yayılıyordu. 1852’de Prusya’da Berlin’den çevredeki merkezlere doğru yayılan 1493 millik bir ağ inşa edilmişti ve bu ağ diğer ülkelerin ağlarından farklı olarak direklerle yüzeyden değil, kabloları toprağın altına gömülme suretiyle yerin altından iletişimi sağlıyordu.¹⁷³ Kabloların yer altına gömülmesi birçok avantajı beraberinde getirmişti. Prusya’nın yer altından giden hatları sabotajlara ve doğal afetlere karşı daha dayanıklıydı. Aynı dönemde Avusturya’da telgraf hatları 1053

¹⁷⁰ A.g.e., s. 41-42.

¹⁷¹ Standage, A.g.e., s.61.

¹⁷² A.g.e., s59.

¹⁷³ Solymar, **Getting the Message**, s.62.

mile, Kanada’da 983 mile ulaşmıştı ve Toskana, Saksonya, Bavyera, İspanya, Rusya, Hollanda, Avustralya, Küba ve Şili’de işleyen elektrikli telgraf sistemleri bulunmaktaydı.¹⁷⁴

Telgrafın tüm dünyada yayılması, mühendisler ve rakip telgraf şirketleri arasında mevcut sistemin geliştirilmesi, yeni kodlama sistemlerinin oluşturulması gibi alanlarda büyük bir yarışa yol açıyordu. Bu yarış telgraf iletişimindeki aksaklıklara yeni çözümler bulunması ve iletişimin veriminin artırılmasını sağlıyordu. Telgrafın yaygınlaşmaya başladığı 19. yüzyılın ortalarının başlarında, telgraf ile mesaj göndermek çok pahalı olduğundan ancak zengin insanlar ve devlet daireleri telgraf iletişiminden yararlanma imkânını bulabiliyordu. Mesajlar harf sayısı ile fiyatlandırıldığından dolayı ise gönderilen mesajlar oldukça kısa tutularak mesaj iletme maliyeti kısalmaya çalışılıyordu. Bu nedenle, telgraf iletişiminin ilk yıllarında insanlar arası özel ilişkilerden çok devlet yönetimi ve ekonomi gibi daha kamusal alanlara dair bilgilerin gönderilip alındığını göz önünde bulundurmak doğru olacaktır.

Telgraf iletişiminin pahalı olması ve devletler tarafından öneminin anlaşılması nedeniyle ilk telgraf hatları genellikle devlet tekelindeydi. Fransa’da Chappe’nin optik telgraf sisteminin devamı olarak kurulup geliştirilen elektrikli telgraf ağı, 1837 yılında yapılan bir kanunla devlet mülkiyetine alındı ve 1870’li yıllara kadar ordu ve polis kontrolünde kaldı.¹⁷⁵ Aynı şekilde 1864 yılında İngiltere toprakları içindeki tüm telgraf hatları “Britanya Telgraf Kanunu” ile millileştirilerek posta servisinin altında birleştirildi. Ancak bu kanun telgrafın kullanım tekeli İngiltere devletinin eline vermiyor yalnızca devletin gerekli acil durumlarda telgraf şirketlerinin yönetimlerine müdahale edebilmesi anlamına geliyordu. İngiltere’deki liberal ekonomi anlayışı nedeniyle devlet telgraf iletişim ağını tamamıyla tekeline alamasa da böylesine önemli bir aracı istediğinde rahatça kullanabilmek istiyordu. Dolayısıyla, İngiltere’de telgraf hatlarının devlet tekeline alınması son derece uzun tartışmalara konu olmuştur. Ancak, 1869 yılına gelindiğinde dönemin koşulları gereği İngiltere’de de devlet hatları geçici

¹⁷⁴ A.g.e., s.62.

¹⁷⁵ Sussman, **Communication Technology**, s.64.

bir süreliğine kamulaştırdı.¹⁷⁶ Almanya’da ve İsveç’te de telgraf devlet kontrolünde olmakla birlikte yalnızca ABD’de telgraf hatlarının tamamıyla özel teşebbüs tarafından kontrolüne müsaade edilmişti.¹⁷⁷ Sonraki dönemde birçok devletin posta servisleri, telgraf hatları örneğinde olduğu gibi telefon hatlarını da kendi kurumsal çatıları altında kamulaştırdı ve uluslararası iletişim birliklerine üye oldu.

2.2.2. Sosyal Hareketlerin Devletler Tarafından Bastırılması ve Telgraf İletişimi

Merkezi devletin muhalif hareketleri telgraf hatlarından yararlanarak bastırması, 19. yüzyılın gelişen kapitalist sistemi ve emperyalizminin ortaya çıkarttığı sosyal hareketler göz önünde bulundurulduğunda oldukça sık rastlanan bir olguydu. İngiltere’deki Çartist hareketin hikâyesi bu açıdan iyi bir örnek teşkil eder. Çartist hareket 1838 yılında ortaya çıkan bir işçi sınıfı hareketiydi. Tüm erkekler için oy hakkı, eşit seçim bölgeleri, meclisin yıllık olarak yenilenmesi, milletvekillerine maaş bağlanması ve milletvekili seçilebilmek için mülkiyet şartının kaldırılması gibi talepler etrafında örgütlenmişlerdi. Bu talepler o dönemde yalnızca mülkiyet sahibi burjuvazi ve aristokrasi sınıflarının elinde bulunan hakları geniş halk kesimlerine yaymak arzusunun politik alandaki tezahürüydü. 1848 yılının devrimci dalgası tüm Avrupa’yı olduğu gibi Çartistleri de hareketlendirmişti. İngiliz yöneticiler bir devrim ihtimalinden korkmaya başlamışlardı. İç İşleri Bakanı Sir George Gray Elektrikli Telgraf Şirketi müdürüne bir mektup yazarak o tarihten itibaren telgraf hattının kontrolünün geçici olarak İç İşleri Bakanlığı’na devredilmesi gerektiğini belirtti.¹⁷⁸ Bu tür bir önlemle İngiliz hükümeti, Çartist hareketin Londra’daki temsilcileri ile taşradaki diğer merkezlerde bulunan temsilcileri arasındaki haberleşmeyi kesmeyi ve aynı zamanda hükümetin daha hızlı ve verimli bir şekilde çevredeki bürokrasisiyle haberleşmesini sağlamayı amaçlamıştı.¹⁷⁹ Nitekim, İngiliz Devleti’nin bu hamlesi ile birlikte Çartist hareketin tüm ülkedeki temsilcilerinin ortak ve eşgüdümlü hareket

¹⁷⁶ Standage, **Victorian Internet**, s. 172.

¹⁷⁷ Suzzman, **Communication Technology**, s.64.

¹⁷⁸ Solymar, **Getting the Message**, s.57.

¹⁷⁹ A.g.e., s.57-58.

edememesi, hareketin başarısızlığına yol açan en önemli nedenlerden biri olmuş ve Çartist Hareket devlet tarafından bastırılabilmişti.

Her ne kadar Amerika’da telgraf devlet tekeline alınmadıysa da işçi sınıfına karşı çıkarları birçok zaman uyuşan burjuvazi ile devletin yönetici eliti telgraf iletişimini işbirliği içinde kullanarak büyük grevleri bastırabilmiştir. Tren yolu ulaşımı kapitalist sanayi için en önemli sektörlerin başında geliyordu. Tren hatlarında çalışan emekçilerin üzerindeki baskı, sanayi üretiminin sıkıntı yaşadığı dönemlerde daha da artıyor, çalışma koşulları kötüleşiyordu. Bu nedenle, 19. yüzyıl boyunca tren hatlarında çalışan işçilerin yaptığı iş bırakma eylemleri Amerikan ekonomisini sarsacak büyüklüklere ulaşabiliyordu. Telgraf, özellikle yerel güçlerin grevleri bastırmaya yetmediği durumlarda federal hükümetten güvenlik güçleri takviyesi istenilmesinde işe yarıyordu. Ancak işverenler telgraftan farklı şekillerde de yararlanmışlardır. Örneğin, 1877 yılında yaşanan bir grevde tren yolu hattı sahibinin telgraf hattı aracılığıyla grevdeki işçi bölgelerine, diğer işçilerin işlerine döndüğü yanlış mesajını kasıtlı bir şekilde göndermesiyle grevin etkisi azaltılmıştır.¹⁸⁰ Bu bağlamda, Fransa’da 1851 yılında Louis Napoleon Bonaparte’ın gerçekleştirdiği darbenin ardından ortaya çıkan proletarya ayaklanmalarının da bastırılmasında telgraf, merkezi hükümete büyük avantajlar sağlamış ve etkinlik kazandırmıştır.¹⁸¹ Yalnızca ayaklanmaları bastırmada değil, ortaya çıkabilecek eylemlerin sezilerek çok fazla büyümeden önceden engellenmesi de telgrafla istihbarat paylaşımı sayesinde mümkün olabiliyordu. Amerika’da özel mülkiyetin korunması gibi kutsal sayılan bir görev telgrafın getirdiği iletişim olanaklarıyla donanmış polis gücüne; sanayi bölgeleri ve ticari yatırım alanlarını korumak, büyük yangınları ve hırsızlıkları önlemek gibi burjuvazinin özel mülkiyetine güvence sağlamada bulunmaz fırsatlar sunuyordu. Yine bu minvalde, 1863 yılında New York’ta işçi sınıfının iç savaşta savaşmak üzere erkeklerin askere alınması sırasında yaşanan protesto eylemleri ve buna benzer grev öncesi ayaklanmalar hızlı telgraf iletişimi sayesinde kontrol altına alınabilmiştir.¹⁸²

¹⁸⁰ Sussman, **Communication Technology**, s.63.

¹⁸¹ A.g.e. s.64.

¹⁸² Sussman, **Communication Technology**, s.70.

Telgraf, modern devletin gelişen altyapısal iktidarının en önemli lojistik araçlarından biri olduğunu özellikle bu tip kriz ve kargaşa dönemlerinde kanıtlamıştır.

2.2.3. İngiliz Sömürge Yönetimi ve Elektrikli Telgraf

Telgraf hatları yalnızca ülkelerin metropol bölgelerinde değil sömürge topraklarında da yaygınlaşmaktaydı. İngilizler en değerli sömürgeleri olan Hindistan topraklarında telgraf hatları inşa etmişler ve sömürge valilerinin bölgeyi kontrolünü kolaylaştırmışlardı. Aynı şekilde, İngilizlerin geniş sömürgelerinin bulunduğu Afrika'yı hızlı ve kolay bir şekilde fethetmesi de telgraf hatları olmadan mümkün olamazdı. İngiltere 40 bin kişilik bir kuvvetle, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış Hindistan sömürge topraklarını, telgraf haberleşmesinin olanakları sayesinde daha etkin bir şekilde idare edebilmişti.¹⁸³ Bu bağlamda, 1857 yılında Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğine karşı çıkan ayaklanma telgraf haberleşmesinin yardımıyla bastırılabilmişti. İngiliz sömürge yönetimi telgraf ağları sayesinde İran, Burma, Seylan ve Singapur gibi Hindistan'a uzak çevre bölgelerdeki sömürge topraklarından isyana karşı asker toplayabilmişti.¹⁸⁴

Sonraki bölümlerde ele alınacağı ve diğer birçok isyan örneğinde de görüleceği üzere devlet ile toplum arasında yaşanan çatışmalarda haberleşmeyi kontrol etmek ya da iletişim kanallarını düşmanın kullanamaması için ortadan kaldırmak en önemli stratejilerden biri olarak belirir. Hindistan isyanı sırasında telgrafın elektrikli kablolarının kendileri için ne tür tehlikeler içerdiğini çok iyi kavrayan isyancılardan biri, telgraf kablolarını 'bizi boğan lanetli teller' şeklinde nitelendirmiş ve isyancılar becerebildikleri her yerde isyan boyunca telgraf tellerini kesmişlerdi.¹⁸⁵ Ancak, 2 yıla yakın süren bu isyan İngiltere'nin isyancıları kanlı şekilde bastırmasıyla sonuçlanmıştı. 1859 yılında İngiliz kuvvetleri ayaklanmayı bastırdıktan sonra Hindistan'daki topraklarını yaygınlaşmış telgraf ağının da sayesinde Londra'dan

¹⁸³ Andrew Wheen, **Dot-Dash to Dot.Com: How Modern Telecommunications Evolved from the Telegraphs to the Internet**, New York, Springer-Praxis Books, 2011, s.16.

¹⁸⁴ Erik Baark, **Lightning Wires: The Telegraph and China's Technological Modernization, 1860-1890**, Connecticut and London, Greenwood Press, 1997, s. 49.

¹⁸⁵ Baark, **Lightning Wires**, s.49.

aracısız olarak yönetme kararı almıştı.¹⁸⁶ Nitekim bu karar sonraki yıllarda Osmanlı topraklarında İngilizlerin telgraf yatırımlarına girişmesine yol açacaktır. Diğer İngiliz sömürgelerinden örnek vermek gerekirse, Afrika'da Süveyş Kanalı'ndan Sudan'a çekilen telgraf hattı 1882'de Mısır'ın işgal edilmesini kolaylaştırmış, 1899-1901 arasında Güney Afrika ve Ümit Burnu bölgesine çekilen telgraf hattı ise Boerler'in yenilmesine ve İngilizlerin bölgede kontrolün sağlanmasına hizmet etmiştir.¹⁸⁷

II. Endüstri Devrimi olarak da adlandırılan, elektriğin ve elektriğe bağlı teknolojilerin dünya kapitalist sistemini yeni bir evreye taşıdığı 1870-1914 arası dönemde İngilizler, "Güneş Batmayan İmparatorluklarını" karadan ve denizden boydan boya telgraf ağlarıyla döşemişlerdi. Bu dönemde İngilizler'in büyük bir iletişim stratejisi olarak hayata geçirdikleri, "Kırmızı Hat" olarak adlandırılan ve sömürgeleriyle Britanya Adası'nı bağlayan ağ, İngiliz sömürge imparatorluğu için hayati önemdeydi.¹⁸⁸ Kırmızı Hat rakip ülkelerin telgraf kablolarını kesmelerini engellemek amacıyla tamamen İngiliz toprakları üzerinde inşa edilmişti. 19. yüzyıl boyunca diğer birçok alanda olduğu gibi telgraf ağları döşenmesinde de İngilizler diğer toplumları geride bırakmışlardı. 20. yüzyılın başlarında, İngiltere'nin dünya hakimiyetini gösterir şekilde tüm gezegende iletişim amacıyla döşenmiş kabloların 3'te 2'si İngilizlerin kontrolündeydi.¹⁸⁹ Elbette diğer Batılı toplumlar da endüstrileşme ve emperyalizm konusunda İngiltere ile rekabet halinde bu teknoloji yarışında yer alıyorlardı. Örneğin optik telgraf ağını kurup geliştiren Fransa mevcut optik telgraf ağıyla yetinebildiği için elektrikli telgrafı döşemek hususunda daha rahat davranmasına rağmen özellikle Cezayir'in sömürgeleştirilme süreci Fransa'da elektrikli telgrafın yaygınlaşmasını da hızlandırmıştır.¹⁹⁰ Emperyalizm çağında sömürgelere olan ihtiyaç ve sömürgelerin idari olarak merkeze bağlanmasının

¹⁸⁶ Ken Beauchamp, **History of Telegraphy**, London, UK, The Institution of Electric Engineering, 2001, s. 109.

¹⁸⁷ Sussman, **Communication Technology**, s.65.

¹⁸⁸ P.M. Kennedy, 'Imperial Cable Communications and Strategy: 1870-1914', **The English Historical Review**, Vol. 86, No. 341, (October, 1971) S. 728-752.

¹⁸⁹ Burcu Sunar, "Britanya İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisinde Telgraf Ağlarının Önemi: 1837-1914", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı.1, Ocak 2014, s.9.

¹⁹⁰ Armand Mattelart, **Mapping World Communication: War, Progress And Culture**, University of Minnesota, London, 1994, s. 8.

kaçınılmazlığı hızlı iletişimi zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda emperyalizm, yalnızca güçlü gemileri ve ateşli silahlarıyla değil telgraf gibi teknolojileri sayesinde de Batı dışı dünyanın çok büyük bir bölümünü yönetimi altına almıştı. Bu denli hızlı ve etkili bir yayılma ve idari kontrol, telgraf ağının bölgesel ve nüfuz edici lojistik desteği olmadan hayata geçirilemezdi. Uzun 19. yüzyılın emperyalizminin simgesi İngiliz sömürgeciliği; beyni Londra, sinirsel iletimi sağlayan nöronları da telgraf hatları olan koca bir emperyal vücut olarak 1. Dünya Savaşı sonrasına kadar hayatını sürdürmüştü.

2.2.4. Ulusal Bütünleşme, Savaş ve Elektrikli Telgraf

Chappe'nin optik telgrafının Fransız Devrimi'nin çalkantılı döneminde Fransız ulusunu üniter bir devlet çatısı altında birleştirme projesine nasıl katkı sağladığından önceki bölümde bahsedilmişti. Elektrikli telgrafın daha verimli ve hızlı sistemi ise birçok Avrupa ülkesinin milli sınırlar içerisinde bütünleşmesi ve merkezileşmesine çok büyük katkılarda bulunmuştur. Ünlü siyaset bilimci Karl Deutsch 'hükümetin sinir sistemi' olarak adlandırdığı modern iletişimi, toplumun tepkisini ölçmek, toplumdan geri bildirim almak suretiyle ulusal bütünleşme politikası geliştirebilmek için elzem bir yapı olarak ele almıştır.¹⁹¹ Bismark'ın küçük Alman Devletleri'ni birleştirerek 1871 yılında Alman ulus devletini kurma süreci, telgraf hatlarının bütünleştirici gücünü gözler önüne serer. Siemens firması tarafından Berlin'den Frankfurt, Köln, Oderberg, Stettin ve Hamburg şehirlerine çekilen hatlar; Bismark ve Berlin merkezi yönetiminin idari ihtiyaçlarına cevap vermiş, Almanya'yı siyasi ve ekonomik anlamda birleşmiş bir bütüne dönüştürmüştür.¹⁹²

Yine bu bağlamda, çok geniş kıtasal bir alana yayılmış ABD devleti de bu büyük coğrafyayı her anlamda birleştirip Washington'daki merkezi federal hükümetin yönetimi altına almak için çok büyük bir çaba sarf etmiştir. Bu çabaların gerçekleşebilmesi, Amerika'nın iki okyanus arasındaki Doğu'dan Batı'ya ulaşan topraklarını birbirine bağlayan elektrikli telgraf ağına çok şey borçludur. Batıya doğru yayılma ve Batı ile Doğuyu sosyal ve ekonomik anlamda birleştirme sürecinde

¹⁹¹ Karl Deutsch, **The Nerves of the Government: Models of Political Communication and Control**, London, Free Press of Glencoe, 1967.

¹⁹² Beauchamp, **History of Telegraphy**, s.91.

Amerikan federal hükümeti, 1860 yılında “Pasifik ve Atlantik devletleri arasındaki iletişimin elektrikli telgraf aracılığıyla kolaylaştırılmasına dair” bir kanunu meclisten geçirmiştir.¹⁹³ Bu kanunla birlikte Western Union şirketi, Doğu ve Batı kıyıları arasında yeni bir hattın inşasına başlamıştır. İç savaşın arifesinde, 24 Ocak 1861 tarihinde Beyaz Saray’da Abraham Lincoln’ün Kaliforniya’dan aldığı bir telgraf mesajı bu bağlamda çok anlamlıdır. Bu mesajda, Kaliforniya halkının federal hükümete sadakatleri ve sonuna kadar hükümetlerinin yanında yer alacakları bildiriliyordu.¹⁹⁴ Federal Amerikan Hükümetlerinin 19. yüzyıl boyunca en önemli gündemi, eyaletlerin merkeze entegrasyonunu sağlayarak ulusal bütünlüğü gerçekleştirmek olmuştur ve telgraf iletişimi bu noktada Washington yönetiminin elini kolaylaştırmıştır.

ABD’de Avrupa ülkelerinden farklı olarak telgrafın devlet tekeline alınmadığından bahsedilmişti. Ancak Amerikan İç Savaşı sırasında federal hükümet telgraf hatlarının kontrolünü geçici olarak eline almıştı. Amerikan İç Savaşı ilk endüstriyel savaş olarak kabul edilir ve bu nedenle kendinden sonraki savaşların habercisidir. Bu savaşta; tren yolları, telgraf hatları, buharlı gemiler ve ağır silahlar gibi teknolojilerin çok yoğun bir şekilde kullanılması sebebiyle çatışmalar çok kanlı geçmiştir. Bu savaş sırasında yaşananlar bizlere telgrafın, bir devletin siyasi ve toplumsal bütünlüğünü sağlaması bakımından ne kadar hayati işlevleri olduğunu gösterir. Abraham Lincoln önderliğindeki Kuzey ordularının, ayrılıkçı ve köleliği savunan Güney ordularını yenebilmesinin en önemli nedenlerinin başında teknolojik üstünlüğü ve daha sağlıklı ve verimli bir telgraf iletişimi ağını elinde bulundurması geliyordu. Güney Konfederasyonu ordularının Fort Sumter’e saldırmasının ardından Başkan Lincoln 15 Nisan 1861 tarihinde ülke genelinde 75000 askerin toplanması talimatını telgrafla tüm ülkeye haber vermişti.¹⁹⁵ Federal hükümet sonraki 3 gün içinde Amerikan Telgraf ofisine el koyarak düşman Güney bölgesi ile Kuzeyin bağlantısını kesti.¹⁹⁶ Lincoln savaş boyunca başkanlık ofisinden çok Savaş Bakanlığı Telgraf

¹⁹³ Flichy, **Dynamics of**, s. 42.

¹⁹⁴ A.g.e., s.42.

¹⁹⁵ George P. Oslin, **The Story of the Telecommunications**, Macon, Georgia, Mercer University Press, 1999, s. 119.

¹⁹⁶ A.g.e., s.119.

Ofisi'nde bulunmuş, emirlerini telgrafla göndermiş ve kimi zamanlar telgraf ofisinde sabahlamıştır.¹⁹⁷ Bu sayede, farklı şehirlerdeki generalleriyle savaşın seyri hakkında haberleşebiliyor ve savaşı tek merkezden idare edebiliyordu. Öte taraftan, Güneyliler de bazı telgraf hatlarını keserek Washington'un etrafıyla ilişkisini kesmeye çalışmışlardır. Ancak, Güneylilerin altyapı, kablo, teçhizat ve yetişmiş eleman eksiklikleri ordularının verimli bir iletişimi sağlayacak telgraf hatlarını kurmasını engellemiştir.¹⁹⁸ Savaş sırasında Kuzey tarafı 25000 km uzunluğunda Güney tarafı ise 8000 km uzunluğunda telgraf hattı döşemiştir.¹⁹⁹ Bu kadar uzun hatların bu kadar kısa sürede çekilebilmesi, iletişimin ve telgraf hatlarının döşenmesini sağlayacak sermaye ve teknik bilginin bu ilk endüstriyel savaş için ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Savaş Kuzey'in kazanmasıyla birlikte Amerikan eyaletleri bir daha ciddi bir ayrılıkçı hareket ile karşılaşmadan Doğudan Batıya federal hükümet altında birleşebilmişti.

Savaş sırasında telgraf aracılığıyla halkın ve askerlerin moralini bozacak savaş haberlerinin yayılması devlet tarafından engelleniyordu. Amerikan İç Savaşı sırasında savaş muhabirlerinin hazırladığı olumsuz haberler Federal Hükümet'in generalleri tarafından yasaklanmıştı.²⁰⁰ Kimi zaman telgraf aracılığıyla yanlış haberler yayılarak cephedeki askerlere ve cephe gerisindekilere moral veriliyordu. Bazı haberlerse sansürlenerek devletin çıkarlarına aykırı içerikleri atıldıktan sonra iletiliyordu. Amerikan Federal Hükümeti İç Savaş'tan önceki 5 yıllık dönemdeki tüm telgraf kayıtları ve belgelerine el koyarak kimlerin Güney ordularına sempati beslediğini araştırmış ve birçok kişiye bu sayede ceza verebilmiştir.²⁰¹ Modern merkezi devlet için kaçınılmaz olan bilginin merkezde depolanması ve yorumlanarak devletin amaçlarına uygun politikaların geliştirilmesi, savaş durumunda, barış durumuna göre daha hayati bir önem kazandığından telgrafın telleri; kimi durumlarda bir ordu için ağır makineli tüfekler, zırhlı gemiler ya da asker sayısından bile daha önemli hale gelebiliyordu.

¹⁹⁷ A.g.e., s.120.

¹⁹⁸ A.g.e., s.127.

¹⁹⁹ Beauchamp, **History of Telegraphy**, s. 115.

²⁰⁰ Oslin, **The Story of Telecommunications**, s.131.

²⁰¹ A.g.e., s.132.

Federal hükümetin 5 yıllık tüm telgrafların kayıtlarını elinde toplaması, idari anlamda nüfusun okunabilirliğine büyük katkılar sağlamış, merkez çevre ilişkilerini merkezin lehinde etkileyerek dahili pasifleştirme sürecini desteklemiştir.

2.2.5. Elektrikli Telgrafın Özel Alanda Kullanımı

Fransa’da elektrikli telgrafın Chappe’nin optik telgrafının yerini alması uzun bir zaman almıştı. Elektrikli telgraf ile optik telgraf arasında yaşanan rekabet aynı zamanda devlet ile sivil toplum arasındaki mücadelenin bir yansımasıydı. Nitekim, optik telgraf kurulduğu günden bu yana devletin idari ve askeri amaçla kullandığı bir araç olduğundan elektrikli telgrafın kontrol edilmesi zor sistemi merkeziyetçi devlet anlayışının yerleşik olduğu Fransız idaresini rahatsız ediyordu. 1840’lar boyunca birçok mühendis, aynen Amerika, İngiltere ve Almanya’da olduğu gibi, Fransa’da da artık elektrikli telgrafa geçilmesi gerektiği ile ilgili raporlarını devlete sunmuştu. Fransız idarecileri Chappe’nin kulelerinin askerlerle savunulabileceğini ama elektrikli telgraf kablolarının ülkenin her yanında kesilerek iletişimin engelleneceği gibi gerekçelerle yeni teknolojiye karşı çıkıyordu. Benzer şekilde, sonraki bölümde ele alınacağı üzere Osmanlı Devleti de ilk telgraf hatlarının inşa edilmesi söz konusu olduğunda, hatların güvenliğinin sağlanması, kafaları kurcalayan endişelerden biri olmuştur. Bu tür bir devletçi ve güvenlikçi bakış açısının bir sonucu olarak 1847 yılında Fransız İç İşleri Bakanlığı telgrafın ticari değil siyasi bir araç olması gerektiği ile ilgili bir genelge yayınlamıştı.²⁰² Ancak devlet elitlerinin tüm bu direnişine rağmen 1840’lı yılların ortalarından itibaren elektrikli telgraf hatları, devletin değişim talebine artık karşı çıkamaması ve Cezayir’in sömürgeleştirilmesi sürecinin devleti zorlamasıyla yayılmaya başlamıştı. Bu yeni elektrikli telgraf ağı Fransız Devleti’nin 1848 devrimlerinde oldukça işine yaramıştır. 1848 yılının devrimci havasından çekinen merkezi devlet yaygınlaşan elektrikli telgraf ağına iç güvenliği sağlamak gerekçesiyle sıklıkla başvurmuş ve 1848-49 yılları boyunca gönderilen toplam telgraf mesajı sayısı resmi yazışmaların ciddi oranlarda artması nedeniyle ikiye katlanmıştı.²⁰³

²⁰² Flichy, *Dynamics of*, s. 44.

²⁰³ A.g.e., s. 45.

Fransa’da elektrikli telgraf 1840’lardan sonra optik telgrafın yerine geçmeye başlasa da telgraf iletişiminin özel sektöre açılması tartışmalara konu olmaya devam etmiştir. 1849 yılında telgrafın tren yolu hatlarının yanına döşenmesi söz konusu olduğunda tren yolu işletmecileri telgrafın kendi özel işlerinde kullanımına izin verilmesi karşılığında hatları kendilerinin çekebileceklerini devlete bildirmişlerdi.²⁰⁴ Telgrafın devletin dışında kullanımının yaygınlaşmasının engellenemeyeceği ortaya çıktıkça devletler sansür uygulamasına başvurmaya başlamıştı. 1850’de Paris yönetimi çıkardığı bir kanunla, telgrafi gönderen ve alan kişilerin isimlerini açıkça belirtmesi ve telgraf içeriklerinde herhangi bir kodlama yapılmaması gibi iletişimin devlet tarafından kontrolünü kolaylaştıracak önlemleri uygulamaya koymuştu.²⁰⁵ Bu tip tedbirler diğer Avrupa Devletleri tarafından da uygulanmaktaydı. Sonraki bölümde inceleneceği üzere Osmanlı Devleti de bu tür uygulamalar için detaylı düzenlemeler yapmıştı. Telgrafın yaygınlaşmaya başladığı 19. yüzyılın ortalarında merkezi devletler, sivilin özel ve ekonomik amaçlarla anlık iletişimi kullanmasına soğuk bakmıştı. Fakat bu soğuk bakış ve alınan önlemler telgrafın özel kullanımının ve toplumun geniş kesimlerinin bu teknolojiye faydalanmasının engellenmesine yetmeyecekti. Dolayısıyla, Batı ülkelerinde sanayi kapitalizminin gelişmesiyle birlikte sivil toplum alanının güçlenmesi devletlerin telgraf kullanımını kendi tekellerinde tutmasını zorlaştırıyordu. 19. yüzyıl boyunca icat edilen ve yerleşen diğer birçok teknolojinin gelişim hikâyesinde olduğu gibi telgraf örneğinde de, toplumsal denetimi sağlama adına, merkezi devlet ve sivil toplum arasında yürütülen iktidar pazarlığı ve mücadeleleri sırasında yeni gelişen teknolojik araçların kontrolünün hayati öneme sahip olduğu görülmektedir.

Modern kapitalist sistemin kolay bir şekilde işlemesi ekonomi alanında standartlaşma ve sadeleşmeyi gerektiriyordu. Ticaret kapitalizminin ortaya çıkışı ve gelişmesiyle beraber; ölçü birimleri, para birimleri ve finans alanında kullanılan sermaye araçları, tüm dünyada geçerli, birbiriyle kolay şekilde değişebilir ve dönüşebilir hale geliyordu. Telgraf iletişimi bu tür bir standartlaşma çabasına da destek olmuştur. Pazarın ulusallaşması, ticari malların kalitelerinin belli bir standarda sahip

²⁰⁴ A.g.e., s. 45.

²⁰⁵ A.g.e., s. 46.

olması, ürünlerin fiyatlarının ülke genelinde büyük farklılıklar arz etmeyecek şekilde ayarlanması, ulusal bir finans dilinin inşası, bölgeler arası finans ve borsa işlemlerinin kolaylaşması ve işçi sendikaları ve hareketleri hakkında bilgilerin toplanıp değerlendirilmesi gibi serbest piyasa koşullarının yaratılması ve daha verimli hale getirilmesinde hayati öneme sahip birçok yenilik telgrafın sağladığı hızlı ve rutinleşmiş iletişim sayesinde mümkün olabilmektedir.²⁰⁶ Ekonomi alanındaki standartlaşma, merkezi devletlerin sınırları içerisinde ekonomik birliğin ve idari bütünlüğün sağlanmasında en önemli faktörlerden biridir. Milli sınırlar içinde ekonomik altyapıları ve gelir düzeyleri farklılık arz eden bölgelerin farklılıklarının azaltılması suretiyle merkezi otoriteye ekonomik anlamda entegrasyonu, ulus içinde organik bir bütünleşmeyi mümkün kılmıştır. Bu tip bir bütünleşme telgraf ağının sağladığı eşgüdüm imkânı olmadan kolay bir şekilde gerçekleştirilemezdi.

Telgrafın özel amaçlarla kullanımı kendini en çok borsa işlemleri ve ticari alanda gösteriyordu. Telgraf iletişiminden önce borsada yatırım yapmak ya da ticari ürünlerin alınıp satılması ancak dedikodular ve kulaktan dolma bilgilerle yapıldığından borsa işlemleri yatırımcılar tarafından yeterince güvenilir bulunmuyor ve dolayısıyla borsa piyasasının hacminin artmasını engelliyordu. Bu durum kar marjlarını düşürüyor ve bölgeler arası fiyat farklılıkları nedeniyle piyasalarda eşgüdümün sağlanmasını engelliyordu. Ayrıca, bilginin iletilmesi pahalı olduğundan işlem maliyetleri yüksekti. Özellikle bilgiye ulaşmakta daha büyük zorluklar yaşayan küçük yatırımcılar bu durumdan zarar görüyordu. Hızlı ve net bilgilere ulaşılması yatırımcılar için hayati önemdeydi. Bu nedenle telgrafın ticari kullanımı arttıkça sayıları gün geçtikçe artan birçok yatırımcı için daha karlı işler yapmak ve sermaye birikimi sağlamak mümkün olabilmış, işlem maliyetleri kayda değer bir şekilde azalmıştı.

Borsa ve ticari işlemler dışında özel alanda telgraf en çok, basın-yayın, tren yolu hatları ve “aile kullanımı” denilen şahıslar arası iletişim alanında kullanılıyordu. İlk dönemlerde şahıslar arası iletişimin payı genel kullanım içerisinde oldukça düşük olmakla beraber zamanla artış göstermişti. Fransa’da Chappe’nin geliştirdiği

²⁰⁶ Sussman, **Communication Technology**, s.70.

semaforun devletin merkezileşmesi ve ulusal birliğin sağlanması gibi yönetsel amaçlarla kullanılması bu iletişim ağıının öncelikli amacıydı. Ancak, anlık iletişim sağlayan elektrikli telgrafın yaygınlaşmasıyla birlikte telgraf iletişimi farklı alanlarda da kullanılmaya başlandı ve kullanım amacı çeşitlilik kazandı. Bu amaçlar arasında en büyük paya ve öneme sahip olan ise elbette ki kapitalist piyasanın gelişmesi, yaygınlaşması, verimliliğinin artması ve küresel boyutlara ulaşması olmuştur. Bu anlamda telgraf iletişimi günümüzde internet aracılığıyla doruğuna ulaşan küreselleşme hareketinin modern anlamda başlangıcı sayılabilir. Aşağıdaki tablo 1850’li yıllarda Fransa, Belçika ve Britanya’da telgrafın devlet dışı kullanım alanlarına göre paylarını gösteriyor.

	Borsa (%)	Ticaret (%)	Aile (%)	Diğer (%)
Fransa (1851)	38	28	25	9
Fransa (1858)	39	33	20	8
Britanya (1854)	50	31	13	6
Belçika (1851)	60	19	10	11

Tablo 1 Ülkelere Göre Telgraf İletişiminin Kullanım Alanları²⁰⁷

Elektrikli telgrafın özellikle yaygınlaşmaya başladığı ilk dönemde, özel sektör ve sıradan insanlar tarafından kullanılması en çok ABD’de mümkün olabilmiştir. 1873 yılında ABD’de yayınlanan Harpers New Monthly Magazine dergisinde telgrafın özel alanda kullanımının yaygınlığına dair şu ifadeler telgrafın kullanım çeşitliliğini özetlemesi bakımından oldukça açıklayıcıdır:

‘Ülkedeki zihinsel aktivitenin tüm safhaları bu muhteşem sistem içinde az ya da çok temsil edilmektedir. Piyasadaki dalgalanmalar; borsadaki fiyatlamalar; altındaki kar payı; trenlerin kalkış saatleri; gemi seferleri; yolcuların menzile varışları; her türlü üretim ve ticaret siparişleri; satış teklifleri ve son fiyatlar; vaazlar, dersler ve politik söylevler; yangınlar, hastalıklar ve ölümler; hava durumu raporları; çekirge ve ekinkurdu sürülerinin yaklaşması; para gönderme işlemleri; arkadaşların

²⁰⁷ Flichy, **Dynamics of**, s. 47.

tebrik edilmesi/kutlanması; yeni bir gezegenin keşfinden aranan bir dolandırıcının bulunmasına kadar her şeyin telgraf kablolarıyla ilişkisi bulunmaktadır.²⁰⁸

Sonuç olarak, 19. yüzyılın yegane yaygın ve istikrarlı iletişim aracı olan telgraf iletişimi, devlet ve sivil toplum arasında süren iktidar mücadelesinin vazgeçilmez alanlarından biri olmuş, her iki taraf da bu avantajı kendi lehlerine çevirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Özellikle ticaret alanında telgrafın kullanımına olan ısrarlı talep, devletin idari bir araç olarak telgrafi bütünüyle tekelinde bulundurmasına engel olmuş ve telgraf iletişiminden faydalanan piyasa güçleri sayesinde kapitalist sistem daha hızlı bir şekilde yaygınlaşabilmiştir.

2.2.6. Elektrikli Telgrafın Önemi Yitirmesi ve Genel Değerlendirme

Kimi sosyal bilimciler ve tarihçiler tarafından 2. Sanayi Devrimi nitelemesiyle anılan 1870-1914 arası hızlı endüstrileşme dönemi, telgrafın da önce hızla yaygınlaşması ve ardından önemini kaybetmesinin gerçekleştiği dönem olmuştur. 19. yüzyılın son 30-40 yılı elektriğin ve buhar gücünün yaygınlaşması, tren yolu ve telgraf hatlarının büyük şehir merkezlerinden daha çevre bölgelere ulaşması, makine kullanımına bağlı olarak birçok alanda ama en önemlisi de demir-çelik sanayinde üretimin olağanüstü artışı, dönemin sonuna doğru ise radyo ve telefonun yaygınlaşması gibi nedenlerle tüm dünyada yeni bir küreselleşme dalgasına neden olmuştur.²⁰⁹ Bu süre boyunca gelişen teknolojiler, telgraf iletişimini daha hızlı, daha güvenilir ve etkili bir iletişim aracına dönüştürmüştür. Ancak, telefonun 20. yüzyılın başından itibaren yaygınlaşmaya başlaması, telgrafın bir iletişim aracı olarak önemini ortadan kaldırmıştır. Birçok teknolojik yenilik gibi telgraf da ortaya çıkmasına yardımcı olduğu büyük toplumsal dönüşümlerin baş döndürücü alt üst oluşu içerisinde kendi yerini, dramatik denecek bir hızla, yeni teknolojilere bırakmıştır. Tüm dünyada telgraf hizmetleri, posta servislerinin içinde bir nostalji olarak da olsa 21. yüzyılın

²⁰⁸ Wheen, **Dot-Dash to Dot.Com**, s.15.

²⁰⁹ David S. Landes, **The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present**, Cambridge, UK, Cambridge University Press, Rome, 2nd Edition, 2003.

başına kadar devam etmiştir. Telgraf kelimesi günümüzde ayrıca, İngiliz Daily Telegraph gazetesi gibi, haberlerin telgrafla rapor edildiği günlerin bir hatırası olarak ismini verdiği birçok gazetenin adıyla anılmayı sürdürmektedir.

Telgraf, her ne kadar küreselleşme sürecinin hızını devrimsel bir şekilde arttırmış olsa da Tom Standage'in iddia ettiği gibi Viktorya dönemi interneti²¹⁰ olarak adlandırılacak kadar bir yaygınlığa kavuşamamıştır. Çünkü, telgrafın devletlerin yönetim ihtiyaçlarına ve ekonominin gelişmesine büyük katkıları olmakla birlikte, evlerin içine girerek kişiler arası iletişimini istikrarlı bir şekilde sağlayacak ve insanların gündelik yaşamlarındaki iletişim alışkanlıklarını tamamıyla dönüştürecek seviyede bir devrimsel etkiye, yetersiz teknolojisi, yatırım maliyetlerinin yüksek oluşu ve birçok yerde öncelikle devletlerin idari işlevleri için planlanması gibi nedenlerle ulaşamamıştır.²¹¹ Evlerin içlerine ve gündelik hayatın her anına yansıyacak boyutta bir devrimsel gelişme için tarih sahnesi, telefon teknolojisinin ortaya çıkıp yaygınlaşmasını bekleyecekti.

Öte yandan, telgraf kullanımı teknik bir eğitimden geçmiş personele ihtiyaç duyduğundan kişisel kullanım için ideal bir araç değildi. Oysa telefonu, okuma yazma bilen sıradan insanlar bir telefon rehberinden de yararlanarak ekstra bir teknik bilgiye ihtiyaç duymadan rahatça kullanabiliyorlardı. Tüm bu sebeplerden ötürü, telgrafın çoğunlukla kamusal bir rol oynadığını ve toplumun çoğunluğunun özel hayatında hissedilir bir etkiye sahip olmadığını söyleyebiliriz. Ancak, dolaylı yönetimden dolaysız ve aracısız bir yönetime geçiş ve modern merkezi devletin altyapısal iktidarını tahkim etme anlamında telgrafın rolü, uzun 19. yüzyılın büyük toplumsal alt üst oluşları içerisinde adından söz ettirecek bir devrimsel etkiye işaret eder. 1865 yılında kurulan Uluslararası Telgraf Birliği, Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu 22 üye ülkeyle 1872'de Roma'da yaptığı toplantıda telgraf kullanımına ilişkin kimi kararlar almıştı. Bu kararlardan biri her bireyin telgraf iletişimine hakkı olduğunu kayda geçirirken diğer bir madde de ise devletlere 'devlet güvenliğini tehdit eden, kanunları ihlal eden, kamusal düzeni ve ahlakı bozan durumlarda özel telgraf iletişiminin

²¹⁰ Standage, **Victorian Internet**.

²¹¹ Gary J. Krug, **Communication, Technology and Cultural Change**, Thousand Oaks, California, Sage Publications, 2005, s.131.

kesilmesi' hakkını veriyordu.²¹² Bu karar, telgrafın icadından yaklaşık 30 sene sonra dahi devletlerin telgraf iletişimini ağırlıklı olarak idari bir tasarruf şeklinde algıladığını gösteriyordu.

Modernleşme, toplumu insan vücuduna benzer organik bir yapıya dönüştürme sürecinde hızla ilerlerken, bu vücudun dolaşım sistemini tren hatları oluşturuyorsa, sinir sistemini de telgraf ağları oluşturmuştur. Viktorya dönemi İngiliz bilim insanları telgraf ağının sinirsel ilettime benzer şekilde elektrikle çalışması nedeniyle ve beyinden vücudun diğer bölgeleriyle iletişimin sağlanması anlamında, insan vücudundaki sinir sistemi ağına benzerliğini özellikle vurgulamışlar ve telgraf ağı için sinir sistemi metaforunu sıklıkla kullanmışlardır.²¹³ Öte yandan, modern merkezi devletleri modern öncesi devletlerden ayıran en önemli özelliklerden biri olarak, sınırları içerisindeki vatandaşlara dair istatistikî bilgilerin toplanıp, bu bilgilerin yönetimsel amaçlarla kullanılması bağlamında telgrafın özel hizmeti vurgulanmalıdır. Zira, tabiiyetten vatandaşlığa geçiş süreci, merkezi devletin vatandaşlarını kaydetmesinden geçiyor ve modern vatandaşlar haline gelmiş insanların devlete karşı ödev ve yükümlülüklerinin kabul edilmesi anlamına geliyordu.

Sonuç olarak, 19. yüzyılda modern merkezi devletin siyasi ve sosyolojik anlamda bütünleşme süreci ve politik kamuoyunun oluşması telgraf ile ortaya çıkan yeni bir “iletişimsel alan” içerisinde mümkün olabilmiştir. Bu iletişimsel alan, modern insanın gözüne; iletişim tarihinde ilk defa gerçekleşen yeni bir teknolojik süreç, bu teknolojik sürecin toplumsal alanda karşılığını bulan yeni bir politik toplum ve kamuoyunun ortaya çıkışı olarak görünüyordu.²¹⁴ Telgrafın rutinleşmiş ve sistemli iletişim imkânı, modern devlete özgü altyapısal iktidara hayatîyet sağlayan lojistik araçların başında gelir. Aynı zamanda, iletişim hızının inanılmaz bir ölçekte artması sayesinde zaman ve mekanın kısıtlayıcılığını azaltıp eski algıları değiştirerek iktidar mücadelesi için yeni imkanlar ve fırsatlar yaratır. Bu nedenle, gelişmekte olan bir

²¹² Armand, **Mapping Communication**, s. 9.

²¹³ Iwan Rhys Morus, “The Nervous System of Britain: Space, Time and the Electric Telegraph in the Victorian Age”, **The British Journal for the History of Science**, Vol. 33, No:4, (December, 2000), pp. 455-475, s.457-458.

²¹⁴ Kai Eriksson, **Communication in Modern Social Ordering: History and Philosophy**, New York, The Continuum Int. Publishing, 2011, s.14.

toplumda telgraf ağılarının izini sürmek, oldukça karmaşık ve anlaşılmaz görünen modernleşme hikâyesini daha anlaşılır kılmak bakımından önemli bir işleve sahiptir. Bir sonraki bölümde, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabasının billurlaştığı dönem olan Tanzimat dönemi, telgraf iletişiminin yaygınlaşması ve devletin altyapısal iktidarının artması bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır. Bu sayede, Osmanlı'nın idari modernleşme deneyimi ve devletin merkezileşmesinin tahkim edilmesi süreci, telgraf iletişimine referansla anlaşılmaya çalışılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİNİN MERKEZİLEŞMESİ VE TELGRAF İLETİŞİMİ

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti ve toplumunun her açıdan modernleşme ile tanıştığı bir dönemdir. Modernleşmenin ekonomik, siyasi, kültürel ve teknolojik birçok unsuru bu dönem içinde Osmanlı toplumunu etkilemeye ve dönüştürmeye başlamıştır. İmparatorluğu yeniden canlandırmak ve Avrupa'nın artan gücü karşısında parçalanmadan varlığını devam ettirmek gibi büyük bir amaca yönelik girişilen reform politikası, Osmanlıların hayatında her yönüyle değişikliğe gidilmesi ve büyük bir sosyolojik dönüşüm anlamına geliyordu.²¹⁵ Devlet yönetimi alanında ise Tanzimat modernleşmesinin temel amaçları; modern bir bürokrasinin oluşturulması, idarenin merkezileştirilmesi ve daha etkin bir denetimin taşralara yayılmasının sağlanmasıdır.

Tanzimat öncesi dönemde taşrada ayanların güçlenerek merkezi otoriteye ciddi şekilde meydan okuması 2. Mahmut'u oldukça meşgul etmiştir. 2. Mahmut merkezileşme çabalarında bir nebze başarılı olmuşsa da tam teşekküllü bir modern devletin sahip olduğu güçlü bir merkezi idareyi hayata geçirememiştir. Bu nedenle, 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde Osmanlı devlet adamlarının en belirgin hedeflerinden birisi sarsılan merkezi otoriteyi yeniden tesis etmektir.²¹⁶ Bu minvalde İlber Ortaylı, Osmanlı'da modernleşme reformlarının en büyük simgelerinden olan Tanzimat Fermanı'nın ele aldığı ana konulardan birinin taşrada merkezin etkisini arttırmak olduğunu söyler.²¹⁷ Öte yandan, Şerif Mardin'in Türk modernleşmesi sürecini analiz etmek için geliştirdiği merkez-çevre yaklaşımını kapsamlı bir şekilde ele aldığı ünlü makalesinde belirttiği üzere, modern öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda merkez çevre ilişkilerinin karakteri gevşekti.²¹⁸ Mardin'e göre

²¹⁵ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Çev. Osman Akinhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005, s.5.

²¹⁶ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara, Cedit Neşriyat, 3. Baskı, 2008, s. 401.

²¹⁷ A.g.e., s. 404.

²¹⁸ Şerif Mardin, 'Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri', der. M. Türköne ve T. Önder, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İstanbul, İletişim Yayınları, 19. Baskı, 2012, s. 40.

Osmanlı’da merkez ve çevre bütünleşmemiş iki farklı dünya demektir.²¹⁹ Bu noktada, hem gayri Müslim grupların hem de kendi içlerinde farklı toplumsal dinamiklere sahip Müslüman grupların bütünleşmiş olmayan bağımsız sosyolojik varlığı bu gevşek merkez-çevre ilişkisine işaret ediyordu. Modern devletler ise merkez ve çevre arasında gevşek bağlardan tabiatıyla hoşlanmazlar. Dolaylı yönetim, modernleşme sürecindeki devletler için sırttaki kamburdur. Dolayısıyla, araçların ortadan kaldırıldığı, merkezden etkin bir şekilde, dolaysız, standartlaşmış ve bütünleşmiş bir yönetim mekanizmasını yerleştirmek ve istikrarlı bir yapıya kavuşturmak Tanzimat idarecilerinin en belirgin ve öncelikli amacıydı.

Tanzimat idarecilerinin öncelikli hedefi olan merkezileşmeyi hızlı bir şekilde hayata geçirmeleri gerekiyordu. Çünkü Osmanlı Devleti, modern döneme girerken hala imparatorluk döneminden miras kalan bir toprak ve idare sistemine sahipti. Bu iç faktörün yanı sıra Osmanlı Devleti dıştan gelen yıkıcı tehditlerin yarattığı bir endişe atmosferinde varlığını sürdürmeye çalışıyordu. Öte taraftan, Osmanlı Devleti ve toplumu, içinde bulunduğu tarihsel koşullar nedeniyle Batılı örneklerde görüldüğü şekliyle modernleşmeye ve modern devlet mekanizmasına giden yoldaki sosyo-ekonomik aşamaların hepsini deneyimleyememiş ve dolayısıyla toplumsal dinamikler modernleşme hamlelerini doğuracak olgunluğa erişememişti.

Örneğin, Şerif Mardin’in ‘Leviathan’ olarak adlandırdığı, Avrupa’da 17. yüzyılda şekillenmeye başlayan ve feodal güçler ile merkezi devletin çeşitli şekillerde pazarlıklar ve anlaşmalar yapmasıyla şekillenen toplumsal dönüşüm Osmanlı’da yerel otoritelerin yeterince güçlü olmaması nedeniyle gerçekleşmemiştir.²²⁰ Bu tip bir dönüşüm Avrupa’da modern devletlerin daha bütüncül bir yapıda ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak Osmanlı toplumu Batı tipi feodal toplum özellikleri göstermediğinden bu tip bir tarihsel sürecin sonunda ortaya çıkan merkezileşme seviyesine erişememiş, merkezin çevre ile bağları ve ilişkisi daha gevşek bir biçimde kalmıştır. Bu nedenle, aynen diğer Batı dışı toplumlar gibi, Batı’dan gelen tehlikeler karşısında idarenin merkezileşmesi programını çok daha kısa sürede gerçekleştirmeye çalışmak zorunda kalmıştır. Avrupa’da yüzyıllar alan uzun bir dönüşüm anlamına

²¹⁹ A.g.e., s.40.

²²⁰ Mardin, **Merkez-Çevre**, s.37.

gelen çevresel güçlerin merkez içinde eritilmesi, Osmanlı'da tepeden inmeci ve hızlı bir idari reformun hayata geçirilme çabalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim, sonraki dönemlerde sosyo-ekonomik temeli zayıf bu dönüşüm, birçok toplumsal ve yönetsel problemin ortaya çıkışının ana sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

3.1. TANZİMAT DÖNEMİNDE MERKEZDEN ÇEVREYE YAYILAN İKTİDAR VE TELGRAF HATLARI

Merkezileşme amacını gerçekleştirmek için Osmanlı idarecilerinin elindeki en önemli silahlardan ikisi, hukuki anlamda arazi düzenlemeleri ve lojistik bir altyapı olarak ise elektrikli telgraf iletişimi idi.²²¹ Elektrikli telgrafın yeterince yaygınlaşmadığı Tanzimat'ın ilk döneminden 1860'lara kadar merkezi otoritenin taşra bölgelerindeki gücü çok sınırlı kalmıştır. Bu ilk dönemde İstanbul tarafından görevlendirilen memurların belli başlı taşra merkezlerine gönderilmesi suretiyle bölgesel bir merkezileşme odağı kurulmaya çalışılmış, telgraf ağının yaygınlaşmasından sonra ise hatların uzanamadığı en uç bölgelerde bu yöntem uygulanmaya devam edilmiştir.²²² Ancak, merkeze bağlı bürokratların varlığına rağmen, telgrafın ulaşamadığı bu uç bölgelerle haberleşmenin hızlı bir şekilde sağlanamaması, Tanzimat reformlarını uygulamakla görevli bu bürokratların verimli bir şekilde denetlenmesini engelliyor ve merkezileşmeyi sekteye uğrattı.

Tanzimat'ın getirdiği arazi düzenlemelerine bu noktada kısaca değinmek gereklidir. Nitekim, arazi düzenlemelerinin temel amacı, modernleşme çabasındaki tüm devletlerin en önemli hedefleri arasında olan daha etkin bir vergilendirme sistemini kurmak ve askere alma pratiğini kolaylaştırmaktır.²²³ 1858 Arazi kanunnamesi, yönetimin merkezileşmesinin toprakla ilgili konularda yasal zeminini

²²¹ Soli Shahvar, 'Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and the Baghdad-Basrah Telegraph Line of 1863-65', **Middle Eastern Studies**, Vol. 39, No.1, (January 2003), pp.89-116, s. 92.

²²² Moshe Ma'oz, 'Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi' içinde M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalçık, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, Ağustos 2014.

²²³ Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1977, s. 87-90.

oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır. Her geleneksel devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin tarıma dayalı geleneksel devlet özelliklerine sahip olduğu Tanzimat öncesi dönemde taşra yönetimi, genellikle, merkez çevre ilişkisini sağlayan aracılarda elinde bulunuyordu. Merkezden ihale usulüyle verilen iltizam yetkisi sayesinde vergiler, çevre bölgelerde çoğu zaman, eşraf ve ayan adı verilen soylu aileler tarafından toplanıyordu. Toplanan vergilerin büyük bir kısmı bu aracı güçlerin elinde kalıyor ve kaynaklar merkeze arzulan miktarlarda ulaşamıyordu.²²⁴ II. Mahmut döneminde ve Tanzimat'ın ilk 20 yıllık döneminde güçleri bir nebze olsun kırılan ayanlar ve diğer aracı güçler tam olarak ortadan kaldırılamamıştı. Bu nedenle, 1858 arazi kanunnamesi bu aracılarda ortadan kaldırarak her bir toprak parçasını etkin bir şekilde vergilendirmek suretiyle merkezileşmeyi sağlamayı amaçlamıştır.²²⁵

Elbette bu tür kapsamlı bir sosyal dönüşüm tek bir kanuni düzenlemeyle hayata geçirilememiş, sonraki yıllarda ortaya çıkan problemler de göz önünde bulundurularak yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1864 yılında Fuat Paşa ve Mithat Paşa tarafından hazırlanarak Tuna vilayetinde pilot uygulaması başlayan ve vilayet merkezileşmesini arttırmayı hedefleyen kanuni düzenleme, 1860'lı yılların sonuna doğru imparatorluğun bütün bölgelerine yayılmıştır.²²⁶ Tanzimat idarecileri 1864 yılında çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesine 1871 yılında çeşitli eklemeler yaparak vilayet yönetiminde yeni bir iş bölümüne gitmiş ve merkezi idareyi daha da güçlendirmeye çalışmıştır.²²⁷ 1871'deki son haliyle bu arazi düzenlemesi, 1913'te yapılan değişikliklere kadar geçerliliğini sürdürmüştür.

Arazi düzenlemeleri; merkezileşme çabası içerisinde bürokrasisi büyüyen, modern vergilendirme ve askere alma pratiklerini uygulamaya koyan ve tüm bunları telgrafın iletişim teknolojisinin aracılığıyla yürütmeye çalışan bir devlet için kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu düzenlemeler modern tapu ve kadastro sistemine

²²⁴ Nadir Özbek, **İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, s. IX.

²²⁵ E. Atilla Aytekin, 'Hukuk, Tarih ve Tarih Yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesine Yönelik Yaklaşımlar', **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, 2005, pp.723-744., s.726-729.

²²⁶ Maurus Reinkowski, **Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması**, çev. Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 45-46.

²²⁷ Ortaylı, **Teşkilat ve İdare**, s.498.

geçişi simgeliyor ve bu sayede imparatorluk toprakları sağlam bir yasal zemine kavuşarak kayıt altına alınıyordu. Kayıt altına almak da elbette çevre bölgelerin merkezden okunabilirliğinin artması ve altyapısal iktidarın güçlenmesi anlamına geliyordu. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde hala taşralardaki nüfusun durumu hakkındaki bilgileri yetersizdi.²²⁸ Arazi düzenlemeleri modern devletin, merkezde bilgilerin sağlıklı şekilde toplanması işlevine de idari kolaylık sağlamak suretiyle hizmet ediyordu.

19. yüzyılda modernleşme çabasındaki her devlet gibi Osmanlı Devleti de Tanzimat döneminde modern bürokrasisini tesis etmeye çalışmıştır. Max Weber'in belirttiği gibi tam manasıyla gelişmiş bir modern bürokrasinin yetişmiş bürokratu; pre-modern dönemin onursal ve geçici pozisyonlara sahip devlet görevlilerinden teknik olarak üstündür. Zira; kesinlik, hız, şeffaflık, dosya bilgisi, süreklilik, takdir yetisi, uyum, sıkı itaat ve maddi ya da kişisel maliyetlerin azaltılması hususlarında modern bürokrasi, çevre güçler eliyle yöneten despotik iktidarların aristokratik bağlara dayalı idarecilerine göre daha ehildir.²²⁹ İdari modernleşme ve bürokratik uzmanlığın önemine vakıf olan Tanzimat yöneticileri bu nedenle birçok reform ve eğitim hamlesiyle bürokrasisini geliştirmeye çabalamıştır. Bu nedenle bu dönemde merkeze bağlı ve maaşlı olarak çalışan memurların sayısı, merkezileşme amacıyla uyumlu bir şekilde çok büyük bir artış göstermiştir. Memur sayısı, 1790 yılında 2000 iken 2. Abdülhamit döneminde 35000'lere ulaşmıştır.²³⁰ Memur sayısının artmasının yanında bürokrasi kendi içinde özelleşmiş bakanlıklar ve kurumlara ayrılarak ihtisaslaşmıştır. Örneğin, Tanzimat döneminde kurulan Meclis-i Vükela'nın üye sayısı bu ihtisaslaşmaya paralel olarak Tanzimat dönemi boyunca artış göstermiş²³¹ ve yeni ihdas edilen kurumların yöneticileri idari meclislere katılmaya başlamıştır. Bürokrasinin bu şekilde büyümesi ve dallanıp budaklanması merkezileşmeyi sağlayacak personel desteğini devlete sağlamıştır. Arazi düzenlemeleri ile yasal

²²⁸ Reinkowski, **Düzenin Şeyleri**, s. 24-25.

²²⁹ Max Weber, **Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology Volume II**, ed. by. Guenther Roth and Claus Wittich, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1978, s. 973.

²³⁰ Carter Findley, **Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik, Modernlik, 1789-2007**, İstanbul, Timaş Yayınları, 4. Baskı, Nisan 2015, s.90.

²³¹ Ortaylı, **Teşkilat ve İdare**, s. 483.

altyapısını, genişleyen bürokrasisi ile de insan desteğini sağlamış olan merkezi yönetim, telgraf ağı sayesinde de emir ve talimatlarını merkezden çevre bölgelere daha sistemli bir şekilde ulaştırabilmiştir. Telgraf idaresi de Osmanlı coğrafyasında yayılmasına paralel olarak memur sayısını arttırmış, Tanzimat sonunda ise bir bakanlığa dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti coğrafi bakımdan parçalı bir yapıya sahip olduğu gibi etnik ve dini bakımdan da çeşitlilik arz eden geniş bir nüfusa sahipti. İmparatorluk mirasına sahip bu tip parçalı bir siyasi organizasyonu modernleşmenin öngördüğü şekilde bir idari bütün haline getirmek çok zor bir görev idi. Coğrafi, etnik ve dini anlamda parçalı bir toplumun bütünleşmesine yardımcı olacak karasal yollar, tren yolları, buharlı gemiler ve telgraf hatları gibi lojistik araçların modernleşme sürecinin en önemli simgeleri olmasının nedenlerinden biri, Karl Deutsch'un modernleşme teorisinin temelini oluşturan kavramlarından biri olan 'sosyal mobilizasyonu' sağlayarak, toplumun ayrı parçalarını bir araya getirme gücüne sahip araçlar olmalarıdır.²³² Sosyal mobilizasyon, modernleşme sürecini deneyimleyen toplumlarda nüfusun çoğunluğunun geleneksel yaşam tarzını bırakarak; kültür, teknoloji, siyaset ve ekonomi alanlarında modern yaşam tarzını benimsemeleri ve dolayısıyla Deutsch'un ifade ettiği şekliyle, bütüncül bir değişmeye uğramaları sürecidir.²³³ Bu lojistik araçlar sosyal mobilizasyonu arttırmak suretiyle; mekan, toplumsal psikoloji ve mesleki uzmanlaşma anlamında, insanlara aynı bütünün birer parçası olduğunu hissettirerek, toplum ve devletle yeni bağlar kurmalarını sağlar. Öte taraftan, şehirleşme, eğitim ve devletin sunduğu birçok yeni hizmet, bu lojistik araçların desteğiyle, insanların kabilesel, etnik ya da dini bağımlılıklarını kırarak, vatandaşlık düşüncesini ve modern devlete sadakatini artırır.²³⁴ Dolayısıyla, bu lojistik araçlar sayesinde ulaşılan sosyal mobilizasyon, modern vatandaşlığa ve demokratik anlamda siyasi meşruiyetin sağlanmasına giden yolların da taşlarını döşemede önemli bir görev üstlenir.

²³² T. Philipp and B. Schaebler, **The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilad Al-Sham From the 18th to 20th Century**, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1998, s. IX.

²³³ Karl Deutsch, 'Social Mobilization and Political Development', **The American Political Science Review**, Vol. 55, No: 3, (Sep. 1961), s.493.

²³⁴ Philipp and Schaebler, A.g.e., s. IX.

Siyasi yönetim açısından bu lojistik altyapıların en önemli işlevi ise mekân organizasyonunu yeniden düzenleyerek, toprağın her noktasından belli bir süre içerisinde haber alabilme, her noktasına ulaşabilme ve denetleyebilme kapasitesine ulaşmasıdır.²³⁵ Nitekim Tanzimat, Reinkowski'nin vurguladığı üzere, idareyi imparatorluğun bütün bölgelerinde aynı şekilde uygulanan 'bir örnek' yapıya kavuşturma girişimidir.²³⁶ İşte Osmanlı Devleti'nde bu tür bir standartlaşmış yönetim anlayışını ve mekân organizasyonunu hayata geçirme amacına en iyi hizmet eden teknolojik altyapı aracı, Tanzimat döneminin tarihsel koşulları içerisinde elektrikli telgraf iletişimi olmuştur. Bu tür bir ihtiyaca çok iyi cevap verebildiği için telgraf ağı, Osmanlı topraklarında 1850'lerin ortalarından itibaren çok hızlı şekilde merkezden çevreye bir sinir ağı gibi yayılmış ve Tanzimat Döneminin sonunda Osmanlı topraklarında idari merkezlerin ve stratejik bölgelerin hemen hepsine ulaşmıştır.

3.1.1. Osmanlı'da Telgraf Hatlarının Yaygınlaşmasının ve İdari Bir Araç Olarak Öne Çıkmasının Sebepleri

1930'lu yıllarda Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türkiye'ye gelmiş ve Türkiye'de demokrasiye geçiş süreci üzerine çalışmalar yapmış olan siyaset bilimi ve sosyoloji profesörü Dankwart Rustow, Türk modernleşme tarihinin renkliliğini çok yerinde bir şekilde tespit ederek, Türkiye'nin siyasi evriminin; modernleşmenin çok çeşitli kavramlarının geçerliliğini test etmek için oldukça iyi bir laboratuvar olduğunu ifade eder.²³⁷ 19. yüzyılın ortalarında telgraf iletişimi, raylı ulaşım ile birlikte modernleşmeyi temsil eden en önemli teknolojik buluşların başında gelir. Osmanlı'nın son dönemini toplumsal bir laboratuvar olarak ele alırsak, modern iletişim kavramını incelemek suretiyle toplumsal dönüşümün ve modernleşme teorisinin birçok örüntüsünü test edebiliriz. Bu nedenle, iletişim ve modern devlet ilişkisini Tanzimat dönemi içerisinde ele almak, Osmanlı toplumunun uzun 19. yüzyıl boyunca yaşadığı

²³⁵ İlhan Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 139.

²³⁶ Reinkowski, **Düzenin Şeyleri**, s. 13 ve 20.

²³⁷ W. Polk and R. Chambers, **Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1968, s. 2.

sosyal dönüşümü daha iyi analiz edebilme imkanı sağlayacağı gibi, Osmanlı toplumu ve devletinin Batı toplumlarından farklarını da ortaya koymaya yarayacaktır.

Telgraf iletişimi, Funda Başaran'ın çok yerinde tespitiyle, Osmanlı Devleti için modernleşme sürecinin hem bir sonucu hem de aynı zamanda bir sebebidir.²³⁸ Telgraf iletişimi modernleşme sürecinin bir sonucudur çünkü, iletişim konusunda Batı'da ilk olarak ortaya çıkan gelişmelerden örnek alınarak, Batı'dan ithal edilmiş bir teknolojidir. Öte taraftan, modernleşme sürecinin bir sebebidir çünkü, bu teknolojik yenilik, modernleşmenin birçok alt sürecini ve özellikle de modern devletin altyapısal iktidarının inşa edilmesi sürecini tetiklemiş ve hızlandırmıştır. Bu bağlamda, telgraf iletişiminin ortaya çıkarttığı sonuçlar, devletten topluma ve toplumdan devlete iki yönlü olarak gelişen modern ilişkiler yumağını ve modern yönetim zihniyetini görünür kılmada önemli bir role sahiptir. Zira, İlber Ortaylı'nın ifadesiyle Osmanlı Devleti, telgrafı idari anlamda devletin merkezileşmesi için kullanan ilk devlettir.²³⁹ Peki telgraf iletişimini Tanzimat döneminde idari anlamda vazgeçilmez kılan nedenler nelerdir?

Telgraf iletişimi, modernleşme çabasındaki diğer devletler ve özellikle Osmanlı ile büyük benzerlikler taşıyan çok kültürlü ve farklı etnik kökenlere sahip imparatorluklar olan Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları için de idari amaçlarla kullanılmakla beraber, Osmanlı'daki siyasi işlevine ve oynadığı rolün büyüklüğüne birçok devlette erişememiştir. Tanzimat yöneticileri kendilerinden önceki dönemde merkezin iktidarına meydan okuyan çevresel güçlerin varlığının imparatorluk için ne kadar büyük bir tehlike arz ettiğinin bilincindeydiler. Bu çevre güçleri, merkezin otoritesine dolaysız bir şekilde bağlayarak gücü Bab-ı Ali'nin elinde temerküz ettirmek, yapılacak tüm reformların öncelikli koşuluydu. Bu bağlamda, yönetimin merkezileşmesinin aciliyeti açısından Osmanlı örneğine en yakın örnek, 2. bölümde ele alınan devrim Fransa'sının optik telgraf iletişimi örneğidir. Zira, devrim Fransa'sının yöneticilerinin devrimi içte ve dışta koruma ve tahkim etmeye acil bir şekilde ihtiyaç duymaları, Tanzimat yöneticilerinin Osmanlı Devleti'ni hem dış hem

²³⁸ Funda Başaran, **İletişim ve Emperyalizm: Türkiye'de Telekomünikasyonun Ekonomi Politikası**, Ütopya Yayınları, Ankara, 2. Basım, Ekim 2014, s. 7-8.

²³⁹ Ortaylı, **Teskilat ve İdare**, s. 497.

de iç unsurların ortaya çıkarttığı tehlikelere karşı parçalanmaktan korumak amacıyla merkezileşmeyi hızlı bir şekilde artırma çabalarıyla yakın benzerlikler göstermektedir. Bu sebeple, bu iki farklı dönemin iki farklı toplum yapısı için telgraf iletişimi, kaçınılmaz olarak siyasi ve idari bir lojistik araç haline gelmiştir. Tanzimat idarecilerinin reformları gerçekleştirme konusunda önlerindeki en büyük engeller, yetmişmiş eleman ve sermaye eksikliğinin yanı sıra reformları yerleştirmek ve tüm ülkede standart bir şekilde uygulanmasını sağlamak için gerekli zaman eksikliğidir.²⁴⁰ Dolayısıyla, modern altyapısal iktidara hızlı bir şekilde ulaşma ihtiyacı ile telgrafın anlık iletişim teknolojisi bu tarihsel koşullarda birbirlerini ideal şekilde tamamlayan tarihsel olgular olarak ortaya çıkmışlardır.

Modernleşmenin telgraf kadar önemli diğer bir altyapı aracının tren yolları olduğu vurgulanmıştı. Özellikle sanayi devriminin öncüsü olan İngiltere’de tren yolu tarihte ilk defa hem bir ulaşım hem de iletişim aracı olarak yaygınlaşmıştır. Telgraf hatları bu nedenle İngiltere’de tren yolu ulaşımını kolaylaştıracağı ve güvenliğinin daha kolay sağlanacağı gerekçesiyle tren yollarının hemen yanı başına döşenmişti. Yalnızca İngiltere’de değil Batı’da genel olarak tren yolları ve telgraf hatları birlikte genişlemişlerdir.²⁴¹ Osmanlı Devleti’nde ise tren yolları sermaye yetersizliği nedeniyle geniş bir ulaşım ağına sahip olamamış, ticari açıdan stratejik değeri olan belirli bölgelerde Batı sermayesiyle inşa edilebilmiştir. Tren yolu hattı döşemek ve lokomotif ithal etmek, oldukça pahalı, çok vakit alan ve sermaye gerektiren bir yatırımdı. Oysa telgraf hatlarını inşa etmek, tren yollarıyla karşılaştırıldığında son derece hızlı, ucuz ve kolaydı. Telgraf makineleri ve kabloların ithalatı gerçekleştirildikten sonra, hatların çekileceği direkler bölge halklarından talep ediliyor ve onlar da ormanlarda ağaçları keserek hazineye yeni bir masraf kalemi oluşturmada telgraf direği haline getiriyorlardı. Bu nedenle Osmanlı’da telgraf hatları Avrupa devletlerinin aksine tren yolunun isminin dahi duyulmadığı bölgelere ulaşabilmişti. Osmanlı’da telgrafın tren yolundan bağımsız bir şekilde yayılması, benzer koşullar nedeniyle tepeden inmeci hızlı bir merkezileşme hamlesine ihtiyaç duyan ve Osmanlı gibi Batı modernleşmesini

²⁴⁰ Ali Akyıldız, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, İstanbul, Eren Yayınları, 1993, s. 304.

²⁴¹ Yakup Bektaş, ‘The Sultan’s Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880’, **Technology and Culture**, Vol. 41, Number 4, October 2000, s. 671.

örnek alan Japonya ve Çin'deki telgraf iletişimi deneyimiyle bu anlamda benzerlikler taşır.²⁴²

Öte yandan, Osmanlı'nın topraklarının çok geniş bir alana yayılması da tren yolları yerine telgraf hatlarının yaygınlaşmasının diğer bir sebebidir. Nitekim, Osmanlı coğrafyasıyla karşılaştırıldığında oldukça küçük bir yüzölçümüne sahip İngiltere'nin merkez şehirleri arasına tren yolu hattı kurması, Osmanlı'ya göre çok daha kolaydı. Osmanlı'da dağlık bölgeler ve çöller tren yolu yapımını zorlaştırıyor, merkeze çok uzak Arap bölgesi ve Kuzey Afrika'daki toprakların varlığı da çok uzun tren hatları gerektirdiğinden mali açıdan gerçekçi bir yatırıma imkân tanımıyordu. Bunlara ek olarak, Osmanlı Devleti'nde yollar, tren yolları, limanlar ve deniz taşımacılığı birbirini rasyonel bir şekilde tamamlayarak bütünsel bir iletişim ağı oluşturamadığı için telgraftan idari anlamda yararlanılmasına daha çok ihtiyaç duyulmuştur.²⁴³ Telgraf teknolojisinin yaygınlaşmasından önce, kara yolları, tren yolları ve buharlı gemi ulaşımı gibi diğer altyapısal lojistik araçlar bütünsel bir ağ oluşturabilseydi, telgraf iletişimi merkezileşmenin vazgeçilmez aracı olarak bu derece ön plana çıkmayabilir ve bu kadar hızlı yaygınlaşmayabilirdi. Karl Deutsch, bu bağlamda, bir ulusun toplumsal iletişiminin etkinliğinin ve yayılma alanının, o ulusu nasıl verimli bir şekilde bütünleştireceğini açıklayacağına inanır.²⁴⁴ Dolayısıyla, Osmanlı idari modernleşmesi örneğinde telgraf iletişimini analiz etmek bu çok geniş coğrafyada, Tanzimatçılar ve sonrasında Abdülhamit'in yapmaya çalıştığı gibi Osmanlı vatandaşlığı kimliği altında nüfusun bütünleştirilmeye çalışılması sürecini daha iyi anlamayı sağlayacaktır. Sonuç olarak, mekânsal ve idari anlamda oldukça bölünmüş bir yapıya sahip imparatorluk topraklarını, bütünleşmesini sağlamış, standart bir merkezi yönetim birimi haline getirmek için Kırım Savaşı'ndan sonra Tanzimatçıların başvurduğu öncelikli teknolojik araç elektrikli telgraf olmuştur.

²⁴² A.g.e, s. 671.

²⁴³ Ortaylı, *Türkiye'de Teşkilat*, s. 603.

²⁴⁴ Başaran, *İletişim ve Emperyalizm*, s. 30-31.

3.1.2. Telgraf Nizamnamesinin Analizi

24 Ekim 1859 (27 Rebiü'l-evvel 1276) tarihinde telgraf hatlarının yayılmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı'da telgraf iletişiminin ve bürokrasisinin işleyişine dair bir nizamname düzenlenmiştir.²⁴⁵ Telgraf iletişimi, Osmanlı'ya 1854-56 yıllarında yapılan Kırım Savaşı sırasında girmiştir. Bundan 3 yıl sonra kapsamlı bir şekilde hazırlanan bu nizamname, telgraf iletişiminin çok hızlı bir şekilde yayıldığını ve toplumsal etkilerinin görülmeye başlandığını gösterir. Nizamname, 12 fasıl ve 79 maddeden oluşmuştur. Nizamnamenin sonunda telgraf memurlarının vazife ve derecelerine dair bir ek bölüm bulunmaktadır. Bu nizamnamenin maddelerinin satır aralarında, Osmanlı yöneticilerinin genel olarak muhaberatı, özelde ise telgraf iletişimini nasıl algıladıklarına dair ipuçları bulabiliriz. Tanzimat idarecilerinin zihinlerinde, telgrafın ekonomiye ve sosyal yaşama faydasının nasıl ikinci plana atıldığını ve devletin idari ihtiyaçlarının öncelikli olduğunu bu nizamnamenin getirdiği düzenlemeler birçok açıdan bize göstermektedir. Nizamname'de devlet elitlerinin topluma dair meselelerde kullandığı dil, diğer hukuki metinlerde olduğu gibi, Osmanlı modernleşme dönemindeki devlet toplum ilişkilerine de ışık tutar.

Nizamnamenin, Devletlerin Mekatibat-ı Resmiyesi'ne dair birinci faslının ilk maddesinde; *'Devlet-i Aliyye tahriratı her bir tahrirata tekaddüm edecek...*' denilerek, devlet işlerine dair telgraf yoluyla yapılacak yazışmaların diğer bütün yazışmalardan daha önce yapılacağı belirtilmiştir.²⁴⁶ Aynı faslın ikinci maddesinde ise; *'Devlet-i Aliyye tahriratından sonra düvel-i ecnebiye sefaretleri taraflarından devletlerine ve konsolosları caniplerinden devletleri veyahut sefaretlerine yazılacak mekatib-i resmiye, sair tüccar ve eşhasın muharrerat-ı adiyelerine takaddüm edecektir'* denilerek, Osmanlı Devleti'ndeki resmi sefaret ve konsoloslukların yazışmalarının tüccarların ve sıradan insanların özel yazışmalarından daha önce yapılacağı karara bağlanmıştır.²⁴⁷ Bu iki maddeden de anlaşılacağı üzere Tanzimat yöneticileri, önce kendi devletlerinin sonra da diğer devletlerin resmi yazışmalarını, ticaret gibi devletin gelirleri açısından oldukça önemli bir işlem den dahi daha öncelikli görmüşlerdir. Oysa

²⁴⁵ Düstur, **Telgraf Nizamnamesi**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289, s. 348-363.

²⁴⁶ Düstur, **Nizamname**, s. 348.

²⁴⁷ A.g.e., s. 348.

ki Amerika ve İngiltere’de elektrikli telgraf, yoğun bir şekilde, tren yolu işletmeleri, kapitalist ticaret ve borsa işlemlerinin gerçekleştirilmesi gibi özel alanlarda kullanılmıştır. Osmanlı’da ise hem siyasi kültürdeki devletin ve yönetimin başat konumu, hem de Osmanlı toplumunda kapitalist gelişmenin sınırlı olması nedeniyle telgrafın ticari alanda kullanımı ikinci planda kalmıştır.

Osmanlı Devleti’nin resmi yazışmalarını iletme hususuna ne kadar önem verdiğine iyi bir örnek de İzmir-Aydın demiryollarının inşasına dair yapılan mukaveleden verilebilir. İzmir-Aydın demiryolunu yapacak İngiliz şirket anlaşma gereği demiryolu hattının yanına telgraf hattı da döşeyecekti. Osmanlı Devleti mukaveleye konulan bir madde ile tren yolu ve telgraf aracılığıyla gönderilen resmi tahriratın ücretsiz yapılmasını garantiye almıştı.²⁴⁸ Bu sayede imtiyazı elinde bulunduran İngiliz şirkete, resmi yazışmalar için para ödemeyecekti. İlerleyen bölümlerde göreceğimiz üzere devlet, yabancı şirketlere telgraf hattı inşa ettirdiğinde, yapılan sözleşmelere kendi haberleşmesini sağlama alacağı maddeleri her zaman koydurmuş ve idari yazışmalarını, telgrafın uzandığı her bölgeyi içine alacak şekilde garanti altına almaya çalışmıştır.

Telgraf nizamnamesinin 2. faslı tüccar muhaberatını düzenlemektedir. Bu maddeye göre yalnızca resmi bir belge ile telgrafhane defterlerine isimlerini kaydettiren Osmanlı ve ecnebi tüccarları muhaberatıta bulunabilecektir. 2. fasıldaki beşinci madde; *herkes telgrafname irsaline mezun olup fakat boş tel olduğu halde adi telgrafnameler muhaberat-ı resmiyyeden sonra teati kılınacaktır*²⁴⁹ düzenlemesiyle devletçe tanınan haberleşme hakkının kullanımına sınırlamalar getirmiştir. Bu madde gereğince, şayet telgraf hattı resmi yazışmalar nedeniyle meşgul ise o yazışmanın bitmesi beklenecektir. Boş tel ifadesinden de anlaşılacağı üzere kimi hatlarda birkaç tel bulunması nedeniyle aynı anda birden çok muhaberat yapmak mümkün oluyordu. Ancak yine de hatların hepsi dolu olabiliyordu. Bu da tüccarların resmi muhaberatın bitmesini beklemek zorunda olması anlamına geliyordu. Telgrafhanelerde bulunan

²⁴⁸ Ali Akyıldız, ‘Osmanlı Anadolu’su’nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)’, içinde **Çağını Yakalayan Osmanlı**, der. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1995, s.253.

²⁴⁹ Düstur, Nizamname, s. 348.

defterlere, Osmanlı tüccarları için Hazine-i Hassa ve Ticaret nezareti, ecnebler için ise sefareter veya konsolosluklardan alınan resmi referans belgeleri²⁵⁰ ile isimlerin kaydedilmesi de haberleşmenin şeffaf bir şekilde gerçekleştirilmesi ve devletin bunu kolayca denetleyebilmesi için öngörölmüşü. Yazılan telgrafların içeriklerini inceleyebilmek, merkezi devlete, ticari işlemleri kontrol etme hususunda yeni bir imkân sağlamış oluyordu. 3. fasılda ise umumi telgraflar çekilirken, kişilerin birbirleri adına ve yerine telgraf göndermelerini engellemek amacıyla telgrafhane müdürünün bilgisi dahilinde telgraf gönderme işleminin gerçekleştirilmesi işlemi düzenlenmiştir. Bu sayede telgrafi gönderen kişi, telgrafın içeriğinden dolaysız bir şekilde sorumlu tutulabilecekti. Bu iki fasıldan anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, telgraf iletişimini toplumsal bir denetim aracı olarak kullanmanın hukuki altyapısını bu maddeler ile sağlamıştır.

Nizamnamenin 4. faslı Telgraf Mükatebatının Şerait-i Muayyenesi'ne dairdir. On birinci maddede; *'...gerek tüccar gerek sair her kim olur ise olsun dahil-i memalik-i mahrusede şifreli yani rakam ile yazılmış telgraf gönderir ise telgrafhanelerde katiyen kabul olunmayacaktır'*²⁵¹ şeklindeki ifadede, devletin içeriğinden haberdar olmadığı yazışmalardan şüphe duyduğu ve bu tip yazışmaları tehlikeli gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı maddede, yazılacak telgrafın okunaklı bir şekilde yazılmasının gereği de belirtilmiştir. Bu sayede devlet, yönetim ve güvenlik için tehlike arz edecek bilgilerin iletilmesini önlemeye yönelik bir tedbir almıştır. Modern devletlerin daha etkin bir yönetimi mümkün kılmak için merkezde bilgi toplayıp bu bilgileri değerlendirmesi kadar, haberleşme aracılığıyla yayılan ve devlet otoritesini tehlikeye atabileceği düşünülen bilgilerin yönlendirilebilmesi ve denetlenmesi de merkezi yönetim açısından önem arz eden bir uygulamadır. Nitekim, kimi tehlikeli haberler taşralarda bir ayaklanma ve isyana neden olabilirdi. Bilgiye sahip olmak, bilgi akışını denetlemek ve yönlendirmek, geleneksel dönemin aksine, devlet toplum ilişkilerinin daha yoğun ve karşılıklı olduğu modern dönemde hayati öneme sahiptir.

²⁵⁰ A.g.e., s. 349.

²⁵¹ Düstur, **Nizamname**, s. 350.

4. Fasılda 12. Maddede *'Havadisat-ı cazibeyi ve memnu ve gayr-ı meşru şeylerin tervicini şamil olan ve emnü asayiş-i umumiye muhil bulunan'*²⁵² şeklinde tanımlanan, muhaberatı yasaklanmış içeriklerin alınıp gönderilmesinden hem telgrafi gönderen şahıs hem de telgrafhanede çalışan memurlar sorumlu tutulmuştur. Bu tür yasak içerikli telgraf ile karşılaşan memur, bu durumu amirine bildirmekle yükümlüdür. Memnu telgrafları gönderen şahıslar, memurun bu telgrafi sahibine iletmemesinden dolayı memuru sorumlu tutamayacaktır. Bu sayede devlet, memurlarını, yasaklı içeriklerin yol açacağı hukuki sorumluluk karşısında korumaya almış ve içeriklere dair telgrafhane içerisinde bir ön denetim mekanizması oluşturmuştur. Bu denetimin yeterli olmadığı kimi kriz durumlarını da göz önünde bulunduran Tanzimat idarecileri, *'Saltanat-ı Seniyye tensip buyurduğu ve icap ettiği halde asayiş-i umuminin istihsal-i vikayesi zımında'*²⁵³ ifadesiyle telgrafın gayr-ı resmi muhaberatının bir kısmını veya hatların bazı kollarındaki haberleşmeyi tatil edebilme koşullarını belirlemiş ve bu yetkiyi kayda geçirmiştir. Bir sonraki maddede ise, cinayet gibi önemli hadiselerde devletin işlenen suça dair deliller içeren telgrafları derhal talep edebileceği yetkisine sahip olduğu belirtilmiştir. Bu maddeler merkezi devletin yönetim anlayışını görünür kılması açısından oldukça önemlidir. Bab-ı Ali resmi olmayan haberleşmeyi tatil edebilme yetkisi sayesinde telgrafın toplumsal muhalefet açısından kullanılabilecek bir araç olmasını engellemeye çalışmıştır. Nitekim, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, çıkan birçok isyanda isyancıların telgrafhaneleri bastıkları ve telgraf muhaberatından kendi çıkarları için faydalandıkları görülecektir.

Asayışı bozacağı düşünülen telgraflarla ilgili alınan diğer bir önlem ise 7. Fasıllık 23. Maddede ifade edilmiştir. Bu maddede *'eğer asayiş-i umumiyye dokanur telgraf ise sahibine ita olunmayıp ve bu adem-i ita ol tahriratın geldiği mahal telgraf memuruna dahi bildirilecektir'*²⁵⁴ denilerek, telgrafın menziline ulaşmasının engellenmesi ve telgrafın gönderildiği telgrafhaneye de bu durumun bildirilmesi öngörülmüştür. Bu tedbir sayesinde merkezi yönetimin otoritesini sarsacağı düşünülen

²⁵² A.g.e., s. 350.

²⁵³ Düstur, **Nizamname**, s. 351.

²⁵⁴ A.g.e., s. 352.

muhaberatın önüne geçilmesi düşünüldüğü gibi, telgrafın gönderilmesinden sorumlu birim de uyarılarak denetimin daha etkin olması sağlanmıştır.

Nizamnamenin maddelerinin detaylarından da anlaşılacağı üzere bu ilk telgraf düzenlemesi, devletin bu teknolojiye azami ölçüde idari amaçlarla yararlanmasını sağlamaya ve iletişimin devamlılığını korumaya yöneliktir. Optik telgrafın yaygınlaşmasından sonra Fransa’da, elektrikli telgrafın yaygınlaşmasından sonra da birçok Avrupa devletinde telgraf muhaberatına dair yapılan hukuki düzenlemeler devlet kullanımını birçok alanda garantiye almıştır. Osmanlı Devleti’nin de üye olduğu Uluslararası Telgraf Birliği’nin nizamnamesi de üye devletlere güvenliğin ve toplumsal barışın tehlikede olduğu durumlarda özel yazışmaları durdurma yetkisini tanımıştır. Osmanlı Devleti tüm bunlara ek olarak, bu konuda daha tedbirli davranmış ve telgraf müdürlüğünü en başından idarenin öncelikleri gereğince yapılandırmıştır. Memurlarının çalışma ilkelerini de devletin çıkarlarına uygun ve denetim imkanlarını arttırır şekilde belirlemiştir. Tanzimat yöneticileri muhaberat imkanlarının gelişmesinin, toplumsal güçlerin merkezi otoriteye meydan okuması anlamında kullanabileceğini öngörmüş ve iletişimin içeriğine çok ciddi sınırlamalar getirmiştir. Sonuç olarak 1859 yılında çıkarılan bu ilk telgraf düzenlemesi, maddelerin satır araları iyi okunduğunda, telgraf iletişiminin Osmanlı idarecileri tarafından idari bir altyapısal idari araç olarak algılandığını kanıtlar niteliktedir.

3.2. Telgraf Hatlarının Merkezden Çevreye Yayılışı

Osmanlı Devleti topraklarına ilk telgraf hatları Osmanlı Devleti’nin İngiliz, Fransız ve İtalyan Piedmonte Devleti ile birlikte Rusya’ya karşı karşılaştığı Kırım Savaşı sırasında döşenmeye başlandı. Kırım Savaşı, telgrafın hem savaş müttefikleri arasında hızlı iletişimin sağlanması hem de hızlı haberleşme sayesinde muharebe alanından ülke kamuoylarına savaş ile ilgili haberlerin muhabirler aracılığıyla iletilmesi anlamında tarihte ilk modern savaşlardan biri kabul edilir.²⁵⁵ Bu savaş Osmanlı topraklarına telgrafın getirilmesinin yanı sıra Avrupalılarla müttefiklik

²⁵⁵ Suzanne Lommers, "Eye-witnessing' the war in the Crimea: Telegraph vs. Camera', *Inventing Europe*, <http://www.inventingeurope.eu/story/eye-witnessing-the-war-in-the-crimea-telegraph-vs-camera>

sayesinde daha yakın ve yüz yüze geliştirilen ilişkilere imkan tanıdığından Tanzimat modernleşmesini hızlandıran bir etki de yaratmıştır.²⁵⁶ Modern devletin ortaya çıkışında savaş yapma eyleminin getirdiği zorunlulukların rolüne önceki bölümlerde değinilmişti. Kırım Savaşı da bu açıdan Osmanlı Devleti'nin idari modernleşmesinde önemli bir aşamayı temsil eder. Bu savaş sırasında Karadeniz'e döşenen telgraf hattı sayesinde, İngiltere ve Fransa'dan Varna'ya ancak gemiyle ulaşabilen savaş emirleri, artık birkaç saatte başkentlerden savaş bölgesine ulaşabilecekti. Telgrafın uluslararası savaşlarda bu tip kullanımı savaş stratejileri açısından da büyük bir yenilikti. Hatların döşenmesi bu savaşın getirdiği koşulların zorlamasıyla mümkün olmuşsa da Osmanlı Devleti'nin telgraf teknolojisi ile ilk kez tanışması Kırım Savaşı'ndan önce Abdülmecid Dönemi'nin daha erken dönemlerinde gerçekleşmiştir.

J. L. Smith adında Amerikalı bir jeolog Osmanlı topraklarındaki madenlerin çıkarılması hususunda Bab-ı Ali'ye danışmanlık yapmaktaydı. Smith'in Osmanlı ile ilişkilerini bilen elektrikli telgrafın mucidi Amerikalı Samuel Morse, onun aracılığıyla İstanbul'a bir telgraf aleti gönderdi. Bu alet 9 Ağustos 1847'de Beylerbeyi Sarayı'nda Abdülmecid huzurunda odadan odaya kurularak denenmiş, Padişah'ın son derece memnun kalması üzerine ertesi gün üst düzey devlet ricali huzurunda bu gösteri tekrarlanmıştır.²⁵⁷ Gösteri sırasında Tanzimat'ın ilk Padişahı olan Abdülmecid'in gösterdiği tavır ve ilk telgraf haberi için uygun gördüğü sözler, Padişah'ın Batı'ya ve modernleşmeye bakışını da açığa vurur niteliktedir. Abdülmecid'den telgraf haberini iletme için bir şey söylenmesi istendiğinde, 'Fransız buharlı gemisi geldi mi? Avrupa'dan ne haberler var?' demiş ve söylediklerinin diğer odaya doğru şekilde iletildiğini gördüğünde iki kere maşallah çekmiştir.²⁵⁸ Padişah'ın bu tip bir durumda aklına gelen ilk sorunun Avrupa ile ilgili olması, Batı modernleşmesinin bir ürünü olan telgrafi nasıl algıladığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu ilk telgraf iletişimi denemesinden sonra Abdülmecid İstanbul ile Edirne arasında bir hat kurulmasını

²⁵⁶ Kemal Karpat, **The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and the Community in the Late Ottoman State**, New York, Oxford University Press, 2001, s. 73.

²⁵⁷ Nesimi Yazıcı, **Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı**, 150. Yılında Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu, 1989, s. 344.

²⁵⁸ Cyrus Hamlin, **Among The Turks**, New York, American Tract Society, 1877, s. 190.

emretmiş ancak bilinmeyen sebeplerden ötürü bu emir 1855 tarihine kadar yerine getirilememiştir.²⁵⁹

Robert Koleji'nin kurucusu, misyoner, teknisyen ve mimar olan Cyrus Hamlin 1847 yılında Abdülmecid'in huzurunda telgraf ile mesaj gönderilmesi gösterisinde hazır bulunmuştu. Hamlin anılarında, telgraf hattının inşasının Abdülmecid'in İstanbul'dan Edirne'ye bir hat çekilmesi emrine rağmen gecikmesinin sebebinin, imparatorluğun uzak bölgelerinde merkezin direkt denetiminden bağımsız şekilde iktidarlarını sürdüren paşaların, gündelik hayatlarındaki işlerinin dahi merkeze iletebileceği bir iletişim aracı fikrine olumsuz yaklaşımları olduğunu söyler.²⁶⁰ Nitekim, Tanzimat'ın merkezi otoritenin denetiminin taşralarda yayılması amacının, Tanzimat öncesi dönemde oldukça güçlü bir özerkliğe alışık kimi bazı Osmanlı Paşalarını rahatsız etmesi akla yatkın görünmekle birlikte zamanla telgraf iletişiminin çevre bölgelerde görevli bürokratların da idari işlerini kolaylaştıracağı düşünüldüğünde Hamlin'in fikrinin doğru olmadığını kabul etmek gerekir. Ayrıca, Batı modernleşmesini benimsemiş bir Tanzimat yönetici elitinin, özellikle de merkezi yönetimde bulunan temsilcilerinin, telgraf gibi pek çok faydası bulunan bir icada karşı çıkacağını düşünmek de dönemin koşullarıyla uyumsuzdur. Zira, diğer bir haberleşme aracı olan posta iletişimi de yine Tanzimat döneminde yeniden yapılandırılarak modern bir ağıta dönüştürülmüştür.²⁶¹

Bu yeni teknolojiye ve Beylerbeyi Sarayı'nda yapılan gösteriden oldukça etkilenen Abdülmecid, elektrikli telgrafın mucidi olan Samuel Morse'a bir nişan göndermiş, bu nişana karşı bir mektupla cevap veren Morse ise Abdülmecid'i, 'icadının önemini anlayan ilk Avrupalı lider' şeklinde tanımlamıştır.²⁶² Elektrikli telgrafın Avrupa'da dahi yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı bu dönemde, Abdülmecid'in telgrafın önemini anlaması ve takdir etmesi, teknolojik yenilik ve reformlara ne kadar açık bir padişah olduğunun da göstergesidir. Ayrıca, Batılı ülkelere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme hamlelerini gerçekleştirme

²⁵⁹ Yazıcı, A.g.e., s. 344.

²⁶⁰ Hamlin, *Among The Turks*, s. 194.

²⁶¹ Nesimi Yazıcı, 'Türkiye'de İlk Telgrafı Abdülmecid Çekti', *Yıllarboyu Tarih Dergisi*, Sayı:7, 1881, pp. 23-25, s. 25.

²⁶² Yazıcı, A.g.e., s.344.

hususunda çok geç kaldığı tezini yanlışlar niteliktedir. Koşullar elverdiğinde, modern olanı alıp ülkesinde uygulamak hususunda oldukça istekli bir Padişah ve Tanzimat yönetici elitinin varlığı telgraf örneği özelinde de gözükmetedir.

Kırım Savaşı'nın ortaya çıkarttığı koşullar; savaş bölgesi, İstanbul ve Avrupa başkentleri arasında hızlı bir iletişimin sağlanmasını zorunlu kılmıştı. Kırım yarımadasında Ruslarla savaşan Osmanlı, İngiliz ve Fransız birliklerinden haber alabilmek için, yarımadadan Varna'ya, o dönemin dünyadaki en uzun denizaltı telgraf kablosu İngilizler tarafından 1854 yılında döşendi.²⁶³ Sonraki bir yıl içinde İngilizler Varna'dan İstanbul'a ve Fransızlar, Varna'yı Paris ve Londra'ya bağlayacak olan Bükreş'e yeni hatlar inşa ettiler.²⁶⁴ Bu sayede müttefik güçler başkentleri ve savaş bölgesi ile çok hızlı bir iletişim imkanı elde etmiş oldular. Ancak sonraki dönemlerde İstanbul'u Varna'ya bağlayan denizaltı kablolarında teknik arızalar yaşanması nedeniyle İstanbul-Edirne hattı üzerinden Osmanlı başkentini Avrupa'ya bağlama planları yeniden düşünölmeye başlanmıştır.

Kırım Savaşı sırasında telgrafın önemini sahada da gözlemleme şansı bulan Osmanlı devlet adamları, telgraf hatlarının yalnızca savaş durumunda değil idari ve ticari amaçlarla öke topraklarında döşenmesi konusunu hızlı bir şekilde gündemlerine almışlardır. Bu minvalde Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, telgraf tesislerinin kurulması ve hatların çekilmesi hususunda ön çalışmalar yapmak üzere bir telgraf komisyonu ihdas edilmiştir.²⁶⁵ Bu komisyonun çalışmaları ışığında Fransız mühendis M. De la Rue İstanbul-Edirne hattının inşası için görevlendirilmiştir. Telgraf makineleri ve telleri Fransa'dan ithal edilmiş direkler ve insan gücünü ise Osmanlı Devleti tedarik etmiştir. De la Rue 19 Ağustos 1855 tarihinde İstanbul'u Edirne'ye, 6 Eylül 1855 tarihinde ise Edirne'yi Şumnu'ya bağlayan hatları bitirmiştir.²⁶⁶ Bu sayede Osmanlı başkenti Şumnu üzerinden Viyana ve diğer Avrupa başkentlerine bağlanmış oluyordu. Sonraki yıllarda hatlar hem Rumeli'de hem de

²⁶³ Roderick Davison, 'Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Giriş', çev. Durdu Mehmet Burak, **OTAM Dergisi**, 2003, Sayı: 14, s. 349.

²⁶⁴ A.g.e., s. 350.

²⁶⁵ **Geçmişten Günümüze Posta**, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 191.

²⁶⁶ Davison, A.g.e., s. 352.

Anadolu ve Arap coğrafyasında hızla daha küçük merkezleri içine alacak şekilde yaygınlaşacaktı.

Osmanlılar, telgraf iletişiminin Tanzimat'ın uğraştığı idari problemlerin çözümü konusunda sağlayacağı faydaları anlamışlardı. Bu bağlamda, Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'nin kurucularından Mehmet Münif Efendi (sonradan Paşa) cemiyetin yayın organı olan Mecmua-ı Fünun dergisinde Tarih-i Telgraf adıyla bir makale yayınlamıştı.²⁶⁷ Mehmet Münif Efendi birçok açıdan tipik bir Tanzimat devlet adamı ve aydınıydı. Tercüme Odası'nda yetişmiş, Berlin sefaretinde katiplikte bulunmuş sonraları Paşa ünvanı kazanarak birçok farklı devlet kademesinde görev almıştır.²⁶⁸ Avrupa'da bulunduğu dönemde Aydınlanma filozoflarının eserlerini okumuş ve Alman üniversitelerinde felsefe, hukuk ve siyaset dersleri takip etmişti.²⁶⁹ Tüm bu kişisel deneyimlerinin sonucu olarak, 1861'de kurulan ve Osmanlı'da 'intişar-ı ulum ve fünun' için çalışacak Cemiyeti İlmiyye'yi Osmaniyye'nin kurucu üyelerinden biri olmuş ve bu üyeliğinden dolayı ise birçok farklı fen ve teknoloji konularında makaleler yayınlamıştı. Telgraf iletişimi gibi o dönemin ilerleme anlayışını temsil eden bir teknolojik yenilik de Münif Efendi'nin dikkatinden kaçmamıştı. Mecmua-ı Fünun'daki Tarih-i Telgraf makalesinde Antik çağlardan bu yana iletişimin tarihi, telgraf kelimesinin uzaktan yazma anlamına geldiği, Avrupa'da telgraf teknolojisinin gelişimi ve Atlantik'ten geçen hat sayesinde Kraliçe ile ABD başkanının iletişimi gibi konuları ele almıştır.²⁷⁰ Münif Efendi telgrafın elektrik teknolojisi gibi daha teknik yönlerine odaklanmışsa da, telgraf iletişiminin idari anlamda sağlayacağı fayda ve yenilikleri de vurgulamıştır:

‘Hükümetler telgraf vasıtasıyla zir-i idaresinde bulunan
memalik ve kuvvatından derhal haberdar olarak mehamm-ı
mesalih-i memleketi doğrudan doğruya tesviye ettikleri misillü

²⁶⁷ Münif Efendi, ‘Tarih-i Telgraf’, **Mecmua-ı Fünun**, no:11, Zilkade 1279 (1863), s. 448-459.

²⁶⁸ İsmail Doğan, ‘Mehmed Münif Paşa’, **İslam Ansiklopedisi**, Cild:32, 2006, Türkiye Diyanet Vakfı.

²⁶⁹ A.g.e.

²⁷⁰ Münif, **Tarih-i Telgraf**, s.448-459.

umum-ı nas ve bahusus ehl-i ticaret ve sınaat bundan fevaid-i latuhsa istihsal ederler.’²⁷¹

Memleketi ‘doğrudan doğruya’ idare etmek; merkezileşmek ve Bab-ı Ali ile çevre bölgeler arasındaki aracıları ortadan kaldırmak gibi Tanzimat reformlarının en önemli amaçlarının hayata geçmesi anlamına geliyordu. Bu durum ise devlet idaresinin çağın idari, hukuki ve teknolojik gerekliliklerine göre yenilenmesi demektir. Tanzimatçıların merkezileşme emellerine bu derece iyi hizmet edecek bir araç olan elektrikli telgrafın Osmanlı topraklarında yayılması, ilk ciddi girişimin 1847’de olduğu düşünüldüğünde biraz gecikmiştir. Yukarıda bu hususta Robert Kolej’in kurucusu, misyoner Cyrus Hamlin’in görüşlerine yer verilmişti. Hamlin’in görüşlerinin yanı sıra Batılılar, Kırım Savaşı olmasa Osmanlı’nın telgraf teknolojisini almakta daha da gecikeceğine dair eleştirilerde bulunmuşlardır.²⁷² Bu eleştirilere cevap olarak telgraf nezareti bürokratlarından Mehmet Ali Bey, bu gecikmenin, telgrafın öneminin ve getireceği yeniliklerin anlaşılmamasından dolayı değil, Osmanlı devlet adamlarının telgraf kablolarının korunması konusundaki tereddütleri ve telgraf hatlarının Batı’da ilk geliştiği şekliyle tren yollarının hemen yanında olmamasından dolayı olduğunu belirtir.²⁷³

Tren yolları, Osmanlı’da telgrafa göre özellikle pahalı olması nedeniyle daha geç yaygınlaşmıştır. Tren yollarının hemen yanı başına döşenen telgraf hatları, ayrı bir insan gücü gerektirmeden tren yolu personeli tarafından korunabiliyordu. Müstakil telgraf hatları ise ayrı bir insan gücü ve bürokratik mekanizma gerektirmekteydi. Bu ise bütçede yeni gider kalemleri anlamına geliyordu. Ayrıca teller kolayca kesilebiliyor, saldırıya uğrayabiliyor ya da doğal afetler nedeniyle direkler yıkılabiliyordu. Bu açıdan düşünüldüğünde Osmanlı devlet adamlarının telgrafla tanıştıkları ilk dönemde hatların güvenliğinin sağlanması hususunda tereddüt göstermelerinin oldukça makul gerekçeleri vardır. Tüm bunlara rağmen Kırım Savaşı sırasında ilk telgraf hatlarının döşenmesinden sonra telgraf hatları, gözle görülür

²⁷¹ A.g.e., s. 454.

²⁷² Bahri Ata, ‘Talihsiz Osmanlı Kuşları: On Yıl Geciken Telgraf ve Stratford Canning’, **Türk Yurdu**, Cilt: 148-49, Sayı:19-20, 2000, s. 150.

²⁷³ A.g.e, s. 151.

şekilde hızlı yayılarak Tanzimat Dönemi sonunda belli başlı idari merkezlerin hepsine ulaşabilmiştir. Bu yayılma, farklı karakterlerinden dolayı, Rumeli ve Anadolu toprakları olmak üzere iki ana başlık altında incelenecektir. Ancak bu incelemede, telgraf hatlarının geçtiği bütün merkezler, hatların teknik özellikleri, ücret tarifeleri, yapım masrafları gibi yönleri tüm detaylarıyla ele alınmayacak, yalnızca Tanzimat'ın idari reformlarına, bu dönemde gelişen modern yönetim zihniyetine ve toplumsal güçlerin telgraf iletişimine olan tepkilerine işaret eden özellikleri ele alınacaktır.

3.2.1. Rumeli Telgraf Hatları

Rumeli'de telgraf hatları Anadolu ve Arap topraklarına göre daha hızlı döşenmiştir. Bunun nedenlerinden biri, Rumeli'nin Osmanlı'yı Avrupa'ya bağlamasının yanı sıra Rumeli ahalisinin telgraf hattı döşenmesindeki istekleri ve katkılarıdır. Bu bölgede Anadolu topraklarına göre daha çok tüccar vardı. Tüccarlar ise telgraf iletişiminin ticari işlerde sağlayacağı faydanın oldukça farkındaydılar.²⁷⁴ Rumeli bölgesinde yalnızca tüccarların ve daha canlı bir ticari hayatın olması değil yerel güçlerin etnik ve dini kimlikleri aşarak, çıkarları gereği koalisyonlar kurma kabiliyetinin bulunması da devletin bu bölgede telgraf ağını halkın destek ve yardımlarıyla kolayca gerçekleştirebilmesini sağlamıştır. Örneğin, 1856 yılında Edirne-Aleksinaç hattının inşası sırasında, direklerin temin edilmesi, nakliye masrafı ve amele ücretinin hepsi bölge halkının Müslüman ve Hıristiyan sakinleri tarafından karşılanmıştır.²⁷⁵

Bu sayede hatlar devletin tek başına yapabileceğinden çok daha hızlı şekilde inşa edilebilmiştir. Sonraki dönemde bu durum diğer hatların yapımına örnek teşkil edecek ve Rumeli halkı telgraf direkleri ile nakil ve amele masraflarını birçok hat için karşılayacaktır. Bu noktada, Rumeli bölgesinde telgraf inşası; ekonomik gelişmişlik düzeyi yüksek, farklı etnik ve dini grupların rasyonel dürtülerle çıkar koalisyonları kurabildiği, insanlararası ilişkilerin daha yoğun ve çok boyutlu olduğu toplumlarda, modernleşme çabasındaki bir devletin bu yerel güçlerden destek almak suretiyle

²⁷⁴ Ata, *Talihsiz Osmanlı Kuşları*, s. 7.

²⁷⁵ Diren Çakılcı, *Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2015, s. 69.

reformları daha kolay hayata geçirmesine çok iyi bir örnektir.²⁷⁶ Bu açıdan düşünüldüğünde telgraf iletişiminin Balkanlar'da yaygınlaşması ve Tanzimat reformlarının uygulanması, devletin, her durumda tepeden inmeci bir güç odağı olarak değil, toplumla ilişki içine girerek değişen ve dönüşen bir aktör olduğu yaklaşımını doğrular niteliktedir. Devlet her zaman dikey olarak topluma güç uygulayan bir aygıt değil, toplum içinde devlet yaklaşımının öngördüğü şekilde, toplumsal aktörlerle müzakerelere giren ve onların gücünü hesaba katan, toplum üzerinde güç değil kontrol mekanizmalarını hayata geçirmeye çalışan bir aygıttır.²⁷⁷

Rumeli'de telgraf hatlarının daha hızlı yayılmasının diğer bir nedeni ise Balkanlarda ortaya çıkan ayrılıkçı ve milliyetçi isyanlardan zamanında haber alınması isteğiydi.²⁷⁸ Yunan isyanı Osmanlı devlet aklında oldukça travmatik bir anı olarak yer etmişti. Balkanlar'da Yunan isyanından sonra milliyetçi refleksler de kazanan birçok farklı isyan ve ayaklanma, Tanzimat dönemi boyunca patlak vermiş ve Bab-ı Ali'yi oldukça uğraştırmıştı. Batılı güçlerin özellikle de Rusya'nın Balkanlar üzerindeki emelleri ve etkisi ise bu konuyu daha da karmaşıktıyordu. Bu durumun bilincinde olan Osmanlı idaresi Rumeli'nde telgraf hattı döşenmesine oldukça önem vermiştir. Sonraki bölümde detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere, merkezin telgraf aracılığıyla kontrol ve denetimi arttırmasının farkında olan isyancı çevre güçler ise hatlara saldırmak suretiyle devletin bu politikasına karşı çıkmışlardır.

Rumeli bölgesinde askeri ve ticari anlamda stratejik önemi olan birçok şehrin tüccar ve ahalisinden, Bab-ı Ali'ye telgraf hatları döşenmesi hususunda talepler iletilmiştir. Bu taleplerde kendi şehirlerinin de telgraf hattına dahil edilmesi durumunda direk, nakliye, bina ve amele masraflarının yöre halkı tarafından karşılanacağı taahhüt edildiğinden Telgraf İdaresi bu hatların çekilmesi taleplerine hızlı bir şekilde olumlu cevap vermiştir.²⁷⁹ Halkın telgraf hattı döşenmesinde gerekli malzeme ve işgücünü sağlaması sayesinde devlet, yalnızca telgraf aletleri ve kabloları

²⁷⁶ Yonca Köksal, 'Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet-Toplum İlişkileri', der. F. Ergut ve A. Uysal, **Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2007 s. 153-155.

²⁷⁷ Köksal, **Sosyal Kontrol**, s. 138-139.

²⁷⁸ Başaran, **İletişim ve Emperyalizm**, s. 67-68.

²⁷⁹ Çakılcı, **Rumeli Telgraf Hatları**, s. 72-73.

gibi Osmanlı topraklarında henüz üretimi olmayan malzemeyi, genellikle Fransa'dan olmak üzere ithal etmek durumunda kalıyordu. İthal edilen malzemenin masrafı hariç diğer giderlerin Osmanlı kaynaklarından karşılanması, hatların inşasının oldukça ucuza mal olmasını ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlıyordu.

Bazı örneklerde ise Telgraf Meclis'i hat çekilmesini talep eden kimi küçük şehirlerin bu taleplerini reddetmiştir. Örneğin, Vidin, Silistre ve Tırnovi şehirlerine hat çekilmesiyle Sırp sınırına kadar ulaşıldıktan sonra Belgrad'ı ve Lofça kasabaları da telgraf hattı talep etmiştir. Ancak çekilecek hatların gerekliliğini inceleyen Telgraf Meclisi bu kasabalara çekilecek hatların gelirlerinin memurların maaşlarını dahi karşılamayacağı gerekçesiyle yöre halkının bu teklifini geri çevirmiştir.²⁸⁰ Nitekim, 1864 yılında çıkarılan vilayet nizamnamesiyle telgraf hattı çekilmesinde esas alınacak ilke, halkın talep ettiği merkezler yerine vilayet merkezlerinin esas alınması şeklinde değiştirilmiştir.²⁸¹ Tanzimat reformcularının önündeki en büyük engellerden biri devletin mali anlamda güçsüzlüğüydü. Bu nedenle gerçekleştirilecek projelerin ekonomik anlamda fizibilitesinin çok iyi yapılması gerekiyordu. Sınırlı kaynaklar nedeniyle her küçük merkeze telgraf hattı döşemek Rumeli bölgesinin daha olumlu maddi koşulları altında dahi her zaman mümkün olmuyordu.

Öte yandan, yerel halktan talep gelmemesine rağmen, stratejik ve coğrafi konumu nedeniyle telgraf idaresinin tasarrufu ile hat masrafının tamamının devlet bütçesinden karşılandığı örnekler de mevcuttur. Gelibolu'ya hat çekilmesi bu tip bir duruma örnek teşkil eder. İstanbul'dan Tekfurdağı'na ulaşan telgraf hattı telgraf meclisinin girişimiyle Gelibolu'da Çanakkale boğazına kadar ulaştırılmıştır. Bu girişimin gerekçesi, Çanakkale Boğazı gibi askeri anlamda stratejik öneme sahip ve iki yakasında da kaleleri olan bir bölgeye, devletin güvenlik konusundaki çıkarları gereği ulaşmaktır.²⁸² Dolayısıyla, Rumeli'de telgraf hatlarının ne şekilde yayılacağına karar verilmesinde, kimi zaman sosyo-ekonomik kimi zamansa askeri ve stratejik sebepler ağır basmıştır. Ancak her iki durumda da yönetsel anlamda lojistik bir

²⁸⁰ Çakılcı, **Rumeli Telgraf Hatları**, s. 78.

²⁸¹ Diren Çakılcı, 'Kıbrıs'ta Osmanlı Telgraf İşletmesi', **Tarih Dergisi**, Sayı 62, İstanbul, 2016, s. 69.

²⁸² A.g.e, s. 79.

altyapı sağlanmış, altyapısal iktidar arttırılmış ve idarenin kolları hatların ulaştığı yerlere uzanmış oluyordu.

Osmanlı Devleti en başından itibaren, döşenen telgraf hatlarının kendi idaresi altında olmasına azami özen göstermiştir. Kırım Savaşı'nda ilk hatların İngiliz ve Fransızlar tarafından döşenmesi sırasında Osmanlı mühendisleri hatların döşenmesini yerinde izleyerek teknik kapasitelerini geliştirmişler ve zamanla kendileri hat döşeyecek seviyeye gelmişlerdir. Kırım Savaşı sırasında inşa edilen bu hatlar savaş sonrasında Osmanlı Devleti tarafından satın alınarak kamulaştırılmıştır. Sonraki dönemde Mors dilinin Osmanlıcaya uyarlanarak 3 Mayıs 1856'da ilk Türkçe telgrafın gönderilmesi ve Osmanlı telgrafçılarının sayısının zamanla artması sayesinde, telgraf iletişiminde çalışan Fransız memurlara ihtiyaç kalmamıştır.²⁸³ Rumeli'de Avusturya sınırına yakın ve iki imparatorluğun topraklarından geçen kimi hatların döşenmesinde Avusturya ile işbirliği yapılmış ancak Avusturya'nın hatların yapımına finansal destek sağlaması, hatlar üzerinde hak iddia edebileceği gerekçesiyle kabul edilmemiştir. İşkodra ve Mostar'ın Avusturya hattına dahil edilmesi hususunda Avusturya'nın bu tip bir teklifi olmuş ancak İstanbul-Şumnu hattından sonra Rumeli'de hiçbir yabancı telgraf girişimine izin vermeyen Osmanlı Devleti bu teklifi de geri çevirmiştir.²⁸⁴ Balkanlar gibi ayrılıkçı hareketlerin kendini gösterdiği ve Avusturya ile Rusya müdahalesini daima ensesinde hisseden bir bölgede Osmanlı Devleti, telgraf iletişiminin kontrolünü tamamıyla kendi tekelinde bulundurmak istemesi, Tanzimatçıların devletin iç işlerine Batı'yı karıştırmama politikasıyla uyumlu bir stratejiydi.

1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre oluşturulan ve valiliğini Mithat Paşa'nın yaptığı Tuna vilayeti, idari amaçlarla telgraf hatlarının yayılmasına iyi bir örnek teşkil eder. Mithat Paşa yeni nizamnamenin uygulanması hususunda pilot bölge seçilen Tuna vilayetinde yargı, maliye ve taşra yönetimindeki usulsüzlükleri gidermek amacıyla belirlenmiş yeni idare metodlarını uyguluyordu.²⁸⁵ Bu bağlamda telgraf hattının

²⁸³ Yazıcı, **Tanzimat'ta Haberleşme**, s. 347.

²⁸⁴ Çakılcı, **Rumeli Telgraf Hatları**, s. 84-85.

²⁸⁵ Selda Kılıç, '1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa', **Ankara Üni. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2005, Cilt: 24, Sayı:37, syf. 104.

ulaşamadığı daha küçük merkezlere de hat çekilmesine ehemmiyet göstermiştir. 30 Mart 1866 tarihinde Paşa'nın talebi üzerine, Balçık, Bazarcık, Hezargrad ve Lofça gibi nispeten daha küçük, ancak idari anlamda önemi bulunan 14 merkeze daha hat çekilmesi kararlaştırılmıştır.²⁸⁶ Bu bölgede, bu tip bir telgraf ağının kurulması, Mithat Paşa'nın öncülüğünü yaptığı yeni vilayet düzenlemesinin uygulanmasını kolaylaştırmasının yanı sıra, Rus nüfuz bölgesinin sınırında olmasından da kaynaklanmıştır. Nitekim, Tuna bölgesinin kaybedileceği 1877-78 Osmanlı Rus harbine kadar bu bölgede telgraf hatları inşası sürdürülmüştür.²⁸⁷

Rumeli söz konusu olduğunda, başkente uzak bir bölgenin merkeze, idari anlamda direkt olarak bağlanması politikasına en acil ihtiyaç duyulan yer Bosna Hersek'tir. Bosna Hersek 19. yüzyıl boyunca Avusturya-Macaristan'ın nüfuzunu artırma planları yaptığı bir bölgeydi. Bu nüfuz mücadelesi Bosna Hersek'te 1831-32, 1849-51, 1857-59 ve 1861-62 tarihlerinde isyanların patlak vermesine yol açmıştır.²⁸⁸ Ayrıca Bosna Hersek Osmanlı'dan tam bağımsızlık kazanma çabasındaki özerk yönetimler olan Karadağ ile Sırbistan Emeti'nin arasında bulunuyordu. Bu nedenle, Bosna Hersek'in Osmanlı merkezine bağlılığının devam ettirilmesi siyasi ve askeri açıdan çok büyük önem arz etmekteydi. Bu bağlamda, İstanbul'u İşkodra üzerinden Bosna'ya bağlayacak hattın yapımına 1858 tarihinde başlanmıştır.²⁸⁹ 1858 tarihinden sonra 1865 yılı itibarıyla Bosna vilayetinde hatların yapımı hızlanmıştır. Bu hızlı yayılmanın sebebi, Avrupa ile haberleşmesini Edirne-Aleksinaç hattı üzerinden Sırbistan Emeti aracılığıyla gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin, Sırbistan telgraf idaresine para ödemekten kurtulmak, 1864 vilayet nizamnamesine göre yeniden düzenlenen Bosna Hersek vilayetinde idari verimliliği arttırmak ve Avrupa ile iletişimi sağlayacak yeni bir telgraf hattına sahip olmak istemesidir.²⁹⁰ 1866 yılına gelindiğinde Saray, Mostar, Travnik, Banaluka gibi Bosna vilayetindeki belli başlı merkezlere telgraf ulaşmış sonraki yıllarda bu merkezlerin sayısı artarak, Bosna'nın elden çıktığı

²⁸⁶ Çakılcı, A.g.e., s. 108.

²⁸⁷ Çakılcı, **Rumeli Telgraf Hatları**, s. 108.

²⁸⁸ Ayşe Özkan, Sırbistan'ın Bosna Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908), **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:9, Sayı: 43, Nisan 2016, s. 854.

²⁸⁹ Turgut Subaşı ve E. Bengü Bal, 'Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri', **PESA Dergisi**, 2015, Cilt:1, Sayı:2, s. 45.

²⁹⁰ Çakılcı, A.g.e., s. 111.

1878 tarihinde 33'e ulaşmıştır.²⁹¹ Başka örneklerde de görüleceği üzere, isyanların yaşandığı bölgelere telgraf hattı çekilmesine oldukça önem veren Bab-ı Ali, bu bölgelerdeki hat inşasını hızlıca gerçekleştirmiş ve hatların masraflarının tamamını hazineden karşılamaktan da çekinmemiştir.

RUMELİ TELGRAF HATLARI		
Kuzey Rumeli Kolu	Güney Rumeli Kolu	Avusturya Kolu
10 Aralık 1856 Edirne-Aleksinaç	7 Temmuz 1860 İstanbul-Selanik	Mart 1858 Mostar-Mestkoviç
26 Nisan 1857 Şumnu-İslimye	23 Haziran 1863 Selanik-Yenişehir-Tırhala	25 Mart 1862 Priştine-Saraybosna
27 Aralık 1856 İstanbul-Tekirdağ	11 Kasım 1863 Tırhala-Yanya	11 Haziran 1865 Bosna-Avusturya
2 Mart 1858 Rusçuk-Vidin	26 Nisan 1864 Üsküp-Manastır	
27 Ekim 1858 İslimye-Edirne		
7 Nisan 1860 İstanbul-Varna		
30 Mart 1864 İslimye-Bergos		
25 Eylül 1865 Filibe-Zağra-yı Atik		

²⁹² Tablo 2: Rumeli Telgraf Hatları İnşa Tarihleri. Hatların yanlarında belirtilen tarihler Bab-ı Ali'den inşaatın başlamasına izin verildiği tarihleri göstermektedir. Tabloda, Rumeli'deki 3 büyük kolun ana hatları gösterilmiştir.

Osmanlı Devleti kurulduğu günden bu yana Avrupa'daki topraklarının idaresine Anadolu'ya göre daha fazla önem göstermiştir. Bu bağlamda telgraf hatlarının döşenmesi hususunda da Rumeli toprakları Anadolu ve Arap coğrafyasına göre öncelikli olmuştur. Rumeli'de Kırım Harbi ile başlayan elektrikli telgraf inşası, Tanzimat Devri'nin sonuna gelindiğinde büyük merkezlerin hepsini İstanbul'a bağlayacak bir hüviyet kazanmıştı. Osmanlı Devleti Rumeli telgraf hatlarının inşa edilmesinde Avrupa ile kesintisiz ve istikrarlı bir iletişimin sağlanması; belli bir hat

²⁹¹ Subaşı ve Bal, A.g.e., s. 51.

²⁹² Mustafa Kaçar, **Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1986.

yerine birkaç farklı alternatif hat aracılığıyla Avrupa ile iletişim kurulması; Rusya, Avusturya ve Sırbistan Emaretinden bağımsız bir şekilde muhaberat sağlanması; idari ve ticari merkezlerin mutlaka ağı dahil edilmesi; Bosna Hersek gibi stratejik önemi çok büyük olan bölgelere ulaşılması gibi amaçlar gütmüş ve bu amaçlarına da büyük oranda ulaşmıştır. En genel anlamda Rumeli telgraf ağı, İstanbul ve Edirne'den başlayarak, bir ağacın gövdesinden çıkıp yayılan ana dallar gibi üç merkezi kola sahiptir. Bunlar yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere; Kuzey Rumeli, Güney Rumeli ve Avusturya kollarıdır. Bu ana kollar üzerindeki merkezler arası ara bağlantılar idari ve ticari önemlerinin gerektirdiği ölçüde zamanla sağlanmaya çalışılmıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesinin uygulamaya konulmasından sonra, yerli ahalinin taleplerinden çok yeni oluşturulan vilayetler, kazalar ve nahiyelerin idari ve ticari ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hatların geçeceği merkezlere karar verilmiştir. Telgraf ağının yayılması ve tüm Rumeli'de etkinlik kazanmasından sonra bu bölgeden toplanan vergi gelirleri artmış, Tanzimat'ın idari ve hukuki düzenlemelerinin hayata geçirilmesi hızlanmıştır.

3.2.2. Anadolu ve Arap Coğrafyası Telgraf Hatları

Anadolu'da telgraf hatlarının döşenmesi, telgrafın yaygınlaştığı ilk yıllarda imparatorluğun Avrupa'daki topraklarına telgraf hattı inşasının kritik önemi ve önceliği nedeniyle ihmal edilmiştir. Ancak, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürge bölgelerine ulaşması, Avrupa ve Rumeli'den gelerek İstanbul'a bağlanan telgraf ağının Anadolu topraklarından geçmesini zorunlu kıldığından, İstanbul'dan Bağdat'a çekilen Anadolu'daki ilk ana hat, İngilizlerin teşvikiyle başlamıştır.²⁹³ Osmanlı Devleti de İngilizlerin Hindistan'a kendi toprakları üzerinden ulaşmasını kendisinin stratejik önemini arttıracığı için istemiştir. Osmanlı Devleti bu sayede, Fransa'nın kıta Avrupası telgraf ağı üzerindeki hegemonyasını İngilizlere Anadolu'da hat döşetmek suretiyle dengelemiş olacak²⁹⁴ hem de bu işten ticari kar elde edecekti. Ancak Osmanlı Devleti genel telgraf politikasının bir gereği olarak hatların işletmesi ve mülkiyetini kendi elinde bulundurmak koşuluyla İngilizlerden yardım kabul etmiştir.

²⁹³ Kaçar, *Osmanlı Telgraf İşletmesi*, s. 87.

²⁹⁴ Davison, *Elektrikli Telgrafın Girişi*, s. 353.

İngilizlerin 19. yüzyıl boyunca dış politikasına yön veren en büyük hedeflerinden biri, Hindistan'daki çok değerli sömürge topraklarını ve bu sömürge topraklarına giden yolları korumak olmuştur.²⁹⁵ 1857 yılında Hindistan'daki İngiliz ordusunun Hintli askerleri arasında başlayarak sonrasında topluma yayılan ve haberi ancak 40 gün sonra Westminster'daki İngiliz idarecilerine ulaşan büyük isyan, bu bölgeyi İngiltere'ye doğrudan bağlayarak yönetimin Londra eliyle etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi projesini gündeme getirmiştir.²⁹⁶ Hindistan'a telgraf iletişiminin ulaşması, Çanakkale-Ege Adaları-Mısır-Kızıldeniz-Aden hattı üzerinden denizaltı kablolarıyla²⁹⁷ mümkün olsa da, denizaltına döşenen kabloların hem daha masraflı olması hem de kara hatlarına göre daha sık arıza vermesi sebebiyle iletişimin kesintiye uğraması, İngilizlerin Irak üzerinden geçerek Basra'dan Hindistan'a ulaşacak olan alternatif iletişim hattını planlamalarına neden olmuştur. Bu bağlamda, bir İngiliz şirketi Osmanlı'ya teklifte bulunmuş ancak Osmanlı Devleti İstanbul'dan Bağdat'a çekilecek hattı kendi imkanlarıyla yapacağını söyleyerek bu teklifi reddetmiştir. Teklifin reddedilmesine rağmen, İngiltere tarafından bu hattın inşasında görevlendirilen askeri mühendis yarbay M. A. Biddulph'un maaşlı bir Osmanlı memuru olarak çalışması koşuluyla İngiliz desteği kabul edilmiştir.²⁹⁸ 1861 yılında ise Osmanlı Devleti kendi imkanlarıyla İstanbul-Bağdat hattının inşasını bitirmiş, ancak bu hat, teknik zorluklar ve yerel güçlerin karşı çıkmaları nedeniyle ancak 1863'te çalışmaya başlayabilmiştir.²⁹⁹ Dolayısıyla, Anadolu telgraf ağının ana kolunu oluşturan ve İzmit, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Musul merkezlerinden geçerek³⁰⁰ Bağdat'a ulaşan Üsküdar-Bağdat hattı Osmanlı memurlarının gayretleri ve İngilizlerin desteğiyle bitirilebilmiştir.

Sonraki dönemde idari ve askeri ihtiyaçlara göre bu ana hattın üzerinden çevreye daha küçük kollar yoluyla yayılan telgraf ağı, Anadolu'nun başlıca merkezlerinin hepsini telgraf iletişimine kavuşturmuştur. Örneğin 4. Orduy-ı

²⁹⁵ Shahvar, *Tribes and Telegraphs*, s. 93.

²⁹⁶ Başaran, *İletişim ve Emperyalizm*, s. 68.

²⁹⁷ Sunar, *Britanya İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, s. 7.

²⁹⁸ Davison, *Elektrikli Telgrafın Girişi*, s. 354.

²⁹⁹ Shahvar, *Tribes and Telegraphs*, s. 94.

³⁰⁰ Murat Haniççe, 'Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar: Niksar-Erbaa-Tokat Telgraf Hattı Örneği', *History Studies: International Journal of History*, Vol. 9, Issue:4, November 2017, s. 67.

Humayun Müşiri İbrahim Derviş Paşa'nın yapımında her açıdan çok faydalar görüleceği gerekçesiyle Meclis-i Vala'dan talebi üzerine Erzurum-Kars-Beyazıt ve Erzurum-Van-Siirt-Diyarbakır hatları oldukça hızlı denebilecek bir sürede 1865 yılının sonunda bitirilmiştir.³⁰¹ Anadolu'da genel olarak ahali Rumeli'ye göre, özellikle de Doğu ve Güney Doğu bölgelerinde, daha fakir olduğundan ve Rumeli'deki gibi daha güçlü bir tüccar sınıfı bu bölgelerde bulunmadığından bu yerlere inşa edilen telgraf hatlarının masrafları büyük oranda hazineden karşılanmış, halkın hat inşasına maddi desteği sınırlı kalmıştır.

Ana hatlar üzerinden daha çevre bölgelere telgraf ağının ulaşması çoğunlukla idari merkezleri birbirine bağlamak amacına matuf gerçekleştiriliyordu. Bu duruma örnek olarak Sivas merkezinden daha küçük idari birimlere çekilen hatlar gösterilebilir. Üsküdar-Bağdat hattı üzerinde bulunduğu Sivas'a ulaşmış telgraf hattı, bakır üretimine sahip Tokat kazasına 1868'de ulaşmıştır.³⁰² Zile kazası, sancak merkezi olan Amasya'ya 1870'te; Niksar, Ünye üzerinden yine sancak merkezi olan Canik'e 1873'te bağlanmıştır.³⁰³ Önceki bölümde de belirtildiği üzere 1864 vilayet nizamnamesine göre düzenlenen idari birimler hatların çekilmesi için esas alınmıştır. Bu sayede hem yeni idari yapılanma kuvvetlendirilmiş, hem de merkezden çevreye tutarlı bir politika çerçevesinde haberleşme ağı yayılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarında döşenen telgraf hatlarını Irak ve Suriye olarak iki ana başlık altında ele alabiliriz. Bu çalışmada, Mısır'a döşenen hatlar, Mısır'daki özerk idari yapının kendi iç dinamikleriyle Osmanlı'dan bağımsız olarak gerçekleştirilmesi ve inşa sürecinde yabancı etkisinin büyük olması nedeniyle Osmanlı telgraf ağı içerisinde ele alınmamıştır. Nitekim, telgraf idaresi müdürlerinden Agaton Efendi'nin raporlarında Mısır hatları, istatistiklerden hariç tutulmuştur.³⁰⁴ İngilizlerin Hindistan'a ulaşması, Osmanlı Devleti'nin ise Tanzimat'ın reformlarını periferide yer alan ve vergilendirmekte sorun yaşanan Arap topraklarına ulaştırması amacıyla İstanbul'dan Bağdat'a kadar ulaştırılan hat, Irak'ta Müntafık kabilesinin direnişleri

³⁰¹ Kaçar, **Osmanlı Telgraf İşletmesi**, s. 89-90.

³⁰² Hanılçe, **Osmanlı Taşrasına Telgraf**, s. 87.

³⁰³ A.g.e., s. 87.

³⁰⁴ Davison, **Elektrikli Telgrafın Girişi**, s. 355.

nedeniyle oldukça zorlu bir süreçten sonra 1865 yılı başında, Madain ve Kurna üzerinden Basra'ya bağlanmıştır.³⁰⁵ Bu sayede Irak topraklarının idari merkezleri İstanbul ile direk iletişim imkanına kavuşmuş oluyordu.

Suriye'ye ise telgraf hatlarının yayılması Bab-ı Ali'yi oldukça meşgul eden Lübnan krizinin yarattığı bir siyasi baskı atmosferinde mümkün olabilmıştır. İsyanların ve siyasi krizlerin çıktığı bölgelere telgraf hattı çekilmesi önceden de belirtildiği üzere Osmanlı telgraf idaresinin öncelikli politikalarından biridir. Lübnan'da Maruniler ve Dürziler arasında 1840'lı yılların başında başlayan kriz, çifte kaymakamlık sistemiyle geçici bir çözüme kavuşturulmuş olsa da 1858 yılında bölgede tekrar çatışmalar çıkmış, İngiliz ve Fransız müdahalesiyle de bu kriz uluslararası bir karakter kazanmıştır.³⁰⁶ Sonrasında, gerek Şam'a sıçrayarak daha da büyüyen çatışmaların bir an önce durdurulması, gerekse Batılı güçlerin olaya karışmasını engellemek amacıyla hariciye nazırı Fuat Paşa fevkalade yetkilerle donatılarak Lübnan'a gönderilmiştir.³⁰⁷

Fuat Paşa bölgedeki faaliyetleri sırasında Şam ile Beyrut arasında sık sık yolculuk yapmak durumunda kalıyordu. Bu nedenle, İstanbul'a bir yazı yazarak, 30 saatlik mesafede bulunan Şam-Beyrut arasına bir telgraf hattı çekilmesinin çok faydalı olacağını, hatların direkleri için gereken ağaçların bölgede mevcut olduğunu ayrıca hat için gerekli tel ve malzemenin İstanbul'da bulunduğunu dolayısıyla, ucuz ve kolay bir şekilde bu hattın inşasının mümkün olacağını belirtmek suretiyle Bab-ı Ali'den hat inşası için izin istedi.³⁰⁸ Tanzimat'ın en önemli devlet adamlarından biri olan Fuat Paşa'nın İstanbul'a yazdığı bu yazıda telgraf için kullandığı ifadeler, Osmanlı Devleti'nin telgraf iletişimini nasıl değerlendirdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Fuat Paşa Suriye'ye telgraf hattı çekilmesinin 'buralarda büyük büyük kuvvetler tutmak derecesinde emniyete mucip bir şey olacağı..³⁰⁹ ifadesiyle asayişin sağlanmasının zorlaştığı kriz dönemlerinde, isyan bölgelerinde asker bulundurmak

³⁰⁵ Shahvar, **Tribes and Telegraphs**, s. 109.

³⁰⁶ Ş. Tufan Buzpinar, 'Lübnan', **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 27, s. 250.

³⁰⁷ A.g.e., s. 251.

³⁰⁸ Uğur Akbulut, 'Suriye'ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi', **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı**, 2010, s. 5.

³⁰⁹ BOA, İ.HR. 187/10437 içinde Akbulut, 'Suriye'ye Telgraf Hatları...', s. 6.

kadar telgraf ağına sahip olmanın da önemli olduğunu vurgulamıştır. Bab-ı Ali Lübnan ve Suriye'deki hassas durumu göz önünde bulundurarak hızlı bir şekilde bu teklife olumlu cevap verdi ve Şam ile Beyrut 1861 yılında telgraf hattı ile bağlandı.

1861 yılında Şam ile Beyrut birbirine bağlandıktan sonraki 2 yıl içinde İstanbul ile direk iletişimin sağlanması için Beyrut'tan yola çıkan diğer bir kol ise Trablusşam ve Lazkiye üzerinden Halep'e, oradan da Üsküdar-Bağdat hattının geçtiği Diyarbakır'a bağlanmıştır.³¹⁰ Dolayısıyla, telgrafın Suriye'ye ilk defa ulaşması ve yayılması ticari nedenlerle ya da halktan gelen taleplerle değil siyasi hadiselerin tetiklemesiyle mümkün olmuştur. Suriye'deki hatlar 1872 yılında Sur ve Nablus, 1875 yılında ise Müzeyrib, Cebile, Cüny3, Batrun, Dayr Al-Kamar, Zahle ve Lübnan Dağları'nda bulunan Bikfaiya'yı da içine alacak şekilde genişletilmiştir.³¹¹ Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki, Suriye ve Irak'ta genel olarak Kuzey'den Güney bölgelere inen iki ana hat 1872 yılında inşasına başlanan Bağdat-Halep hattıyla Doğu-Batı doğrultusunda da birleştirilmiştir.³¹² Bu hat, devlete diğer hatlara göre daha pahalıya mal olmasına rağmen, Bağdat ve Halep gibi her açıdan önemli olan iki merkezi birleştirmesi ve Anadolu hatlarında sıkıntı yaşandığı dönemlerde İngiltere'nin Batı-Doğu haberleşmesini sağlayabileceği alternatif bir güzergah teşkil etmesi nedeniyle inşa edilmiştir.³¹³

Rumeli'ye hatların döşenmesi sırasında Tekirdağ üzerinden İstanbul'a bağlanan Çanakkale merkezi, hem idari hem de ticari anlamda stratejik değere sahip İzmir'e 1865 yılında, Bursa'ya ise 1871 yılında bağlandı.³¹⁴ Bursa ise İzmir'e hat ile bağlı olduğundan İzmir ile İstanbul arasında alternatif bir kanal daha işlemeye başlamış oluyordu. Bu sayede Ege adaları üzerinden İskenderiye'ye bağlanan ve İngilizlerin idaresinde olan deniz altı kablolarına alternatif olarak İzmir ile direk bağlantı kurulmuş oldu. Kıbrıs adası da telgrafın yayılmasının dışında tutulmamıştır.

³¹⁰ Akbulut, **Suriye'ye İlk Telgraf**, s. 8.

³¹¹ Eugene Rogan, 'Instant Communication: The Impact of the Telegraph in Ottoman Syria', **The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilad El Sham from the 18th to the 20th Century**, ed. by Thomas Philipp and Birgit Schaebler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, s. 115.

³¹² Kaçar, **Osmanlı Telgraf İşletmesi**, s. 104.

³¹³ A.g.e., s. 104.

³¹⁴ Özkan Keskin ve Ali Sönmez, 'Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği', **OTAM**, Sayı: 25, Bahar 2009, s. 77-78.

Telgraf iletişiminden önce Kıbrıs adasıyla muhaberat, adaya 15 günde bir giden posta vapuruyla yapılmaktaydı.³¹⁵ Lazkiye'den çekilen bir hat ile 1871 yılında telgraf imkanına kavuşan Kıbrıs adasındaki Osmanlı telgraf idaresi, 1878'de yönetim İngiltere'ye devredildikten sonra dahi faaliyetine devam ederek, Osmanlı Devleti'nin adada siyasi bir varlık göstermesine ve bir egemenlik simgesi olarak Osmanlı'nın adada temsil edilmesine hizmet etmiştir.³¹⁶ Telgraf işletmesinin bir bölgedeki varlığı, Osmanlı merkezi idaresinin bir alameti olarak algılandığından, simgesel de olsa, siyasi anlamda bir varlık gösterme anlamına geliyordu.

Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere Anadolu coğrafyasının diğer belli başlı idari merkezlerine de Tanzimat döneminin sonuna kadar telgraf hatları 3 koldan uzatılmıştır. Karadeniz'in kıyı şeridi Batum'a kadar bağlanmış, Ege bölgesinin tarım ve ticaret merkezleri ile Akdeniz kıyısındaki Adana ve Tarsus gibi önemli bölgelerin hepsi İstanbul ile temas sağlamıştır. Hem Batı'dan Doğu'ya hem de Kuzey'den Güney'e Anadolu coğrafyası hızlı iletişim imkanına kavuşmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, sıradan halk için telgraf ücretleri Tanzimat döneminin sonlarına doğru dahi oldukça pahalı olduğundan bu ağ, öncelikle resmi yazışmalar, sonra ise tüccarların muhaberatı için kullanılmıştır. Özel yazışmalar ise zamanla artacaktır.

ANADOLU-ARAP COĞRAFYASI TELGRAF HATLARI		
Kuzey Kolu	Güney Kolu	Batı Kolu
5 Kasım 1862 Erzurum-Trabzon	14 Kasım 1860 Beyrut-Şam	1 Ağustos 1864 İzmit-İzmir
20 Temmuz 1865 Erzurum-Doğu	24 Eylül 1862 Diyarbakır-Halep	30 Ekim 1865 Edremit-Balıkesir
24 Haziran 1863 Yozgat-Samsun	17 Nisan 1865 Halep-Adana	31 Mart 1866 İzmir-Aydın
24 Ocak 1866 Samsun-Sinop	23 Ağustos 1865 Adana-Tarsus	5 Nisan 1870 Burdur-Denizli
29 Ekim 1865 Trabzon-Rize-Batum	20 Mayıs 1867 Tarsus-Mersin	
29 Mayıs 1868 Yozgat-Kayseri	15 Haziran 1867 Halep-Maraş	

³¹⁵ Çakılcı, 'Kıbrıs'ta Osmanlı Telgraf İşletmesi', *Tarih Dergisi*, Sayı. 62, 2016, pp. 65-90 s. 67.

³¹⁶ Çakılcı, *Kıbrıs'ta Osmanlı Telgraf İşletmesi*, s. 84.

	16 Ekim 1872 Bağdat-Halep	

317

Sonuç olarak, Anadolu ve Arap topraklarında telgraf ağının yayılması gecikmeli de olsa Tanzimat döneminin sonuna kadar belli başlı idari ve ticari merkezleri içine alacak şekilde hayata geçirilmiştir. Irak topraklarında İngiliz emperyalist dış siyasetinin amaçlarına uygun bir izlek takip edilirken, Suriye’de iç dinamiklerin ortaya çıkarttığı bir isyan ve bu isyanın yol açtığı uluslararası boyutlara varan siyasi bir sorun telgraf inşasını gerekli kılmıştır. Anadolu coğrafyasında ise taşra idari düzeninin gerekleri doğrultusunda bir yayılma izlenmiştir. Tanzimat döneminde Ege adalarında İngiliz şirketler tarafından denizaltına döşenen kablolar istisna tutulursa, Osmanlı topraklarındaki bütün telgraf ağı Osmanlı Telgraf İdaresi’nin kontrolündeydi. Hatların kendi idari bünyesinde bulunması hususuna Bab-ı Ali, telgraf iletişiminin kontrolünü yalnızca önemli devlet meselelerinin başka güçler tarafından öğrenilmemesi anlamında değil, ayrıca kendi telgraf hattının bulunduğu bölgelerde bir egemenlik alameti olduğunu bildiği için de oldukça dikkat ediyordu. İngilizlerden yardım alınmak durumunda kalındığı durumlarda dahi telgraf ile ilgili yapılan sözleşmelere, hatların idaresinin Osmanlı’da olacağına dair maddeler koyduruluyordu. Nitekim, sonraki bölümde ele alınacağı üzere telgraf iletişimi ve bürokrasisi Tanzimat döneminde gerek haberleşme dili gerekse memurların Osmanlı vatandaşlarından seçilmesi anlamında, millileştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde, birçok teknik aksaklığa rağmen, kendi bürokrasisine, hukuki düzenlemelerine sahip ve idari anlamda bütünleşik bir telgraf iletişim ağına sahip durumdaydı.

³¹⁷ Kaçar, **Osmanlı Telgraf İşletmesi**. Anadolu ve Arap Coğrafyası Telgraf Hatları İnşa Tarihleri. Hatların yanlarında belirtilen tarihler Bab-ı Ali’den inşaatın başlamasına izin verildiği tarihleri göstermektedir. Tabloda, Anadolu’daki 3 büyük kolun ana hatları gösterilmiştir.

318

3.3. Tanzimat Döneminde Telgraf İletişimi ve Toplumsal Muhalefet

Tanzimat dönemiyle birlikte modernleşme hamlelerini hızlandıran ve yaygınlaştıran Osmanlı Devleti, mevcut kara yollarını tamir etmek, yeni kara yolları, tren yolları inşa etmek ve deniz ulaşımı olanaklarını arttırmak gibi altyapısal iktidarını tahkim etmeye yarayan lojistik projelerine hız vermiştir. Öte yandan, telgraf iletişimini de yaygınlaştırarak, ulaşım ve haberleşmenin birbirinden ayrılmasını ve dolayısıyla da iletişimin bağımsız bir yapı kazanarak hızlanmasını sağlamıştır. Bu sayede, Tanzimat'ın idari amaçları olan; farklı idari birimleri birbirine ve merkeze bağlamak, denetim ve otoriteyi nüfusun her bir parçasına yaymak ve standart bir hukuk sistemini imparatorluğun bütün coğrafyalarında uygulamak amacına daha da yaklaşmıştır. Osmanlı modernleşmesinin savaş, eğitim, hukuk, yönetim ve iletişim gibi reform alanlarında ve bu reformları gerçekleştiren kişiler ve fikirleriyle ilgili birçok çalışma olmasına rağmen, muhalefet güçleri ve onların merkezi devlete karşı eylemleriyle ilgili

³¹⁸ Üsküdar-Basra-Fao hattını gösteren bu harita Ogün Coşkun tarafından çizilmiştir. Harita kaynağı: Uğur Akbulut, İngilizlerin Hindistan'la Olan Haberleşmeyi Hızlandırma Çabaları, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl: 2014/1-2, Cilt. 13, Sayı: 25-26, pp. 99-124.

çalışmalar çok az sayıdadır.³¹⁹ Bunun nedeni, modernleşme çabasının uzun bir sürecin sonunda birçok hedefini gerçekleştirmek bakımından nihayetinde başarılı olması, dolayısıyla da yenilen taraf olan muhalefet güçlerinin sesinin az işitilmesidir. Telgraf iletişimine karşı gelişen toplumsal muhalefet konusunda da oldukça az sayıda çalışma yapılmıştır. Bu nedenle bu bölümde, Tanzimat döneminde telgraf iletişimi alanındaki literatürden edinilen örnekler üzerinden, genel olarak Tanzimat reformlarına, özelde ise telgraf iletişiminin bu reformların uygulanması konusundaki rolüne karşı gelişen muhalefet hareketlerinin ortak özellikleri ve devlet toplum ilişkisi bağlamında nasıl anlaşılması gerektiği incelenmeye çalışılacaktır.

Telgraf iletişiminin yaygınlaşması ticaretin daha yaygın ve tüccar sınıfının daha güçlü olduğu bölgelerde çoğunlukla memnuniyetle karşılanırken, özerk bir yaşam sürmeye alışmış Arap coğrafyasında, modern denetim mekanizmalarının yaygınlaşmasını sağlayan ve yerel güçlerin geleneksel çıkarlarına aykırı bir proje olarak algılandığından sıklıkla tepkilere neden olmuştur. Balkanlar'da ticari hayatın daha canlı olması ve bu bölgenin Avrupa ile iletişimin sağlandığı bölge olması nedeniyle telgraf iletişimi daha hızlı yayılmıştır. Ancak, milliyetçilik hareketlerinin gelişmesiyle İstanbul'dan bağımsız bir idari oluşuma gitmek isteyen Balkan halklarının Tanzimat döneminde gerçekleştirdiği birçok isyan sırasında telgraf hatlarına da saldırılar olmuştur. Osmanlı Arap coğrafyasının ise toplumsal dinamikleri daha farklıdır. Modern devletler altyapısal iktidarlarını toplumların daha geniş alt bölümlerine yaymak istediklerinde, bu toplumsal güçlerin iç yapısının ve asabiyesinin gücü oranında şiddetli bir direnişle karşılaşmışlardır.³²⁰ Osmanlı Arap coğrafyasında bu tip iç yapısı güçlü ve asabiyesi yüksek geleneksel kabile toplumlarının yer alması, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin bu bölgede sık sık direniş ve isyanlarla karşılaşmasına neden olmuştur. Bu toplumsal güçlerin, kimi zaman telgraf kablolarının kesilmesi ve iletişimin durdurulması tehlikesine kadar varan güvenlik

³¹⁹ Rudolph Peters, 'Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire: 19th Century Pious Texts on Steamships, Factories and the Telegraph', **Die Welt des Islams, New Series**, Bd. 26, Nr: 1/4, 1986, pp. 76-105, s. 76.

³²⁰ Birgit Schaebler, 'States Power and the Druzes: Integration and the Struggle for Social Control (1838-1949)', **The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilad El Sham from the 18th to the 20th Century**, ed. by Thomas Philipp and Birgit Schaebler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, s. 331.

tehditi, Bab-ı Ali'ye karşı iktidar pazarlıklarında güçlü bir koz teşkil etmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerinde bu tür özerk toplumsal güçlere karşı uygulamaya çalıştığı eşraf siyasetini ele almak, Osmanlı modernleşmesinin amaçları olan doğrudan yönetime geçiş ve dahili pasifleştirme süreçlerini gerçekleştirirken karşılaştığı toplumsal tepkileri anlamak açısından da oldukça önemlidir.

Eşraf siyaseti kavramı Albert Hourani'nin Osmanlı'nın özellikle Müslüman eyaletlerinde uyguladığı politikayı daha iyi anlamak için ortaya attığı bir kavramdır ve Weber'in patriarkal siyaset olarak adlandırdığı kavramla benzerlikler taşır.³²¹ Arap coğrafyasında reaya sınıfı ile merkezi devlet arasında aracılık görevi gören eşraf, elbette modern devletin doğrudan yönetim anlayışına bir meydan okuma anlamına geliyor ve bu araçların ortadan kaldırılması ise Tanzimat idarecilerinin reform konusundaki en öncelikli amaçlarından birini teşkil ediyordu. Eşraf ve eşrafa bağlı toplum kesimlerinin varlığı, aynı zamanda silahlı güçlere sahip olabilmeleri nedeniyle dahili pasifleştirme sürecine de aykırıydı. Ancak, Osmanlı Devleti Tanzimat döneminin özellikle başlarında eşraf siyaseti uygulamasına başvurmak zorunda kalmıştır. Çünkü, Arap bölgelerine gönderilen vali; genelde kısa bir süre görev yapıyor, bölgenin özelliklerini yeterince bilmiyor, yeterli bürokrat, düzenli polis ve askeri güçlere sahip olamıyor ve dolayısıyla da yönetimi sırasında bölge eşrafının yardımına çok büyük ihtiyaç hissediyordu.³²² Bunun yanında, reformları uygulayacak nitelikli memur azlığı ve bölgedeki yöneticilerin kötü yönetiminden kaynaklanan sorunlar da eşraf siyasetine ihtiyaç hissedilmesindeki diğer nedenlerdi.³²³

Tanzimat'ın aracı güçleri ortadan kaldırma projesine karşın, geleneksel çıkarlarını ve gücünü korumak isteyen eşraf, toplumsal bir güç olarak yüzyıllardır kendi toplumunu temsil etme, merkezi iktidar ile onlar adına pazarlığa girme ve merkezi iktidarı sınırlama gücüne sahipti.³²⁴ Hourani eşraf sınıfını tanımlarken merkezi devlet ile halk arasında aracılık eden, ulema, yerel askeri birliklerin liderleri

³²¹ Albert Hourani, 'Ottoman Reform and Politics of Notables', **The Modern Middle East: Reader**, ed. By. A. Hourani, P. S. Khoury, M. C. Wilson, Berkeley and Los Angeles, Univ. Of California Press, 1993, s.87.

³²² A:g.e., s. 102.

³²³ Davut Hut, Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği, **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Vol. 1, Ortadoğu Özel Sayısı, pp. 105-150, s.113.

³²⁴ Hourani, **Notables**, s. 87.

ve seküler sınıftan olan ayan ve ağaları bu başlığın altında değerlendirmiştir.³²⁵ Eşraf, genelde güçlü ailelerin yüzyıllar boyu süregelen soyluluk unvanları altında babadan oğula geçen şeyhlik ya da ağalık gibi toplumsal kurumlara dayanıyordu ve bu sayede elinde tuttuğu sosyal güç onu merkezi iktidar için önemli kılmaktaydı. Tanzimat dönemi boyunca merkezileşme politikaları eşraf ve merkezi devlet arasında mücadelelere ve kimi zamanlarda ise çatışmalara sebep olmuştur. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru bu çevresel güçlerin etkileri belli oranlarda kırılarak merkezin idaresine tabi kılınabilmiştir. Abdülhamit'in kendine özgü yönetimi sırasında ise Tanzimat'ın bu konudaki çabalarına aykırı şekilde, Sultan'ın önemli gördüğü eşrafın aracılığından yararlanma yoluna da gidilmiştir. Sonuç itibariyle, eşraf sınıfının Osmanlı'nın sonuna kadar özerk gücünün bir bölümünü koruması ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra imparatorluk toprakları üzerinde kurulan ulus devletlerin yeni elitlerinin bu eşraf sınıfı ailelere mensup olması, bu toplum kesimlerinin devlete karşı kendi hakimiyet alanlarında oldukça güçlü aktörler olduklarını gösterir.

Irak bölgesinde Müntafık ailesi tam da bu eşraf tanımına uyan bir bölgesel güçtü. 1860'lı yıllarda elektrikli telgrafın bu ailenin etkin olduğu Irak'ın Güney bölgelerine yayılması, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki reform ve merkezileşme çabalarının en önemli simgelerinden biriydi. Irak'ın Bağdat ve Güneyi bölgesinde Osmanlı Devleti, bir yandan Basra Körfezi'ne dökülen Fırat ve Dicle nehirlerinde deniz ulaşımını sağlama çabalarına girişirken bir yandan da Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a bağlanarak İngiltere'nin Osmanlı toprakları üzerinden Hindistan ile direkt iletişime geçmesini de sağlayacak olan hattın inşası ile uğraşıyordu.³²⁶ Bu bölgenin en büyük yerel gücü olan Müntafık kabilesi aslında bir kabileler konfederasyonu şeklinde örgütlenmişti. Birçok farklı ailenin bir araya gelmesiyle oluşmuş ve liderliğini Sünni Sadun ailesinin yaptığı bu kabileler birliği, Bağdat'ın Güney'indeki toprakların Fırat ile Dicle arasındaki büyük bir kısmını kontrolü altında tutuyor ve zaman zaman

³²⁵ A.g.e., s. 89-90.

³²⁶ Ebubekir Ceylan, **The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the 19th Century Middle East**, I. B. Taurus, London and New York, 2011, s. 188-190.

Basra'ya dahi etkisini uzatabiliyordu.³²⁷ 19. yüzyılın ortalarına kadar bu bölgelerde yönetimi valilere bırakan Osmanlı -valiler de güçlerinin yetmediği noktalarda idareyi yerel aracı güçlere bırakıyorlar ve onlarla iyi geçinmek suretiyle Osmanlı'nın o bölgedeki varlığını sürdürüyorlardı-, 1850'lerden itibaren doğrudan yönetim uygulamasına bu bölgelerde de geçmek için telgraf iletişimine büyük ihtiyaç duyuyordu. Telgraf sayesinde merkezi yönetim ile bölgesel yönetim arasındaki hızlı iletişim Müntafık kabilesiyle olan mücadelede büyük yararlar sağlıyordu. Nitekim, 19. yüzyılın ortalarında gücünün zirvesine ulaşan bu kabile konfederasyonu, 1854 ile 1861 yılları arasında merkezi yönetimin etkinliğini arttırması ve Müntafık kabilesinin kontrolündeki bazı topraklarda dolaysız yönetime geçmesiyle gücünü yitirmeye başladı.³²⁸

Müntafık kabilesinin lideri Şeyh El Mansur Osmanlı'nın Bağdat valisi Namık Paşa tarafından 1863 yılında Suk-el-Şuyuk kentinin kaymakamı ve dolayısıyla da Osmanlı'nın resmi bir görevlisi olarak atanmıştı. Şeyh El Mansur ise yalnızca bir Osmanlı kaymakamı seviyesine düşmesini, geleneksel haklarına ve bölgedeki etkinliklerine indirilmiş yeni bir darbe olarak algıladığından, kontrolündeki kabilelere de haber salarak isyan başlattı ve 25 Aralık 1863'te adamları ile birlikte Bağdat-Hillah arasındaki telgraf hattına saldırdı.³²⁹ Şeyh Mansur telgraf iletişiminin Osmanlı'nın reform politikasını uygulama aracı olduğunun ve yönetimi İstanbul'a bağlayarak kendi özerk alanını kısıtladığının farkında olduğundan Osmanlı Devleti'ne meydan okumak için telgraf hattına saldırmanın iyi bir fikir olduğunu düşünmüştü.³³⁰ Osmanlı Devleti'nin temsilcisi ve Tanzimat reformlarının sıkı bir destekçisi olan Namık Paşa, Şeyh Mansur'un telgraf hatlarına saldırmak suretiyle Osmanlı yönetimine meydan okumasına, tipik bir denge siyaseti taktığı olan yeni bir Şeyh atama yoluna başvurarak cevap vermişti. Müntafık kabilesinin kalıtsal yoldan sıradaki varisi olmayan Şeyh Fahd al-Ali'yi Müntafık kabilesinin yeni resmi lideri olarak atadı ve bu sayede Müntafık kabilesinin içindeki aileler iki Şeyh arasında bölünmüş oldu.³³¹ Bu politika

³²⁷ Shahvar, **Tribes and Telegraphs**, s. 91.

³²⁸ Gökhan Çetinsaya, **Ottoman Administration of Iraq: 1890-1908**, London and New York, Routledge: Taylor and Francis Group, 2006, s. 88.

³²⁹ Shahvar, A.g.e., s. 96.

³³⁰ A.g.e., s. 96.

³³¹ Shahvar, **Tribes and Telegraphs**, s. 99.

ile Osmanlı yönetimi, kabileler arasındaki çekişmeden istifade etmek suretiyle kendi otoritesini bölgede tahkim etmeyi amaçlıyordu.

Bağdat-Basra arasındaki telgraf hattı İngilizler için çok önemli olduğundan Irak'ta görevli İngiliz yetkililer ise hem kabileler ile iyi iletişim kurmak hem de Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini sürdürmek istediğinden bu çekişmede arabulucu rolü üstlenmek istediler. Şeyh Mansur'un adamları 1864 Nisan'ında, Bağdat'ın Güney'inde tekrar telgraf kablolarını keserek muhaberatı durdurdular.³³² Sonraki dönemde Osmanlı birliklerinden yardım alan Şeyh Fayd al-Ali'nin destekçileriyle birlikte Şeyh Mansur güçlerini bastırması ve bölgenin güvenliğini sağlamasından sonra, ancak 27 Ocak 1865 tarihinde Bağdat-Basra arası telgraf iletişimi tamamlanabilmiştir.³³³ Yine bu bölgede, Mithat Paşa'nın 1869-72 yıllarındaki Bağdat valiliği sırasında birçok imar projesinin hayata geçirilmesinin yanı sıra, Bağdat vilayeti geniş bir telgraf ağına da kavuşmuştu. Ancak bu dönemde de, Paşa'nın Bağdat'ta yayınlattığı Zewra gazetesinden anlaşıldığı üzere ayaklanan kimi Arap kabilelerin telgraf hatlarına saldırıları devam etmiştir.³³⁴ Bağdat-Basra arası bu çevre bölgede telgraf hatları üzerinden yaşanan iktidar mücadelesi, Migdal'in 'çoklu hakimiyet ve muhalefet alanları' adını verdiği iktidar alanına iyi bir örnektir. Osmanlı merkezi devleti, Namık Paşa, İngilizlerin Irak'ta görevlendirdiği temsilciler, Şeyh Mansur ve Fahd al-Ali gibi farklı aktörlerin kendi çıkarları ve amaçları için pazarlıklar, müzakereler, saldırılar ve silahlı çatışmalar gibi birçok taktiğe başvurarak girdiği bu iktidar mücadelesinden nihai surette Osmanlı merkezi yönetimi galip çıksa da, Müntafık kabilesi, bölgede merkezi devlet ile pazarlık gücüne sahip bir çıkar grubu olmaya ve halk ile devlet arasında aracı bir güç olarak varlığını sürdürmeye -eski gücünü büyük oranda yitirmesine rağmen- devam edebilmiştir. Bu bağlamda, merkezi denetim ve doğrudan yönetimin verimliliği arttıkça eşraf siyasetine ihtiyaç azalmış ve telgraf iletişiminin de katkısı sayesinde gelişen altyapısal iktidar, çevre bölgelerin

³³² A.g.e., s. 100.

³³³ A.g.e., s. 109.

³³⁴ Yaşar Yücel, 'Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Altyapı Yatırımları', **Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s. 182.

aracısız yönetilme imkanını da arttırmıştır. Ancak bu durum Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar eşrafın etkisinin tamamen ortadan kaldırılmasına da yetmemiştir.

Bu bağlamda, özerk yönetimlerine zarar geleceği ve merkezle doğrudan ilişki kurulmak zorunda kalınacağı gerekçeleriyle, Anadolu'da yaşayan kimi eşraf kesimleri de telgraf iletişimine karşı ilk dönemlerde tepkiler göstermişlerdir. Örneğin, Amasra ilinin 1864 vilayet nizamnamesi çerçevesinde kaza merkezine dönüştürülerek statüsünün düşürülmesi, Amasra eşrafının tepkisini çekmiştir.³³⁵ Bu nedenle, 1867 yılında inşa edilen telgraf direklerini sökmek, yol yapım çalışmalarını engellemek ve telgraf şubesinin inşaatını durdurmak gibi eylemlere başvurmuşlardır.³³⁶ Yeni düzenleme ile Amasra'nın Bolu'ya bağlanması, yerel eşrafın geleneksel mahalli gücünü zayıflatacağı ve kendi bölgelerinin merkez için önemini azaltacağı gibi gerekçelerle, bölge eşrafının bu idari tasarrufa karşı çıkmasına neden olmuştur.³³⁷ Ancak zamanla, Tanzimat'ın getirdiği yeni idare meclislerine ve kurumlarına üye olmak suretiyle modern iktidarın yeni imkanlarından nemalanmaya başlayan eşrafın tepkileri azalmıştır.³³⁸ Tanzimat'ın yeni idare meclislerine üye olmak eşraf kesimlerinin güçlerini başka bir çatı altında sürdürmelerine imkan tanımıştır.

Öte taraftan, eşkıyalık yaparak geçimlerini sürdüren topluluklar da modernleşme hamlelerine tepki göstermişlerdir. Modern devletin güvenliği sağlama, şiddet tekelini tamamıyla eline geçirme ve dahili pasifleştirme sürecini tamamlama hedeflerine taban tabana zıt olan eşkıyalık kurumu, kimi çevre bölgelerde 19. yüzyılda bile halen varlığını sürdürmekteydi. 1864 yılında Diyarbakır'ı Halep'e, Halep'i de Mısır sınırındaki Arış'e bağlayan hat tamamlanmış bu sayede bölgenin iki önemli ve büyük ticaret şehri olan Beyrut ve Halep arasında iletişim imkanı sağlanmıştı. Ancak, Lazkiye'de yaşayan Nusayri eşkıyalar telgraf hatlarına saldırılar düzenlemiş ve haberleşmenin kesintiye uğramasına neden olmuşlardır.³³⁹ Bu tip saldırılara karşı Osmanlı Devleti, bedevi aşiretler ile anlaşma yoluna gitmek ve onlara belirli miktar para ödemek yoluyla telgraf hattının güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Bedevi

³³⁵ Necdet Sakaoğlu, **Çeşm-i Cihan Amasra**, İstanbul, Latin Matbaası, 1966, s. 178.

³³⁶ Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare**, s. 430.

³³⁷ Başaran, **İletişim ve Emperyalizm**, s. 79.

³³⁸ Ortaylı, A.g.e., s. 430.

³³⁹ Akbulut, **Suriye'ye İlk Telgraf Hatları**, s. 9.

aşiretlere, yarattıkları güvenlik sorunu nedeniyle ceza verilemeyerek para ödenmesi, modern devletin aracı güçleri silahlarından arındırması ve dahili pasifleştirmeyi gerçekleştirmesi amaçlarıyla örtüşmez. Osmanlı Devleti uzak çevre bölgelerdeki toplumsal güçlere yeterince nüfuz edecek ölçüde bir altyapısal kapasiteye sahip olamadığından bu yöntemlere başvurmak durumunda kalmıştır. Bu duruma diğer bir örnek, Suriye’den Medine’ye uzanacak hat boyunca varlıklarını sürdüren 13 şeyhe ayda 1200’er kuruş ödenerek, daha az güçlü kimi kabile üyelerine ise 300 ila 500 lira arası bir maaş bağlanarak kabilelerin hatlara saldırılarının engellenmeye çalışılmasıdır.³⁴⁰ Çevre bölgelerde özellikle de Arabistan’ın çöl bölgelerinde hatların geçtiği bölgenin tamamının güvenliğini kendi silahlı güçleri ile sağlamak, Tanzimat Dönemi Osmanlısı gibi mali sorunlarla ve yetişmiş eleman eksikliğiyle boğuşan bir devlet için oldukça zor ve masraflı bir işti.

İsyanlar sırasında da isyancılar tarafından öncelikli hedefler arasında telgraf tellerinin olması şaşırtıcı değildir. İsyan bölgesi ile İstanbul arasındaki haberleşmeyi kesmek ve merkezden ya da yakın merkezlerden bölgeye hızlıca asker sevk edilmesini engellemek isyancıların başarılı olabilmesi için hayati önemdeydi. Bu nedenle isyancılar, isyanın hemen başında telgraf bürolarına ve telgraf hatlarına saldırarak, merkezin ivedilikle gönderebileceği yardımdan yoksun kalan bölgesel yönetimle baş başa kalabiliyorlardı. Bu tip durumlarda iletişimin kesilmesini engellemek isteyen Osmanlı Devleti, 1857 yılında yeni bir ceza düzenlemesi yapmış ve telgraf nizamnamesine bu düzenlemeyi ekleyerek vilayet merkezlerine bildirilmiştir.³⁴¹ Bu ceza düzenlemesi 1858 Ceza Kanunname-i Humayunu’nun Birinci Babı’nın 12. Faslında 135. Madde olarak geçmektedir ve ‘her kim olur ise olsun telgraf tellerini veyahut porselen ve direklerini keser ve tahrip misüllü halat ile tatil-i muharebeye sebep olur ise’ ifadesiyle tanımladığı bu cezayı işleyenler hakkında 2 aydan 3 yıla kadar hapis cezası ve 5 mecdiyeden 50 mecdiyeye kadar para cezası öngörür.³⁴²

³⁴⁰ Rogan, **Instant Communication**, s. 118.

³⁴¹ Çakılıcı, **Rumeli Telgraf Hatları**, s. 140-141.

³⁴² Ahmet Gökçen, ‘Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri’, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, s. 202.

Ancak, bu tür ceza kanunları bireysel bazı durumlar için uygulanabilmişse de³⁴³ isyanlar sırasında pek caydırıcı etkide bulunmamış ve Tanzimat dönemi için özellikle Balkanlar'da yaşanan isyanlar sırasında hatlar çoğu kez saldırıya uğramıştır. Örneğin, Nisan 1876'da Filibe'de meydana gelen ve daha sonra Sofya'ya kadar yayılan isyan sırasında Bulgar köylüleri telgraf hatlarını kesmişlerdir.³⁴⁴ Yine bu bağlamda oldukça hareketli bir bölge olan ve Bab-ı Ali'yi çok uğraştıran Karadağ bölgesinde isyancılar, 93 Rus harbi boyunca sıklıkla telgraf hatlarını kesmiş, buna karşılık olarak Posta ve Telgraf Nezareti de hatların güvenliğini sağlamak için altı tabur askeri bölgedeki hatlar boyunca görevlendirerek önlem almaya çalışmıştır.³⁴⁵ İsyancılar, telgraf iletişiminin merkezi devlete kazandıracağı hızlı reaksiyon gösterme imkanının oldukça farkında olduklarından telgraf tellerini kesmek suretiyle merkezi devlete karşı mücadelelerinde stratejik bir avantaj sağlamış oluyorlardı.

Modernleşme hamlelerine birçok sebeple farklı toplumsal muhalefet güçleri tarafından karşı çıkmıştır. Telgraf gibi merkezi devletin idari reformlarının simgesi ve aracı olarak algılanan bir teknolojik yenilik de bu durumdan nasibini almıştır. Toplumsal muhalefet hamleleri bizzat telgrafın kendisine yönelik olmasa da, telgraf iletişiminin idari merkezileşmenin bir aracı olduğunun bilincinde olan toplumsal muhalefet güçlerinin, özellikle kriz durumlarında ilk hedeflerinden biri olarak ön plana çıkmıştır. Arap coğrafyasında yarı göçebe ve özerk yaşamaya alışmış kabileler, geleneksel çıkarları ve bölgelerindeki otoritelerinin zayıflayacağı gerekçesiyle hatlara saldırırken, Amasra örneğinde olduğu gibi bazı eşraf da, yeni idari düzenlemelerin bölgelerinin önemini azaltacağı korkusuyla telgraf direklerini sökmüşlerdir. Balkanlardaki isyan dönemlerinde ise, isyancıların merkez ile isyan bölgesi arasındaki ilişkiyi keserek, merkezden gelecek haber ve destek kuvvetlerini engelleme çabaları telgraf iletişimini engellemelerine yol açmıştır.

³⁴³ Hatların kasten kesilmesine bireysel bir örnek olarak, 5 Eylül 1857 tarihinde Hasköy Harmanlı mevkiinde sarhoş olduğu için telgraf hattını kesen ve bu nedenle hem hapis hem de 5 mecdiye altını para cezasına çarptırılan Hafız Feyzi adlı kişinin durumu, iletişimin kesilmesine karşı yönetimin ne kadar sert tedbirlere başvurduğunu gösterir. Bu konuda verilen kararda Ceride-i Havadis gazetesinde Hafız Feyzi olayının halka duyurulmasının da istenmesi telgraf tellerinin kesilmesini engellemek için başka bir önlemdir. BOA İ.MVL 377/16555-2 - BOA İ.MVL 377/16555-5.

³⁴⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Dönemi (1861-1876)**, Cilt: VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, 2003, s. 98.

³⁴⁵ Çakılcı, **Rumeli Telgraf Hatları**, 142.

Tüm bu saldırılar toplumsal muhalefet güçlerinin talep ettikleri hususlar konusunda merkezle müzakere ve pazarlık yapma imkanlarını da arttırmıştır. Bu sayede bazı iltimasları Bab-ı Ali'den koparabilmişlerdir. Ama en nihayetinde uzun vadede merkezi devlet, modernleşme hamlelerini aracı çevre güçlerin aleyhine olacak şekilde hayata geçirmeye devam etmiştir. Tanzimat döneminin sonunda dahi Osmanlı merkezi devleti, eşraf siyasetini sürdürmek ve yerel güçleri merkeze tabi kılmak için kimi tavizler vermek gibi yollara başvurmak zorunda kalabiliyordu ki bu durum Abdülhamit dönemi için de devam edecektir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti merkezi otoriteyi istenilen oranda etkin bir şekilde, telgraf gibi bir teknolojinin yardımlarına rağmen, çevre bölgelerdeki bütün toplumsal gruplara yayacak ve eşit şekilde uygulayacak şekilde gerçekleştirememiştir. Tanzimat reformlarının devam ettiği ve meyvelerini görünür şekilde vermeye başladığı Abdülhamit döneminde ise bu amaca daha da yaklaşılabilecek ve telgraf iletişimi idari merkezileşme için daha hayati roller üstlenecektir. Ancak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar çevre güçlerin tamamen ortadan kaldırılabilmesi mümkün olamamıştır.

3.4. Tanzimat Dönemi'nde Telgraf Hatları Genel Değerlendirmesi

Tanzimat'ın idari anlamda merkezileşme ve doğrudan yönetime geçiş amaçlarıyla el ele yürüyen telgraf hatlarının yayılması, Tanzimat döneminin sonu ve Abdülhamit döneminin başlangıcı itibariyle tüm unsurlarıyla ortaya çıkmış ve büyük bir bürokratik ağıta dönüşmüş durumdaydı. Telgraf iletişiminin gelişimi, Tanzimat'ın etkin bir yönetimi merkezden çevreye yayma ve modern bürokrasiyi tesis etme amaçları ile büyük bir uyumluluk göstermiştir. Telgraf idaresi ilk dönemde telgrafhanede şakirt yetiştirme usulüyle, sonradan ise 1861 yılında açılan Fünun-ı Telgrafiye Mektebi³⁴⁶ ve bazı okulların müfredatına telgrafçılık dersi konulması sayesinde kendi telgrafçılarını ve bürokratlarını yetiştirmiştir. 1871 yılında Posta ve Telgraf Nezaretinin birleştirilmesinden sonra 1872 yılında Fünun-ı Telgrafiye Mektebi'nin adı Posta ve Telgraf Mektebi olarak değiştirilmiş ve bu yeni mekteple birlikte müstakbel memurların muhabere yapmayı öğrenmesinin yanı sıra memurluğun gerektirdiği muhasebe ve idari bilimler gibi diğer alanlarda da

³⁴⁶ Bahri Ata, *The Transfer of Telegraph*, s. 116.

bilgilerinin arttırılması hedeflenmiştir.³⁴⁷ Bu bağlamda, telgraf idaresi kendine ait bir uzmanlaşma modeli içerisinde bürokratlarını yetiştirmek suretiyle Osmanlı Devleti'nde modern bürokrasinin oluşturulması ve geliştirilmesi anlamında da idari reform hamlesine katkıda bulunmuştur.

Öte yandan, merkezden gönderilen valilerin denetimi ve bu valiler aracılığıyla Tanzimat Fermanı'nın en önemli konularından biri olan etkin yönetimin taşralara yayılması hususunda ise alternatifi olmayan bir idari lojistik araç haline dönüşmüştür. Merkezden verilen emirlerin taşralarda hızlı bir şekilde hayata geçirilmesi ve yeni düzenin yerleştirilmesi hususunda bu bölgelerin denetlenmesinde büyük rol oynamıştır. Denetimin yanı sıra modernleşmenin diğer bir aracı olan standartlaşma ve idarede eşgüdüm sağlanması hususunda da önemli roller üstlenmiştir. Aynı zamanda, merkezi yönetim ile toplumsal kesimler arasında bir köprü görevini de icra etmiş ve toplumsal kesimlerin idare ile olan sorunlarının merkeze daha hızlı bildirilmesini sağlamıştır. Kimi zamanlarda toplumsal güçlerin çıkarları aleyhine gördüğü bu teknolojik araç saldırılara da uğramış ve geleneksel konumlarını kaybedeceği korkusuna kapılan kesimlerin muhalefetinden nasibini almıştır. Hatların yayılması belli önceliklere göre gerçekleştirilmiştir. Telgraf ağının, 1864 vilayet nizamnamesinin idari merkezlerini içine alması, Bosna ve Lübnan gibi isyan tehlikesi olan bölgeleri kapsaması, Basra'ya ve oradan da Fao aracılığıyla Hindistan'a ulaşan hat gibi jeopolitik önemi olan bölgelerden geçmesi ve Kıbrıs gibi elden çıkma tehlikesi olan bölgelere ulaşması, Bab-ı Ali'nin telgraf politikasının önceliklerini de özetler niteliktedir. Tüm bu önceliklerin ortak noktası ise idari sebeplerle şekillenmiş olmalarıdır.

Bu noktada, Osmanlı Devleti'nin telgraf iletişimini yaygınlaştırması süreciyle büyük benzerlikler taşıyan Habsburg İmparatorluğu'nun telgraf ağını yayma projesi arasındaki benzerliklere değinmek telgraf iletişiminin idari önemini anlamak açısından yerinde olacaktır. Habsburg İmparatorluğu da aynen Osmanlı Devleti gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde farklı özelliklere sahip idari bölgelerin ve etnik kökenleri farklı toplumsal grupların bir arada yaşadığı bir imparatorluktu. Davison'un belirttiği

³⁴⁷ Bahri Ata, 'Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Telgrafçılar Nasıl Yetiştirildi', **Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan**, ed. Cemil Öztürk ve İlhami Fındıkçı, Ankara, Pegem, 2011, pp. 283-304, s. 288.

üzere; merkezileşme, başarıyla işleyen idari bir ağıta sahip olma ve toprak birliğini sağlama gibi başlıklar için bu iki imparatorluğun idari modernleşme süreçleri birbirleriyle benzer özellikler taşıyordu.³⁴⁸ Osmanlı Devleti Balkanlar'da Bosna, Arap coğrafyasında ise Basra ve Güney Suriye gibi daha özerk toplumsal koşullarda yaşayan uç çevre bölgeleri merkeze bağlamak amacıyla kendi idaresinde bir telgraf ağını yaygınlaştırırken aynı idari amaçlarla Habsburglar da; Kırım Savaşı sırasında, Viyana'ya uzak, Temeşvar, Timişora, Lvov ve Cernowitz gibi Transilvanya bölgesi şehirlerini merkeze bağlamak amacıyla hızlı bir telgraf hatları inşası projesine girişmiştir.³⁴⁹ Transilvanya bölgesinin merkeze uzaklığı yanında, Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerinde olduğu gibi tren yollarından yoksun olması, telgraf iletişimi ile o bölgeye ulaşılmasının önemini arttırıyordu. Habsburglar da Osmanlı gibi telgraf ağının yayılmasında ekonomik sebepleri ikinci plana atmış ve idarenin merkezileşmesini temel almıştır. Dolayısıyla, benzer yönetsel amaçlarla iki imparatorluk da devletin idari işlerini öncelikle yerine getirecek kendi telgraf idaresini kurmuş ve gelecek tepkilere engel olmak için telgraf hatlarına zarar verilmesi hususunda sert ceza kanunları hazırlamışlardır. Çok uluslu olması nedeniyle milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerle yüz yüze gelen bu iki imparatorluk, dış ve iç tehditlere karşı topraklarının parçalanmasını engellemek ve bütünleşik bir idari mekanizmayı geniş imparatorluk coğrafyasına yaymak amacıyla, 1850'lerin ikinci yarısından sonra hızlı bir şekilde yaygın bir telgraf ağını kurmayı başarmışlardır.

Telgraf bürokrasisi; ağların yaygınlaşması, memur ihtiyacının artması, malzeme ve teknik eleman konularında dışa bağımlılığın azaltılması gibi faktörlerin etkisiyle Tanzimat dönemi boyunca gelişmeye ve büyümeye devam etmiştir. İlk hat olan İstanbul-Edirne-Şumnu arasındaki hattın ihalesi için verilen teklifleri değerlendirmek üzere kurulan telgraf komisyonu, Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda çalışan Billurizade Mehmet Bey'in Telgraf müdürü olarak bu komisyonun başına atanmasıyla bir müdüriyet hüviyeti kazanmıştır.³⁵⁰ Telgraf ağının gelişmesiyle birlikte

³⁴⁸ Davison, **Reform**, s. 4.

³⁴⁹ Iosif Marin Balog, 'The Economic Policy of the Habsburgs in Transilvania in mid 19th century: Significance and Effects of the Introduction of Telegraph', **Anuarul Institutului de Istorie**, Vol. 52, LII 2013, pp. 369-379, s. 372.

³⁵⁰ Tanju Demir, **PTT Teşkilatı**, s. 53-54.

1868 yılında Fevzi Bey müdür olarak tayin edilmiş ve telgraf müdürlüğü, umumi müdürlüğe dönüştürülmüştür.³⁵¹ Bab-ı Ali Tercüme odası, gelişen ve büyüyen Osmanlı bürokrasisinin her alanda eleman eksikliğini karşıladığı bir kurumdur. Telgraf idaresi de Fransızca bilen idareci ihtiyacını ilk dönemlerde bu kurumdan karşılamıştır.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren telgraf ağının kontrolünü tamamen kendi elinde bulundurma konusunda son derece titiz davranmıştır. Bab-ı Ali, ilk dönemlerde Fransızca başlayan, İtalyan ve Fransız teknik uzmanların desteğiyle sürdürülen telgraf iletişimini zamanla millileştirme çabasına girişmiştir. Bu bağlamda, Mustafa Efendi'nin çabalarıyla ilk dönemde Fransızca yapılan iletişim Osmanlıcaya uyarlanmış ve 1856'dan itibaren Türkçe telgraf iletişimi yaygınlaşmıştır.³⁵² Yabancı uzmanların maaşlarının yüksek olması ve kurumun millileştirilmesi amacıyla, 1871 yılında Nedim Paşa'nın sadareti sırasında maliyenin durumunu düzeltmek için yapılan düzenlemeler sırasında yabancı uzmanların kontratlarına son verilmiş, öte taraftan tasarruf sağlanması için Posta ve Telgraf nezareti de birleştirilmiştir.³⁵³ Bu birleşme sayesinde; memur sayısı, kullanılan alet edevat, yakıt, eşya ve bina masraflarından tasarruf sağlandığı gibi, telgraf idaresinde birçok görevlerde bulunmuş Mehmet Ali Bey'in belirttiği üzere, para göndermek isteyen insanların önce postaneye sonra da bu işlemi bildirmek üzere telgrafhaneye gitmesi gereğinin ortadan kalkması gibi pratik kolaylıklar da sağlanmış oluyor ve telgraf hatlarının geçtiği bölgelerdeki postane binaları aynı zamanda telgrafhane olarak çalışmaya başlıyordu.³⁵⁴

1871'de gerçekleşen bu birleşmeyle oluşan yeni idari yapı Dahiliye Nezaretine bağlanmıştır³⁵⁵ ki bu bürokratik tasarruf da telgraf iletişiminin öncelikle dahili işlerde kullanılması tercih edilen idari bir araç olduğunu gösterir. 1872 senesinde ise Telgraf Fen Kalemi müdürünün teklifi üzerine nazır Esat Efendi, mors makinesindeki harflerin terkiibini sadeleştirerek yüzde yirmi oranında muhaberat hızının artmasını ve

³⁵¹ Şekip Eskin, **Türk Posta Tarihi**, Ankara, Ulusal Matbaa, 1942, s. 56.

³⁵² Nesimi Yazıcı, **Osmanlı Telgrafında Dil Konusu**, s. 755-757.

³⁵³ Bahri Ata, **Talihsiz Osmanlı Kuşları**, s. 6.

³⁵⁴ Mehmet Ali, 'Posta Mebahisi, Osmanlı Postaları Tarihinden Posta ve Telgraf İdarelerinin Tevhidi', **Posta ve Telgraf Mecmuası**, Sayı: 161, s. 1866.

³⁵⁵ Nesimi Yazıcı, 'Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu', **150. Yılında Tanzimat**, der. Hakkı Dursun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992 s. 189.

memurların hem Türkçe hem de Fransızca telgraf göndermelerinin kolaylaşmasını sağlamıştır.³⁵⁶ Yabancı uzmanların gönderilmesinden sonra zaten yaşanmakta olan teknik sıkıntılar artmış³⁵⁷ ancak daha fazla sayıda Osmanlı telgrafçısının yetiştirilmesiyle bu sıkıntılar yavaş yavaş giderilmeye başlanmıştır. Tüm bu gelişmeler ile Posta ve Telgraf Nezareti millileştirme konusunda büyük aşama kaydetmiştir. Yabancı uzmanların kontratlarına son verilip memleketlerine gönderilmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısına dahil olmuş ve bir Osmanlı memuruna dönüşmüş Fransız bir mühendis olan Telgraf İdaresi Fen İşleri Müdürü Emil Locain Efendi gibi bürokratlar ise Osmanlı Telgraf idaresinde uzun yıllar boyu görevlerine devam etmişlerdir.³⁵⁸ Birleştirilen Posta ve Telgraf nezaretinin teşkilat yapısında, birleşmeden sonra çıkan aksaklıkları gidermek amacıyla 1876 yılında nezaret memurlarının görev ve yetkilerinin detaylı bir şekilde belirtildiği yeni bir kanun yapılmıştır.³⁵⁹ Dolayısıyla, posta ve telgraf idarelerinin birleşmesi hem idari hem de hukuki anlamda tamamlanmıştır.

İlk telgrafhane binası 1855 yılında Bab-ı Ali'ye oldukça yakın, Alay köşkü ile Soğukluçeşme kapısı arasında, Saray'ın sur duvarına bitişik bir şekilde, İtalyan mimar Fosatti tarafından inşa edilmiştir.³⁶⁰ Telgraf idaresinin büyümesi ve Posta nezareti ile birleşmesinden sonra bu binaya katlar eklenmiş, yeni katların da ihtiyacı karşılamaması nedeniyle Alay Köşkü de telgrafhanenin hizmetine verilmiştir.³⁶¹ Bu ilk telgrafhane merkezinin saray duvarının bitişğine inşa edilmesi, tellerin şehir içinden değil sur duvarların üzerinden geçirilerek güvenliklerinin artırılması düşüncesinden ileri gelmiştir. Ancak maalesef, bu ilk binadan hiçbir kalıntı günümüze ulaşamamıştır.

Teknik malzeme tedarikinde Avrupa'ya bağımlılığın azaltılması ve tasarruf sağlanabilmesi için önceleri yalnızca bozulan telgraf makinelerinin tamiri ile uğraşan

³⁵⁶ Emile Locain, 'Elektriğin Memleketimizde Tatbikatı', **Tercüman'ı Hakikat ve Müsavver Servet-i Fünun Fevkalade Nüsha**, İstanbul, Kırkanbar Matbaaları, 1313 (1895), pp. 38-41, s. 39.

³⁵⁷ Ata, **Talihsiz Osmanlı Kuşları**, s.6.

³⁵⁸ Tanju Demir, 'Osmanlı Haberleşme Kurumunda Yabancı Uzmanlar ve Emil Locaine Efendi', **Kebikeç**, Sayı: 19, 2005, pp. 35-53.

³⁵⁹ Nesimi Yazıcı, **Tanzimat'ta Haberleşme**, s. 340.

³⁶⁰ Semavi Eyice, 'İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Amire'nin Projesi (1855)', **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1984, pp. 61-73, s. 63.

³⁶¹ A.g.e., s. 63.

bir atölye hüviyetinde olan, ancak zamanla telgraf makinesi üretecek teknik kapasiteye sahip bir fabrika haline dönüşen Osmanlı Telgraf Fabrikası 1869 tarihinde kurulmuş ve 1869 senesi sonuna gelmeden ilk 100 makinesini üretmiştir.³⁶² Telgraf hatlarının güvenliğinin sağlanabilmesi için de teknik elemanların yanı sıra hatlar boyunca görev yapacak süvari ve piyade çavuşları atanmış, bekçi kulübeleri yapılmış ve tüm bunları denetleyecek müfettişler görevlendirilmiştir.³⁶³ Dolayısıyla, çok çeşitli ihtiyaçları olan telgraf iletişimi, bu ihtiyaçların bir sonucu olarak büyük bir bürokratik mekanizmayı da gerekli kılmıştır. Osmanlı Devleti demiryolları ve limanların yapılması, madenlerin çıkarılması gibi daha büyük sermaye gerektiren altyapı yatırımları için Batı sermayesine ihtiyaç duysa da; telgraf, karayolları ve posta taşımacılığı gibi daha az sermaye gerektiren altyapı yatırımları konusunda Batı sermayesini kesinlikle kabul etmemiş, kendi gücü ölçüsünde bu yatırımlara girişmiştir.³⁶⁴ Dolayısıyla telgraf iletişimi, Tanzimat yöneticilerinin dış müdahaleyi engellemek ve iç işlerinde tamamen serbest olmak amaçlarına uygun bir şekilde gelişen bir idari altyapısal aygıttır. II. Abdülhamit devrine gelindiğinde, kendi içinde özelleşmiş, teknik kapasitesini arttırmış, millileştirme konusunda büyük adımlar atmış, ayrıntılı bir idari mevzuata ve yetişmiş kadrolara sahip bir telgraf idaresi, kimi sıkıntıların devam etmesine rağmen, oldukça kurumsallaşmış bir modern idari aygıt olarak göze çarpmaktaydı.

Telgrafın öncelikle idari işlevleri olan bir araç olarak görüldüğü, ticari ve özel alanda kullanımının ikinci planda kaldığı ve devletin telgraf kullanımını sıkı bir şekilde kendi tekelinde tuttuğu vurgulanmıştı. Bu bağlamda, örneğin Kırım Savaşı sırasında telgrafın Osmanlıya getirilmesiyle ilgili verilen teklifte maddelerden birinin ilk hatların Saray'dan Bab-ı Ali ve Bab-ı Seraskeri'ye çekilmesinin olması, idari işlerin telgraf iletişimindeki önceliğini göstermektedir.³⁶⁵ Tanzimat döneminde telgraf iletişiminin idari önceliklerini belki de en iyi açıklayan örnek ise Ağustos 1866'da Meclis'i Vala'da alınan bir karar ile gizli ve önemli içerikli telgrafların daha iyi korunması amacıyla; küçük merkezlerin, bağlı bulunduğu vilayet merkezine, vilayet

³⁶² Nesimi Yazıcı, 'Osmanlı Telgraf Fabrikası', *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1983, s. 77.

³⁶³ A.g.e., s. 71.

³⁶⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, 18. Baskı, s. 117.

³⁶⁵ Mustafa Kaçar, Osmanlı Telgraf İşletmesi, *Çağın Yakalayan Osmanlı*, der. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1995, s. 52.

merkezlerinin ise direk İstanbul'a, iletişimin yapıldığı telden farklı olarak müstakil bir tel ile bağlanmasıdır.³⁶⁶ Bu sayede, resmi yazışmalara mahsus bir iletişim hattına sahip olan devlet, idari amaçlı haberleşmeyi, hatların meşguliyetinden azade bir şekilde kesintisiz olarak sağlama imkanına kavuşmuştur. Ana telgraf şubelerine bağımsız bir tel daha çekilmesi devlete oldukça pahalıya mal olmasına rağmen, telgrafın kar edilmek amacıyla değil idari anlamda merkezileşme çabasına hizmet etmesi öngörüldüğünden, Avrupa'dan ithal edilen 33165 Frank tutarındaki malzemeye bu proje gerçekleştirilmiştir.³⁶⁷ Özel telgraflardan ve dış devletlerin yazışmalarından ücret alınmasına rağmen, telgraf ağının inşasının maliyeti ve uzatılan yeni hatların masrafları nedeniyle Osmanlı Devleti, Tanzimat döneminin sonuna kadar olan dönemde, maddi anlamda telgraftan çok kar elde edememiştir.³⁶⁸ Bu da göstermektedir ki Tanzimat idarecileri telgraf iletişimini, Amerika'da olduğu gibi kapitalist bir ticari girişim olarak değil, modern altyapısal iktidarın güçlendirilmesi için gerekli bir lojistik teknoloji olarak değerlendirmişlerdir.

Bu durumun diğer bir kanıtı, kimi kriz durumlarında idari bir önlem olarak tüm dünya ile yapılan özel telgraf iletişiminin dahi durdurulabilmiş olmasıdır. 1876 Mayıs'ında Abdülaziz ve Nedim Paşa yönetimine karşı muhalefet güçlenmiş, Karadağ ile Osmanlı Devleti Savaş durumuna gelmiş ve Bulgaristan'da isyanlar baş göstermişti. İşte Abdülaziz ve Nedim Paşa idaresi için böylesine tehlikeli bir atmosferde, İstanbul'daki gayri Müslimlerin de kışkırtılmasından korkulması nedeniyle telgrafla yapılan tüm özel yazışmalar yasaklanmıştı.³⁶⁹ Bu tip kriz durumları, devletin neden telgrafın özel alanda kullanılması konusunda hassas olduğunu ve telgraf iletişimini kendi kontrolünde tuttuğunu göstermektedir.

Ali Akyıldız'ın vurguladığı üzere Tanzimat yöneticilerinin karşılaştığı en büyük üç sorun; kaliteli eleman eksikliği, zamanın kısıtlı olması ve sermayenin yetersizliği sorunlarıdır. Telgraf ağının yayılması ve telgraf iletişiminin kendine ait bir bürokrasisinin oluşması sürecinde de devletin diğer bürokratik yapılarında olduğu gibi

³⁶⁶ Kaçar, **Osmanlı Telgraf İşletmesi**, s. 113-114.

³⁶⁷ Kaçar, **Osmanlı Telgraf İşletmesi**, s. 114.

³⁶⁸ A.g.e., s. 116.

³⁶⁹ Davison, **Reform**, s. 338.

bu üç sorunun hepsiyle değişik şekillerde karşılaşmıştır. Telgrafçı yetiştirilmesi, telgraf fabrikası kurulması ve ağların inşasına azami özen gösterilerek bu konuya idari öncelik tanınması gibi önlemlerle bu sorunlar aşılmaya çalışılmıştır. Dönemin koşulları içerisinde ve eldeki imkanların elverdiği ölçüde tüm bu sorunların büyük oranda üstesinden gelindiğini ve istikrarlı bir iletişim ağının imparatorluk topraklarına yayıldığını iddia etmek mümkündür. 1878 yılına gelindiğinde Osmanlı telgraf ağının toplam uzunluğu 17 bin mili geçmiş ve tüm dünyada 8. en geniş ağ durumuna gelmişti.³⁷⁰ Telgraf ağı Tanzimat'ın ve Sultanın hakimiyetinin bir sembolü haline dönüşmüş, iktidarın İstanbul'dan yayılan kolları olarak algılanmaya başlamıştı. Aynı zamanda, Tanzimat idarecilerinin dış politikadaki öncelikli amacı olan dış baskılardan kurtulmak için reformları hızlı bir şekilde hayata geçirmesine de haberleşmeyi hızlandırmak ve merkez çevre bağlarını kuvvetlendirmek suretiyle hizmet ediyordu.

Tanzimat sonu itibarıyla böylesine büyüyen önemli merkezleri içine alacak şekilde yayılan telgraf ağı ve bu ağı idare eden bürokrasinin kurumsallaşmasının bir göstergesi olarak telgraf mektebi ser muallimi Ahmed Refet tarafından yazılan 1876 tarihli İlaveli Telgraf Risalesi adlı kitapçıya göz atmak faydalı olacaktır. Ahmed Refet bu risalenin ön sözünde buna benzer ama daha kısa bir risaleyi önceden de hazırladığını, Posta ve Telgraf Nezareti yöneticileri tarafından oldukça beğenilen bu ilk kısa versiyondan sonra daha geniş bir risale yazmaya karar verdiğini ve bu konuda teşvik gördüğünü belirtmiştir.³⁷¹ Zaman içerisinde büyüyen telgraf ağı ve telgraf memuru sayısı, teknik bilgilerin ve bozulan ya da kesilen ağların tamiri konusunda daha detaylı bilgilerin derlenerek personel için bir kitapçık halinde sunulmasını gerektirmiştir. Bu risalede telgraf makineleri, piller, kablolar, bozulan makineler, manyetizma ve elektrik gibi teknik konular detaylı bir şekilde ele alınmış ve telgraf idaresinde görevli memurlar ve mühendisler için bir tür kullanım kılavuzu halinde basılmıştır. Bu teknik detayların yanı sıra telgrafın optik telgraftan başlayarak tarihi, Mors alfabesi ve haberleşmenin esaslarına dair bilgiler de sunulmuştur.³⁷² Dolayısıyla, telgraf mektebinde baş öğretmen olarak görev yapan Ahmet Refet'in hazırladığı bu

³⁷⁰ Bektaş, *Sultan's Messenger*, s. 669.

³⁷¹ Telgraf Mektebi Ser Muallimi Ahmed Refet, *İlaveli Telgraf Risalesi*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, Irgat Pazarı, Dersaadet, 1292(H).

³⁷² A.g.e., s.2-72.

kapsamlı metin telgraf haberleşmesi konusunda Osmanlı bürokrasisinin geldiği seviyeyi ve zaman içinde artan kurumsallaşmayı göstermektedir.

Telgraf haberleşmesinin idari anlamda ön plana çıkan özelliklerinden dolayı telgraf ağı kimi zamanlar, geleneksel pozisyonlarını ve özerkliklerini korumak isteyen paşalar, din adamları, ağalar ve şeyhler gibi imtiyazlı toplumsal grupların tepkisini çekmiş; isyan bölgelerinde isyancıların saldırılarına maruz kalmış ve merkezden uzak Arap bölgelerinde bedevi aşiretlerin gazabına uğramıştır. Telgraf iletişiminin Tanzimat'ın idari reformlarının uygulayıcı araçlarından biri olması, bu reformlardan hoşlanmayanların muhalif bakışını anlaşılır kılmaktadır. Ancak, telgrafa bakış elbette her zaman olumsuz olmamıştır. Toplum-devlet ilişkilerinin eskisine göre yoğunlaştığı ve daha karmaşık hale geldiği Tanzimat döneminde toplumsal gruplar, telgraf iletişiminden -diğer altyapı projeleri ve reformlar da olduğu gibi- hem kendi çıkarları için faydalanmış hem de yeri geldiğinde hatların güvenliğini tehdit etmek suretiyle merkezi yönetim ile pazarlıklara girişebilmiştir. Ticaretin yaygın olduğu, dolayısıyla yeni bir orta sınıfın oluşmaya başladığı bölgelerde halk telgraf ağının yaygınlaşmasını kendi çıkarlarıyla uyumlu gördüğünden, telgraf ağının yayılması hususunda devlete gönüllü desteğini esirgememiştir.³⁷³ Nitekim, Osmanlı idari modernleşmesi sürecinde çevre bölgelerdeki çıkar grupları ile merkezi devlet arasındaki ilişkiler, devletin baskısının nihai olarak her zaman işe yaramadığı, yerel güçlerin pazarlık gücüne ve çıkarlarını koruma kapasitelerine de bağlı olarak değişen çok yönlü ilişkilerdir.³⁷⁴ Bir taraftan çevre bölgelerde merkezileşme hamlelerinden rahatsız olan toplumsal güçlerin telgraf iletişimine muhalefeti, öte taraftan ise kapitalist ilişkiler içerisinde bulunan toplumsal kesimlerin telgrafa desteği, merkez çevre ilişkilerinin bu çok yönlü ve çok aktörlü yapısını ortaya koyar.

Son tahlilde, telgraf teknolojisinin sağladığı iletişim hızı sayesinde Osmanlı Devleti Tanzimat döneminin sonu itibariyle, çevre bölgelere nüfuz etme ve emirlerini o bölgelere hızlı şekilde ulaştırarak acil durumlara müdahale kapasitesini arttırmıştır.

³⁷³ Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 2013, s. 298.

³⁷⁴ Jens Hanssen, 'Practices of Integration: Center Periphery Relations In the Ottoman Empire', **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, ed. by J. Hanssen, T. Philipp, S. Weber, Beirut, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2002, s. 74.

Bu yönüyle modern devletlerin en önemli iki pratiği olan vergilendirme ve askere alma pratiklerinin daha verimli bir şekilde hayata geçirilmesine de yardımcı olmuştur. Tanzimat'ın ilk dönemlerinde, iltizamın kaldırılıp vergilerin merkezin memurları aracılığıyla toplanması girişimi; aracı güçlerin hala güçlü olması ve devletin taşralara nüfuz edecek genişlikte bir bürokrasiye sahip olamaması nedenleriyle mümkün olamamış ve iltizam sistemi Tanzimat boyunca güç yitirmeye devam etmişse de varlığını sürdürmüştür.³⁷⁵ Ancak reformlar yerleştikçe modern vergilendirme uygulamasında da başarılar sağlanmış ve Tanzimat Dönemi'nde vergi gelirleri arttırılmıştır.³⁷⁶ Merkezi devletin çevre bölgelere nüfuzunun artması, idari modernleşmenin diğer bir göstergesi olan askere alma pratiklerinin de önceki dönemlere göre daha etkin bir şekilde hayata geçirilmesini sağlamıştır. Özellikle, 1846 tarihli askerlik kanunu ve kura sistemine geçilmesi ile daha eşitlikçi bir askere alma sistemine geçilmiş, ordunun yapısı modern ordu teşkilatlarına göre düzenlenmiştir.³⁷⁷ Sonrasında telgraf iletişimi sayesinde askere alma işlemi de daha iyi denetlenebilmiş, bu noktada büyük bir problem olan askere alınmaktan kaçanların sisteme dahil edilmesi de kolaylaşmıştır. Ancak modern vatandaşlığa geçilmesinin bir adımı olan ve din, dil, etnik köken farklılıkları gözetilmeden bütün halkın askere alınması prensibine dayanan zorunlu askerlik uygulaması 2. Meşrutiyet dönemine kadar hayata geçirilememiş, Tanzimat döneminde Müslüman halk unsurlarından askere alma pratiği daha modern yöntemler uygulanmak suretiyle sürdürülmüştür.

Carter Findley'in de belirttiği gibi Tanzimat'ın merkezileşmeyi belli ölçülerde sağlaması, insanların yaşamlarına gerek merkez bölgelerde gerekse vilayetlerde daha çok müdahale imkanını devlete kazandırmıştır. Nitekim, modern devletlerin sahip olduğu altyapısal iktidar, devletin insanların bireysel hayatlarına dahi müdahale etme kapasitesini elinde bulundurması anlamına gelir. Telgraf iletişiminin bu noktada, merkezi devletin denetim ve kontrol amacına nasıl hizmet ettiğini Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Fransız kökenli eski karısı Melek Hanım'ın Osmanlı

³⁷⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 214.

³⁷⁶ Özbek, **İmparatorluğun Bedeli**, s. 23-24.

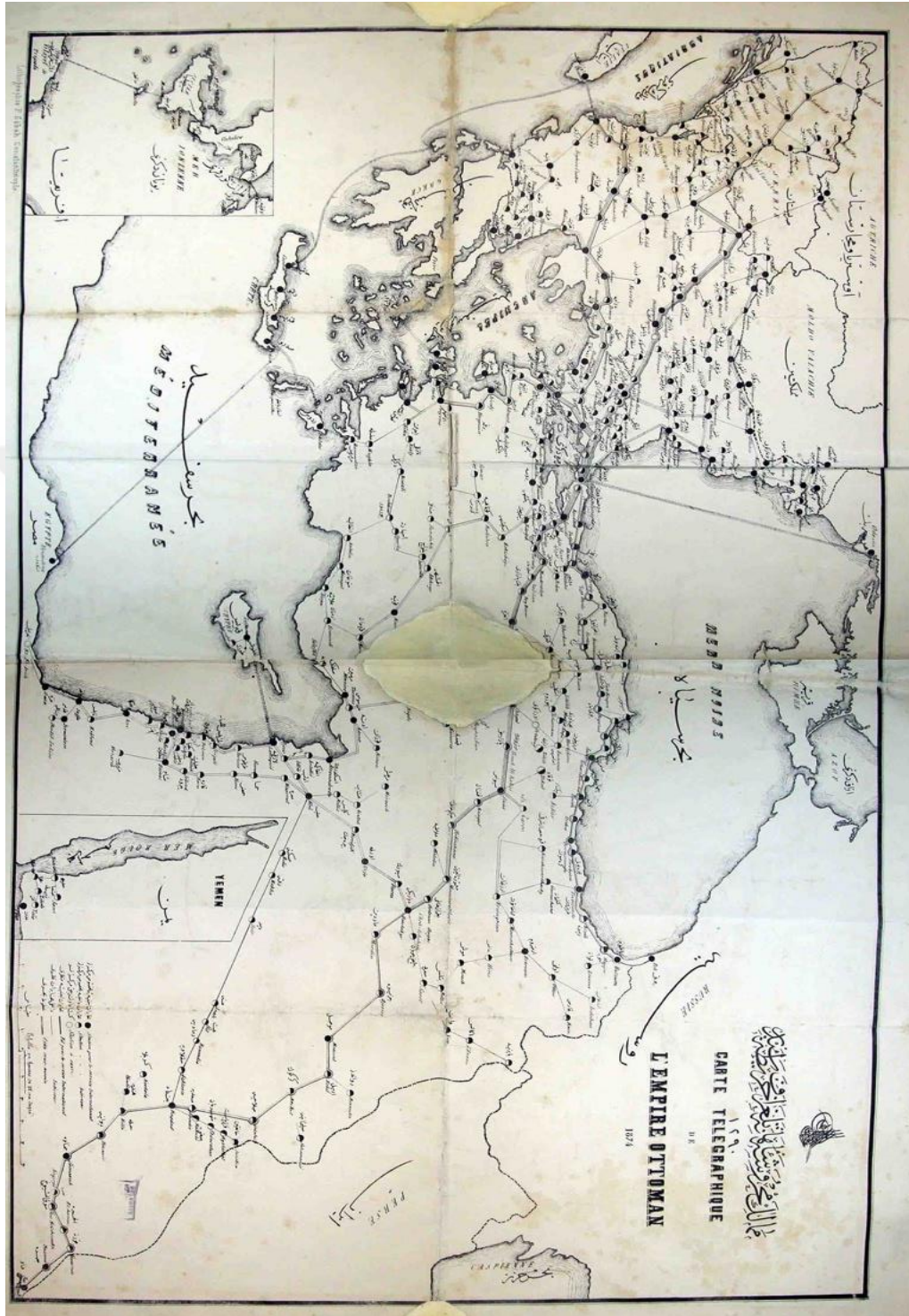
³⁷⁷ Musa Çadircı, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Kura Usulüne Geçilmesi: 1846 Tarihli Askerlik Kanunu', **Askeri Tarih Bülteni**, No: 18, Ankara, 1985, s. 59-75.

topraklarından Paris'e kaçıışı ile ilgili yazdığı anılarında görmek mümkündür. Melek Hanım 1866 yılında Çanakkale'den Ege Adası Pire'ye bir gemiyle kaçarken: 'İlerlediğimiz her dakika tehlikenin ötesine geçmek demekti; o berbat, sessiz, korku verici habercinin yani telgrafın ani ulaşımından daha da öteye geçtikçe ruhlarımız yükseliyor ve cesaretimiz artıyordu'³⁷⁸ ifadeleriyle telgraf ağının ulaştığı noktalara devletin de elinin ulaştığını çok güzel özetlemiştir. Bir sonraki bölümde ele alınacak Abdülhamit dönemi için telgrafın bu kontrol ve denetim işlevi çok belirgin şekilde ön plana çıkacaktır.

Telgrafın bir iletişim teknolojisi olarak modern devlete denetleme ve kontrol yeteneği kazandırması, bu teknolojiyi uygun şekilde kullanacak bir aygıtı da gerektiriyordu. Beniger'in kontrol devrimi adını verdiği modern dönüşümü gerçekleştirecek kontrol teknolojileri arasında en önemlisi olan modern bürokrasi, Weber'in de çok yerinde vurguladığı üzere modernleşmenin kontrol mekanizmaları içinde en önemli aygıttı.³⁷⁹ Telgraf bürokrasisinin ve telgraftan yararlanmayı öğrenen bürokrasinin diğer unsurlarının oluşumu ve gelişimi modern iktidara bu denetleme imkanını elektrikli telgraf aracılığıyla kazandırmıştı. Ancak elbette, bürokrasinin tek başına var olmasının ve işleminin yanı sıra, taşralarda bulunan yeni memurların denetlenmesi ve Tanzimat reformlarının hayata geçirilmesinin merkezden teftiş edilmesi sistemin istikrarı açısından büyük önem arz etmekteydi. İşte telgraf iletişimi tam da bu noktada, merkezin hem kendi bürokratlarını denetlemek hem de onların aracılığıyla toplumun denetim ve gözetimini sağlayarak kontrol mekanizmasını tahkim etmek açısından, Tanzimat'ın kendine özgü koşulları içerisinde hayati önemde bir idari araç haline gelmiştir. Tanzimat döneminin sonu itibarıyla telgraf ağı, II. Abdülhamit saltanatı sırasında, Sultanın saraydan tüm ülkeyi kontrolü altında tutmasına yarayacak bir altyapıya genel hatlarıyla kavuşmuş ve belli başlı idari merkezlerin hemen hepsi İstanbul'a bağlanmıştır.

³⁷⁸ Melek Hanım, Wife of H. H. Kıbrızlı Mehemet Pasha, **Six Years in Europe**, London, 1873, s. 5.

³⁷⁹ Beniger, **The Control Revolution**, s. 6.

380

³⁸⁰ Memalik-i Osmaniye Telgraf Hututu Haritası 1874 (86-100 cm), İstanbul Atatürk Kitaplığı, Harita Kataloğu, nr. 226.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ YÖNETİM ANLAYIŞI, TELGRAF İLETİŞİMİ VE MERKEZ ÇEVRE İLİŞKİLERİ

Abdülhamit dönemi birçok açıdan Osmanlı tarihinin en tartışılan dönemlerinden biri olmuştur. Bu dönem, reformların devam ettirilmesi ve bu reformlar aracılığıyla devleti yıkılıştan kurtarma çabaları anlamında Tanzimat'ın bir devamı olmakla birlikte, Sultan Abdülhamit'in damgasını vurduğu otoriter bir yönetim anlayışının da uygulandığı bir dönemdir. Bu otoriter yönetim anlayışı modernleşme hamlelerine bazı açılardan ters görünmektedir. Ancak bu noktada, modernleşmenin her zaman demokratikleşme anlamına gelmediğini hatırd tutmak gereklidir. Bu döneme damgasını vuran 'monarşik ya da sultani' modernleşme³⁸¹ olarak adlandırabileceğimiz bir modernleşmedir ve merkezîyetçilik bu modernleşme hamlesinin başat karakteridir. Abdülhamit, merkezileşmeyi normal boyutlarının ötesine taşıyarak, tüm iktidarı Yıldız Sarayı'nda toplamış ve kolları imparatorluk topraklarının dört bir yanına yayılan, hafiye teşkilatı gibi yeni idari aygıtlarla toplumu ve bürokrasiyi oldukça sıkı bir kontrol altına alan bir rejim kurmuştur. Öte yandan, bu dönem üzerine çalışan tarihçilerin ezici çoğunluğunun paylaştığı üzere, eğitim, imar, bürokrasi ve hukuk alanında da birçok reformu hayata geçirmiş ve Tanzimat Dönemi'nin başlattığı modernleşme hamlelerinin meyvelerinin bir kısmı da bu dönemde toplanmıştır. Otoriter bir yönetim anlayışı içerisinde Tanzimat'ın reform hareketini devam ettirerek, bu reformların olumlu sonuçlarından yararlanması nedeniyle Stanford Shaw Sultan Abdülhamit'i, 'Tanzimat'ın Son Adamı (The Last Man of Tanzimat)' olarak nitelendirmiştir.³⁸²

Abdülhamit dönemi bu açıdan paradoksal bir dönem olmakla birlikte, devlet toplum ilişkilerinin de daha karmaşık ve yoğun hale geldiği bir tarihsel süreç olması itibarıyla önceki dönemlerden farklılık arz eder. Sultan'ın İslamcılık siyaseti ile Müslüman halk ve devlet arasındaki ilişkileri sıkılaştırmak ve toplumsal meşruiyeti

³⁸¹ Mehmet Ö. Alkan, 'II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji', **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim**, ed. M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, M. Nar, İstanbul, İZÜ Yayınları, 2019, s. 310.

³⁸² Stanford Shaw, 'Sultan Abdülhamid II: The Last Man of the Tanzimat', **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)**, Ankara, Milli Kütüphane, 1989, s.179.

arttırmak arzusu bu dönemde toplumsal olanın devlet katında daha çok yankılanması sonucunu doğurmuştur. Bu tip bir meşruiyet arayışı Abdülhamit döneminin yönetim anlayışının şekillenmesinde etkili olmuş ve bu dönemin ayırt edici özelliklerinden birini teşkil etmiştir. Çünkü, dini ve geleneksel bir söyleme de dayansa modern anlamda ve seküler tonlara sahip bir ‘Osmanlı vatandaşı’ anlayışının ortaya çıkması süreci, Tanzimat’la başlamakla beraber Abdülhamit döneminde güçlenmiştir.³⁸³ Öte yandan, Abdülhamit döneminin hemen başlangıcında gerçekleşen ve birçok açıdan travmatik sonuçlara yol açan Osmanlı-Rus harbi, bu dönemin siyasasını belirleyici etkenlerden bir diğeridir. Tüm bu farklı etkenlerin üzerine eğilmek, Abdülhamit döneminin kendinden önceki Tanzimat dönemi ya da kendinden sonraki 2. Meşrutiyet döneminden farklılıklarını ortaya koyabilmeyi sağlayacak ve kendi döneminin koşulları içinde bu dönemi ele almaya olanak verecektir. Abdülhamit dönemini analiz etmek, bu dönemin Tanzimat ile başlayan, Abdülhamit ve 2. Meşrutiyet ile devam ederek Cumhuriyet’e ulaşan uzun bir modernleşme hareketinin belli bir evresi olduğunu göz önünde bulundurmaya gerektirmekle birlikte,³⁸⁴ 1876-1908 arasının kendine özgü koşullarının da referans alınarak analize dahil edilmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Abdülhamit dönemini hem devam edegelen yapısal bir modernleşme süreci hem de kendine özgü özelliklere sahip istisnai bir dönem olarak ele alacaktır.

Bu genel perspektifi sunduktan sonra telgraf iletişiminin Abdülhamit idaresi açısından önemini vurgulamak yerinde olacaktır. Abdülhamit dönemi modernleşmesinin ve idare anlayışının başat unsuru olan merkezileşme, modernleşme sürecinin getirdiği bir altyapısal araç olan modern iletişimin oluşumu ve iletişimin olağanüstü oranlarda hızlanmasından bağımsız düşünülemez. Bu nedenle olacak ki bu devri inceleyen tarihçilerin hemen hepsi telgraf iletişiminin idari bir araç olarak Abdülhamit yönetiminde çok önemli roller üstlendiğini belirtmekten geri kalmamışlardır.³⁸⁵ Abdülhamit milliyetçilik hareketlerinin güçlendiği, sınır

³⁸³ Selim Deringil, ‘The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908’, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 35, No.1, January 1993, pp. 3-29, s. 27.

³⁸⁴ Shaw, **The Last Man**, s. 180-181.

³⁸⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 5. Baskı, Ankara, Arkadaş Yayınevi, s. 254.; Engin Deniz Akarlı, **The External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdülhamid II(1876-1909): Origins and Solutions**, Yayınlanmamış Doktora Tezi,

bölgelerinin çalkalandığı ve devletin birçok tehditle karşı karşıya kaldığı böylesine zor bir dönemde reformları gerçekleştirmek ve merkezileşmeyi sağlamak için gizli polis teşkilatı, sansür kurumu gibi silahlarının yanında telgraf gibi teknolojik bir silaha da sahipti.³⁸⁶ Ancak, bu önemine rağmen bu devrin yönetim anlayışını, sıkı merkeziyetçiliğini ve taşra idaresini telgraf iletişimine referansla ele alan bütünlüklü bir çalışma da bugüne kadar yapılmamıştır.

Abdülhamit devrine özgü otoriter merkezileşme, Yıldız merkezinden imparatorluğun çevre bölgelerine bir sinir ağı gibi yayılan iktidarını, telgraf iletişiminin sağladığı lojistik desteğe borçludur. Tanzimat dönemi boyunca alt yapısal iktidarını geliştiren Osmanlı Devleti, 93 Harbi ile Avrupa'daki topraklarının ciddi bir bölümünü kaybettikten sonra elde kalan topraklarında idarenin çevreye daha etkin bir şekilde yayılmasını sağlayacak araçlarını güçlendirme çabasında olmuştur. Bu altyapısal lojistik araçlardan en önemlileri bir önceki bölümde Tanzimat dönemi için belirtildiği üzere, tren yolları ve telgraf hatlarıdır. Tren yolları bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan tren yollarından yalnızca çalışmanın konusunun gerektirdiği oranda bahsedilecektir. Nitekim, tren yolları yatırımlarının telgraf yatırımlarına göre çok pahalı olması ve Osmanlı topraklarının çok geniş olması, telgraf ağının tren yollarına göre çok daha hızlı ve etkin bir şekilde yayılmasına yol açmıştır. Telgraf iletişimi, Abdülhamit döneminin kendine özgü koşulları içerisinde ancak bu dönemin yönetim anlayışıyla birlikte ele alındığında tüm boyutlarıyla anlaşılabilir çok önemli bir idari role sahiptir. İlerleyen bölümlerde farklı başlıklar altında telgraf iletişiminin oynadığı bu rol, bağlamına yerleştirilerek, modern bir merkezi devletin sahip olması gereken diğer özellikleri ile bir arada ele alınmak suretiyle incelenecektir.

Çalışmanın giriş bölümünde belirtilen teorik çerçeveye uygun olarak Abdülhamit devri de Joel Migdal'ın 'toplum içinde devlet' yaklaşımıyla ele alınacaktır. Abdülhamit döneminin idare anlayışı söz konusu olduğunda toplum içinde devlet

Princeton University, 1976, s. 221; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 344., Eugene Rogan, **Instant Communication: The Impact of the Telegraph in Ottoman Syria**; Orhan Koloğlu, **Çağını Yakalayan Osmanlı**, sonuç kısmı; Carter Findley, **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922**, New Jersey, Princeton University Press, 1980, s. 233.

³⁸⁶ Cyril E. Black and L. Carl Brown, **Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and Its Afro-Asian Successors**, Princeton, New Jersey, USA, The Darwin Press, 1992, s. 117.

yaklaşımının devleti; toplumsal alanda başka güçlerle birlikte iktidar için mücadele eden ve bütüncül değil parçalı bir yapıya sahip olan bir güç merkezi olarak ele almak, bu döneme özgü koşulların ortaya çıkarılması ve yalnızca devletten topluma değil, tersi bir ilişkiyi de analizin kapsamına katmak bakımından açıklayıcı olacaktır. Ayrıca, Batı ulus devletlerinde aracılardan ortadan kaldırılması mümkün olduğundan, buna karşın ise Osmanlı modernleşmesi her zaman aracı güçlerle birlikte yürütülmeye çalışılan bir proje olduğundan Osmanlı modernleşmesi modernleşme teorisinin başarı ölçütlerine göre değerlendirilemez. Aracı güçler tamamen ortadan kaldırılamasa da Osmanlı Devleti Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadar diğer Batı dışı toplumlara göre daha başarılı bir modernleşme hamlesini hayata geçirebilmiştir. Bu açıdan, Migdal'ın devlet toplum ilişkilerini daha karmaşık bir süreç olarak ele alan yaklaşımı, Osmanlı modernleşmesini açıklamakta daha elverişlidir.

Bu genel çerçevenin dışında, bütün çalışma boyunca açıklanmaya çalışıldığı üzere Mann'ın altyapısal iktidar kavramı, Tilly'nin dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçiş kavramı, Giddens'in dahili pasifleştirme ve Scott'ın okunabilirlik kavramları modern merkezileşme ve çevresel güçlerin bu merkezileşmeye tepkileri bağlamında Abdülhamit devri gelişmelerine uygulanacak ve telgraf örneği üzerinden ele alınacaktır. Çalışmanın ana iskeletini oluşturan merkezden çevreye ve çevreden merkeze iktidarın iki yönlü hareketi Tanzimat döneminde olduğu gibi bu dönem için de incelenecektir. Öte yandan, bürokrasinin merkezde ve taşrada aldığı keyfiyet ve merkezin iktidarının 'çoklu alanlar' içerisinde sahaya nasıl yansıdığı telgraf iletişimi bağlamında ve çalışmanın benimsediği teorik çerçeve içerisinde değerlendirilecektir.

Bu bağlamda ilk olarak, Abdülhamit'in yönetim anlayışının kodlarını belirleyen ve bu dönemin ilk senelerinde meydana gelen 93 harbi ve sonrasında yaşanan kimi bazı tarihsel süreçlere göz atmak, Sultan Abdülhamit'in aşırı merkezileşme siyasetinin ve kişiliğinin bu merkezileşmedeki rolünün anlaşılmasına katkı sunacaktır. Sonraki bölümlerde Abdülhamit devrinde merkeziyetçilik kavramının bu devrin koşulları içerisinde aldığı şekil, telgraf iletişimine referansla incelenmeye başlanacaktır. Gökhan Çetinsaya'nın da belirttiği üzere Abdülhamit devri idare anlayışının 'kilit taşı'

merkeziyetçiliktir.³⁸⁷ Ancak telgraf iletişiminin işlevleri söz konusu olduğunda bu merkeziyetçiliği, merkezin merkezileşmesi ve taşranın merkeze entegrasyonu olarak iki farklı başlıkta ele almak Abdülhamit devrine özgü merkeziyetçiliği anlamak açısından daha faydalı olacağından, merkezileşme bu iki ana başlık altında incelenecektir. Sonrasında, devlet toplum ilişkileri bağlamında telgraf iletişiminin rolü ele alınacak ve Abdülhamit yönetiminin özgün yapısı bu açıdan değerlendirilecektir. En son bölümde ise Abdülhamit rejiminin sonunu getiren muhalefet hareketleri yine telgraf iletişimi bağlamında incelenecek ve çalışma sonlandırılacaktır.

4.1. SULTAN ABDÜLHAMİT'İN YÖNETİM ANLAYIŞI

Abdülhamit'in istibdat yönetimi bir günde ortaya çıkmış değildir. Bu istibdat yönetiminin ortaya çıkışını anlamak, Abdülhamit yönetiminin en başından itibaren gelişen ve otoriter bir yönetime varan yolların köşe taşlarını belirleyen olayları ele almayı gerektirir.³⁸⁸ Abdülhamit'in tahta çıkmasından önce 1875 yılında zirvesine ulaşan bir kriz dönemi 1876'ya kadar sürmüştür. 1875 ve 1876 senelerinde hazine iflas etmiş, Balkanlar'da isyanlar çıkmış, Rusya ile ilişkiler gerilmiş ve savaşın eşiğine gelinmiş ve tüm bu karmaşadan çıkılmak için anayasayı ilan etme amaçlı bir hükümet darbesi ile Abdülaziz tahttan indirilerek V. Murat tahta çıkartılmıştır.³⁸⁹ Sultan II. Abdülhamit, üç padişahlı yıl olarak anılan ve birçok trajik olayın yaşandığı, Osmanlı Devleti ve toplumunun çalkalandığı işte bu sancılı süreçte, akli dengesinin yerinde olmadığı gerekçesiyle tahttan indirilen kardeşinin yerine tahta çıkmıştır. Bu çalkantılı dönem, karakteri itibarıyla evhamlı bir yapıya sahip Abdülhamit'in vehim ve korkularının daha da artmasına yol açmıştır. Amcası Abdülaziz'in intihar mı yoksa cinayet mi olduğu halen tartışılan ölümü, Abdülhamit'i sarsmış ve hem amcası hem de kardeşi V. Murat'ın başına gelen hal edilme akıbetinin korkusu, iktidarı boyunca Abdülhamit'in yönetim anlayışını etkilemiştir. Tüm bunların üstüne, yine iktidarının başlarında gerçekleşen, Çırağan Olayı diye anılan Ali Suavi'nin V. Murat'ı tahta

³⁸⁷ Gökhan Çetinsaya, 'Sultan Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı', **Sultan Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim**, ed. M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, M. Nar, İstanbul, İZÜ Yayınları, 2019, s. 15-32.

³⁸⁸ Ali Akyıldız, Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bab-ı Ali'yle İlişkileri, s. 167-168.

³⁸⁹ Gökhan Çetinsaya, 'Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış', **Türkiye Günlüğü**, 58. Sayı, Kasım Aralık 1999, s. 54.

geçirme girişimi, Sultan'ın otoriter ve içe kapanık yönetim anlayışının oluşumunda bir dönüm noktası olmuştur.³⁹⁰ Bu döneme kadar toplum içine çıkan ve daha açık bir yönetim sergileyen Sultan, Çırağan Olayı'ndan sonra Yıldız'a kapanmıştır. Skaliyeri öncülüğündeki Abdülhamit'i tahttan indirme girişimi ise önceden haber alınıp engellenmiş ve bu hadise Sultan'ın otoriter yönetim anlayışını daha da pekiştiren olaylardan biri olmuştur.³⁹¹ Ali Suavi ve Skaliyeri olayları göstermiştir ki Abdülhamit'in iktidarının hemen başında gelişen tahtından edilme korkuları boş vehimlerden ibaret değildir.

Abdülhamit'in psikolojisi ve hadiseleri ele alış şekli, yönetiminin hemen başındaki bu olaylardan etkilenmekle birlikte güvensizliği ve şüpheli karakterine hayatının ilk dönemlerinden bu yana sahip olduğu bilinmektedir. Enver Ziya Karal Abdülhamit'in mütereddit ve kimseye güvenmeyen yapısının, annesinin erken ölmesi nedeniyle annesiz büyümesi, çocukken etrafındakilerin onu anlamamasından dolayı içine kapanık bir yapıya sahip olması gibi psikolojik sebeplere bağlar.³⁹² Bu güvensizliği ve şüpheliği 33 yıllık iktidarı boyunca, kişisel güvenliği için aşırı tedbirli olmak, suikasttan fevkalade seviyede korkmak, en yakınındakilere bile güvenmemek ve dolayısıyla da bütün idari işleri tek başına halletmeye çalışarak iktidarını kimseye paylaşmamak şeklinde tezahür etmiştir.³⁹³ Abdülhamit devri sonlarında 1902 yılında Yıldız Sarayı'nda Mabeyn-i Humayun 3. Katıplığında görev almış İsmail Müştak Mayakon hatıratında, Abdülhamit'in her şeyden önce hayatını korumak motivasyonu ile yaşadığını, iktidarını ve hilafetini de öncelikli olarak bu amacı gerçekleştirmeye yönelik kullandığını ve bu durumun Abdülhamit'in tahttan indirilişine kadar devam ettiğini ifade eder.³⁹⁴ Abdülhamit'in 1894'ten son dönemine kadar Mabeyn başkatipliğini yapmış ünlü devlet adamı Tahsin Paşa da Mayakon'a benzer şekilde Abdülhamit'in yaradılışı itibarıyla vehimli olduğunu, saltanatı boyunca yaşanan bazı olayların ve etrafındaki kişilerin de bu vehmi ve korkuyu beslediğini ve

³⁹⁰ Abdülhamit Kırmızı, Sultan II. Abdülhamid'in Kişiliğinde Süreklilik ve Kopuş

³⁹¹ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 174-176.

³⁹² Karal, **Osmanlı Tarihi 8**, s. 246.

³⁹³ Ferozee A. K. Yasamee, 'II. Abdülhamit ve Devlet İdaresi', **Abdülhamid'in Dış Politikası:**

Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı, Kronik Kitap, 1996, s. 39.

³⁹⁴ İsmail Müştak Mayakon, **Yıldız'da Neler Gördüm**, s. 38-39.

Padişahın karakterinin bu olumsuz yönlerinin yönetimi boyunca etkisini gösterdiğini söyler.³⁹⁵

Bu vehim ve korkunun yanı sıra 93 harbi sırasında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda yaşanan bir hadise de Abdülhamit'in merkeziyetçi ve otoriter yönetim anlayışının, Osmanlı'nın neredeyse sonunu getirecek seviyede ağır bir yenilgi olan bu savaşla³⁹⁶ birlikte Abdülhamit'in zihninde nasıl şekillendiğini ortaya koyar. 13 Şubat 1878 tarihinde Rus ordularının Yeşilköy'e kadar girdiği, İngiliz donanmasının destek için Marmara Denizi'ne alınmasının düşünüldüğü bir ortamda, Abdülhamit başkanlığında durum değerlendirmesi yapmak için yapılan bir toplantıda, İstanbul Mebusu Hacı Ahmet Efendi inanılmaz bir cesaret örneği göstererek Padişahı savaş sırasında Meclis-i Mebusan'ın tavsiyelerini dinlememekle suçladı ve devletin içinde bulunduğu durumdan meclisin sorumlu olmadığını belirtti.³⁹⁷ Toplantı sırasında böyle bir suçlama ile karşılaşan Abdülhamit çok sinirlenerek yönetimi boyunca takip edeceği prensiplerin de bir ön habercisi olan şu sözleri söylemiştir:

'Reformları ikna ve liberal kurumlar aracılığıyla hayata geçirmeye çalışan babam Abdülmecid'i taklit etme isteğim yanılttı. Dedem Sultan Mahmut'un izini takip edeceğim. Aynen dedem gibi artık ben de anladım ki Allah'ın beni üzerlerinde sorumlu kıldığı bu halkı ancak güç ile hareket ettirebilirim.'³⁹⁸

Abdülhamit'in bu sözleri birçok bakımdan yönetim anlayışının temel dayanaklarını açığa vurmaktadır. Sultan'ın, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Meclis-i Mebusan'ın kendisini savaşın gidişatından sorumlu tutması, kardeşi Murat'ın destekçilerinin savaşın sorumluluğunu Abdülhamit'e yıkarak halkı Sultan aleyhine kışkırtması ve tahttan indirilerek Murat'ın kendi yerine geçirileceği korkusu gibi sebepler sonucunda, Abdülhamit'in Meclis-i Mebusan'ı kapatarak Birinci Meşrutiyet'i sona erdirmesi ve daha otoriter bir rejime yönelmesi hem bu iç siyasi

³⁹⁵ Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 12-13.

³⁹⁶ Engin Deniz Akarlı, **Abdülhamit II (1842-1918): The 34th Ottoman Sultan (1876-1909), The Great Ottoman Turkish Civilization**, Vol. 1, ed. by Kemal Çiçek, s. 603.

³⁹⁷ Robert Devereux, **The First Ottoman Constitutional Period**, 1963, s. 243-244.

³⁹⁸ Devereux, **First Ottoman Constitutional Period**, s. 244.

yapının ortaya koyduğu koşullar hem de kişiliğinin güvensiz ve kuşkucu yapısıyla ilgilidir.³⁹⁹ Bu etkenlerin yanında bir de Avrupa kamuoyunda hiç olmadığı kadar Osmanlı Devleti'nin parçalanması temasının işlenmesi de Sultan'ı daha güvensiz ve sıkışmış bir ruh haline itiyordu.⁴⁰⁰ Bu nedenlerle, yönetimi boyunca tahtından indirileceği korkusu hep sürmüş ve çok sıradan hadiseleri dahi birer komplo olarak ele almasına ve vehimlerinin inanılmaz boyutlarda artmasına yol açmıştır. Bu psikolojik hal, Sultan'ın Yıldız Sarayı'nda iktidarı tamamen kendi ellerinde toplaması arzusunun kişisel sebeplerini ortaya koyar.

Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'nda inşa ettiği kişisel ve aşırı merkezileşmiş idare sisteminin, karakteriyle ilişkisini ortaya koyan diğer bir özelliği ise herkesin kendisine bağlı olmasını arzu etmesiydi. Nitekim, ilerleyen bölümlerde inceleneceği üzere telgraf ile haber aldığı imparatorluğun çevre bölgelerinde vuku bulan ve bir Sultan'ın uğraşması için fazlaca önemsiz görünen kimi detay işlere dahi zaman ayırması bu karakter özelliğiyle ilgilidir. Tahsin Paşa anılarında Abdülhamit'in bu yönünü çok güzel özetlemiştir:

'Sultan herkesin kendisine ve makam-ı saltanata merbut ve minnettar yaşamasını isterdi. Bu sebeptendir ki her şey için kendisine müracaat olunduğunu ve her lütfun kendisinden beklendiğini memnuniyetle telakki eder, en aykırı istifafları bile reddetmiyerek bazen bir suretle tatmin edemediği kimseleri herhangi diğer bir şekilde hoşnut etmek cihetine giderdi.'⁴⁰¹

Bu noktada, Abdülhamit'in toplumsal meşruiyete oldukça önem vermesi saltanatı boyunca sürdüreceği yönetim anlayışını anlamak bakımından vurguyu hak eden bir meseledir. Sultan yukarıda bahsedilen toplumsal mobilizasyonu sağlamak ve toplumsal meşruiyeti arttırmak çabalarından dolayı geniş toplum kesimleriyle sıkı ilişkiler geliştirme ihtiyacı hissetmiştir. Bu ihtiyacın diğer bir sebebi ise saltanatının başında Tanzimat Dönemi'nde güçlenmiş olan Bab-ı Ali'nin bürokratları ile bir güç

³⁹⁹ Devereux, **First Ottoman Constitutional Period**, s. 244-245.

⁴⁰⁰ Orhan Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit**, İletişim Yayınları, İstanbul, 6. Baskı, 2017, s. 11.

⁴⁰¹ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 6.

mücadelesi içinde olması ve aynı zamanda kendisini hal edebilme potansiyelini elinde tutan dini düzenin sadakatinden de şüphe duymasındır.⁴⁰² Bu iki güç merkezi karşısında kendi gücünü pekiştirmesini sağlayacak bir çare olarak halka dayanmak gerektiğine inanmış, bu sayede tahtında daha güvenli şekilde oturabileceğini hesap etmiştir.

Telgrafın geniş halk kesimleriyle ilişkisinde en temel araçlardan biri olduğunun farkında olan Sultan, Saraya halk tarafından telgraf aracılığıyla iletilen şikayetleri bu nedenle son derece önemsemiş ve dikkate almıştır. Yine bu nedenle tahta oturduğu ilk zamanlarda subaylar, Saray görevlileri, bahriye personeliyle yemekler yemiş, Rus harbinde yaralanan askerleri ziyarete gitmiş, halkla birlikte camide namaz kılmış ve Osmanlı tarihinde örneği görülmemiş şekilde bir toplumsal meşruiyet arayışı ve geniş halk kesimleriyle ittifak kurma çabası içerisinde olmuştur.⁴⁰³ Ancak bu toplumla iç içe olma hali çok uzun sürmemiştir. Tahta çıkışının ilk döneminde toplumsal meşruiyeti kazanmak için halk içine çıkan Sultan, sonraki dönemde, özellikle de Ali Suavi'nin V. Murat'ı tahta geçirmeye çalıştığı darbe girişiminden sonra korkularına yenik düşerek bu huyundan vazgeçmiş ve kendisini sarayına kapatmıştır. Bu duruma rağmen, halk kesimleriyle ilişkisini Yıldız Sarayı'ndan sağlama çabasına devam etmiştir. Bu toplumsal meşruiyet arayışı ve bu arayışın getirdiği politikalar da, ilerleyen bölümlerde detaylarıyla değinileceği üzere, Abdülhamit döneminin Tanzimat döneminden farklılık arz eden idari stratejilerinden biridir.

4.2. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE MERKEZİLEŞME VE TELGRAF HATLARI

Abdülhamit döneminin dahili koşullarının karmaşık yapısı, merkezileşme siyasetini ön plana çıkartmış ve Tanzimat döneminde görülmemiş boyutlarda bir merkezileşmenin bu dönemde hayata geçirilmesine yol açmıştır. Abdülhamit döneminin başlarındaki meşruiyet krizi, devletin otoritesinin Osmanlı-Rus harbiyle birlikte tehlikeli boyutlarda sarsılması, devlet bütçesinin sıkıntılı durumu ve dış etkilere karşı kırılganlık gibi problemler, yeni bir anlayış çerçevesinde Osmanlı toplumunu bir araya getirmek ve halkın devletle bağlarını güçlendirmek gibi çok ağır

⁴⁰² Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., 2004, s. 302.

⁴⁰³ Karpat, A.g.e., s. 306.

bir görevin hayata geçirilmesi ihtiyacını kaçınılmaz kılmıştı.⁴⁰⁴ Öte yandan, modernleşen toplumun bir ürünü olarak Abdülhamit döneminde Tanzimat'ta nüveleri oluşan bir kamuoyunun daha da gelişmesi ve bu kamuoyunun Batı'dan gelen olumsuz etkilere de açık olması, toplumsal meşruiyet ihtiyacını şiddetlendiren bir diğer sebeptir.⁴⁰⁵ Bu ihtiyaç karşısında ve saltanatının ilk döneminde yaşadığı deneyimlerden sonra Abdülhamit, elde kalan topraklar üzerinde, artık çoğunluğu Müslüman olan imparatorluk nüfusunu yalnızca güç kullanarak değil, İslami referanslı ortak değerler ve ortak kimlik duygusu etrafında toplamak, ancak öte yandan gayri Müslim nüfusun devlete bağlılığını temin etmek için ise Tanzimat'ın hukuki eşitlik prensibini devam ettirmek gibi kendi içinde çelişkili bir politika uygulamaya karar vermiştir.⁴⁰⁶

Deringil'in ifadeleriyle, Abdülhamit devrinin başlarında, Habermas'ın meşruiyet bunalımı dediği bir krizle karşı karşıya olan Osmanlı Devleti, geniş topraklarında kendisini meşru bir tüzel varlık olarak yeniden hissettirmek için Pan-İslam siyasetini geliştirmiş, hilafet vurgusunu kuvvetlendirmiş ve bu siyasetle Müslüman kesimlerin kendilerini büyük bir İslam ailesinin ayrıcalıklı birer ferdi gibi hissetmelerini sağlamaya çalışmıştır.⁴⁰⁷ Bu bağlamda, telgraf iletişimi aracılığıyla modernleşmenin amaçlarından biri olan standartlaşmanın sağlanması, ortak kimlik ve ortak değerler inşa edilmesi ve Osmanlı vatandaşlığı idealini güçlendirmek başvuru yollardan biri olmuştur. Örneğin, telgrafın sağladığı anlık iletişim sayesinde Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerindeki Müslümanlar, aynı gün oruç tutmaya ve aynı gün bayram kutlamaya başlamışlar; fiyatlar, ağırlık ve ölçü birimleri, hukuk kuralları ve ceza kanunları standartlaşarak her yerde aynı şekilde uygulanmaya başlanmış ve dolayısıyla ortak ve eşit vatandaşlık prensibi uygulamalarla pekiştirilmeye çalışılmıştır.⁴⁰⁸ Hayatın her alanına yansıyan ve her yerde eşit uygulanan kurallar, halkın Osmanlı vatandaşlığı kimliği çerçevesinde bütünleşmesine katkıda bulunmuş ve Abdülhamit idaresi sonuna kadar İslami kimlik vurgusuyla oluşturulan, dönemin

⁴⁰⁴ Akarlı, **Abdülhamit II**, s. 604.

⁴⁰⁵ Koloğlu, **Avrupa Kışkırtıcılığı**, s. 46.

⁴⁰⁶ Akarlı, A.g.e., s. 604.

⁴⁰⁷ Selim Deringil, 'Osmanlı İmparatorluğu'ndan Geleneğin İcadı, Muhayyel Cemaat ve Pan İslamizm', **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, s. 23-30.

⁴⁰⁸ Rogan, **Instant Communication**, s. 126.

çetin koşulları düşünüldüğünde, nispeten daha istikrarlı bir toplumsal bütünlük sağlanıp uzun Abdülhamit devrinin sonlarına kadar devam ettirilebilmiştir.

Bu noktada, Abdülhamit döneminde özellikle üzerinde durulan ve bu dönemin modernleşme hamlesinin en büyük ayağını oluşturan eğitim hamlesine de değinmek gerekir. Toplumu bir bütün olarak homojen bir yapıya kavuşturmak, ortak bir eğitim sistemiyle yeni nesilleri yetiştirmeyi de bir ihtiyaç olarak ortaya çıkartmıştır. Bu nedenle, Tanzimat döneminden bu yana Osmanlı modernleşmesinin en önemli unsuru olarak eğitim reformları, askeri olarak güçlenmek ve ekonomik olarak kalkınmanın yanı sıra siyasal birliğin sağlanması amacına da hizmet etmiştir. Abdülhamit döneminde farklı alanlarda açılan okul sayısının Tanzimat'a göre oldukça artması, vatanseverlik perspektifiyle yetiştirilmiş Osmanlı vatandaşı yaratma amacının bir tezahürüdür.⁴⁰⁹ Ancak, sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere, bu okullardan yetişenlerin Abdülhamit'in otoriter yönetiminin en sıkı muhalifleri olması da modernleşmenin paradoksal bir sonucu olarak ortaya çıkacaktır.

Modernleşmenin dinamikleri, 19. yüzyılın son döneminde ayakta kalmaya çalışan eski bir imparatorluğun idarecisi olan Abdülhamit'i - aynen Rus ve Avusturya Macaristan İmparatorluklarının liderleri gibi- daha bütünleşik ve homojen bir nüfus ile toplumsal meşruiyetini sağlamış bir yönetime sahip olma konusunda politikalar izlemeye zorlamıştır. Yukarıda bahsedilen meşruiyet krizini aşmak ve devletin devamlılığını sağlamak Abdülhamit'in tahtını koruması anlamında da önem arz ettiğinden Sultan'ın yönetim anlayışının temeli olan merkezileşmenin hızlı bir şekilde hayata geçirilmesi arzusu son derece anlaşılırdır. 1890'da bir İngiliz yayını Sultan'ın bu politikasını çok iyi anlamış ve özetlemiştir:

'Sultan mümkün olduğu kadar karakterde ve amaçta birbirine benzeyen ve Hilafet makamını vurgulayan, Padişah'a sadakatte birleşen Müslümanların oluşturduğu homojen bir

⁴⁰⁹ Mehmet Ö. Alkan, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim', **TALİD**, Cilt 6, Sayı 12, 2008, s. 15.

imparatorluk yaratma uğrunda bilinçli ve kararlı bir şekilde çabalamaktaydı.⁴¹⁰

Nüfusun homojenleştirilmesi ve legal bir zeminde bütünleştirilmesi gibi modern devletin amaçlarıyla uyumlu bir İslamcılık politikasının takip edilmesi, görüntüsü itibariyle dini olmasına rağmen modern vatandaşlık prensiplerini temel aldığından seküler bir yönetim anlayışına işaret eder. Bu nedenle, İslam ve daha özelde Hanefi İslam anlayışını temel alan Abdülhamit'in İslamcılık siyaseti, amaçları bakımından değerlendirildiğinde bir tür seküler milliyetçilik ideolojisi olarak ele alınmalıdır. Nitekim, Abdülhamit döneminde imparatorluğun 'unsur-ı aslisi' olarak Türkler anlayışının tohumları ekilmiş ve Türk milliyetçiliği de bir düşünce akımı olarak bu dönemde güç kazanmaya başlamıştır.⁴¹¹ Öte yandan, amaçları bakımından Abdülhamit dönemi İslamcılığı ve 19. yüzyılın modern milliyetçilik akımları birbirleriyle bazı açılardan benzerlik arz eder. Aynen modern milliyetçilik akımları gibi Abdülhamit dönemi İslamcılığının da amacı, bir ideoloji çevresinde insanlarda bilinç uyandırarak dış tehditlere karşı teyakkuz durumu yaratmak, modern vatandaşlığı hayata geçirmek ve devlet toplum ilişkisini iki yönlü olarak kuvvetlendirmektir. Bu anlamda, Abdülhamit İslamcılığı geleneksel değerler ve ideallere referans vermekle birlikte, Müslüman kimlikten modern milli kimliğe giden yolda bir geçiş aşaması ve bir tür ön-milliyetçiliktir (proto-nationalism).⁴¹² Merkezileşme politikasının ideolojik yakıtını oluşturan bu tür bir ön-milliyetçilik, milliyetçilik akımlarının yol açtığı ve yalnızca Osmanlı'da değil Habsburg ve Romanov hanedanlarının da 19. yüzyıl politikalarını yansıtan, dönemin siyasi ruhundan kaynaklanıyordu ve modern vatandaşlığın temelini oluşturmayı hedefliyordu.⁴¹³ Telgraf iletişiminin sağladığı toplum-devlet yakınlaşması imkanı, bu noktada, Abdülhamit'in toplumsal meşruiyeti artırma ve hayali bir cemaat olarak İslam'a dayalı vatandaşlık bilinci oluşturma politikasına birçok açıdan hizmet verecekti.

⁴¹⁰ Selim Deringil, Osmanlı'dan Türk'e: Türkiye'de Kimlik ve Sosyal Mühendislik, **Simgeden Millete: II Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, s. 96.

⁴¹¹ S. Akşin Somel, Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29, Cilt. 18, 1995, pp. 1-38, s. 5.

⁴¹² Nikki R. Keddie, Pan-Islam as Proto-Nationalism, **The Journal of Modern History**, Vol. 41, No. 1, March 1969, pp. 17-29, s. 18.

⁴¹³ Deringil, **Invention of Tradition**, s. 3-4.

Telgraf iletişiminin idarenin merkezileşmesinde temel lojistik araçlardan biri olması Abdülhamit döneminin hemen başında kendini göstermiştir. Osmanlı Rus harbinin tüm ülkede yol açtığı iktidar boşluğu ve fiziki zararlar acil bir önlem paketini hayata geçirmeyi gerektiriyordu. Abdülhamit Balkan topraklarıyla birlikte büyük miktarda Hristiyan nüfusun da kaybedilmesinden dolayı Anadolu ve Arap coğrafyasına Tanzimat dönemine göre çok daha fazla önem gösterecektir.⁴¹⁴ Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Arap coğrafyası yapısı gereği oldukça parçalı bir görünüme ve homojen olmayan bir nüfusa sahipti.⁴¹⁵ Bu nedenle, Abdülhamit'in 1878-1882 yılları arasında öncelikli idari amaçlarından biri, daha önce yeterince önem verilmeyen Anadolu ve Arap coğrafyasının merkez ile olan bağlarını kuvvetlendirmek ve çevre bölgelerde sarsılan otoriteyi yeniden tesis etmek olmuştur.⁴¹⁶ Böyle bir atmosferde Abdülhamit yönetimi için telgraf iletişiminin etkin bir şekilde sağlanması Osmanlı-Rus Harbi sonrasında sallanan otoritenin tamiri için daha da elzem olmuştur.⁴¹⁷ Bu nedenle olacak ki, 1876-1888 yılları arasında, kesintisiz olmamakla birlikte 10 yıla yakın Posta ve Telgraf nazırlığı görevini icra eden İzzet Efendi⁴¹⁸ Osmanlı-Rus harbinden hemen sonra ilk iş olarak savaşta zarar gören telgraf hatlarını tamir ettirmiş, yenilemiş ve güçlendirmiştir.⁴¹⁹ Bu sayede, Abdülhamit'in iktidarı yavaş yavaş Yıldız'da toplaması sürecine iletişim altyapısını kuvvetlendirmek suretiyle katkıda bulunmuştur.

Telgrafın Abdülhamit dönemi merkezileşmesinin beyni olan Yıldız Sarayı'nda toplanması sürecinde oynadığı rolü İsmail Müştak Mayakon son derece edebi ve güçlü bir dille şu şekilde ifade etmiştir:

‘Yıldız’ın ruzei mesaisi pek erken başlar... Çok geçmeden
hayatı resmiye başlar... Bir gece evvel geç vakit geldiği için

⁴¹⁴ Benjamin Fortna, **The Reign of Abdülhamid II**, s. 53.

⁴¹⁵ Frederick W. Frey, Political Development, Power and Communication in Turkey, **Communication and Political Development**, ed. by Lucien Pye., s. 305.

⁴¹⁶ Gökhan Çetinsaya, ‘II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi’, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 47, 2016, pp. 353-409, s. 367.

⁴¹⁷ Marsha Siefert, ‘Cenghis-Khan with the Telegraph: Communications in the Russian and Ottoman Empires’, **Comparing Empires**, s. 102.

⁴¹⁸ Sinan Kuneralp, **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber**, s. 9.

⁴¹⁹ Asaf Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı 1-2**, Ankara, Efem Matbaacılık, 1968, s. 717-718.

takdimine imkan bulunamıyan evrakı mühimme ile Babıalının resmi maruzatı daima sabahları arz olunur. Maruzatı resmîyenin üç tarıkı arzı vardır: Başkitabet, İzzet Paşa, şifre dairesi. Şifre dairesi bir gece evvel gelen hususi telgrafnameleri hallederek takdim eder. En büyük sefaretlerden en küçük memuriyetlere kadar hariçte ve dahilde her tarafı Yıldız'a ve doğrudan doğruya Abdülhamid'e rabteden bu hususi şifrelerin cevabı yine öyle geldiği gibi kimse bilmeden gider.⁴²⁰

Yıldız merkezli iktidar, Mabeyn telgrafhanesi ve şifre kitabeti sayesinde imparatorluk topraklarının dört bir tarafıyla bu şekilde haberleşilmesini sağlıyordu. Yıldız Sarayı'nın telgrafhanesinden geçen telgraflar sayılamayacak derecede çoktu ve bu Sultan'ın kuvvetli merkeziyetçiliğinin bir sonucuydu.⁴²¹ Sultan günlük çalışmasının birkaç saatini yalnızca bu telgraflarla ilgilenecek geçirir, telgrafları ya kendi okur ya da birisine okutturur ve onlara cevap yazdırırdı.⁴²² Bu yazışmaları okumak Sultan'ın iktidarının ilk dönemlerinde daha az zaman alırken, iktidarının son dönemlerinde her işe bizzat müdahale etme huyu nedeniyle daha uzun vakit almaya başlamıştır.⁴²³ Dolayısıyla, Abdülhamit dönemine özgü özellikler sergileyen bu merkezileşme hamlesinin en büyük temsilcilerinden biri telgraf iletişimidir. Abdülhamit merkezileşmesini ve idare anlayışını daha yakından anlayabilmek için Yıldız Sarayı'nda ve hatta sarayın da içinde Mabeyn-i Humayun'da iktidarın temerküz etmesi ve taşra idaresinin merkezi bünyeye daha etkin şekilde bağlanması süreçlerini merkezin merkezileşmesi ve taşranın merkeze entegrasyonu şeklinde iki farklı başlıkta ele almak yerinde olacaktır.

4.2.1. Merkezin Merkezileşmesi

Abdülhamit dönemine özgü aşırı merkezileşmenin ilk ayağı iktidarın zaman içerisinde Sadrazam ve hükümetten alınarak Yıldız Sarayı'nda Sultan'ın kişiliği

⁴²⁰ Mayakon, **Yıldızda Neler Gördüm**, s. 144-145.

⁴²¹ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 30.

⁴²² Mayakon, A.g.e., s. 76.

⁴²³ Ali Said, **Saray Hatıraları: Sultan Abdülhamit'in Hayatı**, yay. haz. A. Nezih Galitekin, İstanbul, Nehir Yayınları, 1994, s. 32.

etrafında toplanmasıdır. Bu noktada Yıldız Sarayı'nın mahiyetini ayrıntılı şekilde ele almak konumuz bakımından önemlidir. Yıldız Sarayı Abdülhamit iktidarının mimari sisteminin panoptikon kulesini temsil eder. Sultan 33 yıllık iktidarı boyunca bu saraydan neredeyse hiç dışarı çıkmadan idare ettiği geniş imparatorluk topraklarını, fotoğraflar ve müfettişler gibi diğer araçların yanı sıra telgraf ağı sayesinde gözleme ve denetleme imkanına sahip olmuş ve gidemediği çevre bölgeleri kendi ayağına getirmiştir.⁴²⁴ Mimari yapılar dönemlerinin sosyal, ekonomik ve politik durumlarına dair bir şeyler söylemekle beraber, görsel bir imge olarak da devletin iktidarını ve milli kimliği temsil ederler.⁴²⁵ Yıldız Sarayı, Abdülhamit iktidarının merkezi yapısının, dönemin kendine özgü idare anlayışının ve İslam referanslı vatandaşlık kimliğinin somut bir simgesi olarak Osmanlı toplumunun zihinlerinde yer etmiştir. Bu sayede Sultan, meşruiyete önem veren iktidar anlayışına ters olmasına rağmen, sarayından çıkmadan ve somut bir şekilde halkın gözüne görünmeden, her yerde varlığını hissettirecek tarzda, iktidarını bir simgeler sistemi aracılığıyla var etti.⁴²⁶ Telgraf iletişimi bu noktada, Abdülhamit iktidarının imparatorluk coğrafyasında hissedilmesine ve meşruiyet kazanmasına hizmet eden politikaların gerçekleştirilmesine aracılık etmek ve aynı zamanda simgesel olarak da bu iktidarı temsil etmek görevlerini icra etmiştir. Telgrafın tellerinden Yıldız'a akan, gözle görülemeyip elle tutulamayan bilgiler, istihbaratlar ve jurnaller Sultan'ın kendisini göstermeden hissettiren iktidarını sağlayabilmesinin de en büyük araçlarından biri olmuştur.

Yıldız Sarayı yalnızca saray bürokrasisi, muhafızlar ve danışmanlar ordusundan oluşan bir yönetim merkezi değil aynı zamanda Sultan'ın idare anlayışı gereği Osmanlı topraklarının dört bir yanından ancak özellikle Arap ve Kürt eşrafının temsilcilerinin ve tarikat şeyhleri gibi Abdülhamit'in İslam birliği siyaseti açısından önem verdiği dini figürlerin Sultan'a danışmanlık yapmak ve kendi bölgelerindeki halklar ile merkez arasında aracılık kurmak için misafir edildikleri bir yerdi.⁴²⁷ Saray'ın bu daimi

⁴²⁴ Abdülhamit Kırmızı, II. Abdülhamid: İmparatorluğun Son Nefesi, s. 28.

⁴²⁵ Nilay Özlü, 'Merkezin Merkezi: Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yıldız Sarayı', **Toplumsal Tarih**, Sayı: 206, Şubat 2011, s. 3.

⁴²⁶ Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri**, s. 31.

⁴²⁷ Çetinsaya, **Merkeziyetçilik**, s. 30.

misafirleri Sultan'ın halkın sadakatini sağlama politikasına hizmet etmenin yanı sıra, Mekkeli Şerif ailesi üyelerinin Saray'da misafir edilmesi örneğinde olduğu gibi, idari açıdan tehlikeli görülen eşrafın kendi topraklarından uzak tutulması amacına da hizmet etmekteydi.⁴²⁸ Dolayısıyla, Osmanlı Sarayı bu dönemin kendine özgü koşullarının ve Sultan'ın idare anlayışının bir gereği olarak yeni roller edinmiş, idari merkez olmanın yanı sıra imparatorlukta yaşayan halklar mozağını de temsil eden ve bir yanıyla da gizemli bir simgeye dönüşmüştür.⁴²⁹

Yıldız Sarayı Sultan'ın yeni iktidar anlayışını zaman içerisinde hayata geçirmesinin yeni bir mekanı da gerekli kılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenlerle Abdülhamit, Osmanlı-Rus savaşı sırasında kendisi için acı hatıraları barındıran Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız Sarayı'na taşınarak, sarayın geniş arazisi üzerinde kendi prensipleri çerçevesinde devlet idaresini yeni baştan kurguladığı bu iktidar mekanını yaratmıştır. Bu yeni anlayış çerçevesinde Sultan'ın iktidarı kendi elinde toplamak için merkezde aldığı ilk önlemlerden biri haremî yönetim işlerinden uzak tutmasıdır. Yıldız Sarayı'na taşındıktan hemen sonra Abdülhamit yüksek duvarlar inşa ettirerek yönetim alanı ile Harem'i Humayun'u birbirinden ayırmıştır.⁴³⁰ Bu sayede, Valide Sultanlar ve harem ağalarının idare işlerinden uzak kalmalarını da sağlamıştır.⁴³¹

Yıldız Sarayı'nda Abdülhamit'in kişiliği etrafında temerküz eden bu iktidar sistemini anlamak için ise Mabeyn-i Humayun'un yapısı ve işleyişine yakından göz atmak gerekir. Mabeyn-i Humayun Yıldız'ın içindeki asıl yönetim merkeziydi. Mabeyn içinde en önde gelen daire ise Başkitabet dairesiydi. Başkitabet dairesi Sultan ile diğer resmi kurumlar arasındaki yazışmaların yapıldığı daireydi ve Abdülhamit'in bu dairenin yaptığı bütün yazışmaları sıkı bir şekilde kontrolü altında tutmasından dolayı son derece tertipli ve hızlı çalışırdı.⁴³² Neredeyse bütün yazışmalar bu daire üzerinden yapılmakla birlikte, konumuz açısından çok büyük öneme sahip olan hususi

⁴²⁸ Yasamee, **Devlet İdaresi**, s. 63.

⁴²⁹ Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s. 174.

⁴³⁰ Özlü, **Merkezin Merkezi**, s. 5.

⁴³¹ François Georgeon, 'Abdülhamid II (1876-1909)', **Ottoman Civilization**, der. Kemal Çiçek, s. 614.

⁴³² Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 7-8.

şifre kalemine gelen telgraflar Başkitabet gibi en önemli bir birime dahi uğramadan direk Abdülhamit'e sunulurdu.⁴³³ Eğer gelen yazışmaların Mabeyn kitabetine uğraması uygun görülümüşse, iletişimde bulunulacak kişiye hususi değil umumi şifre verilirdi.⁴³⁴ Sultan'ın bürokrasinin normal ve resmi yazışma sistemine aykırı şekilde taşrada görevli bürokratlar, müfettişler ve hafiyeler ile direk iletişim kurmasını sağlayan şifre dairesi, sonraki bölümde ele alınacağı üzere çevre bölgelerin merkeze entegrasyonunda da önemli roller üstlenmiştir.

Mabeyn şifre kitabedinin bu durumu Abdülhamit'in yönetim anlayışını yansıtan bir özelliğine işaret etmektedir. Abdülhamit, her işle kendisi ilgilenmek istediğinden ve kendisinden habersiz işlerin görülmesini kendi iktidar hakkına bir saldırı olarak algıladığından dolayı yönetime dair meselelerden herkesten önce kendisi haberdar olmak isterdi. Bu nedenle, Sultan'ın iktidarı kendi şahsı etrafında toplaması, sadrazamın, bakanların ve diğer bürokratların bilgi ve haber alma kanallarını mümkün olduğunca engelleyerek, bu imkanı kendi kullanımında tutmasıyla mümkün olabilirdi.⁴³⁵ Çünkü, telgraf ile gelen haber ve bilgilere ulaşma tekeline sağladığı ölçüde, yönetimini paylaşmamış ve idare ile ilgili meseleleri yalnızca kendine bağlamış olacaktı. Abdülhamit bilgi ve habere sahip olma tekeline aşırı merkezileşme siyaseti için ihtiyaç duyuyordu. Bu durum başka yöntemlerin yanı sıra hususi şifre kalemine imparatorluğun dört bir tarafından gelen telgrafların çoğu zaman Mabeyn Başkitabetine dahi uğramadan Sultan'a direk iletilmesiyle sağlanıyordu. Telgraf iletişiminin bu çok özel durumu Sultan'ın kişisel iktidar arzusuyla çok iyi uyduğundan bu teknolojik araç, Tanzimat Dönemi'ne göre daha büyük oranda idari amaçları ön plana çıkan altyapısal bir lojistik araç olarak çalışmıştı.

Mabeyn Şifre Dairesi'nin önemi ve Sultan'ın telgraf iletişimini Bab-ı Ali'yi devreden çıkartmak için nasıl kullandığına dair çok çarpıcı bir olayı Said Paşa anılarında anlatmıştır. Abdülhamit'in son döneminde meşrutiyetin ilanıyla Avlonyalı Ferit Paşa'nın görevden alınması ve Said Paşa'nın yedinci defa Sadrazamlığa gelmesinden iki gün sonra 24 Temmuz 1908'de Sultan, Said Paşa'yı huzuruna

⁴³³ Tahsin Paşa, A.g.e., s. 8.

⁴³⁴ Biren, **Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, s. 21.

⁴³⁵ Akarlı, **External Pressure**, s. 103.

çağırtmış ve ‘Manastır’da Müşir Osman Paşa’yı dağa kaldırmışlar sebep nedir’ diye kendisinden sormuştur.⁴³⁶ bu soru üzerine Said Paşa:

‘Sebebini bilmediğim gibi dağa kaldırıldığını da bilmiyorum dedim. Hünkar öfkeli ve heyecanlı idi. Ben bilebiliyorum da nasıl oluyor siz bilemiyorsunuz diye kınamada bulundu. Ben önceki cevabımı tekrarladım. Bu sefer ‘Mabeyn’e telgraf geldi, Bab-ı Ali’ye gelmedi mi’ sorusunu yöneltti. Rumeli konusunda Bab-ı Ali’ye arka arkaya birçok telgraflar geliyordu ama Osman Paşa hakkında hiçbir haber alınmamıştı. Kendilerine bu cevabı beyan ettim.’

Sultanla arasında geçen bu diyalogu anlatan Said Paşa aynı sayfada verdiği dipnotta; aslında Osman Paşa’nın dağa kaldırıldığı haberini içeren telgrafın Sadrazamlığa da gelmiş olduğunu, bu telgrafın kendisine beş saat sonra ulaştırıldığını, bu gecikmenin sebebinin ise Posta ve Telgraf Nazırı Hasib Efendi’nin kendisine açıkladığı üzere, Bab-ı Ali’ye gelen önemli telgrafların suretlerini telgraf nazırının ilk iş olarak şifre katibine göndermesi ve ‘yerine verilsin’ iradesi çıkmadan da Sadrazam’a bu telgrafın verilmemesi olduğunu açıklamaktadır.⁴³⁷ Said Paşa’nın anlattığı bu olaydan anlaşılacağı üzere Bab-ı Ali’ye ulaşan bazı önemli telgraflar ancak Mabeyn’e de gönderilip kontrol edildikten sonra Sadrazam’a verilebiliyordu.

Mabeyn-i Humayun’un Abdülhamit döneminde en önemli idari birimlerden biri olarak öne çıkması elbette personel sayısında da artışlara neden olmuştur. Modernleşme çabasındaki bir devletin merkezi idareye bağlı memur sayısını arttırması, araçları ortadan kaldırarak dolaysız yönetimi sağlaması açısından elzemdir. Ancak, Abdülhamit’in Mabeyn’in resmi dairesinin bürokrasisini genişletmesi yalnızca modern devleti tahkim etme amacıyla değil, iktidarı Bab-ı Ali’nin elinden alıp kendinde toplaması politikasıyla da ilgilidir. Elbette bu durum Mabeyn için ekstra iş yükünü de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, V. Murat devrine kadar 3 ila 6 arasında değişen katip sayısı, Hamit döneminde tedricen artarak 1896

⁴³⁶ Sadrazam Sait Paşa, **Anılar**, yay. Haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1977, s. 312.

⁴³⁷ Sait Paşa, **Anılar**, s. 313.

yılında 28'e kadar çıkartılmış, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise normal koşullara dönülerek sayı 5'e düşürülmüştür.⁴³⁸ Bu duruma paralel olarak Mabeyn telgrafhanesinin de çalışan sayısı Abdülhamit devrinde arttırılmış ve ancak bu sayede Saray'la yapılan ve olağanüstü boyutlarda artan yazışmalara yetişmek mümkün olabilmıştır.⁴³⁹

Mabeyn bürokrasisinin gelişmesi ve öneminin artması Mabeyncilerin saray dışı bürokrasi karşısında güçlü bir konuma ulaşmasına sonucunu doğurmuştur. Bu güç, Mabeyncilerin Padişah'a ulaşacak arıza ve şikayetleri belirleyebilme ayrıcalığından ileri geliyordu. Abdülhamit'in 1878 yılında Mabeyn Müşirliği'ne atadığı ve 1900'deki ölümüne kadar bu görevde kalan Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa ve onun liderliğindeki Mabeynciler bu nedenle Abdülhamit dönemi devlet idaresinde etkin bir konum edinmişlerdi.⁴⁴⁰ Gazi Osman Paşa aynı zamanda dindar kişiliği ve halk tarafından çok sevilmesi gibi özellikleri nedeniyle Sultan'ın İslamcı bir siyaset takip ederek toplumun sadakatini sağlama projesinin de Saray'daki önemli temsilcilerinden biriydi.

Abdülhamit döneminde merkezin merkezileşmesi, Yıldız Sarayı'nın, Bab-ı Ali'nin yetkilerini mümkün olduğunca azaltması ve Said Paşa'nın ifadeleriyle Sadrazam'ı bir bostan korkuluğuna döndürmesi anlamına gelmektedir.⁴⁴¹ Sultan bunu iki yolla yapmıştır. Bu yollardan birincisi yukarıda bahsedildiği üzere Saray bürokrasisinin geliştirilmesi ve ikinci olarak Bab-ı Ali'nin yetkisinde görülen işlerin hukuki olmasa da fiili olarak Saray bürokrasisi ve Sultan tarafından üstlenilmesidir.⁴⁴² Tanzimat döneminde Bab-ı Ali gerçek idare gücünü Padişah'tan almış ve kendi ellerinde toplamıştı. Abdülhamit döneminde ise birçok uygulama ile yetkiler saraya geçmişti. Örneğin, resmi maruzat sunma yetkisi Şeyhülislam ve Sadrazam'a özgü olmaktan çıkartılarak bakanlıklara yayılmıştır.⁴⁴³ Bu yetkinin Sultan'a bağlı daha fazla sayıda bürokrata yayılması, Yıldız'ın onlarla iletişim kurarak idari amirleri atlatmasını

⁴³⁸ Ali Akyıldız, Mabeyn-i Humayun, İslam Ansiklopedisi.

⁴³⁹ Ali Akyıldız, **Çalışma Sistemi**, s. 170-171.

⁴⁴⁰ Shaw, **The Last Man**, s. 188.

⁴⁴¹ Karal, **Osmanlı Tarihi Cilt 8**, s. 269.

⁴⁴² Fortna, **The Reign of Abdülhamid II**, s. 49-50.

⁴⁴³ Akyıldız, A.g.e., s. 172.

sağlamış oluyordu. Öte yandan, Sultan'ın danışmanları da Yıldız Sarayı'nda geçici komisyonlar kurmak yoluyla Bab-ı Ali'ye alternatif paralel bir hükümet gibi çalışarak idari kararlar vermişlerdir.⁴⁴⁴ Sultan, bütün üst düzey bürokrat atamalarını kendisi gerçekleştirmiş ve istediği memura istediği görevleri tevdi edebildiği bir yönetim sistemi kurmuştur.⁴⁴⁵ Bunların yanında, Bab-ı Ali idari işlere dair bürokrasi ile yaptığı yazışmaların bir kopyasını da Yıldız'a bildiriyordu ki bu durum Osmanlı Arşivleri Yıldız tasnifinin Sadaret Hususi Maruzat bölümündeki belgelerden tespit edilmiştir.⁴⁴⁶ Tüm bu önlemlerle, özellikle 1890'tan itibaren dahili işlerin yönetiminde Bab-ı Ali neredeyse bir noter hüviyetine bürünerek resmi olarak olmasa da pratikte yetkilerini kaybetmiştir. Bu durum, Abdülhamit yönetimi boyunca Saray ve Bab-ı Ali arasında birçok gerginliğe neden oldu. Sadrazamlar her zaman Sultan'ın kendilerini ve bakanları pas geçerek işleri tamamıyla kendisinin yürütmesinden şikayetçi oldular. Abdülhamit'in hükümeti atlatarak idari işleri tek başına halletme arzusu, otoritenin kimde olduğu konusunda bürokrasinin üst ve alt kademelerinde karmaşaya yol açtığı gibi işlerin de etkin ve hızlı bir şekilde yürütülmesi konusunda problemler yaratabiliyordu.⁴⁴⁷

Bu hususta, Cevat Paşa'nın Sadrazam olması ve bu süreçte Sultan ile yaşadıkları, konumuz açısından oldukça aydınlatıcıdır. Cevat Paşa sadrazamlığa atandığı 1891 yılından önceki taşra görevlerinde şifreli telgraf ile Saray'ı muntazam şekilde bilgilendirdiği için Sultan'ın güvenini kazanmıştı.⁴⁴⁸ Bu durum, Abdülhamit'in hususi şifre verdiği ve çevre bölgelere gönderdiği bürokratlarından telgraf yoluyla haber alma konusuna ne kadar önem verdiğini gösterir. Cevat Paşa, Sultan'ın emirlerinden dışarı hiç çıkmayacak bir Sadrazam olacağı düşünüldüğü için Kamil Paşa'nın yerine bu göreve getirilmişti ve Sultan ile uyum içerisinde çalışmıştı.⁴⁴⁹ Ancak 1895 yılında yaşanan Ermeni olaylarından kendisinin sorumlu tutulacağını düşünen Cevat Paşa, Sultan'dan Bab-ı Ali'nin yetkilerinin arttırılmasını ve telgraf yazışmalarının hükümet

⁴⁴⁴ Çetinsaya, **Bir Dönemlendirme**, s. 377.

⁴⁴⁵ Yasamee, **Devlet İdaresi**, s. 55.

⁴⁴⁶ Yavuz Selim Karakışla, 'II. Abdülhamid Saltanatı (1876-1909): Kızıl Sultan Mı, Ulu Hakan Mı?', **Toplumsal Tarih**, Temmuz 2002, pp. 10-19, s. 13.

⁴⁴⁷ Akarlı, **External Pressure**, s. 104-136.

⁴⁴⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, s. 297.

⁴⁴⁹ Karal, A.g.e., s. 297-298.

aracılığıyla yapılmasını talep edince ipler koptu ve Cevat Paşa görevinden alındı.⁴⁵⁰ Abdülhamit Cevat Paşa'nın taleplerine karşı yazdırdığı muhtıradan bu talepleri diktatörlük hevesi olarak nitelendirmiş ve oldukça kızgındır:

‘...kaffei ümurun mercii Babı Ali olması, yani şevket meab efendimiz hazretlerine takdim olunacak maruzatın kamilen sadaret vasıtasile arz olunması ve başka hiçbir taraftan maruzat vuku bulmaması ve bir madde hakkında birkaç tarafa telgraf çekilmeyub yalnız Babı aliye çekilmesi arz olunuyor. Bu halde zatı şevket simat efendimiz hazretlerinin alacakları malumat, makamı sadaretin arzından ibaret kalıp memleketde taş taş üzerinde kalmasa başka taraftan arzı malumat olunamayacak ...’⁴⁵¹

Bab-ı Ali'nin etkinliğinin artırılması ve resmi yazışmaların hükümet üzerinden gerçekleştirilmesi hususunda Cevat Paşa'ya benzer görüşleri Hayrettin Paşa ve Kamil Paşa da savunmuş ve onların teklifleri de Sultan tarafından kabul edilmemişti.⁴⁵² Çünkü, idari yazışmaların ve özellikle telgraf ile yapılan yazışmaların hükümet üzerinden yapılması, Abdülhamit'in yönetim anlayışı gereği son derece hassas olduğu bilgiye ulaşma ve haber alma tekelinden yoksun kalması demektir. Aynı zamanda bu yetkiyi alan Bab-ı Ali hangi idari meselelerin önemli olup olmadığına karar verebilecek ve ancak önemli gördüğü yazışmaları Padişah'a sunmuş olacaktı ki bu da Abdülhamit'in aşırı merkeziyetçi ve kişisel idare anlayışıyla taban tabana zıt bir talepti. Cevat Paşa örneği, Sultan'ın kendisine haber ve bilgi iletme konusunda gayretli bir bürokrata ne kadar olumlu baktığını ancak kendi uhdesinde gördüğü yetkilerinin talep edilmesi hususunda ise son derece hassas olduğunu göstermektedir.

1895'te Ermeni hadiselerinin yol açtığı kriz ortamında Cevat Paşa'nın sadaret görevinden alınması ve yerine önce tekrar Said Paşa'nın ve sonrasında Kamil Paşa'nın gelmesi, ancak Kamil Paşa'nın da Bab-ı Ali'ye eski yetkilerinin verilmesini talep

⁴⁵⁰ Çetinsaya, A.g.e., s. 377.

⁴⁵¹ Atilla Çetin, **Devlet ve Memleket Görüşlerim II**, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul, 2011, s. 148-149.

⁴⁵² Akarlı, **External Pressure**, s. 126.

etmesinin ardından tekrar azledilmesiyle, Abdülhamit'in yönetme yetkisini elinde toplaması süreci birçok bakımdan tamamlanmıştır.⁴⁵³ Telgraf iletişimi ise idari anlamdaki büyük önemi nedeniyle bu süreçte Sultan ve Bab-ı Ali arasındaki iktidar pazarlıklarının en önemli başlıklarından biri olmuştur. Nitekim, bu öneminden dolayı Yıldız Sarayı Posta ve Telgraf Müdürlüğü ile Şifre Katipliğinin idari önemi ve iş yükü arttığı gibi bu iki kurum Abdülhamit merkezileşmesini simgeleyen kurumlar haline gelmişlerdir.⁴⁵⁴ Ancak bu sayede merkezin merkezileşmesi süreci etkin bir şekilde hayata geçirilebilmiştir.

Sultan'ın kimi acil durumlarda ve kriz durumlarında Sadrazam ve vekilleri Saray'a çağırarak onlarla görüşmesi, bazen geceleri dahi Sadrazam'ı, bakanları ya da bürokratlarını uykularından uyandırması idaresi sırasında geliştirdiği adetlerindedir.⁴⁵⁵ Bu adeti sayesinde kritik konularda aldığı kararların sorumluluğunu hükümet ile de paylaşmış oluyordu. İdarenin gündelik işleyişinde merkezin merkezileşmesi sürecini açıklayan bir olay olarak, Saray'a vükela heyetinin hızlı bir şekilde çağırılması ve Sultan ile toplantı yapmak için bir araya gelmeleri güzel bir örnektir. Örneğin, 1895 Ermeni olaylarının yaşandığı kriz döneminde Sultan, olayların engellenmesi için birçok önlem aldıktan sonra, acil bir toplantı yapılması için telgraflar çekilerek nazırların Saray'da toplanmasını emretmiştir.⁴⁵⁶ Bu örnek göstermektedir ki acil görülen durumlarda telgraf iletişimi Saray ile hükümet üyeleri arasında bu şekilde kullanılabiliyor ve vükela heyeti Bab-ı Ali yerine Mabeyn'de toplanabiliyordu.

Meşrutiyet'in ilanı kararının alındığı 24 Temmuz tarihli vükela meclisi toplantısı da acilen telgrafla nazırların Mabeyn'e çağırılması ile toplanmıştır. Said Paşa anılarında, Sultan'ın kendisinden Manastır'da yaşanan isyan sırasında ne yapılabileceğini sorması, bunun üzerine kendisinin de bu meseleyi vükela meclisinde konuşmak lazım geldiğini belirtmesi ve Sultan'ın bunu onaylaması üzerine Saray'daki Mabeyn telgrafhanesine giderek telgraf ile bütün nazırları Mabeyn'e çağırdığını ve bir saat içinde bütün vükelanın Saray'da toplandığını anlatır.⁴⁵⁷ Vükelanın Yıldız

⁴⁵³ Çetinsaya, **Bir Dönemlendirme**, s. 387.

⁴⁵⁴ Çetinsaya, A.g.e., s. 388.

⁴⁵⁵ Akyıldız, **Çalışma Sistemi**, s. 186-187.

⁴⁵⁶ Çetin, **Memleket Görüşlerim II**, s. 184.

⁴⁵⁷ Sait Paşa, **Anılar**, s. 313.

Sarayı'na yakın bölgelerde yaşaması da bir saat gibi kısa bir sürede bütün vükela meclisi üyelerinin Saray'da toplanabilmesini sağlayan diğer bir etkidir.

Öte yandan, çok daha detay meselelerde Padişah'ın kimi hassasiyetleri gereği Saray'dan Bab-ı Ali'ye telgraf çekilebiliyordu. Örneğin, Harbiye Nazırlığı'ndan azledilen Rıza Paşa ve 1908 yılında tekrar sadarete atanan Said Paşa birbirlerini sevmediklerinden, Hatt-ı Humayun'un kıraatı sırasında karşılaşmalar diye Sultan, Saray'dan Bab-ı Ali'ye bir telgraf çektiler. Rıza Paşa'yı Mabeyn'e çağırmasıdır.⁴⁵⁸ Bu örnekler de göstermektedir ki Yıldız Sarayı ile Bab-ı Ali üyeleri arasındaki iletişim bu tip acil durumlarda telgraf ile sağlanıyordu. Merkezin merkezi üssü Yıldız Sarayı ile artık merkez olma hüviyetini kaybetmiş hükümet arasındaki ilişkiler acil durumlarda bu tür bir iletişim yöntemini gerekli kılmıştı. İleride değinileceği üzere telefon teknolojisinin ilk defa 1881 yılında Osmanlı'ya gelmesine rağmen Abdülhamit'in yönetim anlayışına ters düşmesi nedeniyle bu dönemde yaygınlaşamaması, telgrafın acil durumlarda telefon gibi işlev görmesinin diğer bir sebebidir.

Bunların yanında Abdülhamit, İstanbul içinde hafiyelik ağı sayesinde Sadrazam ve diğer kendine bağlı vükela üyelerinin takibinde de telgraf iletişiminden faydalanıyordu. Bu duruma çok ilginç bir örnekten Said Paşa anılarında bahsetmektedir. Sultan'ın Makedonya'daki Jön Türk isyanı nedeniyle Said Paşa'yı tekrar sadarete getirmesinden önce, Saray'a çağırarak fikrini sordurduğu gün yaşanan bu hadise, üst düzey devlet bürokrasisi üzerindeki Saray denetiminin boyutlarını gözler önüne serer. Said Paşa evine gittiğinde kapısında Mabeynciler'den birinin arabasını görmesi üzerine hizmetçisine 'benim evde olduğumu söylemediniz mi' diye sorar ve bu soru üzerine hizmetli 'söyledik ama kendisi bir saate kadar eve gelecektir dediler' diye cevap verir.⁴⁵⁹ Said Paşa, hizmetçisiyle arasında geçen bu diyalogtan dolayı vapura binip eve geleceğinin ve vapurun hareket saatinin Mabeynci'ye telgrafla bildirildiğini anladığını ifade etmiştir.⁴⁶⁰ Said Paşa'yı takip eden hafiyeler, Paşa'nın

⁴⁵⁸ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 258.

⁴⁵⁹ Said Paşa, **Anılar**, s. 310.

⁴⁶⁰ A.g.e., s. 310.

her hareketini Saray’a telgraf ile bildirdiklerinden böylesi bir gözetim mekanizması Sultan’ın oturduğu yerden Paşalarını izlemesine imkan tanıyordu.

Sonuçta Yıldız Sarayı, imparatorluğun başkenti olan İstanbul’da, merkezileşen iktidarın daha da merkezileştiği bir iktidar mekanı olarak Abdülhamit idaresinin otoriterleşme sürecine paralel bir şekilde evrimini tamamlamış ve tüm haşmetiyle kendini göstermiştir. Saray’dan etrafa yayılan telgraf ağı yalnızca merkez ile çevre bölgeler arasında değil, merkezin merkezi ile Sadrazam ve hükümet üyeleri arasında da bir iletişim kanalı ve denetim mekanizması olarak işlev görmüştür. Yıldız Sarayı; bu nedenlerle, merkezileşmenin modern devletlerde ortaya çıkan bürokratik, rasyonel ve legal halinden farklı olarak aşırılaştığı ve daha otoriter bir idari sistemin yürütülmesini sağlayan ‘merkezin merkezi’ olarak değerlendirilmelidir. Elbette bu tür bir aşırı merkezileşme Sultan’ın iradesini her yerde koşulsuz ve istikrarlı bir şekilde hakim kılması ve geniş imparatorluk topraklarının dört bir yanına etkin bir şekilde nüfuz etmesi anlamına da gelmiyordu. Yıldız Sarayı içinde dahi Sultan’dan nispeten bağımsız bir güç Mabeyncilerin şahsında toplanabilmişti. Ancak, Sultan telgraf iletişimi ve bu iletişimin kendi dönemine özgü kullanımının bir getirisi olarak, haber ve bilgi alma konusunda o zamana dek görülmemiş bir iktidar donanımına sahip olabilmişti. Bu donanıma sahip olması sayesinde Sultan her işi kendine bağlayabilmiştir. Mayakon’un yerinde ifadeleriyle:

‘Osmanlı hükümeti demek Yıldız Sarayı demektir. Abdülhamid devri demek münhasıran Abdülhamid’in şahsı demektir. Ufak büyük her işe kendi şahsının damgasını vurmuştur. Bütün imparatorlukta Abdülhamid’in iradesi değilse bile malumatı haricinde geçmiş belli başlı bir hadise yoktur. İdari, siyasi, iktisadi, ilmi, dini ve içtimai bütün işlerin ip ucu Saray’a bağlı idi. Sultan Hamid ve Saray, ağının ortasında çalışan bir örümcek manzarası arz ederdi.’⁴⁶¹

⁴⁶¹ Mayakon, **Yıldız’da Neler Gördüm**, s. 36-37.

4.2.2 Taşranın Merkeze Entegrasyonu

Abdülhamit dönemi merkezileşmesinin ikinci ayağı taşranın merkeze entegrasyonu politikalarıdır. Modern merkezi bir devlet olmanın bir gerekliliği olarak Tanzimat döneminde başlayan merkezileşme politikaları belli ölçülerde başarıya ulaşmakla birlikte Doğu Anadolu ve Arap coğrafyası gibi yerleşik olmayan ve halen feodal geleneklerini sürdüren kabile toplumlarının yaşadığı bölgelerin merkeze entegrasyonu süreci tamamen başarısız olmuştur. Tanzimat döneminde bu bölgelerde gerçekleştirilmeye çalışılan merkezileşme politikaları birçok toplumsal tepkiye ve isyanlara da yol açmıştır. Abdülhamit döneminin başında Osmanlı-Rus harbinin yol açtığı otorite krizi ise hızlı bir şekilde çevre bölgelerin merkeze entegrasyonu ihtiyacını arttırmıştır. Merkezileşme politikaları çerçevesinde çevre bölgelerin merkeze aracısız şekilde bağlanması çabası idarede modernleşme politikasının bir devamı olarak bu dönemde yoğun şekilde sürmüştür. Tanzimat'ta olduğu gibi merkez-çevre bütünleşmesinin sağlanması için göçebelerin yerleşik düzene geçirilme çabaları da devam etmiştir.⁴⁶² Bu sayede Abdülhamit idaresi çevre bölgelerde yaşayan halkların merkezle bir ve eşit olduklarını hissettirmeye çabalamıştır.

Ancak, Abdülhamit döneminde bu merkezileşme hamlesine ters bir şekilde Sultan'ın yönetim anlayışı gereği taşra idaresinde eşrafın aracılığından yararlanmak da bir yönetim stratejisi olarak başvurulan bir yöntem olmuştur. Modern merkezi devletin altyapısal iktidarını, modern dönem öncesi despotik iktidarlardan ayıran bir özellik olarak dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçiş ve dahili pasifleştirme süreçlerine aykırı olan bu eşraf siyaseti, Abdülhamit dönemi yönetim anlayışı için bir çelişkiyi ifade eder. Çünkü, eşrafın belli ölçülerde yönetim yetkisini elinde bulundurması ve silahlı güçlere sahip olması, modern merkezi devletin legal-rasyonel ilkelere dayalı bürokrasisinin etkinliğini azaltıyordu. Ancak, Tahsin Paşa'nın ifadeleriyle 'çıban başı koparmamak'⁴⁶³ sözleriyle özetlenebilecek bir idare anlayışına sahip olan Abdülhamit; modern merkezi devletin yönetim ilkelerine aykırı da olsa eşrafın tamamen tasfiye edilmesi gibi zorlu ve maliyeti yüksek bir politika yerine, bu çevresel güçlerle

⁴⁶² Mardin, **Merkez Çevre**, s. 50.

⁴⁶³ Çetinsaya, Çıban Başı Koparmamak,

pazarlıklar yapmak suretiyle idarede onlardan faydalanmak gibi geçici ve pragmatik bir çözüm yolunu benimsemiştir. Bu yöntem Irak ve Arabistan gibi göçebe kabilelerin yaşadığı bölgelerde yerel aşiret liderlerine resmi ünvanlar ve yönetim yetkisi vermek gibi yöntemlerle uygulanmakla beraber, daha çok yerleşik nüfusun yaşadığı Rumeli, Orta ve Batı Anadolu ve Suriye'nin Kuzeyi gibi bölgelerde ise merkezileşme siyasetinden ödün verilmeden devlet politikalarının uygulanmasına gayret edilmesi sonucunu doğurmuştur.⁴⁶⁴

Abdülhamit dönemi birçok bakımdan ilginç bir şekilde geleneksel ile modernin bir karışımı niteliğindeydi.⁴⁶⁵ Önceki bölümlerde izah edildiği üzere, geleneksel değerlere ve dine referans verilerek patrimonyal ve pederşahi bir devlet anlayışını devam ettirirken, aynı zamanda toplumsal mobilizasyonu ve halkın sadakatini sağlayarak modern bir vatandaşlık kavramını tahkim etmek ve altyapısal iktidarı güçlü bir modern devleti inşa etmek bu geleneksel-modern karışımı melez yönetim anlayışına işaret eder. Merkez çevre ilişkileri söz konusu olduğunda ise taşra siyasetinin bir parçası olarak eşraftan faydalanılması modern iktidar yerine geleneksel yöntemlerin tercih edildiği bir kamu yönetimi anlayışını yansıtır. Sultan Abdülhamit'in kişisel idaresi çevre bölgelerdeki eşrafla ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde Weber'in tanımladığı şekliyle karizmatik otoriteye örnek teşkil etmektedir. Zira Weber, bu otorite türünde yöneticinin kendine bağlı aracı eşraf güçleriyle ilişkisinin, modern bürokraside olduğu gibi rasyonel ilkeler ve kurallara bağlı olarak değil, tarihin derinliklerinden gelen geleneklerin gücüne dayalı kurallara bağlı olduğunu ve güçlü bir kişisel bağımlılık üzerinden şekillendiğini ifade etmektedir.⁴⁶⁶ Sultan ve çevre bölgelerdeki eşraf arasındaki ilişki bu tür bir modern öncesi karakteri yansıtmaktaydı ve Sultan ile eşraf arasında gelişen hususi ilişkilere dayanmaktaydı. Ekonomik, kültürel ve siyasi anlamda eşrafa tanınan bu iktidar nimetleri sayesinde kendi toplumları üzerinde egemenlikleri artan çevre güçlerin

⁴⁶⁴ Engin D. Akarlı, *Abdülhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces*, s. 50-51.

⁴⁶⁵ Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 234.

⁴⁶⁶ Weber, *Economy and Society*, s. 1006.

Abdülhamit yönetiminden sonra Osmanlı merkezi yönetimi ile bir iktidar mücadelesine girişmesi ise kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkacaktır.⁴⁶⁷

Yine bu bağlamda vurgulanması gereken ve merkezileşme siyasetinin bir sonucu olan diğer bir olgu ise Abdülhamit döneminde merkez ve taşra bürokrasisinin genişlemesi ve bu genişlemenin mahiyetidir. Tanzimat ile başlayan, maaşlı memurları ve kendi iç yasal düzenlemelerine sahip bir merkezi bürokrasinin yaratılması hamlesi Abdülhamit döneminde genişleyerek sürmüştür. Carter Findley'in hesaplamalarına göre 35 bin civarı sivil memur 1876-1908 yılları arasında, bir kısmı resmi olmayan yollarla da olsa kamu hizmetlerinde istihdam edilmiştir.⁴⁶⁸ Carter Findley kayıtların net olmaması nedeniyle bu sayının daha fazla olabileceğini de vurgulamaktadır. Bürokrasideki bu büyüme, hükümet işlevlerindeki çeşitliliğin ve bürokrasinin halkın yaşamına etkisinin de artması anlamına geliyor ve pasaport alma, karantina uygulamaları, tapu kadastro işlemleri gibi birçok yeni modern idari uygulama eliyle mülkiye memurlarının halkla teması artmış oluyordu.⁴⁶⁹ Vilayet idaresi için örnek vermek gerekirse, Bursa vilayetinde 1878'de 62 kişi çalışırken 1908'de bu rakam 148'e ulaşmış, Edirne'de ise aynı dönemde 87'den 218'e çıkmıştır.⁴⁷⁰ Ancak böylesine büyük bir bürokrasi mekanizması aracılığıyla hem modern devletin gerektirdiği altyapısal iktidar kurgulanabilir hem de patrimonial bir gelenek olarak toplumun devlete ama daha özelde Sultana bağlılığını arttırmak amacı hayata geçirilebilirdi.⁴⁷¹

Abdülhamit maaş ve rütbelerle memurluğa aldığı insanların devlete ve kendisine sadakatlerinin artacağına ve bu tip bir memur istihdam politikasının toplumsal meşruiyetini artırma çabasına da katkıda bulunacağına inanıyordu. Dolayısıyla, yalnızca modern merkezi devletin bir gereği olarak değil, Sultan'ın karizmatik otoriteye dayalı patrimonial yönetim stratejisinin bir boyutu olarak da belirlediği; önemli bürokratların çocuklarının, eşraf temsilcilerinin ve muhalefet etmesinden korkulan aktörlerin ünvanlar ve nişanlar dağıtmak suretiyle memurluğa alınması

⁴⁶⁷ Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, s. 316-317.

⁴⁶⁸ Carter Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, çev. Gül Çağlı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2011, s.23.

⁴⁶⁹ Findley, A.g.e., s. 23-24.

⁴⁷⁰ Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s. 240-241.

⁴⁷¹ Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi**, s. 101.

siyaseti, memur sayısının ciddi miktarlarda artmasına neden olmuş ve bu yöntem nedeniyle Bab-ı Ali'nin yerini dahi bilmeyen bürokratlar bu dönemde istihdam edilebilmiştir.⁴⁷² Geleneksel yöntemlere başvurularak, liyakat ilkesine göre değil Abdülhamit'in gerekli görmesine ve kişisel bağlarını kimi iktidar odaklarıyla arttırmasına dayanan bu memur istihdam stratejisi, Weber'in tanımladığı haliyle modern bürokrasinin özellikleriyle uyuşmamaktadır. Weber'e göre modern bürokrasi alt ve üst ofislerin belirli kurallara dayalı bir gözetim ve denetim hiyerarşisine bağlı olmasını gerektirir.⁴⁷³ Oysa ki Sultan'ın yönetim anlayışı ve kişisel ilişkileri gereği dağıttığı bürokratik ünvanlar, kurallara dayalı bir hiyerarşik düzen yerine, Yıldız Sarayı ile kurulan kişisel ilişkilere dayalı bir bürokrasi pratiğinin gelişmesine neden oluyordu. Bu durum ise bürokratik hiyerarşinin alt üst ilişkilerini bozuyordu. Modern öncesi dönemin patrimonyal devlet geleneğinin Abdülhamit döneminin geniş idari modernleşme projesi içinde kendini devam ettirmesi bu tip bir memur istihdamı politikası ile de sürdürülmüş oluyordu.

Abdülhamit özerklik ve tevsi-i mezuniyet fikirlerinden hoşlanmıyordu. Özerk bölgelerin Balkanlar'da olduğu gibi zamanla devletten kopacağını düşünüyordu. Adem-i merkeziyet fikrini idarede başa gelebilecek her türlü tehlikenin kaynağı sayıyordu.⁴⁷⁴ İktidarının ilk döneminde Mithat Paşa ile fikri ayrılığa düştüğü konuların başında, Paşa'nın özerkliğe olan inancı ve Sultan'ın buna şiddetli bir şekilde karşı olması gelir.⁴⁷⁵ Sultan 'otonomi anatomidir' ifadesiyle çevre bölgelerde egemenlik hakkına sahip özerk bölgelerin teşkil edilmesinin yanlış olduğu ve parçalanmaya yol açacağı fikrini özetlemiştir.⁴⁷⁶ Ancak, merkezden uzak bölgelerdeki eşrafı kontrolü altında tuttuğu ölçüde, kendi bölgelerinde özerk davranmalarına müsaade etmeyi otonomi konusundaki görüşlerine ters görmemiştir. Sultan'ın 93 Harbi'yle birlikte Balkan topraklarının çoğunu kaybetmesinden sonra Anadolu ve Arap coğrafyasının merkeze entegrasyonu konusuna özel bir önem vermesi nedeniyle özellikle dini nitelik taşıyan eşraf kesimlerine idari anlamda kısmi bir fiili özerklik tanınması, sorunlara

⁴⁷² Findley, A.g.e., s. 235.

⁴⁷³ Weber, **Economy and Society**, s. 957.

⁴⁷⁴ Çetinsaya, Bir Dönemlendirme, s. 376.

⁴⁷⁵ Akarlı, External Pressure, s. 54.

⁴⁷⁶ Hocaoglu, **Abdülhamid Han'ın Muhtıraları**, s. 126.

pragmatist çözümler üretme adeti ve ‘Basra Bursa gibi yönetilemez’ şeklinde özetlenebilecek, yerel koşulları önemseyen yönetim anlayışından kaynaklanmaktadır.⁴⁷⁷ Bu tür bir siyaset aynı zamanda Sultan’ın, Müslüman millet oluşturmak ve toplumsal meşruiyeti arttırmak hedeflerine de hizmet etmiştir.

Abdülhamit’in otoriter merkezi yönetimini hayata geçirmek için imparatorluk topraklarının dört bir tarafına yayılan geniş bürokrasi örgütünü etkin bir şekilde yönetmesi gerekiyordu. Yıldız Sarayı’nı bir beyin, imparatorluğu da vücudun geri kalanı olarak düşünürsek, çevre bölgelere yayılan sinir ağının kollarından mesajların gelmesi ve bu mesajlara hızlı bir şekilde cevap iletilmesi, vücudun sağlıklı bir şekilde çalışması açısından hayati önem kazanmaktadır. Bu noktada, Sultan kendi dönemine özgü yönetim anlayışını hayata geçirmek için bu koşullara en uygun teknik araç olan telgraf iletişimini yine kendi dönemine özgü yollarla şifre sisteminden de faydalanarak seferber etmiş ve vilayet idaresini Dahiliye Nezareti’ni devreden çıkartmak suretiyle kendi eline alabilmiştir.⁴⁷⁸ Abdülhamit telgraf iletişimi sayesinde taşra idaresinde görevli bürokrasinin hesap verilebilirliğini arttırma ve valilerin karar verme yetkilerini azaltma konusunda da gücünü arttırmış oluyordu.⁴⁷⁹

Telgraf iletişimine verilen bu önem telgraf bürokrasisine daha özel davranılmasını da beraberinde getirmiştir. Örneğin, Abdülhamit döneminde devletin sıkıntılı mali durumu nedeniyle memurların maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesi konusunda sık sık aksaklıklar yaşanmasına ve kimi memurların üç ayda bir maaş almak durumunda kalmasına rağmen taşralarda ve merkezde çalışan Posta ve Telgraf Nezareti memurları her ay düzenli ve tam olarak maaş alabilmişlerdir.⁴⁸⁰ Nitekim, Tahsin Paşa’nın Mabeyn Başkatipliği’nden sonra Mabeyn Kitabeti bürokrasisinin ve dolayısıyla şifre katiplerinin de maaşları arttırılmış ve çalışma koşulları iyileştirilmiştir.⁴⁸¹ Posta ve Telgraf Nezaretine bağlı memurların maaşlarını düzenli bir şekilde alabilmeleri, Abdülhamit döneminde halen gelirlerin toplanması ve

⁴⁷⁷ Çetinsaya, **Kilit Taşı: Merkeziyetçilik**, s. 22.

⁴⁷⁸ Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s. 344.

⁴⁷⁹ Rogan, **Instant Communication**, s. 119.

⁴⁸⁰ Ahmed G. Sayar, **A. Süheyl Ünver Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri, 1898-1986**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1994, s. 63.

⁴⁸¹ Akyıldız, **Çalışma Sistemi**, s. 171. (Bolayır, Hatırat, 350-352)

harcanması muamelelerinin Maliye Nezareti bünyesinde toplanmayıp, kendi gelirine sahip bürokratik birimlerde çalışan personellerinin maaşını o birimlerin kendi gelirleriyle ödemesinden de kaynaklanmaktadır.⁴⁸² Dolayısıyla, telgraf iletişimini sağlayan memurların maddi koşullarının, başka bazı bakanlık personellerine göre daha iyi olduğu söylenebilir.

Devletin idari yazışmalarının yapıldığı Mabeyn Başkitabeti özellikle 1890'larda Sultan'ın iktidarı elinde toplaması süreci tamamlandıktan sonraki dönemde vilayet idaresi ile ilgili yapılan yazışmaların da merkezi haline gelmişti. Valiler aşırı merkezileşmenin bir gereği olarak, kimi zamanlar Dahiliye Nezareti'nden evvel Saray'la yazışır ve vilayetlerdeki durumdan Sultan'ı haberdar ederlerdi. Sultan, özellikle vilayetlerde ortaya çıkan ve dış güçlerin Osmanlı iç işlerine müdahale etmesine sebep olabilecek olaylardan hızlı bir şekilde haber alabilmek ve olay büyümeden bölgeye müdahale edebilmek gerekçeleriyle Dahiliye Nezareti'ni aradan çıkartıyordu.⁴⁸³ Bu nedenle, Başkitabet'te valilerin, kumandanların ve resmi bir vazife ile taşrada görevlendirilen müfettişlerin şifreleri vardı ve bu şifreler aracılığıyla Mabeyn'e her gün çok fazla sayıda telgraf iletirlerdi.⁴⁸⁴ Tahsin Paşa bu telgrafların içeriğinin birçoğunun önemli olmayan siyasi meseleler ve istihbaratlar olduğunu ve bu kadar çok sayıda telgrafların Mabeyn katiplerini gece gündüz meşgul ettiğini belirtir.⁴⁸⁵ Sultan bu telgrafları okuduktan sonra önem verdiği olaylarla bizzat ilgilenirdi. Abdülhamit'in vilayet idaresinin, merkezi yönetimi ilgilendiren kısmının büyük bir bölümü Mabeyn Başkitabetine gelen telgraflar aracılığıyla işte bu şekilde gerçekleştiriliyordu.

Öte yandan, Başkitabet'te valiler ve taşrada görevlendirilen diğer bürokratlar için şifreler bulunmasına rağmen Abdülhamit'in Mabeyn'deki dairesinin hemen yanı başında yer alan hususi şifre dairesi de çevre bölgelerden bilgi ve haber almanın diğer bir yoluydu. Şifre dairesine gelen haber ve istihbaratlar resmi kayıtlara girmediğinden Sultan'ın daha ziyade gizli olarak gördüğü konularda haber ve bilgi aldığı bir

⁴⁸² Findley, **Bureaucratic Reform**, s. 237.

⁴⁸³ Abdülhamit Kırmızı, **Abdülhamit'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908**, İstanbul, Klasik Yayınları, 4. Baskı, 2017, s. 39.

⁴⁸⁴ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 31-32.

⁴⁸⁵ Tahsin Paşa, A.g.e., s. 32.

haberleşme kanalıydı.⁴⁸⁶ Önceleri hususi şifre dairesine telgraf göndermek için şifre verilen memurlar daha üst düzey bürokrasiden seçilirken, zaman içerisinde otoriterleşme yaygınlaştıkça alt düzey memurlara da şifre verilir olmuştu.⁴⁸⁷ Abdülhamit'e taşra bölgelerle doğrudan doğruya yazışma imkanı veren Mabeyn Başkitabeti ve Hususi Şifre Dairesi, Tanzimat Dönemi boyunca Bab-ı Ali'nin daha resmi ve legal-rasyonel ilkelere dayanan hiyerarşik bürokratik iktidarından farklı olarak, Sultan'ın kendi dönemine özgü kişisel yönetim ilkelerini vilayet idaresine de yansıtabilmesine imkan tanımıştır.

Abdülhamit'in, telgraf iletişiminin lojistik desteği dışında, Yıldız Sarayı'ndan çıkmadan iktidarını çevre bölgelerde hissettirmesini sağlayan simgeleri, idaresinin bir nişanesi olarak geniş imparatorluk coğrafyasının dört bir yanında kullandığı vurgulanmıştı. Bu dönemde yapılan kamusal binaların ve mimari eserlerin hepsinde imparatorluk arması ve saltanatı simgeleyen diğer öğelerin yer alması, simgeler aracılığıyla iktidarını insanların zihinlerinde somutlaştırma çabasının bir ürünüdür.⁴⁸⁸ Bu nedenle, imparatorluğun idari merkezlerinde imperyal öğeleri barındıran birçok mimari eser bu dönemde ön plana çıkmıştır. Bu simgelerin başında, Sultan'ın tahttaki 25. yıl jübilesinin kutlanması için çevre bölgelerdeki merkezlerde inşa edilmesi emredilen ve idari merkezlerin meydanlarında boy gösteren saat kuleleri gelmekteydi.⁴⁸⁹ Tüm bu mimari eserler, üzerlerine işlenmiş resimler ve kitabelerle hem modern hem de geleneksel ve dini imgeler dünyasına atıfta bulunmak suretiyle halkın kafasındaki güçlü Padişah ve Halife temsilini besliyordu.

Bu saat kulelerine benzer şekilde Hicaz ve Yemen bölgesine uzatılması planlanan telgraf hattının şerefine Şam'da inşa edilen telgraf anıtı ile Sana'da Sana'dan Taiz'e uzatılan telgraf hattının şerefine dikilen telgraf anıtı, Abdülhamit idaresinin hem modern hem de dini yönünü simgeleyen ve türünün ilginç örnekleri olan mimari eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Şam'da inşa edilen telgraf anıtı Sultan'ın baş

⁴⁸⁶ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 22.

⁴⁸⁷ Akyıldız, **Çalışma Sistemi**, s. 171.

⁴⁸⁸ Deringil, **İktidarın Sembolleri**, s. 43.

⁴⁸⁹ Hicran H. Halaç, Sibel Ö. İlhan, 'Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri: II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi', **E-Journal of New World Sciences Academy**, Sayı. 9, Cilt: 4, 2014, 190-200.

mimarı Raimondo D'Aronco tarafından tasarlanmış ve 1904 yılında inşa edilmiştir.⁴⁹⁰ Şam'daki bu telgraf anıtının üstünde Yıldız Sarayı'ndaki Hamidiye Camii'nin bir minyatürü yer almakta, anıtın gövdesinde ise İstanbul'u Hicaz ile bağlayan telgraf hattının bir simgesi olarak telgraf direği ve tellerinin kabartmaları bulunmaktadır.⁴⁹¹ Bu anıtın üzerinde Sultan'ın Cuma namazlarını kıldığı ve bu dini ritüeli hilafetini simgeleyen bir törene dönüştürdüğü Hamidiye Camii'nin bulunması oldukça ilginçtir. Yıldız Hamidiye Camii'nin bu anıtın üstünde yer alması imparatorluk merkezinin mekânsal anlamda çevre bölgeler ile entegrasyonu açısından temsili bir öneme sahiptir.

Hicaz gibi Abdülhamit'in İslam birliği siyaseti ve hilafeti için sembolik olarak çok önemli bir bölgeye çekilen ve modern bir icat olan telgraf hattını simgeleyen Şam'daki bu yapının, yine hilafet ve saltanatı simgeleyen diğer bir simge olan Hamidiye Camii ile birlikte görünmesi, Abdülhamit dönemine özgü modernleşmenin öğeleriyle dini simgelerin bir arada bulunduğu idare tarzını ve geleneksel değerlerin belli bir modernleşme anlayışı içerisinde sürdürüldüğü bir politikayı özetler niteliktedir. Anıtın kitabesinde yer alan; Emir'ül-müminin ve Halife-i Resul-i Rabb el-alemin şevketlü, mehabetlü es-Sultan ibni's-Sultan es-Sultan el-Gazi, Abdülhamid Han-ı Sani Efendimiz Hazretlerinin Hicaz Hıttı-ı mübarekesine temeddini emr-u ferman buyurdıkları telgraf hattının hatıra-i fahiresidir (1325 H)⁴⁹² ifadeleri, hac yolunun ve mübarek toprakların koruyucusu olan Halife Sultan imajını pekiştirmeye yönelik vurgular taşıyan ifadelerdir. Bu kitabe de aynen anıtın üzerindeki camii motifi gibi Abdülhamit'in özellikle Arap bölgesinde İslam birliği siyasetinin bir göstergesi olarak dini sıfatlarını ön plana çıkartmasının bir örneğidir.

Sana'da inşa edilen anıt aşağıda görüleceği üzere daha mütevazı ve küçük bir anıttır. Bu anıtın İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde Yemen'e ait resimler bölümünde bulunan fotoğrafı, 'sâye-i muvaffakiyetvâye-i şehriyariden San'a'dan Taiz'e temdid kılınan telgraf hattına bir nişane-i mefharet olmak üzere

⁴⁹⁰ Yasemin Avcı ve Safi Avcı, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Meşruiyet ve Propaganda Aracı Olarak Anıtın İcadı (1840-1917)', **Kebikeç**, 43. Sayı, 2017, pp. 23-45, s. 29.

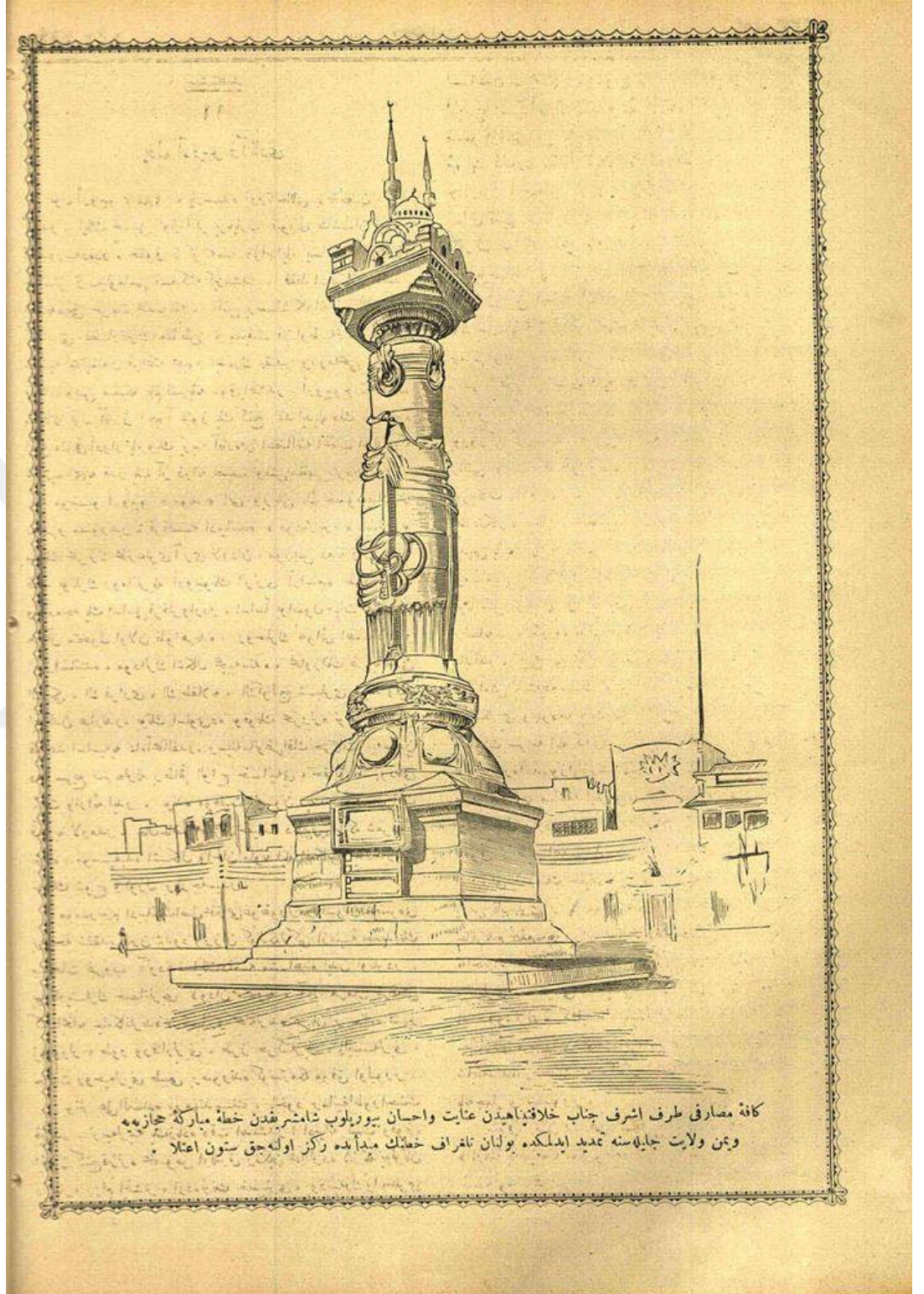
⁴⁹¹ Mehmet Tütüncü, 'Royal Ottoman Inscription on the Istanbul Mecca Pilgrimage Route', **The Hajj: Collected Essays**, ed. by Venetia Porter and Liana Saif, The British Museum Press, London, 2013, s. 43.

⁴⁹² Mehmet Tütüncü, Hayfa'daki Hicaz Demiryolu Anıtı ve II. Abdülhamit'in İnsanlığa Gizli Mesajları, **Düşünce ve Tarih Dergisi**, Eylül 2015, pp. 4-9, s. 7-8.

San'a'da inşa kılınmakta olan sütunun resmidir' ismiyle kaydedilmiştir. Bu fotoğrafın Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki kaydında ise tarihi H-29-12.1321(17 Mart 1904) olarak belirtilmiştir.⁴⁹³ Fotoğrafta halen inşaatı bitmemiş sütunun üzerinde çalışan bir işçi görünmektedir. Yemen'de zamanla genişleyen telgraf ağının sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere Osmanlı Devleti ile yerel güçler arasında çok uzun yıllar sürecektir bir mücadelede saldırılara uğraması ve iletişimin kesilmesi bu bölgenin idaresi için iletişimin önemini gösterir bir tablodur. Bu bağlamda, Yemen'in merkezinde yeni bir hattın çekilmesinin bir nişanesi olarak bu anıtın dikilmesi mimarının iktidarın temsili için kullanılmasının başka bir güzel örneğidir.

İdari binalar, okullar, çeşmeler ve diğer anıtlarla birlikte bu telgraf anıtları da Sultan'ın otoritesini çevre bölgelerde hissettirmenin yanı sıra vilayet idaresinde iktidarını simgesel anlamda nasıl var ettiğini göstermesi bakımından Abdülhamit döneminin idare anlayışının önemli bir özelliğini yansıtır. Aynı zamanda, modern bir teknolojik araç olan telgrafın, Abdülhamit yönetimi için simgesel rolünü ortaya koymakla birlikte idari önemine de vurgu yapar. Abdülhamit'in vilayet idaresinin genel yapısını ve özelliklerini ortaya koyduktan sonra merkezin idari otoritesini telgraf iletişimi sayesinde çevre bölgelerde nasıl sağladığını örneklerle açıklamak yerinde olacaktır.

⁴⁹³ BOA PLK.p. nr. 5432.

494 Şam Telgraf Anıtı.

494 'Kaffe'î Masarîfî Taraf-ı Eşref Cenabı Hilafetpenahiden İnayet ve İhsan Buyurulub Şam-ı Şerîf'ten Hıttâ-ı Mübareke-i Hicaziye'ye ve Yemen Vilayet-i Celiliyesine Temdit Edilmekte Bulunan Telgraf Hattının Mebdeinde Rekz Olunacak Sütun-ı İttıla, **Servet-i Fünun**, Sayı: 489, 26 Temmuz 1900.

20

سایه موفقیت و آیه شیراز بیک صناعان تعرض تمید قلنان تلغراف خطیه برنشانه سفیرت اولی و وزیر
صنعا دهنش اقلنقه اولو ستونک رسمید

4.3. Taşrada Denetim ve Telgraf İletişimi

Abdülhamit hem idarede modernleşmenin bir gereği olarak hem de kendine özgü idare anlayışından kaynaklı sebeplerle çevre bölgelerin denetim ve kontrolünü birçok farklı yolla gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda ilk olarak, telgraf iletişiminin taşra idaresine dair bir diğer işlevi olan ve Tanzimat Dönemi özelinde de incelediğimiz, bilginin merkezde toplanması ve bu bilgilerin merkezde değerlendirilmesi sayesinde çevre bölgelerin okunabilirliğinin artırılması konusuna değinilmelidir. Okunabilirlik, merkezde oturan kamu görevlilerin, imparatorluğun herhangi bir köşesindeki belirli bir çevre bölge için siyaset geliştirmelerine yarayan bilgi ve istatistiklere sahip olmaları anlamına gelmektedir. Bilgiyi merkezde toplama ve dolayısıyla okunabilirliği artırma, 19. yüzyılın hızla değişen toplumsal koşullarında modern devletlerin yönetim mekanizmalarını hayata geçirebilmeleri ve toplum üzerindeki denetimlerini arttırabilmeleri için mecburi bir ihtiyaçtı. Osmanlı modernleşme döneminde güvenlik politikalarının geliştirilmesi ve mürur tezkereleri, pasaportlar ve otel kayıtları tutulması gibi daha yeni ve farklı toplumu kontrol etme yöntemlerine başvurulabilmesi istatistiki verileri daha ayrıntılı bir şekilde merkezde toplamanın getirdiği altyapıya çok şey borçludur.⁴⁹⁶ Bu tür bir devlet tasarrufunu hayata geçirme ihtiyacına cevap veren en uygun idari araçlardan biri ise uzun 19. yüzyıl için elbette telgraf teknolojisiydi. Tanzimat Dönemi ile başlayan bürokratik gelenek sayesinde çevre bölgelerde nüfuzunu arttıran Osmanlı Devleti, Abdülhamit döneminde bu nüfuzunu daha da derinleştirmiştir.⁴⁹⁷ Gelişen altyapısal iktidarın bir sonucu olarak merkezi devletin çevre bölgelerde güçlenmesi, Abdülhamit döneminde gerçekleşen bürokrasinin büyümesi sürecinin yanı sıra resmi istatistik ve dosya sistemi, terfi düzenlemeleri ve özlük hakları gibi bürokrasinin kendi iç hukuki düzenini daha sistemli hale getirmesi ve dolayısıyla etkinliğinin artması süreciyle de ilgilidir.⁴⁹⁸ İşte bu tür bir bürokratik aygıt merkezde bilgilerin toplanması ve okunabilirliğin artması

⁴⁹⁵ ‘Sana Telgraf Anıtı’, Nadir Eserler Kütüphanesi, **II. Abdülhamit Han Fotoğraf Albümleri**, İstanbul Üni. Kütüphanesi, NEKYA90661/20.

⁴⁹⁶ İlkay Yılmaz, **Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 258-259.

⁴⁹⁷ Akarlı, **Abdülhamid II**, s. 608.

⁴⁹⁸ A.g.e., s. 607.

işlevlerini de dönemin koşulları içerisinde başarılı sayılabilecek bir şekilde yerine getirmiştir.

Bu noktada, Tanzimat Dönemi'nde başlayan bir uygulama olarak valilerin atandıkları vilayetlerde teftiş gezileri yaptıktan sonra merkeze; vilayetlerin sosyal, ekonomik, siyasi durumuyla ve özellikle de asayiş ile ilgili meselelerde rapor göndermeleri uygulaması Abdülhamit döneminde daha sıkı bir şekilde devam etmiştir.⁴⁹⁹ Bu raporlardan birinde yer alan talepler, merkezi devletin çevre bölgeler ile ilgili bilgi toplama hususuna bakışını özetler niteliktedir. 1881 tarihinde valilere verilen bir talimatta; merkezden gönderilen telgrafın ellerine ulaştıkları tarihe kadar geçen sürede vilayette işlenen cinayetlerin, en geç 20 gün içinde bildirilmesi; vali, mutasarrıf ve kaymakamların halkın içine çıkarak şikayetlerini dinlemeleri ve halkın ihtiyaçlarını belirlemeleri bildirilmiştir.⁵⁰⁰ Telgrafla gönderilen bu tip emirler sayesinde taşralarda yaşayan halkların nüfusları, ekonomik ihtiyaçları, dinsel aidyetleri ve özellikle de güvenlik meselelerine dair bilgiler merkezde toplanmış oluyordu ve dolayısıyla Sultan'ın Yıldız'da oturarak ilgili taşra bölgesine dair uygun politikaları geliştirmesine, isyan ya da çatışma durumlarında ise ilgili bölgeye hızlı bir şekilde müdahale edebilmesine imkan tanıyordu.

Kimi zaman Abdülhamit çevre bölgelerde kafasını kurcalayan işler olduğunda doğrudan sorunlu bölge ile ilgili bilgi talep ederdi. Bu konuya dair ilginç bir örneği ise Tahsin Paşa anlatmaktadır. Sultan bir tiyatro oyununu izlerken Tahsin Paşa'ya eğilerek Üsküp'te ne kadar Bulgar nüfus var diye Başkatibine sormuş, bu sorunun cevabını bilmeyen Tahsin Paşa ise tiyatro oyunundan sonra Mabeyn telgrafhanesine giderek Üsküp valisi Hafız Paşa'yı telgraf başına çağırtmış ve Üsküp'teki Bulgar nüfusu hakkında bilgi almıştır.⁵⁰¹ Bu olay göstermektedir ki Abdülhamit, zaman zaman kafasını kurcalayan vilayet idaresine dair işlerde, ihtiyaç duyduğu bilgilere hızlı bir şekilde ulaşmak için gece gündüz fark etmeksizin telgraf iletişimine başvurabiliyordu. Abdülhamit'in yönetim anlayışı gereği, çevre bölgeler hakkında merkezde bilgi toplanması süreci, Bab-ı Ali'nin devrede olduğu, bürokratik hiyerarşiye riayet edilen

⁴⁹⁹ Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri**, s. 109.

⁵⁰⁰ Kırmızı, A.g.e., s. 109.

⁵⁰¹ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 17.

resmi yöntemlerin yanı sıra, Sultan'ın acil gördüğü bu gibi durumlarda hızlı bir şekilde Mabeyn telgrafhanesi aracılığıyla sağlanmış oluyordu.

Abdülhamit kişisel yönetimi için belirlediği prensipler dahilinde merkezde Bab-ı Ali bürokrasisini nasıl denetimi altında tutmuşsa taşranın kontrolünü sağlama hususunda da bu prensiplerden ödün vermemiştir. Bu prensiplerin en önemlilerinden biri Sultan'ın kendi bürokrasisinden de önce idareyi uzaktan veya yakından ilgilendiren her şey hakkında haber ve bilgi alma konusundaki hassasiyetidir. Abdülhamit bu sebeple vilayetlerde kendisine haber verilmesi gereken önemli olayların Saray'a bildirilmesinin gecikmesinden hiç hoşlanmazdı. Dahiliye Nazırı Memduh Paşa ile yaşadığı bir olay Sultan'ın bu özelliğini açıklar niteliktedir. Memduh Paşa 1895 yılından 2. Meşrutiyet'in başına kadar Sultan ile uyumlu bir şekilde çalışarak 13 yıl boyunca Dahiliye Nazırlığı'nda bulunmuştur.⁵⁰² Bu uyumluluğuna rağmen Sultan'dan şiddetli bir azar işitmesine neden olan olay Abdülhamit'in vilayet yönetimi ve otoriter merkezi sisteminin işleyişine ışık tutar. Yıldız Sarayı iktidarı tam olarak elinde topladığından beri taşralarda görevli valiler çoğunlukla, Dahiliye Nazırını atlayarak Padişah ile doğrudan haberleştiklerinden Memduh Paşa, bir Mabeyn katibinin Ankara valisinden gelen bir telgraf yazışması ile ilgili kendisinden bilgi sorması üzerine sitemkar bir şekilde bu yazının kendisine gelmediğini, çünkü valilerin dahiliye nezaretini dikkate almadığını katibe ifade etmiştir.⁵⁰³ O yazının Mabeyn'e de ulaşmaması nedeniyle telgrafın kendisinden saklandığı vehmine kapılan Sultan oldukça sinirlenmiş ve Memduh Paşa'ya özel bir yazı göndererek 'mahzar gelmiş ve saklanmışsa dahiliye nazırını çoluğuna çocuğuna hasret bırakırım' şeklinde ağır bir tehdit içeren ifadelerle bu konudaki hassasiyetini belirtmiştir.⁵⁰⁴ Bu örnek de göstermektedir ki Sultan'ın yönetim anlayışının en önemli prensiplerinden biri olan haber ve bilgiye ulaşma tekeline sahip olmak imkanını istikrarlı bir şekilde sürdürmek için telgraf yazışmalarının içeriğinin kendisine bildirilmesi, Abdülhamit'in vilayet idaresinde en hassas olduğu noktalardan biridir.

⁵⁰² Zekeriya Kurşun, Mehmed Memduh Paşa (1839-1925), **TDV İslam Ansiklopedisi**, s. 495-497.

⁵⁰³ Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri**, s. 100.

⁵⁰⁴ Kırmızı, A.g.e., s. 100.

Bu bağlamda başka bir örnek ise Mehmed Tevfik Bey'in Selanik Valiliği'nden azledilmesine yol açan olaydır. Sultan'ın taşralarda görevlendirdiği hem üst düzey hem de alt düzeyde bürokratlara Mabeyn Kitabeti aracılığıyla şifreler vererek onlardan çok çeşitli hususlarda haber ve bilgi istemesi vilayet yönetiminde kullandığı yöntemlerden biridir. Bu durumda taşrada görevli bürokratlar yazışmaları ya doğrudan Sultan ile yaparlar ya da Bab-ı Ali ile yaptıkları yazışmaları bir de Saray'a bildirirlerdi. Ancak, Mehmed Tevfik Bey 1902 yılında Selanik bölgesinde Mutul köyü civarında eşkıya ile askeri birlikler arasında yaşanan bir çatışma sonucu çıkan huzursuzlukla ilgili yaptırdığı tahkikatı, meseleyi tamamıyla ortaya çıkartamadığı gerekçesiyle Mabeyn'e doğrudan yazmayıp Bab-ı Ali'ye yazınca Sultan bu durumdan ciddi şekilde rahatsız olmuştur.⁵⁰⁵ Tevfik Bey'in Selanik valiliğinden alınmasına yol açan bu olay esnasında Mabeyn'den aldığı şifreli telgrafın içeriği, Selanik gibi dış güçlerin müdahalede bulunma riskinin büyük olduğu bir bölgede çıkan asayiş olaylarına Sultan tarafından ne kadar önem verildiğini göstermektedir:

‘Selanik vilayeti dahilinde bir mahalde bazı ahval-i cinaiye vukua gelerek Hıristiyanlardan bir takım çoluk çocuk ve yirmiye kadar kesianın nabadid olduğu vilayet merkezine gelen kadınların ifadelerinden anlaşıldığı makam-ı sadarete mevrud telgrafname-i valalarında muharrer idüğü atabe-i ülyaya Hariciye Nezareti'nden arz olunmuştur. Halbuki böyle bir mühim habere dair taraf-ı valalarından bir arz vaki olmadığı gibi vukuat-ı mebhusenin ne mahalde ser-zede-i saha-i husul olduğuna dair mezkur telgrafnamelerinde bir sarahat görülememektedir.’⁵⁰⁶

Bu telgrafın içeriğinden anlaşıldığı üzere Abdülhamit, bir valinin Bab-ı Ali'yi kendinden önce bilgilendirmesine kızdığı gibi Selanik'te yaşanan bir asayiş sorunu ile ilgili gönderilen bilgilerin yeterince açık ve tafsilatlı olmamasından da şikayet etmektedir. Tevfik Bey gibi Mabeyn Kitabeti'nde yetişmiş ve önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamının böyle bir olay üzerine görevinden alınması, Sultan'ın bilgi ve haber alma tekeli Bab-ı Ali'den sakınarak elinde tutma konusundaki

⁵⁰⁵ Biren, **Mütareke Hatıraları**, s. 194-196.

⁵⁰⁶ Biren, A.g.e., s. 196.

hassasiyetini ve çevre bölgelerde ortaya çıkan asayiş sorunlarından detaylı bir şekilde haber alma arzusunu gösterir. Tevfik Bey'in Mabeyn'e, Bab-ı Ali'ye yazdığı her şeyi yazmaması konusunda ihmal ettiği noktalardan biri ise etrafındakilerin devamlı surette kendisi hakkında Mabeyn'e telgraflar çekerek yalan yanlış birçok meseleyi Mabeyn'e bildirmeleridir.⁵⁰⁷ Mabeyn'e gelen ve Selanik bölgesindeki durumu özetleyen birçok telgraftan dolayı Sultan'ın Tevfik Bey'e olan güveni sarsılmıştır. Bu bağlamda, taşrada görevli bürokratların her meseleyi tafsilatlı ve açık bir şekilde Mabeyn'e bildirmeleri, Mabeyn'e kendileri hakkında giden jurnallerden dolayı zarara uğramamaları için de gerekli görünmektedir.

Öte yandan, Tevfik Bey'in Mabeyn'de yetişen ve Sultan'ın güvendiği bir bürokrat olmasına rağmen bu şekilde görevinden alınması Sultan'ın memurlarına bakışının başka bir özelliğine de işaret eder. Sultan bürokrasinin üyelerinin liyakat prensibinden çok sadakat prensibiyle belirlenmesi gibi legal ve rasyonel ilkelere dayanan modern bürokratik aygıtın ruhuna aykırı bir yöntemi benimsemişti. Bunun yanı sıra ise kendisine sadık gördüğü memurları, atadığı pozisyonlar içinde sıkı bir gözetim ve denetim altında tutarak, bu sadakatlerini devamlı surette test etmek yoluna da gitmiştir.⁵⁰⁸ Dolayısıyla, taşrada görevli bürokratların her davranışını, kendisine sadakat ile bağlı olarak görev yapıp yapmadıkları penceresinden değerlendirmiş ve telgraf iletişimi sayesinde hayata geçirdiği sıkı bir denetim mekanizmasına bu nedenle de ihtiyaç duymuştur.

Sultan çevre bölgeler ile ilgili haber ve bilgilere en hızlı şekilde sahip olmayı, olaylara müdahale etmekte gecikmemek ve olayın dış güçlerin karışmasına yol açacak boyutta büyümesini engellemek gerektiğini düşündüğü için de istiyordu. Kimi durumlarda ise vilayet idaresinde görevli bürokratların sorunları çözmede yetersiz kalması ve kendi müdahalesinin sorunun çözümü için gerekli olduğuna inanması, taşralardaki her şeyden haberdar olma arzusunun altında yatan diğer sebeplerdir. Karadağ sınırında bir çayır meselesinden dolayı sınırın Osmanlı topraklarında kalan bölgesinde yaşayan Grosneli Arnavutlar ile Karadağlılar arasında çıkan çatışma

⁵⁰⁷ Biren, Hatıralar, s. 198.

⁵⁰⁸ Adil Baktıaya, **Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası: Hamidiye Modernleşmesi**, İstanbul, H2o Yay., 2016, s. 5.

üzerine Sultan'ın Tahsin Paşa'yı çağırarak Arnavutlar'a kendi adına öğütlerde bulunmasını emretmesi, sınır bölgesinde gerçekleşen böylesine detay bir meselede dahi Sultan'ın meseleye müdahil olarak Bab-ı Ali'yi aradan çıkartmasına ve vilayetteki bürokratlarına sorunun çözümü konusunda tamamıyla güvenmemesine bir örnektir.⁵⁰⁹ Nitekim, bu emir üzerine telgraf makinesi başına kaymakam Hamid Bey'i çağırarak Tahsin Paşa, Sultan'ın iradesini bildirdikten ve Hamid Bey bu iradeyi bölgenin Arnavut ileri gelenlerine haber verdikten sonra olaylar yatışmış ve Karadağ sınırını geçen Arnavutlar geriye dönmüşlerdir.⁵¹⁰ Sultan'ın Arnavutlar üzerinde bulunan olumlu tesirinin de bu olayın hızlı bir şekilde yatışmasında etkisi bulunmaktadır.

Sultan'ın çevre bölgeleri denetlemek için başvurduğu diğer bir yöntem ise sık sık müfettişler tayin ederek valilerini denetlemeseydi. Bu müfettişler sayesinde taşra bürokrasisini denetleme imkanına kavuştuğu gibi doğrudan müfettişleriyle haberleşmek suretiyle Bab-ı Ali'yi aradan çıkartarak hükümete iktidar imkanı da tanımamış oluyordu. Müfettişler, isyan bölgelerine, halkın şikayet ettiği valilerin görevli olduğu vilayetlere ya da hassas öneme sahip bölgelere gönderilirlerdi. Rumeli Müfettişi Umumisi Hüseyin Hilmi Paşa, Sultan'ın müfettişlik konusunda güvendiği devlet adamlarından biriydi. Hüseyin Hilmi Paşa Yemen'de görev yaptıktan sonra 1902 yılında Balkanlar'ın, dış güçlerin müdahale etme ihtimalinden dolayı hassas bir duruma sahip olması nedeniyle, yeni kurulan ve son derece geniş yetkilere sahip Rumeli Umumi Müfettişliğine atandı ve bu görevde 6 yıl kaldı.⁵¹¹ Hüseyin Hilmi Paşa görevi sırasında, taşra bürokrasisinin çalışmaları, sınır güvenliği, eşkıyaların durumu, askeri hareketler gibi birçok alanda aralıksız bir şekilde Saray'ı uzun telgraflarla bilgilendirirdi.⁵¹² Bu sayede Sultan, Balkanlar'daki tehlikelere karşı önlemler alabilmiş, dış güçlerin direk müdahalesinin önüne geçebilmiş ve dönemin sonunda Balkanlar tekrar alevlenene kadar nispeten istikrarlı bir yönetim sağlayabilmiştir.

⁵⁰⁹ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 152-153.

⁵¹⁰ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 153.

⁵¹¹ Hasip Aydın, 'Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Rus Diplomatik Misyonlarının Bulgar Komitacıları ile İlişkileri', **İGÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 1, Sayı: 2, Ekim 2014, pp. 197-226, s. 198.

⁵¹² Tahsin Paşa, A.g.e, s. 32.

Çevre bölgelere gönderilen bürokratların yanlarında çalışan diğer bürokratlar aracılığıyla denetlenmesi için telgraf iletişiminin yararlanılması da Abdülhamit'in başvurduğu yönetim stratejilerinden biridir. Bu sayede, valileri denetleyerek daha etkin bir yönetimi çevre bölgelerde hakim kılmayı hedeflediği gibi kendisi açısından tehlike olarak gördüğü bürokratları da kontrol altında tutmuş oluyordu. Nitekim, Abdülhamit bazen bilinçli olarak birbirlerinden hoşlanmayan bakanları aynı hükümette görevlendirip birlikte çalışmaya mecbur bırakır ve bu sayede birbirleri hakkında kendisine bilgi vermelerini sağlayarak hükümetin kendisine karşı birleşmesinin de önüne geçmeye çalışırdı.⁵¹³ Bu tip bir önlemi taşrada görevlendirdiği önemli devlet adamları için de uygulamıştı. Kamil Paşa'nın valiliği sırasında yaşadıkları bu duruma güzel bir örnektir. Sadrazamlığı'ndan sonra merkezden uzak tutmak düşüncesiyle Aydın vilayetine vali olarak görevlendirilen Kamil Paşa'nın yanına vali muavini olarak atanan Hasan Bey, Sultan'dan aldığı şifre ile Saray'ı, Kamil Paşa'nın yapıp ettiklerine dair devamlı surette bilgilendiriyordu.⁵¹⁴ Yalnızca Hasan Bey değil Kamil Paşa'nın maiyetinde çalışan diğer görevliler de Kamil Paşa'nın yapıp ettikleri hakkında Saray'a raporlar veriyorlardı.⁵¹⁵ Kamil Paşa gibi Abdülhamit devrinin en önemli devlet adamlarından birinin tehlike arz edebileceğinden korkan Sultan, taşraya gönderdiği Paşa'yı orada dahi telgraf iletişimi sayesinde sıkı bir gözetim ve denetim altında tutuyordu. Bu sayede hem taşrada olup bitenlerden hem de valilerin durumundan haber almış oluyordu.

Merkezden yalnızca müfettişlik görevi ile değil istihbarat toplamak için de bürokratlar gönderilmiştir. Bu duruma bir örnek Mithat Paşa'nın İzmir'e vali olarak atandığı dönemde yaşadıklarından verilebilir. Mithat Paşa Yıldız Mahkemeleri'nden önce son olarak İzmir'de vali olarak görev yapmış ve bu görevi sırasında çok sıkı bir denetim ve gözetim altında tutulmuştur. Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey anılarında, babasının nasıl gözetim altında tutulduğunu ve tutuklanma girişimini ayrıntılarıyla anlatmıştır. 1881 Nisan ayında Yıldız'dan İzmir'e gönderilen Hüsnü adında binbaşı rütbesinde bir yaver Saray ile telgraf yazışmalarına başlamış,

⁵¹³ Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 245.

⁵¹⁴ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 112.

⁵¹⁵ Kırmızı, A.g.e., s. 112.

sonrasında diğerk bazı üst düzey askerler de Saray’la birçok muhaberatla bulununca Mithat Paşa, Sultan’ın kendisi ile ilgili bir planı olduğunu anlamıştır.⁵¹⁶ Bunun üzerine Mithat Paşa binbaşı Hüsnü Bey’in yanına bir adamını bilgi almak üzere görevlendirmiş ve bu adamı sayesinde Hüsnü Bey’den tutuklanma girişimi öncesinde haber alarak Fransız Konsolosluğu’na sığınmıştır.⁵¹⁷ Sonrasında ise Mithat Paşa ikna edilerek konsolosluktan çıkarılabilmiş ve Yıldız Mahkemeleri’nde yargılanmıştır.

Vilayette vali ile en yakın çalışan bürokratlardan olan ve yazışmalar yapmak, vilayet salnamelerini hazırlamak gibi görevleri icra eden mektupçuların ve taşra bürokrasisinde çalışan diğerk görevlilerin Saray’ı valiler konusunda bilgilendirmeleri ve yeri geldiğinde valileri Sultan’a şikayet etmeleri de Abdülhamit devri vilayet idaresinde rastlanılan bir durumdu. Örneğin, Mameratülaziz Mektupçusu Eyüp Sabri Bey 1903 yılında Vali Rauf Bey’in ihmali nedeniyle Dersim Sancağı’nda asayiş sorunları yaşandığını Saray’a şifreli telgrafla bildirmişti.⁵¹⁸ Bürokratların şifreli telgraf marifetiyle birbirlerini Sultan’a şikayet etmeleri ve bu şikayetlerin Sultan’ın vehim ve korkularını arttırması sonucunda sık sık atamalarla taşra bürokratlarının yerini değiştirmesi, Abdülhamit’in aşırı merkezileşmiş otoriter ve kişisel idaresinin taşra yönetiminde yol açtığı sorunlardan bazılarıdır. Sultan, merkezin çevre bölgelerdeki denetim beceresini ve nüfuzunu bu tip kendine özgü yöntemler kullanarak Tanzimat dönemine göre arttırmış ancak öte yandan vilayetlerde istikrarlı bir yönetim sergilenmesi de valilerin ve taşra bürokrasisinin sık sık yer değiştirmesi nedeniyle sekteye uğramıştır.

Abdülhamit idam kararları vermekten hoşlanmaz bunun yerine saltanatının en başından bu yana muhalif ve tehlikeli gördüğü devlet adamlarını taşraya sürgüne göndermek suretiyle cezalandırmayı tercih ederdi. Nitekim, Mithat Paşa da bu akıbete uğramıştır. Taşraya sürgüne gönderdiği devlet adamlarını ise sıkı denetim altında tutmak için telgraf iletişiminden yararlanırdı. Bu duruma çok iyi bir örnek Müşir Fuat Paşa’nın yaşadıklarıdır. Müşir Fuat Paşa 93 Harbi’nde gösterdiği yararlılıklar nedeniyle 1878 yılında Sultan tarafından müşirliğe yükseltilerek yaverlik görevi

⁵¹⁶ Ali Haydar Mithat, **Hatıralarım (1872-1946)**, İstanbul, Güler Basımevi, 1946, s. 73.

⁵¹⁷ Haydar Mithat, A.g.e., s. 73-74.

⁵¹⁸ Kırmızı, A.g.e., s. 136.

verilen ve halk tarafından çok sevilen bir askerdir. Ancak, deli lakabıyla anılmasına sebep olacak şekilde açık, cesur ve dürüst konuşması ve Abdülhamit yönetimini eleştirmekten hiç geri durmaması gibi sebeplerle jurnalcilerin hedefi haline gelmiş, Sultan'ın gözünden düşerek güvenini kaybetmiş, 1902 yılında da rütbeleri elinden alınarak Şam'a sürülmesine karar verilmiştir.⁵¹⁹ Şam'da bir konakta ikamete mecbur bırakılan Paşa'nın durumundan haberdar olmak isteyen Sultan, her akşam Suriye valisinden Paşa'nın durumuyla ilgili şifreli telgraflar alırdı.⁵²⁰

Bu duruma başka bir örnek olarak Konya vilayeti de gösterilebilir. Konya vilayeti hem Mevlevi tarikatının merkezinin ve Çelebi Efendi'nin orada bulunması hem de Ebuzziya Tevfik gibi muhaliflerin Konya'da sürgünde bulunması nedeniyle Sultan'ın sıkı denetimi altında bulunmaktaydı. Zira, veliaht Reşat Efendi'nin Mevlevi tarikatına mensup olması Sultan'ı endişelendiriyor ve Çelebi Efendi ile Reşat taraftarları arasında kendisine karşı bir güç teşkilinden korkuyordu. Bu nedenlerle, Konya'ya 1902 senesinin sonunda vali olmuş Tevfik Biren Bey anılarında Konya'daki sürgünler ve Mevlevi tarikatı mensupları nedeniyle merkezle bu hususlarda yapılan yazışmaların bir hayli vaktini aldığını ifade etmektedir.⁵²¹ Nitekim, Tevfik Biren Bey'in Konya vilayetinin çevre bölgelerinde teftişe çıktığı bir sırada Mabeyn'den aldığı bir telgraf, Sultan'ın denetim takıntısının bir valinin asıl işlerini nasıl aksattığını gösterir niteliktedir. Bu telgrafta, Çelebi Efendi'nin düzenlediği bir sünnet düğünü nedeniyle kalabalık grupların toplandığı ve bayraklar açarak etrafta dolaştıkları bildiriliyor, böyle bir durumda valinin nasıl Konya'yı terk edebilmiş olduğu sorgulanıyor ve derhal vilayet merkezine dönmesi salık veriliyordu.⁵²² Dolayısıyla, valiler onca lüzumlu ve acil işin arasında, kendi bölgelerinde sürgüne mecbur bırakılmış devlet adamlarını, muhalifleri ve potansiyel olarak tehdit olduğu düşünülen insanların hareketlerini merkeze rapor etmek gibi bir görevi de bu şekilde icra ediyorlardı. Suriye gibi önemli bir vilayetin valisinin her akşam Sultan'a vilayet idaresiyle doğrudan ilgisi olmayan böyle bir meselede telgraf göndermek durumunda

⁵¹⁹ Saro Dadyan, 'Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası: Müşir Deli Fuat Paşa', **Toplumsal Tarih**, Sayı: 229, pp. 22-28, s. 25.

⁵²⁰ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 96.

⁵²¹ Biren, **Hatıralar**, s. 229-234.

⁵²² Biren, A.g.e., s. 235.

olması ya da Konya valisini en çok meşgul eden işlerden birinin bu tip istihbarat yazışmaları olması Abdülhamit'in otoriter yönetim anlayışına özgü denetim takıntısından ve vehimli kişiliğinden ileri gelir.

Abdülhamit çevre bölgelerde sürgüne gönderilen muhalifleri telgraf iletişimi ile denetleme hususuna o kadar önem veriyordu ki Libya'da yaşanan çok ilginç bir olay nedeniyle bölgeye yeni bir telgraf hattı çekilmesine karar vermişti. Libya'nın iç kesimlerindeki çöl bölgesinde bulunan Fizan bölgesi imparatorluk topraklarında sürgüne gönderilmek için en kötü bölge olma özelliğini taşıyordu. Fizan bölgesinin başkenti Murzuk, deniz kıyısındaki Trablus'un 600, Bingazi'nin ise 1500 km. güneyinde yer alıyordu.⁵²³ Bu nedenle, Abdülhamit Jön Türklerin bir kısmını bu bölgeye sürgüne göndermiştir.⁵²⁴ Buradaki sürgünlerin durumu da Sultan'ın vehimleri ve muhalefeti sıkı bir şekilde kontrolü altında tutma arzusu nedeniyle zaman zaman Yıldız'ı meşgul etmiştir. 1881 yılında Trablus İstanbul'a telgraf hattı ile bağlanmıştı.⁵²⁵ Abdülhamit Afrika'da elinde kalan tek toprak olan Libya bölgesiyle bu hat sayesinde iletişim kurmaktaydı. Ancak, Trablus ile büyük bir stratejik önemi olmayan Fizan bölgesi arasında bir telgraf hattı yoktu ve haberleşme bu iki merkez arasında bedevilerin taşıdığı mektuplar ile gerçekleştiriliyordu. Trablus'tan Fizan'a döşenen telgraf hattının hikayesi, dönemin Trablusgarp valisi Namık Paşa'nın katibi tarafından Fizan mutasarrıfına gönderilen bir mektupta, Padişah'ın Murzuk kalesinde hapis yatmakta olan Ahmet ve Raşid Beyleri affettiğini bildirmesiyle başlamıştı.⁵²⁶ Ancak, bu mektubun sahte olduğu ve Abdülhamit idaresine muhalif Ahmet ve Raşid Beyleri hapisten kurtarmak ve Trablus valisi Namık Bey'i Sultan ile karşı karşıya getirmek için düzenlendiği anlaşılınca Abdülhamit bu duruma kızarak Trablus'tan Murzuk'a 800 km'lik bir telgraf hattı döşenmesine karar vermişti.⁵²⁷ Bu hat ile Trablus

⁵²³ Fizan Neresidir?, Vatan Gazetesi, <https://www.oncevatan.com.tr/bilim-ve-teknoloji/fizan-neresidir-h33489.html>

⁵²⁴ Kemal Kahraman, Fizan, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt. 13, s. 161-163.

⁵²⁵ Ahmet Kavas, Trablusgarp, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt. 41, s. 288-291.

⁵²⁶ Arı İnan, **Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 141.

⁵²⁷ İnan, **Osmanlı Afrikası**, s. 142.

ve Bingazi gibi Libya'nın Akdeniz kıyısında bulunan merkezler ile Fizan birbirine bağlanmıştır.

Bu sahte mektup olayını planlayanların umduğu gibi Sultan'ın şüpheleri, Fizan'da sürgün hayatı yaşamakta olanların çok şikayetçi olduğu vali Namık Paşa'nın üzerinde yoğunlaşır ve Sultan, 'yedirdiğim ekmek gözüne dizine dursun' diyerek onu görevinden alır.⁵²⁸ Namık Paşa gibi Abdülhamit'in güvendiği devlet adamlarından biri de Abdülhamit'in doğru bilgilendirme arzusuna ters düşen ve haber alma tekeline halel getirecek böyle bir olay sonucu görevinden alınmıştır. Sonrasında, telgraf hattının Fizan'a kadar ulaşmasıyla Sultan, sürgün muhaliflerin bulunduğu bu bölgeyi de Yıldız'a bağlamak suretiyle denetiminde tutmaya çalışmıştır. Telgraf iletişimi siyasal kontrol lojistiğinin en önemli tekniği olarak bu örnekte de ön plana çıkmıştır. Bu olayın gösterdiği diğer bir önemli nokta ise Sultan'ın telgraf yatırımlarını, sürgündeki muhalif güçlerin denetimini sağlamak gibi bir nedenle de yönlendiriyor olmasıdır. İdari ve ticari açıdan çok daha önemli başka bölgelere telgraf hattı çekirmek ya da mevcut hatları kuvvetlendirmek yerine, birçok alternatif varken, özellikle Fizan'ı bir sürgün mekanı haline getirerek sıkı bir gözetim ve denetim altında tutmak için telgraf hattı döşemek Sultan'ın yönetimine özgü bir tasarruftur. Bu tasarruf Osmanlı maliyesinin oldukça sıkıntılı olduğu bir dönemde Abdülhamit'in idari önceliklerini ortaya koyması bakımından çarpıcıdır.

Abdülhamit'in yine kendine özgü bir strateji olarak geliştirdiği ve taşra bölgelerde denetim ve gözetimi arttırmayı sağlayan diğer bir yöntem ise iyi ilişkiler kurduğu eşrafa verdiği telgraf şifreleri aracılığıyla onlardan bölgeleriyle ilgili doğrudan haber ve bilgi almasıydı. Bu sayede Sultan vilayet idaresi konusunda yalnızca bürokrasiyi değil resmi olmayan kanalları da kullanıyor ve valileri çevre bölgelerdeki eşraf aracılığıyla da denetleyerek onların güçlerini dengelemiş oluyordu. Sultan'ın eşraf ile kurduğu ve modern merkezi devletin aracısız yönetme prensibine aykırı olan bu ilişki, hem İslam siyasetini güçlendirerek devlete olan sadakati arttırmak hem de aşiretlerin çıkarabileceği asayiş sorunlarına Bab-ı Ali ve taşra bürokrasisini

⁵²⁸ İnan, A.g.e., s. 142.

gerektiğinde devre dışı bırakarak kendi başına müdahil olmak amaçlarından kaynaklanıyordu.

Öte yandan, Sultan özellikle Arap bölgesinin ve bu bölgede yaşayan halkların kendilerine özgü yaşam koşulları nedeniyle memleketin diğer bölgeleriyle aynı usuller kullanılarak yönetilemeyeceğine inandığından dolayı da eşrafla özel ilişkiler geliştirme yolunu benimsemiştir. Bu nedenlerle, Sultan kendine yakın gördüğü eşraf temsilcilerine telgraf şifreleri verdirtmiş ve onlarla arasında doğrudan iletişim kurma imkanı sağlayan ve bürokratik hiyerarşik düzene uygun olmayan bir iletişim kanalı yaratmıştır. Örneğin, Süleymaniye bölgesinde oldukça güçlü olan Berzenci aşiretinin lideri ve Kadiri tarikatı şeyhi Said Berzenci Yıldız Sarayı ile direk görüşebileceği bir şifreye sahipti.⁵²⁹ Musul bölgesindeki Kürt aşiretler arasında sıklıkla isyanlar çıktığından bu bölgedeki önemli bir şeyhle sıkı ilişkiler geliştirmek Sultan'ın idare anlayışı için önemliydi. Aynı şekilde, Arabistan'ın orta bölgelerinde kalabalık bir aşireti ve çok sayıda silahlı adamı olan İbnürreşid, Abdülhamit'in teveccühüne mazhar olmuş ve kendisine telgraf şifresi verilmiştir. Sultan'ın uyguladığı bu yöntemler işe yaramış olacak ki Kuveyt bölgesinde yapılacak bir hareket için İbnürreşid tüm silahlı adamlarıyla birlikte harekete geçmeye hazır hale gelebilmişti.⁵³⁰

Abdülhamit'in suikast korkusu da telgraf tellerini oldukça meşgul etmiştir. Sultan'ın suikast korkusu dönemin koşulları düşünüldüğünde boş bir vehim olarak görülemez. Avrupa'da güçlenen anarşist hareketler dönemin aristokrat yöneticilerine ve hükümet üyelerine suikast girişimlerinde bulunmuş ve bazen başarılı da olmuşlardır. Örneğin, Rus İmparatoru II. Alexander 1881'de bir suikast sonucu öldürülmüş, Alman Kayzeri I. Wilhelm 1878'te, Belçika Kralı Leopold 1902'de, İspanya Kralı ve eşi ise 1906'da suikast girişimlerinden kurtulmuşlardır.⁵³¹ Abdülhamit'in de 1905 yılında Yıldız Camii'nde Cuma selamlığı sırasında suikast girişiminden kurtulması bu konudaki endişelerinin haklı olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, Sultan suikast ihbarlarını içeren telgraflara çok önem göstermiştir.

⁵²⁹ Önder Duman, II.Meşrutiyet Döneminde Musul'da Aşiret İsyanları (1908-1914), Eşkışalık ve Terör, s. 249.

⁵³⁰ Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları, s. 150.

⁵³¹ Kırmızı, **İmparatorluğun Son Nefesi**, s.

Büyük elçilerden birinden Saray'a gelen bir telgraftaki suikast ihbarı üzerine yaşananlar Sultan'ın bu konudaki hassasiyetine ve telgraf iletişiminin bu konudaki rolüne iyi bir örnektir. Maritim adında bir şirketin Nijer isimli bir vapurla Marsilya'dan gönderdiği bir ticari gemide ceviz büyüklüğünde bombalar bulunduğu, bu bombalar şayet İstanbul limanında karaya inemez ise Samsun limanından sandallara İstanbul'a sevk edileceği ve bombaların Sultan'a suikast yapmak için gönderildiği haberini içeren bu telgraf Saray'da paniğe neden olmuş, bunun üzerine Marsilya'dan İstanbul'a kadar vapurun uğrayacağı bütün limanların taşra bürokrasisine telgraf ile vapurun gözetlenmesi ve denetlenmesi emri gönderilmiştir.⁵³² Ancak, kapitülasyonlar gereği yabancı bir ticari vapurun ambarına memurların girmesi mümkün değildir. Bu nedenle, Sultan tarafından oluşturulan bir komisyon vapura binmiş ve Samsun limanında sözü edilen sandıklar karaya çıkartılınca bu sandıkları inceleyerek bombaları bulduklarını Saray'a telgraf ile bildirmiştir.⁵³³ Sonrasında yapılan tetkikler sandıktan çıkan malzemenin gazoz yapımında kullanılan bir kimyasal madde olduğunu göstermiştir. Bir yanlış anlaşılma üzerine gerçekleşen bu olay hem Saray bürokrasisini hem de ilgili taşra bürokratlarını oldukça meşgul eder. Telgraf hatları ve bürokrasi böylesine komik bir vehim üzerine onca idari işin arasında meşgul edilebilmiştir. Sultan'ın vehimli karakteri çok daha kolay halledilebilecek birçok ihbarı bu örnekteki gibi karmaşık problemler haline dönüştürebiliyordu.

Abdülhamit otoriter merkezi yönetimini çevre bölgelerde uygulayabilmek için birçok farklı denetim mekanizmasından istifade etmiş ve tüm bu denetim mekanizmalarının hayata geçirilmesinde ise telgrafın sağladığı anlık iletişim imkanı merkezi bir rol oynamıştır. Abdülhamit dönemini Tanzimat döneminden ayıran bir özellik olarak Müslüman nüfus arasında birliğin sağlanması ve halkın devlete olan bağlılığının arttırılması amaçlarına ulaşılması, telgraf iletişiminin sağladığı denetim imkanları sayesinde sıkı bir merkezileşmenin hayata geçirilmesini gerektiriyordu.⁵³⁴ Bu nedenle, Sultan geleneksel ve modern yöntemleri beraberce kullandığı melez bir vilayet idaresi yöntemini benimsemiştir. Bu melez yönetimin kaçınılmaz bir sonucu

⁵³² Mayakon, **Yıldız'da Neler Gördüm**, s. 47.

⁵³³ Mayakon, A.g.e., s. 48.

⁵³⁴ Stephen Duguid, *The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia*, **Middle Eastern Studies**, pp. 139-155, s. 139.

olarak Abdülhamit idaresinde oldukça güçlenen ve iktidarın nimetlerinden faydalanan kimi aşiretler, II. Meşrutiyet’le birlikte Sultan’ın idare anlayışının bir sonucu olarak elde ettikleri kazanımları kaybedecekleri korkusuyla merkeze tekrar muhalif olmuş ve taşra bölgelerde asayiş sorunlarına yol açmışlardır.⁵³⁵ Ancak, Abdülhamit döneminin sonuna kadar bu melez yönetim anlayışı nispeten istikrarlı bir şekilde işleyebilmiş ve Sultan’ın idaresini 33 yıl gibi uzun bir süre devam ettirmesini sağlayan etkenlerden biri olmuştur.

4.4. Çoklu Alanlar, Taşra İdaresi ve Telgraf İletişimi

Devlet, toplumsal alanda iktidarını sağlamak için diğer toplumsal güçlerle birlikte mücadele eden aktörlerden biridir ve iktidarını toplumsal alana yansıtıran üniter değil parçalı bir yapı arz eder. Dolayısıyla, devlet özellikle merkezden uzak bölgeler söz konusu olduğunda toplumsal dönüşümü tek başına sağlama gücüne sahip tek merkezi aktör değil, toplumun bir parçası olarak diğer aktörlerle karşılıklı bir ilişkiler ağı içinde var olan, dönüştüren ve dönüşen bir aktördür. Teorik olarak toplumdaki en güçlü aktör olarak görülen devlet gerçek hayatta iktidar mücadeleleri içinde çok nadiren tek merkezi aktör olarak işlev görür ve çoğunlukla toplumsal güçlerden tamamen bağımsız işleyemez.⁵³⁶ Bu nedenle, devlet politikalarının çoğu merkezde belirlenen planın başarıyla uygulanmasından çok, birbirine muhalif olan toplumsal aktörler arasındaki güç dengelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Tanzimat Dönemi ile birlikte büyük bir idari modernleşme hamlesine girişen Osmanlı İmparatorluğu’nun genelde son dönemini daha özelde Abdülhamit döneminin ‘zayıf devletini’ yukarıda verilen tanımın sınırları içinde ele almak özellikle çevre bölgelerin idaresinin ve merkezin çevreye nüfuzu projesinin temellerini anlamak konusunda oldukça aydınlatıcı olacak ve merkez-çevre ilişkilerini farklı bir bakış açısıyla ele almamızı sağlayacaktır.

Abdülhamit idaresi merkezde biriktirdiği gücünü çevre bölgelerde uygulamaya çalışırken meydan okumalarla karşılaşmış ve diğer toplumsal güçlerle pazarlık ve mücadele süreci içerisinde iktidarını sürdürmüştür. İlk bakışta Abdülhamit’in

⁵³⁵ Duman, *Musul’da Aşiret İsyanları*, s. 249.

⁵³⁶ Migdal, Kohli and Shue, *State Power and Social Forces*, s. 2.

merkezileşmiş ve kişiselleşmiş büyük bir gücü elinde tutmasına ters gibi görünen bu durum detaylı bir şekilde analiz edildiğinde Abdülhamit idaresinin zayıf karakterini ortaya koyar. Farklı toplumsal güçlerin ve devletin farklı unsurlarının; kendi çıkarlarını korumak, kaynaklara ulaşımı sağlamak ve devam ettirmek, hegemonyasını belirli bir bölgede sağlamak gibi çok çeşitli amaçlar için mücadele ve uzlaşmalarla etkileşime girdiği ve birçok aktörün rol aldığı bu tarihsel süreç Abdülhamit döneminde merkezi devlet ve çevre bölgeler arası ilişkilerin temel zeminidir. Önceki bölümde de belirtildiği üzere, Sultan Abdülhamit'in toplumsal güçlerle uzlaşmayı, çatışma ve savaşa tercih eden idare anlayışı, çevre bölgelerde merkezileşmeye karşı çıkan toplumsal güçlere daha çok müsamaha gösterilmesine ve eşraf siyasetinin sürdürülmesine sebep olmuştur. Bu meydan okumalar, pazarlıklar ve çatışmalar süreç içerisinde hem devleti hem de toplumsal güçleri yeni koşullara ayak uydurmaya zorlamak suretiyle tekrar ve tekrar yeni pozisyonlar almaya itmiştir.

Tanzimat'tan bu yana, idari modernleşmenin bir sonucu olarak Osmanlı merkezi devletinin çevre bölgelere nüfuz etme anlamında altyapısal iktidarı önceki dönemlere göre artmıştır. Telgraf iletişiminin sağladığı ve devletin sosyal hayatın içine girmesine imkan tanıyan lojistik destek de bu altyapısal iktidarın en önemli unsurlarından biri olmuştur. Ancak bu gelişmelere rağmen, Abdülhamit dönemi, Osmanlı Devleti'nin 20. yüzyılın daha homojen ve modernleşme sürecini tamamlamış 'güçlü' bir ulus devleti gibi, toplumsal dönüşümü belirleme hususunda toplumsal aktörler arasında tek ve nihai merkez olma kapasitesine eriştiği ve gücüne meydan okunamaz bir siyasal aktöre dönüştüğü anlamına da gelmez. Bunun temel nedenlerinden biri, çevre bölgelerde; devletin valisi ve diğer bürokratları, eşraf kesimleri, kabileler, ticaret burjuvazisi, Müslüman ya da Hristiyan din otoriteleri, yabancı ülkelerin elçilikleri ve hatta sıradan bireyler gibi birçok farklı aktörün, gündelik siyasetin işleyişinde çok çeşitli roller üstlenmeleri ve içinde bulundukları koşullar içerisinde kendi güçlerini tahkim etmeye ve iktidar alanlarını sürdürmeye çabalamak suretiyle merkeze muhalefet etmeleridir.

Farklı aktörler bu çabalarında kimi zaman başarılı olmuş, kimi zaman ise devlet ve diğer muhalif toplumsal güçler tarafından yenilgiye uğratılmışlar, çoğu zaman ise aktörler, güçlerin kesin bir şekilde yenişemediği orta yolcu çözümlerle yetinmek

durumunda kalmışlardır. Farklı aktörlerin etkin olduğu ve çoklu alanlar içerisinde süren iktidar mücadeleleri, Osmanlı Devleti'nin çevre bölgelerde 'zayıf' bir devlet olarak işlev görmesine neden olmuştur. Zayıf devlet, topluma nüfuz etme, vergi ve asker toplama, toplumsal ilişkileri belirleme, kaynakları toplumdan istikrarlı bir biçimde çekip alma ve bu kaynakları belirli bir amaca yönelik kullanma gibi hususlarda etkin ve verimli bir şekilde çalışamayan devlettir.⁵³⁷ Dolayısıyla, Abdülhamit idaresi özellikle taşra idaresi söz konusu olduğunda birçok açıdan zayıf bir devlet görünümü sergiler. Bu nedenle, devletle birlikte toplumsal kontrolü sağlamak ve otoritesini devam ettirmek için çabalayan çok çeşitli aktörlerin birbirleriyle ve devletle olan renkli ve karmaşık ilişkileri, Abdülhamit döneminde imparatorluğun farklı özellikler taşıyan taşra bölgelerinde iktidarın sahaya nasıl yansıdığını anlamak bakımından önem arz eden bir konudur. Telgraf iletişiminin aracı rolünü bu çerçevede içerisinde değerlendirmek ise farklı bir bakışla dönemin idare anlayışını analiz etmeyi sağlayacaktır.

Çoklu alanlar çeşitli aktörlerin merkezin iktidarından farklı olarak kendi iktidar alanlarını oluşturduğu ve bölgesel bir güç olma durumuna eriştiği bir duruma işaret eder. Bu çoklu alanlar içinde aktörlerin; merkeze muhalefet etmek, merkezle müzakere ve pazarlık etmek, merkezle ve farklı aktörlerle çatışmak, merkezle ve başka aktörlerle anlaşmak gibi çok farklı eylemlere başvurduğu görülür. Çoklu alanlarda devlet görevlileri, sahanın gerçekliklerinden dolayı merkezi devletin amaçladığı ve uygulamaya çalıştığı planları her zaman gerçekleştiremez ve çok çeşitli toplumsal gruplar ile etkileşim içerisinde yönetimini sürdürür.⁵³⁸ Kimi zamanlarda ise merkezi devletin yerel temsilcileri, diğer yerel güçlerle çıkar ilişkisi içerisinde davranarak merkezin başarısızlığında rol oynar. Bu örnekler devletin her zaman ve zeminde, bütünsel olmayan parçalı bir yapıya sahip olduğu, yani tek bir merkezi unsurun değil farklı iktidar odaklarının eylemleriyle şekillenen çoklu iktidar alanları içerisinde varlığını sürdürdüğünü ortaya koyar. Ortaya çıkan sonuçlar ise çoğunlukla, devletin tek başına süreci etkin bir şekilde yönettiği bütüncül hakimiyet (integrated domination) şeklinde değil, farklı aktörlerin güçleri ve imkanları çerçevesinde sonuca etkide

⁵³⁷ Migdal, **Strong Societies**, s. 4-5.

⁵³⁸ Migdal, **State in Society**, s.100.

bulundukları dağınık hakimiyet (dispersed domination) şeklinde tezahür eder. Dolayısıyla, Abdülhamit döneminin taşra idaresinin; parçalı bir devlet yapısına sahip bir devletin dağınık iktidar olarak tezahür eden iradesiyle şekillenen ve merkez-çevre ilişkilerinin tek bir iktidar alanında değil çoklu iktidar alanlarında gerçekleşen bir mücadele olarak incelediğimizde iktidarının sahaya gerçekten nasıl yansıdığını daha iyi anlamış oluruz. Bu noktada, Abdülhamit dönemi Osmanlısının farklı bölgelerinden ve farklı zaman dilimlerinden seçilen ve telgraf iletişiminin merkezi bir rol oynadığı örneklerle bu teorik çerçeveyi açıklamak yerinde olacaktır.

1897 ve 1901 yılları arasında, Musul'un Kuzey'inde yer alan Duhok bölgesinde yaşanan iktidar mücadeleleri çoklu alanlar yaklaşımına güzel bir örnek teşkil eder. Abdülhamit döneminde Musul vilayetinin özellikle Kuzey ve Doğu kısımları, Kadiriye ve Nakşibendiye tarikatlarına mensup Kürt aşiretlerin yaşadığı ve Hamidiye alaylarına asker temin edilen bir bölgeydi.⁵³⁹ 1890'lardan itibaren Hamidiye alaylarının teşkil edilmesi, alaylara asker veren veya vermeyen Kürt aşiretler arasındaki güç dengelerinde değişimlere neden olmuş ve bu bölgelerde iktidar mücadelelerinin seyrine etkide bulunmuştur. Duhok bölgesinde yaşayan ve daha küçük Kürt aşiretlerinin birleşmesiyle meydana gelmiş Ertuş aşireti bu bölgeden toplanan Hamidiye alayının asıl kaynağını oluşturuyorlardı ve 50. Alay adıyla anılan bu alayın komutanı aşiretin lideri olan (Yarbay) Hacı (Mehmet) Ağa'ydı.⁵⁴⁰ Bu Hamidiye Alayı, aşiret yaşamında zaman zaman başvurdıkları yağma ve eşkıyalık pratiklerini devam ettirerek geçtikleri bölgelerde Müslüman Yezidi demeden birçok köyü yağmalıyor, vergi toplanmasında aksaklıklara neden oluyor, insanları öldürüyor ve asayiş bozuyordu.

Dönemin valisi Ebubekir Hazim Tepeyran'ın anılarından, Ertuş aşiretine bağlı bu alayın yol açtığı problemlerin, çok çeşitli aktörlerin müdahil olduğu karmaşık iktidar mücadelelerine nasıl dönüştüğünü takip etmek mümkündür. Genç vali Ebubekir Hazim Bey Musul'a vardığı günün ertesi gecesi Duhok kaymakamından gayet acil bir duruma dair olduğu belirtilen bir telgraf alır. Bu telgraf, Mehmet Ağa'nın

⁵³⁹ Gökhan Çetinsaya, 'Hamidiye, Nakşibendiye, Mülkiye: II Abdülhamid Döneminde Musul Vilayetinden Bir Kesit', **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000, s. 131-132.

⁵⁴⁰ Ebubekir Hazim Tepeyran, **Hatıralar**, Pera Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 433.

4 ay önce bir Nakşibendi şeyhi olan Şeyh Nuri Mehmet'e bağlı köylere saldırdığı, 50 kişiyi öldürdüğü, devletin bu hususta bir şey yapmaması üzerine ise Şeyh Nur Mehmet'in kendi aşiretinden 2000 kadar kişiyi toplayarak Ertuş aşiretinin üzerine doğru yürüdüğünü belirtmektedir.⁵⁴¹ Bu haber üzerine harekete geçen Musul valisi Ebubekir Hazim Bey derhal Şeyh Nur Muhammet'e bir telgraf çekerek; bu olayın sorumlularının devlet tarafından cezalandırılacağını, kendilerinin intikam almaya kalkmasının onların da cezalandırılmasına sebep olacağını ve Şeyh'in Musul'a gelerek kendisiyle görüşmesinin gerektiğini bildirmiştir.⁵⁴² Bu telgraf üzerine Şeyh Musul'a gelmiş ve devletin bu konuda yürüteceği soruşturmayı beklemeyi kabul etmiştir. Şeyh ile vali arasında telgraf ile sağlanan hızlı iletişimin olmaması durumunda, Şeyh'in adamlarıyla Hacı Ağa'nın birliği arasında bir çatışma çıkması ve olayın daha karmaşık bir hal alması; Şeyh'in, Hacı Ağa'nın üzerine yürürken yoldan dönüp Musul'a geldiği düşünüldüğünde, işten bile değildi. Ancak ilginç bir şekilde, Ebubekir Hazim Bey bu çatışmayı önleyip Mehmet Ağa'nın Hamidiye birliğinin yaptığı bunca katliam ve yağmayı tespit ettirip, Mabeyn kitabetine bu konu hakkında telgraflar gönderdiği halde merkezden uzun bir süre bu konu hakkında hiçbir cevap alamamıştır.

Hacı Mehmet Ağa'nın zulmünden şikayetçi olan yalnızca Şeyh Nur Muhammet de değildir. Bölgenin ileri gelenlerinden Süleyman Bey de Hacı Ağa'nın zulmünden şikayetçi olmuş ve yerel yönetimin bu hususta pek bir şey yapamayacağına kani olmuş olacak ki doğrudan Padişah'a şikayetlerini yazdığı bir telgrafı İstanbul'a göndermiştir.⁵⁴³ Bu telgraf üzerine ise Mabeyn, Ebubekir Hazim Bey'den şikayet edilen durumun incelenerek merkeze bildirilmesini istemiş, Ebubekir Hazim Bey ise bu isteğe yanıt olarak zaten önceki telgraflarında bu konunun ayrıntılarını Mabeyn'e bildirdiğini yazmıştır. Bu yazışmalardan anlaşıldığı üzere Sultan, bu hadisenin çözümü konusunda acil bir eyleme girişmekten çekinerek durumu bekletmiş ve sürüncemede bırakmıştır. Abdülhamit'in idare anlayışında bu tip planlı geciktirmeler sıklıkla görülmüştür. Özellikle, Sultan'ın olayın taraflarından birini gücendirmekten çekinmesi, çıban başı kopartmamak amacıyla sert çözümlerden kaçınması ve yerel

⁵⁴¹ Tepeyran, Hatıralar, s. 433.

⁵⁴² Tepeyran, **Hatıralar**, s. 434.

⁵⁴³ Tepeyran, A.g.e., s. 434.

yönetimde bulunan güven duyduğu bürokratlarının muhalefetine rağmen bir işi yapmak istememesi gibi sebeplerle bu bekletme siyasetine sıklıkla başvurduğu vakidir. Nitekim, Abdülhamit'in Hacı Ağa'nın Hamidiye Alayı'nın işlediği açık suçlara rağmen bu olayın çözümünü geciktirmesi, 4. Ordu Müşiri, Hamidiye Alaylarının kurucusu ve koruyucusu Zeki Paşa'nın itirazına neden olmamak düşüncesinden ve kendine bağlı bir devlet gücü olarak kurulan Hamidiye Alaylarını cezalandırmak istememesinden dolayı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁴ Ebubekir Hazim Bey'in aldığı bazı önlemlerin Müşir Zeki Paşa'yı sinirlendirmesi devletin birbirleriyle zaman zaman mücadele içinde olan bürokratlardan oluşan parçalı bir yapı arz ettiğine örnek teşkil eder. Müşir Zeki Paşa Sultan'ın güvenini kazanmış olduğundan ve Hamidiye Alaylarını valilere karşı koruduğundan, Paşa ile yerel yönetimler arasında sorunlar birçok bölgede baş göstermiş, bu nedenle Hamidiye Alaylarının yol açtığı asayiş sorunları da göz önünde bulundurularak, özellikle 1900'den sonra Hamidiye Alaylarının valiye karşı savunulması yöntemi terkedilmeye çalışılmıştır.⁵⁴⁵

Sonunda, Hacı Ağa'nın sebep olduğu bu sorunların çözümü konusunda silahlı bir çözümden kaçınılarak ara bir formül bulunmuştur. Ertuş aşiretinin; 2 yıl önce Bab-ı Ali'nin aldığı, Musul vilayetinin Diyarbakır tarafında kalan Süveydiye bölgesinde kışlaması kararı tekrar uygulamaya konmuş, Zeki Paşa'nın da Hacı Ağa'ya bulunduğu yeri terk ederek hükümetin uygun bulduğu yere gitmesini emretmesiyle Ağa ve kendine bağlı birlikler Duhok bölgesinden uzaklaştırılmıştır.⁵⁴⁶ Bu noktada belirtilmesi gereken diğer bir husus ise Abdülhamit'in İslam siyaseti gereği Şeyh Nur Muhammet gibi bölgesinde önemli bir Nakşibendi şeyhini gücendirmek istememesinin de olayın çözümünde etkili olmasıdır.⁵⁴⁷ Hamidiye Alayları Sultan için önemli olduğu kadar dini aşiretler de Abdülhamit'in yönetim anlayışı için önemli unsurlardı. Bu nedenle, Musul vilayetinde gerçekleşen Hamidiye Alayı komutanı bir aşiret lideri ile başka bir aşiretin lideri olan Nakşibendi Şeyhi arasındaki çatışma,

⁵⁴⁴ Tepeyran, **Hatıralar**, s. 435.

⁵⁴⁵ Duguid, **The Politics of Unity**, s. 152.

⁵⁴⁶ Çetinsaya, **Hamidiye**, s. 135,

⁵⁴⁷ Çetinsaya, A.g.e., s. 135.

Sultan'ı olayın hızlı ve adilane bir çözümünden alıkoyarak, zamana yayıp ara bir formül bulmak suretiyle halletmeye itmiştir.

Bu örnekte gördüğümüz üzere, Sultan ve Bab-ı Ali'nin yanı sıra devletin görevlileri olan Vali Ebubekir Hazim Bey, Müşir Zeki Paşa, 50. Hamidiye Alayı komutanı Hacı Ağa; buna karşın halk kesimlerini temsil eden bölgenin ileri gelenlerinden Süleyman Bey ve Şeyh Nur Muhammed'in her birinin birer aktör olarak rol aldığı bu mücadele ve müzakere süreci, çoklu iktidar alanları içerisinde güçlerin dengelendiği bir çözüm ile son bulmuştur. Devlet, çoklu alanlar içerisinde mücadele eden parçalı yapıya sahip bir aktör olduğundan, bu örnek olayda devletin unsurları arasında fikir birliğinin sağlandığı ve merkezde alınan bir kararın sorunsuz ve hızlı bir şekilde uygulandığı bir politika takip etmek mümkün olmamış; sonuçta ortaya çıkan çözüm ise bir aktörün kesin hakimiyeti olarak değil, aktörlerin her birinin sonuçta payının bulunduğu ve yerel güçlerin merkeze tamamen boyun eğmediği dağınık hakimiyetin bir tezahürü olarak şekillenmiştir. Çoklu alanlar içerisinde ilerleyen bu iktidar mücadelesi, telgraf iletişiminin sağladığı kolaylıktan yararlanılmasıyla daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmiş ve muhtemel silahlı çatışmaların önlenmesi mümkün olabilmiştir. Yalnızca devletin bürokratları ve kurumları arasında değil, devletin temsilcileri ve toplumun temsilcileri arasında da telgraf aracılığıyla iletişim sağlanması suretiyle farklı aktörler kendi çıkarlarını koruma çabasında olmuşlardır.

Ertuş Aşiretine benzer şekilde, Hamidiye Alaylarına dahil edilen başka bir aşiret olan Milli Aşireti'nin Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Diyarbakır eşrafı ve devletle olan ilişkileri, Hamidiye Alaylarının ön plana çıktığı diğer bir çoklu alanlar mücadelesi örneğidir. Diyarbakır, Urfa, Halep, Mardin ve Musul şehirleri arasında İbrahim Paşa önderliğinde birçok küçük aşiretin birleşmesiyle oldukça güçlenen Milli Aşireti, Diyarbakır bölgesinde oluşturulan on bir Hamidiye Alayı'ndan beşini teşkil etmişti ve İbrahim Paşa'nın Yıldız ile kurduğu iyi ilişkilerden dolayı ayrıca ön plana çıkan bir yerel güce dönüşmüştü.⁵⁴⁸ Elbette, Milli Aşireti'nin Hamidiye Alaylarına dahil olduktan sonra bölgesinde güçlenmesi ve diğer aşiretleri hakimiyeti altına almaya çalışması, önceki örnekte de gördüğümüz üzere, alayların kurucusu ve

⁵⁴⁸ Oktay Bozan, '20. Yüzyılın Başında Eşraf Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33(2): 96, pp. 1-46, s. 5-8

koruyucusu Müşir Zeki Paşa'nın koruması altında olmasından da kaynaklanıyordu. 1905 yılına kadar bu bölgede diğer bütün aşiretlere boyun eğdirmeyi başaran Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa, bu mücadeleler sırasında birçok insanı öldürmüş, köyleri yağma etmiş, şehir eşrafına zarar vermiş ve bu durum bölgenin asayişini ve vergi toplama düzenini alt üst etmiştir.⁵⁴⁹

Bu noktada, Abdülhamit'in Hamidiye Alaylarını kurarken amaçlarından birinin; şehirlerde güçlenen ve genellikle tüccarlık yapan eşrafın iktidarını, şehirlerin çevre bölgelerinde bulunan ve zaten şehir eşrafıyla çıkar çatışmaları yaşayan aşiretler aracılığıyla dengelemek olduğunu belirtmek gerekir.⁵⁵⁰ Hamidiye Alayları örneğinde olduğu gibi aşiretlerin bir aracı güç olarak kullanıldığı durumlarda Abdülhamit, yalnızca şehir eşrafını değil kendine bağlı yerel yönetimleri de bu aracı güç sayesinde denetlemiş oluyordu.⁵⁵¹ Bu sayede bölgesel güç odaklarının ve valilerin kendisine karşı fazlaca güçlenmesini engellemeye çalışıyordu. Nitekim; Milli aşireti, Diyarbakır eşrafı ve bölgenin yerel yönetimi arasındaki çekişmeler, 1905 yılında artarak sürmüş ve Abdülhamit'in son döneminde bir muhalefet stratejisi olarak ortaya çıkacak telgrafhane baskınlarından birine yol açmıştır. İbrahim Paşa ve emrindeki alayların baskısıyla köylerden Diyarbakır merkezine göç eden halk, aralarında Ziya Gökalp'in de bulunduğu eşraf önderliğinde telgrafhaneyi basarak İbrahim Paşa'nın eylemlerini Saray'a şikayet etmişler, Saray'dan gelen bir soruşturma komisyonunu kurulacağı cevabıyla ise işgali sonlandırmışlardır.⁵⁵² Bu eylemden de anlaşılacağı üzere İbrahim Paşa'nın liderliğindeki Hamidiye Alaylarına karşı yerel yönetim hiçbir şey yapamamakta ve dönemin valisi Nazım Paşa da kendi çıkarları gereği İbrahim Paşa'yı desteklemektedir. Kendi aşiretine bir askeri operasyon yapılmasından korkan İbrahim Paşa, kurulan tahkikat komisyonuna da ifade vermeyerek vilayet merkezinden uzak bir bölgeye çekilmiş, sonraki iki yılda ise daha dikkatli davranması nedeniyle hadiseler biraz yatışmıştır. Ancak, 1907 yılında tekrar bölge üzerinde baskılarını arttıran İbrahim Paşa ve aşireti; eşraf önderliğindeki halkın ikinci defa telgrafhaneyi işgal ederek

⁵⁴⁹ Bozan, A.g.e., s. 10-11

⁵⁵⁰ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, s. 30.

⁵⁵¹ Duguid, **Politics of Unity**, s. 145.

⁵⁵² Bozan, **Eşraf Aşiret Çatışması**, s. 11.

merkezi telgraf yağmuruna tutması ve bu sefer işgali 11 gün sürdürmesi üzerine merkezi hükümetin kararıyla Hicaz tren hattının koruyuculuğu vazifesiyle emrindeki adamlarıyla beraber Şam'a gönderilmiştir.⁵⁵³ Bu ikinci telgraf işgali sırasında Diyarbakır valisi olan Hasan Fehmi Bey'in de halkın yanında yer alması İbrahim Paşa'nın Şam'a gönderilmesinde etkili olmuştur.

Aşiretler arası ve aşiret eşraf çatışmalarına örnek olan ve birçok farklı aktörün rol aldığı İbrahim Paşa olayı, merkezi devletin iktidarının özellikle aşiretlerin yüksek bir örgütlü ve silahlı güce sahip olduğu bölgelerde dağınık iktidar olarak tezahür ettiğini kanıtlar niteliktedir. Abdülhamit'in aşiretlere yumuşak davranılması siyasetinin ve Müşir Zeki Paşa'yı gücendirmeme niyetinin de İbrahim Paşa'nın bu kadar güçlenmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Milli aşireti bu derecede güçlenmeden askeri yollara başvurarak İbrahim Paşa ve aşiretine karşı önlemler alınabilirdi. Önceki örnekte olduğu gibi bu örnekte de, merkezi devletin kendine idari olarak bağlı memurları aracılığıyla belli bir politika dahilinde çevre bölgelerin sorunlarını halledememesi ve İbrahim Paşa'nın gücünü nihai olarak kıramaması devletin parçalı yapısından kaynaklanmaktadır. İbrahim Paşa ile yakınlık kurmuş yerel idarecilerin rolü ve Zeki Paşa'nın Hamidiye Alayını kollayan tavrı bu örnek için devletin parçalı yapısını gözler önüne sermektedir. Abdülhamit'in melez idare anlayışının bir sonucu olarak, silahlı güçlere sahip ancak tam olarak devletin hiyerarşik bürokratik düzenine dahil edilememiş Hamidiye Alaylarının Doğu Anadolu'da güçlü bir iktidar aktörü olarak davranması, idari modernleşmenin dahili pasifleştirme sürecine aykırı bir uygulama olarak ortaya çıkmıştır. Hamidiye Alayları kurulurken zamanla bürokratik hiyerarşiye uygun düzenli bir askeri birliğe dönüşecekleri beklentisi⁵⁵⁴ ise bu alayların aşiret düzenlerini sürdürmeleri ve merkezi devlete bürokratik bir aygıt olarak eklenmek yerine kendi iktidar alanlarını oluşturmaları nedeniyle başarısızlığa uğramıştır. Nitekim, kendi aşiret liderine bağlı birliklerden oluşan bu alayların geleneksel özellikler taşıyan yapısı, askerlerin yalnızca bürokratik hiyerarşi gereği üstüne bağlı bulunduğu modern bürokrasi ve askerlik anlayışına terstir. Bu noktada, Abdülhamit idaresinin patrimonial özellikler sergileyen yapısını

⁵⁵³ Bozan, **Eşraf Aşiret Çatışması**, s. 34.

⁵⁵⁴ Kodaman, **Doğu Anadolu**, s. 31.

da vurgulamak gerekir. Max Weber patrimonyal bürokraside, bürokrasinin yönetilenler üzerinde gelenekten gelen her türlü gücünü, monarkın çıkarlarını ve halkın monarka itaatini sağlamak koşuluyla, kullanabildiğini belirtir.⁵⁵⁵ Hamidiye alayları örneğinde de bu alayların hem komutanı hem de aşiret lideri konumundaki Sultan tarafından atanan ve bürokrat sınıfına dahil edilen İbrahim Paşa gibi şahıslar, patrimonyal idare tarzına uygun şekilde kendi bölgelerinde oldukça serbest bırakılmış ve Abdülhamit de bu duruma olaylar çok ciddi boyuta ulaşana kadar göz yummuştur.

Çoklu alanlar içerisinde ve merkezi devletin yanı sıra aşiretler, eşraf, bürokratlar ve halk gibi birçok farklı aktör arasında sürdürülen bu iktidar mücadeleleri sırasında telgraf iletişiminin halk ve devlet arasında oynadığı rolü Ziya Gökalp, İbrahim Paşa'nın zulmü üzerine yazdığı bir şiirde çok güzel şekilde işlemiştir. Bu şiirde telgrafa koşmak olarak belirtilen eylem, Abdülhamit'in devrinin sonlarında daha da görünür hale gelecek bir muhalefet eylemine dönüşecektir:

Aldatarak Nazım Paşa'yı
Bir yıl gelip sardı bütün ovayı
Garb'ı Şark'ı düştü talan etmeğe
Diyarbakir ahalisi coştular
Küçük, büyük telgrafa koştular
Başladılar feryad, figan etmeğe.⁵⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi devletin çevre bölgelerdeki güçsüzlüğü nedeniyle yabancı elçiliklerin de gündelik siyasetin bir parçası olarak ortaya çıktığı ve merkezi devletin egemenlik haklarına meydan okuduğu bir dönemdir. Abdülhamit dönemi taşra idaresi bunun örnekleriyle doludur. 1898 yılında Kudüs'te Beytullahim kilisesinde yapılacak bir dini tören nedeniyle yaşanan olaylar, konsolosluk ve elçilik temsilcilerinin de kendi toplumlarının çıkarlarını savunmak için iktidar oyunlarında rol aldığı bir çoklu alanlar örneğidir. Kudüs farklı dini grupların

⁵⁵⁵ Weber, *Economy and Society*, s. 1030.

⁵⁵⁶ Bozan, *Eşraf Aşiret Çatışması*, s. 12-13.

yaşadığı ve üç büyük tek tanrılı din için de kutsal sayılan bir mekan olması nedeniyle birçok idari sorunun ortaya çıktığı bir bölgedir. Tevfik Bey'in Kudüs mutasarrıflığı dönemine tesadüf eden bu meselede ise anlaşmazlık, Latinler ve Rumların Beytüllahim kilisesinde Noel gecesi gerçekleştirdikleri dini bir törenin nasıl yapılacağı üzerine çıkmıştır. Fransız konsolosu Latinlerin lehine, Rus konsolosu ise Rumlar lehine sorunun çözülmesi için Tevfik Bey nezdinde girişimlerde bulunurken, Tevfik Bey ise bir yandan Bab-ı Ali ile yazışarak meselenin önceki yıllarda nasıl idare edildiğini öğrenmeye çalışıyor ve öte yandan ise atacağı bir adım için Bab-ı Ali'nin resmi onayını almanın yollarını arıyordu.⁵⁵⁷

Yazışmalar sürerken Sadrazam Halil Rıfat Paşa'dan, bu duruma İstanbul'daki Rus elçisinin müdahil olduğu ve Rumlar lehine bu olayın halledilmesi gerektiğine dair bir telgraf alan Tevfik Bey, hem Rum hem de Latin ruhani temsilciler ile görüşerek tören sırasında Latinlerin hassasiyetlerine kısmen de olsa cevap verebilecek bir ara formül bulmak suretiyle bu anlaşmazlığı bitirebilmiştir.⁵⁵⁸ Bu olayda; dini temsilciler, Fransız ve Rus Kudüs konsolosları ve mutasarrıf Tevfik Bey'in yanı sıra merkezde Bab-ı Ali ve Rus elçisinin birer aktör olarak kendi gündemlerini gerçekleştirmek için olaya müdahil olduklarını görmekteyiz. Sonuçta ortaya çıkan durum ise iki tarafın da talep ettiği nihai sonucu vermemiştir. Tevfik Bey merkezden Halil Rıfat Paşa'nın meselenin Rumların istediği şekilde halledilmesi talimatına rağmen bu emri birebir uygulamak yerine taraflarla müzakere etmek suretiyle farklı bir çözüm yolu üretmiştir. Toplumsal alanda hakimiyet mücadelesi yalnızca devletin merkezi tarafından tek bir belirli politika çerçevesinde belirlenemez. Yerel bölgelerde hakimiyet mücadelesi, birbirleriyle ve toplumla ilişki içinde olan devletin farklı bürokratlarının sosyal bir aktör olarak diğer toplumsal aktörlerle karşılıklı etkileşim içinde rol oynadığı çoklu hakimiyet ve muhalefet alanlarında belirlenir.⁵⁵⁹ Tevfik Bey'in Kudüs'te yaşadığı bu olay çoklu hakimiyet ve muhalefet alanlarında şekillenen çok aktörlü ilişkilerin, merkezin çevreye uyguladığı politikalar üzerinde nasıl etkide bulunduğunu göstermektedir.

⁵⁵⁷ Biren, **Hatıralar**, s. 106-107.

⁵⁵⁸ Biren, A.g.e., s. 108-110.

⁵⁵⁹ Migdal, **State in Society**, s. 100.

1898 yılında Antakya kilise meclisinin yeni patriği seçmesi olayında yaşanan anlaşmazlıklar, diğer aktörlerle birlikte yabancı güçlerin temsilcilerinin de yer aldığı çoklu hakimiyet ve muhalefet alanlarında sürdürülen diğer bir iktidar mücadelesi örneğidir. Araplar'ın, Şam'daki Rus konsolos ve İstanbul'daki Rus sefirin desteğiyle Antakya Ortodoks kilisesine seçilecek yeni patriğin bir Arap olması talebine karşılık; Rumların, Fransız ve İngiliz elçiliklerinden destek talebinde bulunması ve bu pozisyona bir Rum patriğin atanması talebi, Osmanlı Devlet görevlileri arasında da ihtilafa yol açmıştır.⁵⁶⁰ Abdülhamit'i ikna etmeyi başaran Rus elçisi Arap bir patrik seçmek için uğraşırken Bab-ı Ali ve hatta Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa Rum temsilcilerin ziyaretlerinden sonra bu konuda Rumların tarafını tutmuşlardır. Dönemin Şam Valisi Nazım Paşa, Antakya kilisesine patrik seçimi hususunda bir yandan Saray'dan ve Bab-ı Ali'den gelen çelişkili talimatların baskısı altındayken bir yandan da Şam'daki Rus ve Rum elçilerin etkisi altında kalmaktaydı.⁵⁶¹

Bu çok taraflı mücadelenin ortasında Arap olan Meletios kilise meclisindeki Arap çoğunluğun sayesinde patrik seçilmesine rağmen Rum Ekümenik Patrikliği'nin protestosu nedeniyle Bab-ı Ali bu atamadan vazgeçmiş ve patrik seçiminin yenilenmesine karar vermiştir.⁵⁶² Nazım Paşa ise Bab-ı Ali'nin bu kararını uygulamayarak Meletios'u görevde tutmuş ve problemin nihai çözümünü zamana yaymıştır. Bu arada Rus elçisinin İstanbul'daki kulis çalışmaları sürmüştü ve Araplar Bab-ı Ali'nin Meletios'u görevden almasını telgraflarla protesto etmişlerdir. 2 sene süren bu karmaşık sürecin sonunda yeniden yapılan bir seçimle Meletios'un tekrar patrik seçilmesi sonucu Nazım Paşa, Rus Ortodoks Kilisesi'nin muhalefetine rağmen hem Bab-ı Ali'nin hem de Saray'ın onayıyla Meletios'un patrikliğini ilan etmiştir.⁵⁶³ Bu örnek de göstermektedir ki vilayet idaresine dair işlerin çözümü, basit bir şekilde devletten gelen emirlerin derhal uygulanarak merkezi devletin iktidarının sahaya etkin bir şekilde yansıtıldığı uygulamalar şeklinde hayata geçmez. Problemlerin çözümü, çok aktörlü ve farklı hakimiyet alanlarında süren karmaşık iktidar mücadeleleriyle

⁵⁶⁰ Kırmızı, **Abdülhamit'in Valileri**, s. 195.

⁵⁶¹ Derek Hopwood, **The Russian Presence in Syria and Palestine: Church and Politics in the Near East, 1843-1914**, Oxford, Clarendon Press, 1969, s. 168-170.

⁵⁶² Hopwood, **Church and Politics**, s. 170.

⁵⁶³ Hopwood, A.g.e., s. 171.

belirlenir. Yabancı elçi ve konsolosların ise Osmanlı Devleti'nin iç idari işlerinde etkin olması, Abdülhamit idaresinin kararlarını çevre bölgelerde hayata geçirme hususunda zayıf bir devlet olduğuna işaret eder.

Merkezden çevre bölgelerdeki kriz durumlarının teftişi ve mevcut durumun düzeltilmesi için Sultan'ın güvendiği adamları arasından atanan özel görevli bürokratların kendi damgalarını o bölgedeki siyaset üzerine vurmaları ve bu durumun mevcut iktidar dengelerini yeniden şekillendirerek merkez-çevre ilişkileri üzerinde belirleyici olması Abdülhamit devri taşra siyasetinde kendini gösteren bir diğer olgudur. Atanan görevlinin o bölgenin yerel yöneticileri, eşrafı ve diğer etkin aktörleri ile ilişkileri, çoklu hakimiyet ve muhalefet alanlarında gerçekleşen iktidar mücadelelerine ve parçalı devlet yapısına örnek teşkil eder. Abdülhamit döneminde merkezi idare Yezidiler'in yaşadığı bölgelerde, Yezidiler'i zorunlu askerlik uygulaması gereği askere almak ve Sünni İslam'a ihtida ettirmek konularında çaba sarf etmiştir. Bu çabalar kapsamında 1891 yılında Yezidiler'e nasihat ederek onları ikna edecek Heyet-i Tefhimiye (Nasihat Heyeti) adıyla bir kurul teşkil edilir ve bu kurulun başına Binbaşı Abdülkadir Bey getirilir.⁵⁶⁴ Bu heyet Nisan 1891'de Musul vilayetine ulaşmış sonrasında Yezidiler'in dini ve siyasi olarak merkezi olan Şeyhan bölgesinde çalışmalar yürütmüş, Yezidi liderlere Sünni İslam'a geçmeleri halinde Sultan'ın birçok ihsanından istifade edebileceklerini aksi taktirde ise birikmiş vergi, askerlik borçlarını ödemek ve derhal askere alınmak durumunda kalacaklarını bildirmişlerdir.⁵⁶⁵ Bu arada Abdülkadir Bey ikna olmayan bazı Yezidi aşiret liderlerini zor kullanarak kura usulüyle askere almıştır. Yezidiler bu dine dönme tekliflerini kabul etmeyerek, Abdülkadir Paşa'nın uygulamalarını telgrafla merkeze şikayet ettiler. Yalnızca Yezidi önderler değil, Musul bölgesindeki yerel yöneticiler, eşraf ve tarikat liderleri de Abdülkadir Bey'in askere alma hususundaki sert uygulamalarını ve Yezidileri İslam'dan soğutan baskıcı tavırlarını eleştiren telgrafları Saray'a gönderdiler. Anlaşılan o ki merkezden görevli olarak bölgeye atanan Abdülkadir Bey başvurduğu uygulamalar ile bölgenin yerleşik güç ve çıkar dengelerini bozduğundan

⁵⁶⁴ Edip Gölbaşı, 'Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik Meselesi ve İhtida Siyaseti Odağında Yezidiler ve Osmanlı İdaresi', **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı: 9, Güz 2009, s. 109.

⁵⁶⁵ Gölbaşı, A.g.e., s. 109.

her kesimin tepkisini çekmişti. Bu şikayetler üzerine Yıldız Sarayı durumun daha karmaşık bir hal almasını istemediğinden Abdülkadir Bey'i görevinden almıştır.

Ancak Sultan'ın, Yezidiler'in zorunlu askerlik uygulamasına dahil edilmesi, Sünni İslam'a ihtida ettirilmesi ve devletlerine sadık bir halka dönüştürülmesi çabası son bulmamıştır.⁵⁶⁶ Mayıs 1892'de Fırka-ı Islahıye adıyla yeni bir kurul teşkil edilmiş ve bu kurulun başına güçlü ve hırslı bir figür olan 4. Ordu Feriki Ömer Vehbi Paşa atanmıştır ki bu yeni kurulun görevi nüfus sayımı yapmak, vergileri toplamak, askere alımları düzenli bir şekilde gerçekleştirmek gibi daha geniş bir modernleşme projesini hayata geçirerek Musul bölgesinin merkeze entegrasyonunu sağlamak ve Sultan'ın yönetim anlayışını bölgede uygulamaktır.⁵⁶⁷ Sünni İslam'a geçme konusunda direnen Yezidiler'e ılımlı kimi politikaların yanı sıra Ömer Vehbi Paşa'nın askeri operasyonlar düzenlemesi ve baskı yöntemiyle din değiştirmelerine çalışması Yezidi toplumunda yeni bir direniş hareketine yol açtı.⁵⁶⁸ Ömer Vehbi Paşa az sayıda da olsa Müslümanlığı kabul eden Yezidi liderlere ise nişan takılması ve maaş bağlanması yoluyla devlete ısındırılmaları konusunda Bab-ı Ali'ye bir telgraf çekti ve bu teklif Meclis-i Vükela tarafından kabul edilerek bir havuç politikası olarak uygulandı.

Ancak, askeri önlemlere ve sertlik politikalarına sıklıkla başvuran Ömer Vehbi Paşa'ya karşı bazı Yezidi liderler Fransa konsolosluğuyla iletişim kurup Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı kendilerine desteği karşılığında Hristiyan olabileceklerini belirttiler ki Ömer Vehbi Paşa bu duruma çok sinirlendi ve merkeze bu konuyla ilgili yazdığı telgraf üzerine bazı Yezidi liderlerin Trablusşam'a sürülmeleri kararlaştırıldı.⁵⁶⁹ Ömer Vehbi Paşa'nın ve oğlunun emrindeki birlikler, İslam'ı kabul etmeyen Yezidi köylerini yakıp yıkmaya 1892 ve 1893 yıllarında da devam ettiler. Abdülkadir Bey örneğinde olduğu gibi Ömer Vehbi Paşa aleyhinde de birçok halk kesiminin ve dönemin Musul valisinin Paşa'dan şikayette bulunduğu telgrafların Padişah'a ulaşması ile Paşa'nın eylemlerini soruşturacak bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun Musul'dan merkeze gönderdiği raporda; Ömer Vehbi Paşa'nın maksadını

⁵⁶⁶ Selçuk Akşin Somel, 'Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları', **Toplum ve Bilim**, Sayı 83, Kış 1999-2000, pp. 178-200, s. 188.

⁵⁶⁷ Gölbaşı, A.g.e., s. 114-115.

⁵⁶⁸ Deringil, **İktidarın Sembolleri**, s. 84.

⁵⁶⁹ Deringil, A.g.e., s. 85-86.

aşan sertlikte halka zulüm ettiğini, çatışmalarda birçok Yezidi'nin öldüğünü, Müslüman olmayı seçen Yezidiler'in samimi bir şekilde ihtida etmeyerek korkuyla bunu kabul ettiklerini ve bazı bölgelerde Paşa'nın insanları din değiştirmeye zorlamak için işkenceye başvurduğunu Yıldız Sarayı'na bildirmesi üzerine Paşa, Sultan'ın emriyle görevinden alınarak Divan-ı Harb'e sevk edildi.⁵⁷⁰ Hem devletin görevlilerinin hem de Yezidi liderlerinin yer aldığı çoklu alanlarda gerçekleşen bu mücadeleler sonunda hem Abdülkadir Bey hem de Ömer Vehbi Paşa görevinden olmuş ve merkez ise Yezidilerin din değiştirmesi, vergi toplanması ve askere alma konularında istikrarlı başarılar elde edememiştir. Bu örnekte de Padişah'a eşraf kesimleri ve yerelde görevli bürokratlar tarafından gönderilen ısrarlı şikayet telgraflarının, merkezin çevre bölgeler için geliştirdiği politikaları ve yaptığı atamaları etkilediği ve yeniden şekillendirdiği görülmektedir.

Modern devletlerin haris amaçlarından biri olarak bireylerin kimliklerini dönüştürme çabası yüksek bir modernist anlayışın ürünüdür ve çoğunlukla insan unsurunu göz önünde bulundurmadığından dolayı başarısızlıkla sonuçlanır. Abdülhamit döneminde Hanefi Sünni inancın Osmanlı vatandaşlığının temeli olarak yeniden formüle edilmesi ve geniş halk kesimlerine bunun benimsetilmesi projesinin, Sünni olmayan Aleviler/Kızılbaşlar, Nusayriler, Zeydiler, İstavrililer gibi birçok farklı heretik gruba uygulanması bir devlet projesi olarak hayata geçirilmeye çalışılmıştır.⁵⁷¹ Devletin, vatandaşlık tanımı içerisine bütün halkı almak ve emperyal hakimiyet düzeninin amaçlarıyla uygun hareket edebilen, devletine sadık bireyler yaratmak gibi amaçlar ile Yezidiler üzerinde de misyonerlik faaliyetinde bulunması, insan unsurunu göz ardı eden bu tip bir yüksek modernist ve haris amaçtır. Bu misyonerlik faaliyeti Osmanlı belgelerinde tashih-i akaid olarak nitelendirilmiştir. Bu tanım önemlidir. Zira, Yezidiler Osmanlı Devleti tarafından, Müslüman olmayan değil, İslam'ın içerisinde ancak İslam'dan sapmış bir grup olarak tanımlanıyordu. Kimi zaman okullar ve camiler açmak, nişanlar ve rütbelere dağıtmak gibi ılımlı politikalar ile kimi zamansa zor ve baskı yöntemleriyle sürdürülen bu İslamlaştırma projesi, az sayıda Yezidi'nin din değiştirmesine sebep olmuşsa da merkezde amaçlanan türden topyekûn bir

⁵⁷⁰ Deringil, A.g.e., s. 87-88.

⁵⁷¹ Gölbaşı, Heretik Aşiretler, s. 90.

dönüşüm mümkün olmamış ve devletin bunca çabasına rağmen Yezidi halkının direnişi karşısında nihai başarıya Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar ulaşamamıştır.

Çoklu muhalefet ve hakimiyet alanları içerisinde iktidar mücadelesine katılan devlete mensup aktörler ile çok çeşitli toplumsal grupların yanı sıra, bu iktidar mücadelelerinde sıradan bireylerin de ön plana çıktığı örnekler mevcuttur. Abdülhamit'in toplumsal meşruiyete önem vermesi, imparatorluk coğrafyasının dört bir yanından Yıldız Sarayı'na ulaşan şikayet telgraflarıyla, önceki padişahlar için hiç olmadığı kadar bireyler ile ilgilenmesini de beraberinde getirmiştir. Kimi zaman bireysel şikayetleri dile getiren bu dilekçeler Sultan'ın hassasiyetleri nedeniyle karar alma mekanizmaları üzerinde sonuç yaratabilmiştir. Bu duruma bir örnek 1894-1897 yılları arasında Lübnan bölgesinin önde gelen Dürzi aşireti Arslanlar'ın kızı Nejla'nın yaşadıklarıdır. Nejla'nın bir aşk hikayesiyle Lübnan'ın Şuf bölgesinden İstanbul'a uzanan ve Sultan'ın bireysel olarak etkin bir rol oynadığı ilginç deneyimi; eşraf, yerel yöneticiler ve merkezi devlet arasındaki karmaşık hakimiyet ve muhalefet ilişkilerine ışık tutar.

Nejla, Arslan aşiretinin lideri ve Şuf bölgesinin yöneticisi olan Mustafa'nın kuzeni Halil'in kızıdır ve önde gelen diğer Dürzi ailelerin çocukları gibi Beyrut'ta Fransız rahibelerin yönetimindeki bir misyoner okulunda okumuştur.⁵⁷² Nejla eğitimi sırasında başka bir Fransız misyoner okulunda okuyan, kendi aşiretine mensup ve uzaktan akrabası olan Emin Mecid adında bir gence aşık olur. Aşkına karşılık da alan Nejla Emin Mecid ile evlenme kararı alır. Ancak önlerinde Dürzi gelenekleriyle ilgili bir engel vardır. Nejla'nın babası Halil ve amcası Mustafa, çocukları daha çok küçük yaşlardayken, Nejla'nın Mustafa'nın oğluyla evlenmesine karar vermişlerdir. Dürzi aşiretler önde gelen ailelerin çocuklarının evlendirilmesini, aşiretin maddi ve manevi değerlerini korumak ve bu değerleri toplumsal olarak yeniden üretmek için bir yol olarak benimsemişlerdi. Babası ve amcasının bu kararını kabul etmeyerek Emin Mecid ile evlenme ısrarını sürdüren Nejla, otoriter eğilimleriyle tanınan Mustafa ve Halil'in

⁵⁷² Engin Deniz Akarlı, 'Daughters and Fathers: A Young Druze Woman's Experience', **Identity and Identity Formation in the Ottoman World**, Ed. by. B. Tezcan and K. Barbir, Madison, Wisconsin, Wisconsin University Press, 2007, s. 167-168.

ortak kararıyla bir evde hapsedilir ve psikolojik baskıya maruz bırakılır.⁵⁷³ Aşiretinin lideri ve devletin Şuf bölgesindeki resmi yöneticisi olan Mustafa, hem kendi otoritesini hem de aşiret geleneklerini korumak için böyle baskıcı bir yönetime başvurmuştur.

Ev hapsi kararından sonra olay, Emin Mecid'in Nejla'nın durumunu detaylarıyla Bab-ı Ali'ye bildirmesiyle daha karmaşık bir hal alacaktır. Bab-ı Ali, dönemin Lübnan mutasarrıfı Naum Paşa'ya durumun araştırılması ve hukukun emrettiği şekliyle çözülmesini emretmesine rağmen, Paşa'nın Mustafa ile geliştirdiği olumlu ilişkileri bozmak istememesi ve Arslan aşireti gibi güçlü bir yerel aktörü karşısına alarak yerel güç dengelerini bozmaktan çekinmesi gibi nedenlerle olay çözümsüz bırakılmıştır.⁵⁷⁴ Bu noktada, geleneksel normlarını devam ettirmek isteyen aşiret yönetimi ile merkezi devletin hukuki normlarının çatışması söz konusudur. Modern merkezi devletler devletin cari hukuk kurallarını, egemenliği altındaki toprakların hepsinde eşit ve standart bir biçimde uygulama çabasıdadır. Ancak, aşiretler gibi merkezden uzak bölgelerde hakimiyetlerini sürdüren ve yerleşik düzene ayak uyduramamış geleneksel aracı güçler, kendi toplumsal değerlerini devletin hukuk düzeniyle çelişmesine rağmen sürdürmekte ısrar ederler.⁵⁷⁵ Mustafa'nın Dürzi geleneklerinin bir gereği olarak Nejla'nın kendi oğluyla evlenmesinde ısrar etmesi, merkezi devletin Şeriat hukukunun bir kuralı olan özgür ve yetişkin iki bireyin kendi arzularıyla evlenebilmesi şeklindeki hukuki normuyla çelişmektedir. Ancak, Mustafa hem aşiret liderliğinden hem de kamu görevlisi olmasından gelen otoritesini merkezi devletin hukukuna karşı kullanmıştır. Devletin yerel bir yöneticisi olarak Naum Paşa ise bu meydan okumaya kendi çıkarlarını da gözeterek etkin ve hızlı bir şekilde karşı koyamamıştır.

Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan çalışmalar, devletin toplum üzerindeki politikaları ve onların sonuçları üzerinde fazlasıyla durmakla birlikte, sıradan insanların hayatları bağlamında bu modernleşme çabalarını değerlendirmek hususunda oldukça yetersizdir.⁵⁷⁶ Nejla ve Mecid'in hikayesi kişisel hikayelerin de, genel olarak

⁵⁷³ Akarlı, A.g.e., s. 169-170.

⁵⁷⁴ Akarlı, A.g.e., s. 170-171.

⁵⁷⁵ Migdal, **State in Society**, s. 48-49.

⁵⁷⁶ Yonca Köksal, **The Ottoman Empire in Tanzimat Era: Provincial Perspective From Ankara to Edirne**, New York, Routledge Publismen, 2019, s. 6.

Osmanlı modernleşmesi daha özelde ise Abdülhamit yönetiminin özelliklerini göstermesi bakımından çok iyi bir örnektir. Nejla'nın ev hapsi sırasında ona yardım etmeyi kabul eden biri aracılığıyla Sultan'a durumunu bildirip kendisine yardım edilmesi için yalvaran bir telgraf göndermesiyle birlikte son derece kişisel olan ve Sultan'ın ilgilenmesi için detay olarak görülebilecek bu mesele Abdülhamit'in dikkatini çekmiştir. Nejla bu süreçte maruz kaldığı korkunç baskılar nedeniyle akıl sağlığını yitirmiş ve Sultan'ın emriyle İstanbul'a getirilerek Şişli Etfal Hastanesi'nde tedavi altına alınmıştır.⁵⁷⁷ Normal koşullarda Bab-ı Ali'nin çözümünü yerel yöneticilere bırakacağı bu iş, Sultan'ın el atmasıyla Nejla'nın İstanbul'da 3 yıl boyunca ailesiyle birlikte kalıp tedavi görerek sağlığına kavuşması ile son bulmuştur. Abdülhamit'in yönetim anlayışı gereği nüfuzlu aşiretleri ilgilendiren sorunların çözümüne önem göstermesi, Nejla'nın olayının misyoner okulları gibi hassas bir konuyu ilgilendirmesi ve bu durumun Dürzi topluluğu arasında dedikodulara yol açması gibi etkenlerin yanı sıra Sultan'ın bu genç kıza merhamet duyması sebebiyle de bu olayın kamusal bir problem olarak ele alındığı ve çözüldüğü görülmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Emin Mecid ve Nejla'nın İstanbul'a gönderdiği telgraflar sayesinde bu mesele, Nejla ve Emin Mecid'in kendi aşiretlerinin otoritesine karşı verdiği bireysel mücadeleden çıkarak, merkezi devletin rol aldığı ve taşra idaresini ilgilendiren bir kamusal probleme dönüşebilmiştir. Nejla'nın Abdülhamit'in açtığı modern bir hastanede tedavi altına alınması ve telgrafın kişilerin bile merkezle iletişim kurabileceği bir teknoloji haline gelmesi, bu dönemin modernleşme seviyesinin kişilerin hayatı bağlamındaki önemine işaret eder.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti Tanzimat'tan bu yana kendi gücü ve imkanları doğrultusunda idari modernleşmesini gerçekleştirmeye çalışmasına rağmen en temelde endüstri devrimi deneyimini yaşayamamasından dolayı ve mali bunalımlar içerisinde imparatorluktan modern merkezi devlete evrilmeye çalışan bir devlet olması nedeniyle altyapısal iktidarı oldukça gelişmiş güçlü bir modern merkezi devlete dönüşememiştir. Bunun bir sonucu olarak Abdülhamit devri merkez çevre ilişkileri; merkezi devletin, çoklu hakimiyet ve muhalefet alanları içerisinde diğer toplumsal aktörlerle birlikte iktidar mücadelesi verdiği karmaşık bir ilişkiler ağıyla

⁵⁷⁷ Akarlı, **Daughters and Fathers**, s. 174.

şekillenmiştir. Taşra yönetiminde birçok aktörün kendi güçleri ölçüsünde bir iktidar alanı yaratmaları ve bu farklı alanlardaki mücadeleler, Abdülhamit döneminde vilayet yönetiminin genel karakterini ortaya koyar. Çoklu alanlar içerisinde sürdürülen bu iktidar mücadeleleri uzun vadede, genelde merkezi devlet lehine sonuçlanırken kimi zamanlar, toplumsal muhalefet güçlerinin kendi iktidARlarını sürdürmek için zaman kazandığı ve merkezin nihai amacına ulaşamadığı bir çözümsüzlük hali ile sonuçlanmıştır. Bu iktidar mücadelelerinde merkezi devletin ve toplumsal güçlerin ürettiği normlar da hakimiyet mücadelesinin bir parçası olmuştur. Merkezi devletin modern hukuk sistemi ile taşra bölgelerindeki kabile toplumlarının geleneksel kuralları zaman zaman çelişebilmiştir. Çevre bölgelerin toplumsal koşullarının karmaşıklığı içinde yerel güçler ile birçok ilişki geliştiren taşra idarecileri her zaman merkezi devletin amaçlarıyla uygun çalışmamış veya çalışmamıştır. Kriz durumlarında merkezden çevre bölgelerdeki sorunların çözümü için görevlendirilen bürokratlar ise mevcut iktidar ilişkilerine ayrı bir güç olarak eklenmiş ve yeni aktörler olarak çoklu alanlar içerisinde süren mücadelelerde farklı roller almışlardır. Bu durum, Abdülhamit devri Osmanlı Devleti'nin, merkezde planlanmış tek bir rasyonel plan çerçevesinde politikalarını hayata geçiren bütünsel bir aktör olmadığı ve devletin maaşlı memurlarının her zaman merkezin beklentileriyle uyumlu davranmadığı parçalı bir yapıya sahip olduğunu kanıtlar.

Sultan'ın yerel aracı güçleri tamamen ortadan kaldırmak gibi zor ve pahalı bir politika yerine onlardan yararlanmayı seçen idare anlayışı, iktidar mücadeleleri içerisinde yerel güçlerin daha aktif roller oynamasına sebep olmuştur. Telgraf iletişimi sayesinde Saray ve Bab-ı Ali'nin yanı sıra yerel yönetim merkezleriyle de hızlı iletişim kurabilen toplumsal güçler, taleplerinin merkez nezdinde siyasi bir gündeme dönüşmesini sağlayabilmişlerdir. Yine bu sayede, sıradan bireyler bile merkez çevre ilişkilerinde rol alan kamusal aktörlere dönüşebilmiştir. Bu tip durumlarda Abdülhamit'in toplumsal meşruiyete önem vermesinin etkisi de unutulmamalıdır. Hızlı iletişim imkanı, bazı kriz durumlarında silahlı çatışmaları önlemek ya da küçük bir sorunun uluslararası boyutta bir probleme dönüşmesini engellemek gibi işlevler de görmüştür. Bu çok renkli ve karmaşık iktidar mücadeleleri, çevre bölgelerin idaresinde Osmanlı merkezi devletinin bütüncül hakimiyetine değil, farklı aktörlerin merkeze

meydan okuduğu dağınık hakimiyete işaret eder. İletişimin hızlanması merkezi devletin çevre bölgelerdeki kriz durumlarına etkin bir şekilde müdahalesini sağlamakla birlikte, son bölümde ele alınacağı üzere, 1890'lı yıllardan itibaren Abdülhamit rejiminin sonunu getiren ve Osmanlı toplumunun geniş kesimlerine yayılan muhalefet hareketlerinin de merkezi devlete karşı en güçlü silahı olarak ortaya çıkacaktır.

4.5. Abdülhamit Döneminde Telgraf İletişiminin Gelişiminin İstatistikî Değerlendirmesi

Tanzimat döneminin sonu itibarıyla Osmanlı telgraf ağının genel iskeleti ortaya çıkmış ve idari merkezlerin çoğu merkeze bağlanmıştır. 93 Harbi'nde Balkan topraklarının kaybedilmesi bu bölgede inşa edilmiş telgraf hatlarının bir kısmının da Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına neden olmuştur. Abdülhamit idaresinin ilgisini Anadolu ve Arap coğrafyasına yöneltmesi yeni telgraf yatırımlarının da bu bölgelerde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Ayrıca, vilayetler dışındaki kaza ve liva merkezleri de mali durumun elverdiği ölçüde, Abdülhamit döneminde telgraf ağına dahil edilmiştir. Bu dönemin aşırı merkeziyetçi ve otoriter yapısının şekillendirdiği iç siyasetinin telgraf iletişimine duyduğu ihtiyaç ve Sultan'ın İslamcılık siyaseti çerçevesinde Müslüman halkın merkeze entegrasyonuna önem vermesi telgraf iletişiminin idari anlamda Tanzimat dönemine göre çok daha yoğun kullanılmasına sebep olmuştur. Elbette bu durum, modernleşen Osmanlı toplumunun telgrafı kullanmayı zamanla daha çok benimsemesi ve yalnızca özel işlerinde değil idari işlerde de bu teknolojiye daha yoğun şekilde ayak uydurması ile de ilgilidir.

Bu bağlamda, idari modernleşme sürecindeki Osmanlı Devleti'nin merkezde bilgi toplaması sürecinde telgrafın rolüne de değinmek gerekir. Abdülhamit devri, toplumu ilgilendiren meselelerde devletin geniş çaplı istatistikî bilgi toplanmasının da başladığı bir dönem olmuştur. Bu devirde bürokrasi aygıtı eliyle istatistik tutulmasının Tanzimat'a göre daha da genişleyerek düzenli bir idari uygulamaya dönüşmesinin başlıca üç sebebi vardır: Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinin çoğunun telgraf ile merkeze bağlanmış olması; taşra memurlarının teknik kapasitelerinin Abdülhamit devri eğitim hamlesiyle birlikte artması ve Sultan'ın, önceki bölümlerde değinildiği

üzere, bilgi tekeli kurma ve Yıldız'dan imparatorluğu yönetmek için merkezde bilgileri toplama arzusu.⁵⁷⁸ İstatistiki verilerin elde edilmesi ve merkezde toplanması için 1880'de İstatistik Müdüriyeti Umumisi teşkil edilerek, kaza, liva ve vilayetlerde görevli taşra bürokratlarından oluşan istatistik komisyonlarının kurulması ve merkezde nezaretlerin de kendi idari bünyelerinde istatistik birimleri oluşturmalarını karara bağlayan bir nizamname düzenlenmiştir.⁵⁷⁹

Önceki bölümlerde değinildiği üzere, vilayet idaresinde mülki memurlardan yönettikleri toplum kesimlerine dair daha ayrıntılı bilgiler istenmeye başlanmıştır. Dahiliye Nezareti taşra idarelerine, işlenen cinayetler ve suçlar gibi güvenlik sorunları hakkında; Ziraat ve Ticaret Nezareti ise ziraat odalarına tarımsal üretimimin durumu hakkında düzenli bilgi aktarımı yapmalarını bildirmiştir.⁵⁸⁰ Bu sayede, legal ve bürokratik zemini de oluşmuş bulunan istatistiksel veri toplama uygulamaları ve nüfus sayımları, artık eskiden olduğu gibi yalnızca askere alma ve vergi toplama amaçlarına yönelik değil, aşiretler ve kadınlara kadara toplumun geniş kesimleri hakkında birçok verinin kayıt altına alınmasını sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak, 1847'den 1880'e kadar devlet Salnameleri'nde nüfusun bütününe ilişkin daha geniş kapsamlı istatistikler bulunmazken, 1880'den sonraki Salnameler daha kapsamlı ve toplumun birçok alanına ışık tutacak verileri içermeye başlamıştır.⁵⁸¹ Bir devlet bilimi olarak doğan modern istatistik uygulamaları, Abdülhamit devrinde merkezi devletin topluma nüfuz etmesini ve denetim mekanizmalarını daha verimli şekilde işletmesini kolaylaştıracak bir yönetim mekanizması olarak devreye sokulmuş ve telgraf teknolojisinin hızlı iletişimi sayesinde istatistiki veriler Tanzimat'a göre daha büyük ölçülerde merkezde toplanabilmiştir.

Bu bağlamda, Posta ve Telgraf Nezareti de kendi bünyesinde istatistikler oluşturmuştur. 'Devleti Aliyye-i Osmaniyye'nin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi' adıyla yayınlanan, miladi olarak 1897-1898 dönemine kadar verileri içeren ve Osmanlı Devleti'nin ilk ve tek genel istatistiki yıllığı olma özelliğine

⁵⁷⁸ S. Akşin Somel, **Rumi 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı**, s. 150.

⁵⁷⁹ Zafer Toprak, **Osmanlı Devletinde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu**, s. 97.

⁵⁸⁰ Somel, A.g.e., s. 150.

⁵⁸¹ Somel, **İstanbul Sayımı**, s. 151.

sahip yıllık, haberleşme bölümü altında telgraf iletişimine dair 1882 ve 1896 yıllarını kapsayan verileri içermektedir.⁵⁸² Bu yıllığın içerdiği bilgilerin posta ve telgraf ile ilgili kısımlarını ve bu kısımlara ek olarak telgraf ağına dair daha ayrıntılı bilgileri içeren ayrı bir mecmua ise Posta ve Telgraf Nezareti tarafından ‘Telgraf ve Posta Kısımlarına Aid İstatistik’ başlığıyla yayınlanmıştır. Yıllıktaki ve istatistik mecmuasındaki verilere göre⁵⁸³ 1882 yılında dış yazışmalar hariç yalnızca dahilde çekilen telgraf sayısı 1.362.452 iken 1896 yılında bu sayı 3.111.551’e ulaşmıştır. Çekilen telgraf sayısının artışına paralel şekilde 1892 yılında elde edilen hasılat 39.223.412 kuruştan 1896 yılında 89.288.696’ya yükselmiştir. Telgraf hatlarının uzunluğu ise 1882 yılında 41.688 kilometreden 1896 yılında 64.855 kilometresi karada, 660 kilometresi denizde olmak üzere 65 bin kilometreyi aşmıştır.⁵⁸⁴ Bu istatistiklerden anlaşılacağı üzere 1880’lerin başlarından 1896’ya kadar telgraf ağı 1.5 kattan fazla genişlemiş ve gelirleri 2 kattan fazla artmıştır.

Posta, Telgraf ve Telefon Müdüriyeti Umumisi Posta ve Telgraf Kısımlarına Ait İstatistik adıyla 1910 yılında yayınlanan ve 1908-1909 yıllarına kadar olan istatistikleri içeren broşürde Abdülhamit döneminin son yıllarına dair telgraf istatistikleri verilmiştir. Bu broşürle 1896 yılı istatistiklerinin karşılaştırılmasından dönemin sonuna kadar olan telgraf ağı hakkındaki gelişmeleri takip etmek mümkündür. Ayrıca, bu istatistikler dönemin telgraf ağı hakkında daha ayrıntılı bilgileri içermektedir. Örneğin, 1909 yılına dair verilen istatistiklerde telgraf tellerinin uzunlukları yalnızca kara ve deniz olarak değil, trenlerin uğradığı ve uğramadığı hatların da sınıflandırılmasını içermektedir. Bu durum, Abdülhamit döneminde tren hatlarının da yaygınlaşması ve tren hatları boyunca da telgraf hatları çekilerek hem tren yolculuğunun güvenliğinin sağlanması hem de trenler aracılığıyla da posta yazışmalarının iletilmesi amaçlarının bir sonucudur. Nitekim, mali yetersizlikler sebebiyle telgraf hatlarını öncelikle tren hatlarının geçtiği güzergaha inşa etme

⁵⁸² Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt. 5**, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997.

⁵⁸³ Osmanlıca yayınlanan istatistik ile Tevfik Güran’ın yayınladığı istatistiklerde küçük uyumsuzluklar görüldüğünden ben 1313 (1897) sene-i maliyesi için Osmanlıca olan Posta ve Telgraf Nezareti istatistik mecmuasını esas aldım. **Telgraf ve Posta Nezareti Telgraf ve Posta Kısımlarına Aid İstatistik**, Dersaadet, 1316.

⁵⁸⁴ Güran, **İstatistik Yıllığı**, s. 302.

politikası da istatistiklerdeki trenlerin uğradığı ve uğramadığı telgraf merkezlerini ayrı bir başlıkta toplanmasının diğer bir sebebidir. Çünkü, tren hattının güvenliğini sağlayan aynı askeri birlik telgraf hattının da güvenliğini sağlamış olacaktır. Yalnızca telgraf hattı olan yerlerde ise mevcut hattın güvenliğini sağlamak üzere ayrıca bir askeri birlik görevlendirmek ve bu durumun mali yüküne katlanmak gerekiyordu. Bu istatistiklere göre 1909 yılı itibarıyla telgraf ağının uzunluğu demir yolu güzergahına tesadüf etmeyen hatlar için 62767 kilometreye, tesadüf eden hatlar için 13124,130 kilometreye ve deniz hatlarının uzunluğu 821 kilometre 535 metreye ulaşmıştır.⁵⁸⁵ Dolayısıyla, toplam kablo uzunluğu 76 bin kilometreyi aşmıştır.

Bu noktada belirtilmesi gereken bir husus tren yolları ve telgraf hatlarının Abdülhamit dönemindeki ilişkisidir. Tanzimat ve Abdülhamit dönemi için tren yolları yapmanın telgraf inşasına göre çok daha zor ve maliyetli olduğu, bu nedenle telgraf ve tren hatlarının her zaman birlikte inşa edilemeyip telgraf hatlarının bağımsız uzunluğunun çok daha fazla olduğu belirtilmişti. Abdülhamit dönemi tren yolları konusunda da ciddi atılımlar yapıldığı bir dönemdir. Ancak bu dönemde tren hatlarının güzergahı, büyük oranda devletin öncelikli ihtiyaçları ve kendi ortaya koyduğu planlar çerçevesinde değil Murat Özyüksel'in ortaya koyduğu üzere Avrupalı güçlerin emperyal hedefleri doğrultusunda Osmanlı topraklarında giriştikleri bir nüfuz mücadelesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁶ Oysa Abdülhamit idaresi telgraf hatlarının yaygınlaşmasını kendi kaynaklarıyla ve ihtiyaçları doğrultusunda planlayabiliyordu. Bu durum Abdülhamit dönemi için bütün tren yolları ve telgraf ağı düşünüldüğünde bu iki yapının birbiriyle uyumlu bir iletişim ve ulaşım ağı oluşturmasını engellemiştir. Hicaz hattı devletin kendi kaynaklarıyla gerçekleştirdiği bir proje olarak bu durum için bir istisna teşkil ettiğinden bu hat boyunca telgraf hattı ve tren yolu birlikte planlanmıştır.

⁵⁸⁵ **Posta, Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesi Posta ve Telgraf Kısımlarına Aid İstatistik**, İstanbul, Selanik Matbaası, 1326. Posta ve Telgraf Nezareti İttihad ve Terakki döneminin başında 1909 Eylül'ünde telefon işlerinin de dahil edildiği bir umum müdürlüğe dönüştürülerek dahiliye nezareti yetkisinden alınıp maliye nezaretine bağlanmıştır. Tanju Demir, **Tarihsel Gelişimi**, s. 154. Bu nedenle, bu istatistiki mecmuayı yeni müdürlük yayınlamıştır.

⁵⁸⁶ Murat Özyüksel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu Bağdat Demiryolları**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

1896 yılı istatistiklerine dahil edilen Doğu Rumeli Vilayeti telgraf ağı, 1909 yılındaki istatistiklerde bulunmamaktadır. 1878 Berlin Anlaşması ile kurulan Doğu Rumeli Vilayeti 1885 yılının sonunda bir oldu bitti ile Bulgaristan Prensliği'ne bağlanmış, Abdülhamit yönetimi de Kırcaali kasabası ve bazı Müslüman Pomak köylerinin Osmanlı'ya bağlanması şartıyla Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılmasını kabul etmiştir.⁵⁸⁷ Ancak, Doğu Rumeli ve Bulgaristan üzerinde bazı haklarını sürdüren Osmanlı Devleti, 1896 yılında bir dönem idari olarak kendisine bağlı olan bu vilayetin telgraf idaresini mali olarak hala elinde bulundurduğundan istatistiklerde yer vermiştir. Nitekim, mecmua içindeki istatistik cetvelinin başında 'öteden beri hesabat-ı merkeziyyeye merbut Rumeli-yi Şarki...' ifadesiyle bu vilayetin özel durumu belirtilmiştir. 1909 yılı istatistiklerinde ise Bulgaristan'ın bir sene önce tamamen Osmanlı'dan bağımsızlığını sağlaması nedeniyle Rumeli Vilayeti, istatistiklerde yer almamıştır. Dolayısıyla, 1909 ve 1896 istatistikleri karşılaştırılırken 1909'daki toplam kablo uzunluğundan Doğu Rumeli vilayetinde bulunan kabloların uzunluğu çıkartılmalıdır. Bu durumda, Doğu Rumeli'deki 1700 kilometrelik kablonun uzunluğu hesaptan çıkarıldığında, 1896 yılından 1909 yılına kadar, karada 14 bin, denizlerde ise 160 kilometre yeni kablo döşenmiştir.

İstatistiklerde görülen toplam kablo uzunluğundaki bu ciddi artış yalnızca yeni hatların çekilmesinden değil mevcut hatlara yeni teller çekmek suretiyle iletişimin daha hızlı ve kesintisiz yapılmasını sağlamakla da ilgilidir. Nitekim, hatların meşguliyeti birçok problem yaratmaktaydı. 1884 yılında Gümrük ve Rüsumat Müdürlüklerine yazılan bir yazıda; resmi telgraf yazışmalarının kısa tutulması, gereksiz ayrıntılara girilmemesi, bu durumun telgraf iletişimini fazlaca meşgul etmesi ve maddi zarara yola açması nedeniyle acil olmayan yazışmaların posta yoluyla yollanması belirtilmiştir.⁵⁸⁸ Tellerin kapasitesinin yetersizliği yanında, telgraflar üzerindeki sıkı idari denetim de telgraf iletişiminin yavaşlamasına sebep oluyordu.⁵⁸⁹ Özellikle kriz durumlarında telgrafların dikkatli bir şekilde incelenmesi söz konusu

⁵⁸⁷ Emine Şam, 'Prens Alexandre Battenberg'in İttihad Beyannamesi ve Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a İlhakı', *International Journal of History*, Cilt 3/1, 2011, pp. 235-251, s. 248.

⁵⁸⁸ Demir, *Tarihsel Gelişim*, s. 76.

⁵⁸⁹ Ayşegül Okan, 'The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of 19th Century', *Atatürk Institute for Modern Turkish History, Boğaziçi University*, 2003, Unpublished Master Thesis, s. 98.

oluyordu. Örneğin, Abdülhamit iktidarının ortalarından son dönemine kadar yönetime oldukça sıkıntılı zamanlar yaşatan Ermeni Olayları sırasında İstanbul Müdde-i Umumi Muavinliği'nin Ermeni terörüne karşı önerdiği tedbirler arasında, şüpheli şahıslar adına gelecek mektup ve telgrafların incelenmesi de yer alıyordu.⁵⁹⁰ Dolayısıyla idari öncelikler, telgraf iletişiminin hızlı bir şekilde yapılmasından daha önemli görülüyordu. Telgraf iletişiminin Abdülhamit yönetimi tarafından öncelikli olarak idari işlevleri ön plana çıkan bir altyapısal lojistik araç olarak algılandığı; özel yazışmalardan dolayı idari yazışmaların sekteye uğramaması amacıyla mevcut hatlara yeni teller eklenmesi ve telgrafların içeriklerinin zaman almasına rağmen kontrol edilmesi gibi uygulamalardan da anlaşılmaktadır.

1896-1909 Yılları Arası Telgraf Merkezleri Sayısı

1896	1909	İdare Merkezi
4	-	İdare-i Merkeziyye
27	-	Şarki Rumeli
54	104	Edirne
21	28	Erzurum
20	27	Adana
22	43	Ankara
132	168	Aydın
41	64	Bağdat
31	260	Beyrut
4	17	Hicaz
20	38	Halep
30	54	Hüdavendigâr
48	85	Dersaadet ve Mülhakatı
30	39	Diyarbakir
54	113	Selanik
19	48	Suriye
29	31	Sivas
14	43	Trablusgarp
20	45	Trabzon
20	47	Kastamonu
33	65	Kosova
20	69	Konya

⁵⁹⁰ Güler Yara, 'Lyonel Bondy'nin Dinamit ve Diplomatlar Başlıklı Makalesi ve Ermeni Hınçaklar', **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, ed. Osman Köse, Samsun, İlkadım Belediyesi Kültür Yay., No:12, 2017, s. 228.

23	27	Van
40	107	Yanya
0	20	Yemen
761	985	TOPLAM

1896 ve 1909 yılı istatistiklerinde verilen telgraf merkezleri sayılarının idare merkezlerine göre karşılaştırılması, telgraf iletişiminin bu dönem içerisinde hangi bölgelerde arttığı, dolayısıyla hangi bölgelerin merkeze entegrasyonu konusunda daha hassas davranıldığına ilişkin birçok ipucu sunar. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere isimleri verilen idare merkezlerine bağlı merkez sayıları bütün bölgelerde artış göstermiştir. Telgraf merkezi sayısının artması daha küçük idari birimlerde yaşayanların kendi idari birimlerinde telgraf merkezi olmasa bile, yakın bir idari merkeze giderek telgrafı kullanabilmesini ve dolayısıyla daha geniş nüfus kesimlerinin bu imkandan yararlanmasını sağlamıştır. Sözelimi, belli köylerin ileri gelenleri bir araya gelip ortak bir telgraf yazarak, en yakınlarındaki kaza ya da liva merkezinden Mabeyne telgraf çekip taşra idaresine dair talep ve şikayetlerini iletebiliyorlardı. Kaza ve liva merkezlerinden gelen, yeni telgraf hatları ya da İstanbul'a doğrudan bağlanmayı talep eden yeni bağlantı hatları talepleri kimi zamanlar devletin maddi yetersizlikleri nedeniyle gerçekleştirilemiyordu. Ancak, maddi yetersizliklere rağmen idari olarak daha stratejik olan ve özellikle ticari durumun önem kazandığı bölgelere hatlar çekilebilmiştir. Tanzimat döneminin sonunda daha çok vilayetlerin ve livaların merkeze bağlanması hedeflenmişken Abdülhamit döneminde daha alt birimlere kabloların uzatılması mümkün olmuştur. Dolayısıyla, telgraf merkezlerinin sayısının artması, merkez çevre ilişkilerinin köylere kadar yaygınlaşabildiğinin ve taşra idaresinde vilayet merkezi ile daha alt birimlerin iletişimlerinin daha verimli sağlanabildiğinin en büyük göstergelerinden biridir.

Abdülhamit döneminde mevcut hatların güçlendirilmesi ya da vilayet merkezinin çevresindeki daha küçük idari birimlerin merkeze bağlanması gibi küçük projelerin yanında, Hicaz telgraf hattı gibi, Şam'dan Medine'ye kadar önemli merkezlerin hepsine uğrayarak geniş bir alanı kapsayan büyük bir proje de hayata geçirilmiştir. 1890 yılında Şam'ın Salt ile bağlantısı sağlanmış ve Salt bu bölgenin en

Güneyindeki merkez olmuştur.⁵⁹¹ Hicaz hattından önce Şam ile Salt arasında yapılan bu hat ve bölgedeki diğer hatlar, Medine'ye ulaşan hat bitirilmeden önce merkezle bu bölgeler arasındaki iletişimi dikkate değer bir şekilde arttırmıştır. Haziran 1893'te Şura-yı Devlet'te görüşülerek Sultan'a bildirilen bir toplantı kararından anlaşıldığı üzere Dersaadet'in Hicaz, Suriye ve Mısır ile telgraf iletişiminin çok artması Anadolu üzerindeki hatların çok meşgul olmasına neden olduğundan Kayseri-Elbistan arasına yeni bir hat döşenmesi ve Sarız mevkiine yeni bir telgraf merkezi yapılması kararlaştırılmıştır.⁵⁹² Bu karardan da anlaşılabacağı üzere Abdülhamit'in İslam Birliği siyaseti bağlamında Arap bölgeleriyle olan ilişkilerini arttırması, telgraf hatlarının geçeceği bölgelerin belirlenmesinin ve telgraf iletişiminin bu dönem içerisinde idari olarak daha da ön plana çıkmasının başlıca sebeplerinden biridir.

Sultan'ın Hicaz ile ilgili planları doğrultusunda 1900 yılında Salt'tan Medine'ye uzanacak yeni hattın inşaatı başlamıştır. Bu nedenle, istatistikler arasında oransal olarak en dikkat çekici artış, Salt'tan Maan'a uğrayarak Hicaz topraklarına ulaşan bu hat nedeniyle Hicaz bölgesinde görünmektedir. Bu bölgeye çekilen telgraf hatları ticari nedenlerle halkın kullanımından ziyade idari anlamda bölgeyi merkeze bağlamanın bir aracı olarak ortaya çıkmış ve bu bölgede çok fazla nüfus olmadığından merkez sayısı oransal olarak en fazla artışı göstermesine rağmen sayısal olarak diğer bölgelere göre daha azdır. Ancak bu duruma rağmen, çöl bölgesinde inşa edilen her bir telgraf merkezinin idari ve sembolik değeri oldukça yüksektir. Bu hattın inşasının diğer bir önemli yönü ise Hicaz demiryolu hattının yapılmasından önce bölgede bir keşif yapılmasına ve demiryolu inşaatının ön hazırlıklarının tamamlanmasına imkan tanımasıdır.

Bu büyük projeye harcanan çabalara rağmen, Hicaz demiryolu hattı gibi telgraf hattı da Mekke şerifi ve ona bağlı bedevi kabilelerin muhalefeti nedeniyle Mekke'ye ulaşamadı.⁵⁹³ 1901 yılının başında Medine'ye, Mekke Şerif-i ve ona bağlı kabilelerin hat inşaatına saldırılarına rağmen zorlukla ulaştırılan ve yalnızca Osmanlı Devleti'nin imkanlarıyla inşa edilen hattan gönderilen ilk telgraf İstanbul'a ulaşmış, sonrasında ise

⁵⁹¹ Rogan, *Frontiers of the State*, s. 63.

⁵⁹² BOA İ.PT. nr. 2/31-1.

⁵⁹³ William Ochsenwald, *Hijaz Railway*, University Press of Virginia, 1980, s. 23.

hat üzerinde yalnızca resmi yazışmaların yapıldığı merkezler kurulmuş ve hattın iki kablo ile güçlendirilmesi gerçekleştirilmiştir.⁵⁹⁴ Bu telgraf hattı ve sonrasında bölgeye inşa edilen Hicaz Demiryolu sayesinde Güney Suriye bölgesinde birçok telgraf merkezleri ve idari binaların inşa edilerek bölgenin bayındırlık hizmetleri arttırılmıştır. Ayrıca, İslam birliği siyaseti nedeniyle Abdülhamit'in özellikle önem verdiği hac yolunun güvenliğinin sağlanmasının daha etkin şekilde gerçekleştirilmesi ve hacıların durumundan daha hızlı haber alınabilmesi de yine bu hat ile mümkün olmuştur.

Şam'dan başlayıp Amman, Maan ve Tebük gibi hac yolu merkezlerinden geçerek Medine'ye ulaşan hat günümüz Ürdün topraklarının bir kısmını kapsadığı gibi, Dera ile Hayfa limanı arasındaki hat ise Lübnan'ın Güney bölgesini içine alıyordu. Bu nedenle, tabloda görüldüğü üzere Beyrut bölgesinde 1896'da 31 adet olan telgraf merkezi 260'a, Suriye'de ise 19'dan 48'e çıkmıştır. Beyrut'taki bu yüksek orandaki artış deniz kıyısında bulunmasından dolayı birçok limana sahip olması ve Kıbrıs'ın Doğusundaki hatların da Beyrut telgraf merkezine bağlı olmasından kaynaklanmakla birlikte Hicaz Demiryolu hattının Hayfa limanına kadar ulaşmasıyla da ilgilidir. Yine Şam-Medine arasındaki yeni telgraf hattı nedeniyle Hicaz topraklarında bulunan merkez sayısı 1896'dan 1909'a kadar 4'ten 17'ye çıkmıştır. Dolayısıyla, sonrasında Şam ile Medine arasına inşa edilecek Hicaz tren yolunun fizibilite çalışması bu telgraf hattının inşasıyla sağlanarak tren yolu ulaşımıyla telgraf iletişimi bütünleştirilmiş ve bölgeye nüfuz olanakları arttırılmıştır.

Abdülhamit döneminin başlarında 1882 yılında Cidde Hicaz deniz hattının bitirilmesiyle, Yemen gibi uzak bir vilayet ile İstanbul arasındaki telgraf iletişimi, Yemen, Hicaz, Suakin ve Mısır'a Kızıldeniz yoluyla ulaşan, İskenderiye'den de Malta'ya vararak İstanbul ile birleşen hattan sağlanıyordu. Ancak, İngilizlerin 1882 yılında Mısır'ı işgal edip Mısır'daki telgraf ağını kontrolü altına alması, Mısır'dan geçen Osmanlı telgraf yazışmalarını geciktirmeleri, hatta bazı telgrafların kaybolması ve bu hattan iletişimin sağlanmasının oldukça pahalı olması gibi nedenlerle Şam'dan Mekke'ye yapılması planlanan yeni hattın Yemen'e kadar ulaştırılması düşünülmüştür.⁵⁹⁵ Nitekim, arşiv belgelerinden Hicaz'dan Yemen'e Kızıldeniz

⁵⁹⁴ Rogan, *Instant Communication*, s. 117.

⁵⁹⁵ Kaçar, *Osmanlı Telgraf İşletmesi*, s. 59.

üzerinden değil, geleneksel hac kervan yolları üzerinden bir telgraf hattı inşa edilmesi planlarının daha Abdülhamit devrinin başlarında planlanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 23 Haziran 1881 tarihli bir belgede Hicaz'dan Yemen'e gidecek hattın inşaatının zorlukları, masraflarının büyük meblağlar tutması ve Arap kabilelerin yarattığı güvenlik risklerinin detaylarıyla anlatıldığı bir rapor merkeze gönderilmiştir. Bu belgeye göre bahsedilen hattın özellikle de mali nedenlerle 2 seneden önce bitirilmesine imkan yoktur.⁵⁹⁶ Başka bir belgeden ise Sultan Abdülhamit'in 1884 senesinde Hicaz Yemen arasında yapılacak hattın planlanmasıyla ilgili son durumu ve detaylı bilgileri istediği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁷ Bu belgede de yine maddi yetersizliklerden ve hattın maliyetinin karşılanamamasından söz edilmektedir. Bu yazışmalar göstermektedir ki Sultan Abdülhamit bu bölge ile iletişim kurulmasına, bölgenin doğrudan merkeze bağlanmasına ve İngiliz deniz hatlarına muhtaç olunmamasına çok önem vermekte ve projenin durumunu takip etmektedir.

Tüm bu yazışmalara, yapılan planlara ve kimi yakın bölgeler arasında hatlar kurulmasına rağmen, karadan Şam ile Yemen'i bağlaması planlanan büyük proje önceden de vurgulandığı üzere hayata geçirilememiştir. Kızıldeniz'de İngiliz hatları kullanılmaya devam etmiş ve 1901 yılı itibariyle Kızıldeniz ve Mısır hattının kullanılması, İngiliz Doğu Telgraf Şirketi'ne yıllık 16000 sterlin ödenmesine mal olmaya başlamıştır.⁵⁹⁸ 1889'dan sonra Mısır üzerinden iletişim artık çok zorlaştığından Hicaz bölgesinin telgrafları at üstünde Havran'a getirilerek buradan Şam veya Beyrut üzerinden İstanbul'a gönderilmekteydi.⁵⁹⁹ Dolayısıyla, Hicaz ve Yemen bölgesiyle Osmanlı toprakları üzerinde kesintisiz ve istikrarlı bir iletişim Abdülhamit dönemi içerisinde tam olarak sağlanamamıştır.

⁵⁹⁶ BOA Y.PRK.PT. nr. 1/89-1. Abdülhamit dönemi boyunca kendini hissettiren mali bunalım telgraf hattı inşası ile ilgili yapılan yazışmalarda da kendini sıklıkla göstermiştir. Örneğin bu belgede, 'müzayaka-i hazine hasebiyle' ifadesiyle hat inşaatı masraflarının karşılanmasının ve Hicaz hattı için geçerli olan güzergah üzerindeki bedevi kabilelere hatta saldırmamaları için para ödenmesinin mevcut durumda mümkün olmadığı belirtilmiştir ki başka belgelerde de mali yetersizlikler vurgulanmıştır.

⁵⁹⁷ BOA Y.PRK.PT. nr. 2/55-1.

⁵⁹⁸ Rogan, *Frontiers of the State*, s. 63.

⁵⁹⁹ Mostafa Minawi, 'Beyond Rhetoric: Reassessing Bedouin-Ottoman Relations Along The Route of Hijaz Telegraph Line at the End of the 19th Century', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 58 (2015), pp. 75-104, s. 83-84.

1896 istatistiklerinde Yemen'deki vilayet yönetiminden bilgi gelmediği için Yemen içindeki telgraf merkezi sayıları kayda geçirilememiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında Yemen'de yaşanan ve Abdülhamit döneminin sonuna kadar aralıklarla devam eden isyanların da payı vardır. Ancak, aşağıdaki telgraf şubeleri tablosunda da görüleceği üzere Yemen'de 1896 yılında az sayıda da olsa telgraf merkezleri mevcuttu ve bu merkezler genelde Osmanlı hakimiyetinin daha güçlü olduğu deniz kıyısındaki merkezlerle iç kesimdeki vilayet merkezi Sana arasındaki hatlarda yer alıyordu. Nitekim, 1881 yılı Asya-i Osmani telgraf haritasında sağ üst köşede ayrı bir kutucuk içinde gösterilen Yemen bölgesinde 10 adet, 1889 yılı haritasında ise 12 adet telgraf merkezi Yemen vilayetinde bulunmaktadır.

Bu bölgede, 1898 yılında Yemen valiliğine atanan Hüseyin Hilmi Paşa'nın gayretleriyle telgraf merkezi sayıları arttırılmış ve yeni hatlar çekilmiştir. Örneğin, Sana ve Taiz gibi iki önemli merkez arasına; Hudeyde ve Sana arasındaki Haraz kazasının nahiyeleri olan Cemile ve Mefhak arasına ve Hudeyde'den Hacur kazasına bu dönemde yeni hatlar çekilmiş ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın talebi üzerine Yemen telgraf idaresi bütçesine daha fazla kaynak aktarılmıştır.⁶⁰⁰ 1909 yılı başındaki durumu gösteren istatistiklerde Yemen bölgesinde telgraf merkezi sayısının 20'ye ulaşması, o zor koşullarda dahi isyanların engellenmesi ve idarenin kolaylaştırılması için özellikle de Hüseyin Hilmi Paşa'nın valiliği döneminde çaba gösterildiğini gösterir.

Trablusgarp vilayetinin özel durumunu da merkez sayılarındaki artıştan izlemek mümkündür. Abdülhamit döneminde 1882 yılında Akdeniz üzerinden Trablus'a yeni bir hat çekilmişti. Bu nedenle, 1881 yılı Avrupa-i Osmani telgraf haritasında görünmeyen bu hat, 1889 yılı haritasının sağ üst köşesindeki bir kutucuk içinde Trablusgarp'taki diğer merkezlerle birlikte görünmektedir. Trablusgarp'a yapılacak telgraf hatları ile ilgili bu yöre üzerine bölge idarecilerinden birinin merkeze yazdığı yazı, Abdülhamit idaresinin Afrika'da elinde kalan tek bölge olan Trablusgarp'ı nasıl gördüğü ve telgraf iletişimini bu bağlamda nasıl algıladığı üzerine oldukça yararlı bilgiler sunar. 1891 tarihli bu belgede Bingazi ve çevresindeki ahalinin ve urbanın sosyolojik durumu ayrıntılı bir şekilde incelendikten sonra, bu bölgenin

⁶⁰⁰ H. M. Yahya Rageh, 'Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Faaliyetleri', RTE Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2019, s. 65-67.

halkının ‘daire-i temeddüne idhali’ ve bu durum için gerekli koşullar anlatılmaktadır. Bu koşullar; halkın askere alınması, modern eğitim kurumlarının açılması ve bölgede bayındırlık uygulamalarının arttırılmasının yanı sıra telgraf haberleşmesinin de tesis edilmesidir.⁶⁰¹

1904 yılında bölgede bulunan muhaliflerin kontrolünün daha sıkı bir şekilde yapılabilmesi için Fizan bölgesine yeni bir hat daha çekildiği önceki bölümlerde belirtilmişti. Bu hat sayesinde Trablusgarp vilayetinin Kuzeyinde deniz kenarında bulunan Trablus ve Bingazi gibi merkezler, Güneydeki Fizan’ın merkezi olan Murzuk ile bağlandığı gibi İstanbul ile Fizan arasında da doğrudan bağlantı kurulması sağlanmıştır. 1906 yılında Libya’nın diğer bir kıyı kenti olan Derne’den Fethiye’ye ile Kaş arasında yer alan Keleş bölgesine telsiz telgraf hattı çekilmesiyle de bu bölgenin Anadolu’yla farklı bir koldan bağlantısı sağlanmıştır.⁶⁰² Bu telsiz telgraf hattı Abdülhamit döneminde uzun mesafede kurulan ilk ve tek telsiz telgraf hattıdır. Bu hattın kullanıma açılmasına dair vilayetten Posta ve Telgraf Nezareti’ne yazılan bir yazıda, hattın resmi açılışının Sultan’ın 1906 yılı 31 Ağustos’undaki cülus yıldönümüne denk getirilmesinden bahsedilmektedir.⁶⁰³ Abdülhamit yönetiminde Sultan’ın iktidarını halk nezdinde sembolik düzeyde temsil eden bu tür uygulamalara sıklıkla rastlanılmaktadır. Telsiz telgraf teknolojisi de telefon teknolojisinde olduğu gibi Abdülhamit döneminden sonra daha çok yaygınlaşacaktır. Yeni hatlar ve mevcut merkezlerin arttırılmasıyla Osmanlı’nın Afrika kıtasında elinde kalan tek toprak olan Trablusgarp vilayetinde telgraf iletişimi yaygınlaştırılmış ve 1896’da 14 olan telgraf merkezi sayısı çok ciddi bir artış göstererek 1909’da 43’e ulaşmıştır. Böylesine merkezden uzak bir bölgenin merkeze entegrasyonu ve Osmanlı Devleti’nin egemenliğini bu topraklarda hissettirmesi diğer bazı araçlarla birlikte telgraf ağının hem fiziki varlığı hem de iktidarın bir sembolü olmasından kaynaklanan temsili değeri

⁶⁰¹ BOA Y.PRK.AZJ. 19/22-1/3 nr. 2/55-1. Bu belgede Trablusgarp’ta telgraf haberleşmesinin bulunmayışının bölgenin geri kalmasının başlıca sebeplerinden biri olarak sayılması dikkat çekicidir: ‘Havali-i mezkurenin müddeti medideden beri böyle mahrum-u medeniyet halde kalmasına sebep olan esbabın başlıcalarından biri, muhabere-i telgrafiye’nin fakdanı (fıkdan, yokluk) olduğu ve bu sureti livanın her türlü umurunda teahhuratı azimeyi müstelzim olmakta bulunduğu cihetle Bingazi şehrinin hattı telgrafi ile merkez saltanatı seniyyeye rabt edilmesi menafi-i binihayeden başka terakkiyatı ticarie-yi mahalliyeyi dahi pek ziyade teshile sebebi müstakil olacaktır.’

⁶⁰² Tanrıkut, **Teşkilat ve Mevzuat**, s. 690-691.

⁶⁰³ BOA BEO nr. 2889/217368

ile sağlanıyordu. Trablusgarp'ta telgraf ağının yaygınlaşmasında İtalyanların bölge üzerindeki sömürgeci emellerinden dolayı Abdülhamit idaresinin bölge üzerindeki nüfuzunu arttırma çabasının da payı olduğu açıktır.

Abdülhamit döneminde genel olarak Anadolu ve Arap coğrafyasına daha çok önem verildiği, salnamelerde Rumeli vilayetleri yerine Hicaz bölgesi vilayetlerinin ön sıralara koyulduğu doğrudur. Ancak, Sultan'ın İslam birliği siyaseti çerçevesinde Hicaz bölgesinin önemli bir sembolik değere sahip olması nedeniyle ortaya çıkan bu durum, Rumeli'de elde kalan topraklara Abdülhamit yönetiminin yeterince önem vermediği anlamına da gelmez. Zira, telgraf istatistiklerine bakıldığında merkez sayısının Edirne, Selanik, Kosova ve Yanya gibi bölgelerde de ciddi miktarda arttığı görülmektedir. 1896 ve 1909 yılları arası gerçekleşen bu artışta Rumeli'de ortaya çıkan isyanların, İttihat ve Terakki muhalefatinin örgütlenmesinin ve merkezi devletin bu muhalefet nedeniyle bölgeye nüfuzunu arttırma çabalarının önemli rolü olduğu açıktır. Edirne, Selanik, Kosova ve Yanya'da 1896 yılında sırasıyla 54, 54, 33 ve 40 olan telgraf merkezi sayıları 1909 yılında, 104, 113, 65 ve 107'ye ulaşarak iki kattan fazla artmıştır. Bu sayede, Hristiyan ve Müslüman nüfus arasında çıkan çatışmalardan taşraların en ücra köşelerine kadar haber alınabilmesi mümkün olmuştur. Sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere Rumeli'deki bu telgraf ağından, muhalif güçlerin merkezi devlete göre daha çok faydalandığı ve daha etkin bir muhalefeti bu telgraf merkezleri sayesinde sergilediği görülecektir.

Anadolu topraklarındaki telgraf merkezi sayısında da ciddi bir artış miktarı göze çarpmaktadır. Beyrut gibi denize kıyısı olan Aydın bölgesinde 132'den 168'e çıkan ve diğer bölgelere göre daha fazla sayıda artan telgraf merkezi sayısı, liman özelliği taşıyan ve ticari potansiyeli büyük bir bölge olmasından dolayıdır. Aydın dışında, Ankara, Erzurum, Konya, Trabzon, Hüdavendigâr ve Sivas gibi Anadolu'nun önemli merkezlerinde de gözle görülür bir artış gerçekleşmiştir. Diyarbakır, Erzurum, Adana, Van ve Halep gibi merkezlerdeki artışa da Abdülhamit idaresinin özellikle Ermeni olaylarına karşı 1894'ten sonra Doğu Anadolu coğrafyasını merkeze daha etkin şekilde bağlama arzusunun yol açtığı söylenebilir. Bu bağlamda, 1895'in sonunda Ankara valisi Tevfik Bey'den merkeze gönderilen bir yazıdan anlaşıldığı üzere Kayseri'ye bağlı Develi kazasında Ermeni nüfusun çok olması nedeniyle

bölgeye yeni bir telgraf hattı çekilmesinin gerekliliği belirtilmektedir ki bu durum yeni telgraf hatlarının güzergahlarının belirlenmesinde Ermeni nüfusun göz önüne alınan kriterlerden biri olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁴ 1896 yılında idare-i merkeziyye olarak ayrı bir başlık altında sayısı 4 olarak verilen merkez sayısı istatistiği, 1909 yılında Dersaadet ve Mülhakatı başlığı altında değerlendirilmiş olacak ki, 1909 yılı istatistiklerinde idare-i merkeziyye adıyla ayrı bir başlık bulunmamaktadır. İstanbul çevresindeki merkez sayılarında 48'den 85'e çıkan telgraf merkezi sayısı ise başkent, başkent çevresi ve geniş imparatorluk toprakları arasında iletişimin daha dolaysız ve sağlıklı şekilde gerçekleştirilmesinin amaçlandığını gösterir.

Bu noktada çekilen telgraf sayılarına da göz atmak yerinde olacaktır. 1896 yılında çekilen toplam telgraf sayısı dahili ve harici olmak üzere 3.656.810'dan, 1909 yılında 6.976.711'e ulaşmış ve neredeyse iki katına çıkmıştır. Telgraf ağındaki büyümenin ve çekilen telgraf sayılarındaki büyük orandaki artışın diğer bir sonucu da gelirlerin ve edilen karın artmasıdır. 1909 yılı istatistiklerinde Abdülhamit dönemi posta ve telgraf idaresinin son 21 yılı için yapılan hasılat tablosuna göre 1889 yılında 20.322.622 kuruş olan toplam hasılat 1909 yılında 47.383.486 kuruşa ulaşarak neredeyse 2.5 katına ulaşmıştır. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere kimi yıllar edilen karın düşmesine rağmen istikrarlı bir artış söz konusudur. 1895'ten sonraki 2 yıl içindeki düşüşte Ermeni olaylarıyla beliren yeni hat ihtiyaçlarının ve telgraf merkezlerinin kurulmasının payı vardır. 1901-1902 arasındaki düşüşte de Medine'ye uzanan hattın giderlerinin etkili olduğu söylenebilir. Yeni yapılacak hatlar hesaba katılırken bu hatlardan elde edilecek tahmini gelirlerin de göz önünde bulundurulduğu belirtilmişti. Abdülhamit'in son yıllarını gösteren bu tablonun geneline bakıldığında görülen istikrarlı artış, telgraf idaresinin harcamalarını yapılacak hatlardan elde edilecek gelirleri de göz önünde bulundurarak dengeli bir şekilde yürüttüğünü ve telgraf iletişiminin Osmanlı toplumu tarafından daha sık kullanıldığını göstermektedir.

Tarih Rumi/Miladi	Posta ve Telgraf İdaresi Toplam Hasılat (Kuruş)
1305/1889	20322622

⁶⁰⁴ BOA DH.TMIK.S nr. 1/9.

1306/1890	20391076
1307/1891	22031339
1308/1892	21852415
1309/1893	27198438
1310/1894	26247882
1311/1895	29950032
1312/1896	27183843
1313/1897	25033371
1314/1898	27759028
1315/1899	27552570
1316/1900	29230621
1317/1901	30345514
1318/1902	28949696
1319/1903	33294161
1320/1904	32358222
1321/1905	34821483
1322/1906	37209899
1323/1907	31189461
1324/1908	35639121
1325/1909	47383486 ⁶⁰⁵

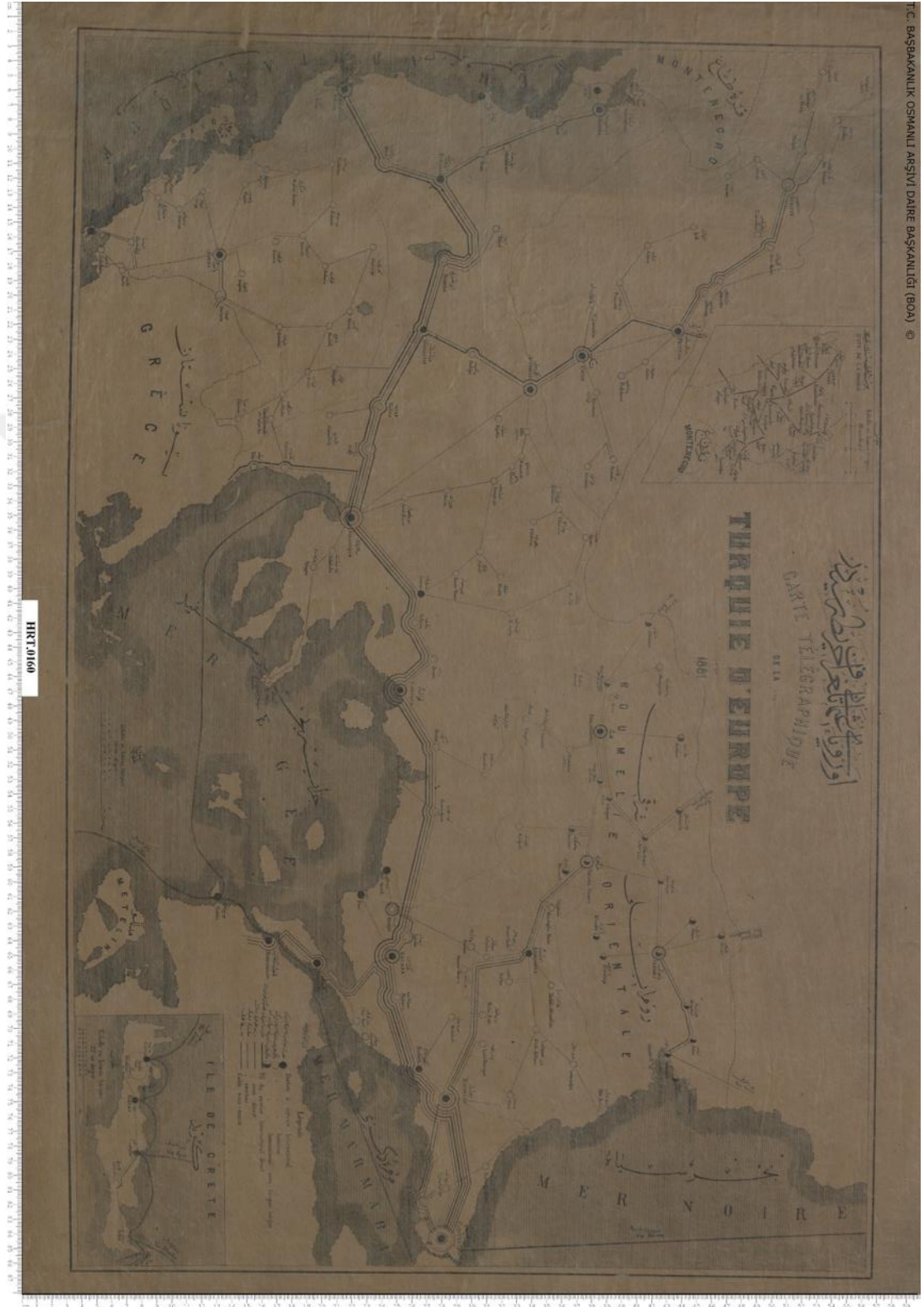
Bir sonraki bölümde, istatistiki verilerin bulunduğu belgelerden ve telgraf hatlarını içeren haritalardan elde ettiğimiz tüm bu verilerin ortaya çıkarttığı sonuçları doğrular nitelikte olan, telgraf şubelerinin bulunduğu yerleri bağlı oldukları vilayete göre listeleyen Osmanlıca cetvellerin detaylı incelenmesi, tüm bu bulguların başka bir Osmanlıca kaynaktan doğrulanması açısından önemli olacaktır.

⁶⁰⁵ Posta, Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesi Posta ve Telgraf Kısımlarına Aid İstatistik, İstanbul, Selanik Matbaası, 1326, s. 31.

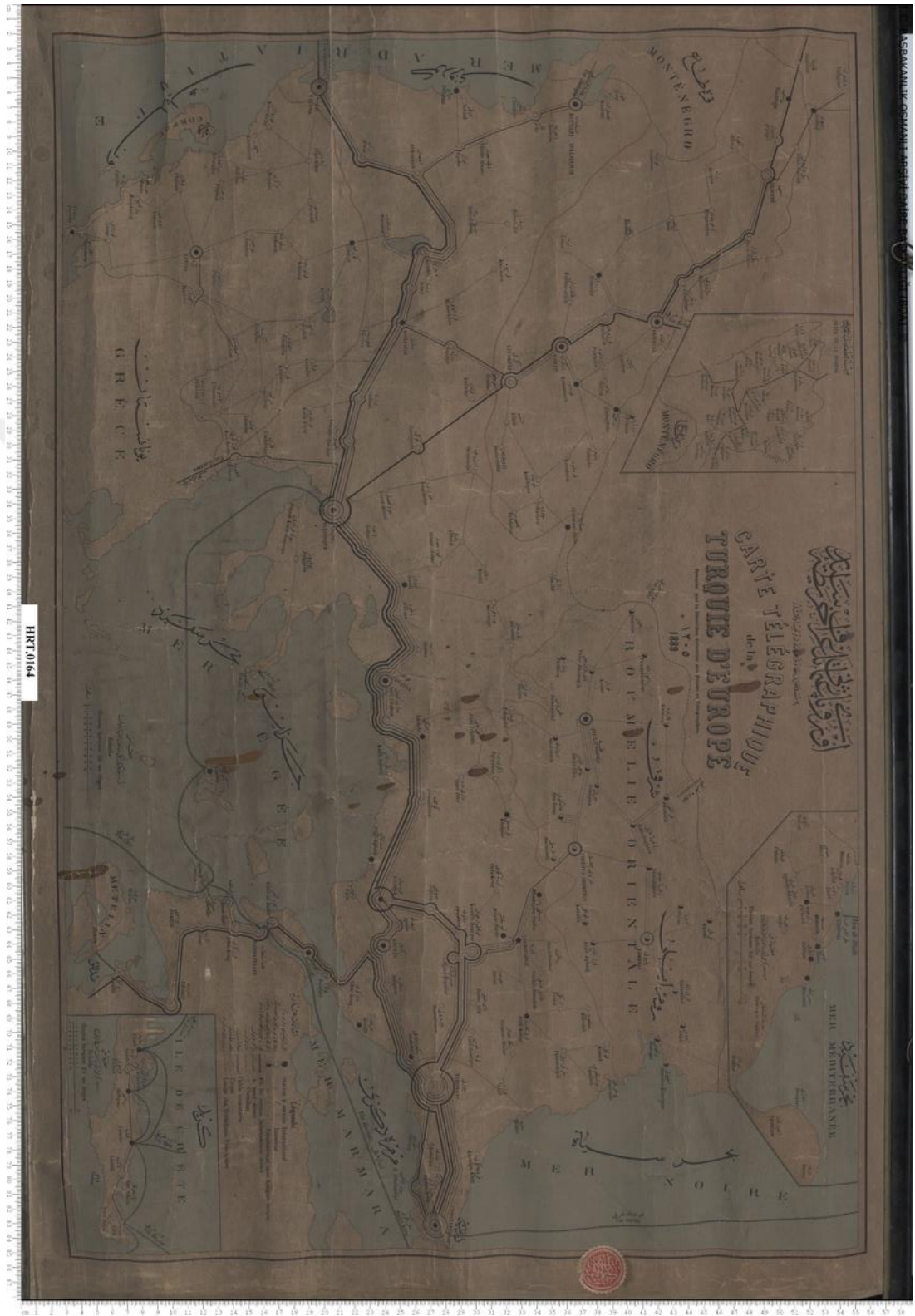
606

⁶⁰⁶ 1881 tarihli Asya-i Osmani Telgraf Haritası, BOA HRT.H 364.

607

607 1881 tarihli Avrupa-i Osmani Telgraf Haritası, BOA HRT.H 160

609

⁶⁰⁹ 1889 tarihli Avrupa-i Osmani Telgraf Haritası BOA HRT.H 164.

4.6. Osmanlı Coğrafyasında Bulunan Telgraf Şubelerinin İdari Olarak Bağlı Olduğu Vilayetlere Göre Değerlendirilmesi

Telgraf ağının genişlemesi ve telgraf bürokrasisinin kurumsallaşmasının zaman içinde Osmanlı telgraf idaresi ile ilgili tutulan istatistik ve kayıtların hem sayı olarak hem de içerik olarak genişlemesini sağladığı belirtilmişti. Bu duruma güzel bir örnek olarak kronolojik sırası içerisinde Posta ve Telgraf Nezareti bünyesinde yayınlanan posta ve telgraf şubelerinin bulunduğu yer isimlerinin vilayet merkezlerinden karye ve istasyonlara kadar tutulduğu cetveller gösterilebilir. Bu cetveller telgraf idaresi ve mülki idarenin bir arada görülmesini sağlayan tabloları içerir. Bir önceki bölümde ele alınan istatistiklerde şubelerin olduğu bölgeler, telgraf idaresinin idare merkezlerine göre sınıflandırılmış ve yalnızca merkez sayılarını içerecek şekilde tablolaştırılmıştı. Bu bölümde ele alınacak cetvellerde ise her bir telgraf şubesi bağlı bulunduğu telgraf idaresi merkezine göre değil, bulunduğu vilayete göre isim isim sınıflandırılmıştır. Aşağıda bu yer isimleri cetvelleri konumuz bağlamında incelenecek ve kapsamlı bir tablo halinde sunulacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki bu yer isimlerinin tutulduğu 4 cetvel sırasıyla, 1890, 1894, 1903 sonu ve 1909 tarihlerinde yayınlanmışlardır. Dolayısıyla, bu yer isimlerinin ayrıntılı analizi Abdülhamit yönetiminin ortalarından sonuna kadarki dönemde telgraf ağının coğrafi olarak yaygınlaşmasının daha iyi takip edilmesini sağlayacaktır. Bu cetvellerden ilki Darüşşafaka mezunu telgraf baş muavini Mustafa İhsan tarafından hazırlanan Posta Rehberi adlı risalenin 70 ile 179. sayfaları arasında yer almaktadır.⁶¹⁰ Bu risale Posta ve Telgraf Nezareti'nin 1362 numaralı tahsisnamesi üzerine yayınlanmıştır ve posta ve telgraf idaresine dair birçok tarifname, idari bilgiler, istatistikler ve tablolar içermektedir. Yer isimleri elif harfinden başlamak üzere alfabetik sıra içinde verilmiştir. İkinci broşür Rumi 1 Teşrinisani 1310 (13.11.1894) tarihinde 'Memalik-i Mahruse-i Hazreti Padişahide Kain Telgraf ve Posta Merakızlarının Esamisini Mübeyyin Risaledir' adıyla ve 'işbu risale nezaret müşarünileyh istatistik kalemi marifetiyle tertip ve tanzim edilmiştir' ibaresiyle

⁶¹⁰ Mustafa İhsan, **Posta Rehberi**, Mehmed Bey Matbaası, İstanbul, H.1308. (Mustafa İhsan Rumi 1329 Miladi 1913 senesinde Posta Risalesini güncelleyerek tekrar yayınlamıştır.)

yayınlanmıştır.⁶¹¹ 1894 sonuna kadar faaliyete geçen şubeleri içeren bu broşür ilk broşürden farklı olarak demiryollarına tesadüf eden şubeler ile gümrük muamelesi icra eden şubeleri de belirli rakam ve harflerle göstererek daha detaylı bilgiler sunmuştur. Ayrıca bu ikinci broşürde ilk broşürde yer almayan Kıbrıs adasındaki şube isimleri de yer almaktadır. İlk broşürde olduğu gibi alfabetik sıra içinde posta ve telgraf merkezlerinin olduğu bu risale 71 sayfadır. Bunların yanı sıra bu ikinci broşürde şubelerin Türkçe, Fransızca ya da her iki dilde muhabere yapıp yapmadıkları ve gece, gündüz ya da hem gece hem gündüz muhabereye devam edip etmedikleri de belli işaretlerle gösterilmiştir.

1903 yılı sonuna kadar olan telgraf ve posta merkezlerini gösteren 3. broşür 10 Teşrin-i Evvel 1319 (23.10.1903) tarihinde, ‘Memalik-i Mahruse-i Hazreti Padişahide Kain Telgraf ve Posta Merakızıyla Şuubatın Esamisini Mübeyyin Risaledir’ adıyla ve 2. broşürde olduğu gibi ‘işbu risale nezaret müşarünileyh istatistik kalemi marifetiyle tertip ve tanzim edilmiştir’ ibaresiyle yayınlanmıştır.⁶¹² 57 sayfa olan bu broşürden 1903 sonuna kadar olan süreçte telgraf şubelerinin nerede olduğunu takip etmek mümkündür. Ayrıca, 2. broşürden farklı olarak İstanbul ve çevresindeki posta ve telgraf merkezleri broşürün sonunda ‘Dersaadet ve Bilad-ı Selase’de Mevcut Bulunan Merakız ve Şuubat’ adında ayrı bir tablo içerisinde gösterilmiştir. 4. ve son broşür de 3. ile benzer şekilde, ‘Memalik-i Osmaniyyede Kain Telgraf ve Posta Merakızıyla Şuubatın Esamisini Mübeyyin Risaledir’ adıyla, ancak bu ismin altında nezaretin istatistik kalemi tarafından hazırlandığına ait bir ibare olmadan, Rumi 1 Haziran 1325 (14.06.1909) tarihinde ve Dersaadet Mahmud Bey Matbaası ifadesiyle birlikte yayınlanmıştır.⁶¹³ Abdülhamit’in 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet’in ilanı ile fiili iktidarı kaybetmesi ve İttihat ve Terakki’nin yönetimde etkin olmasından yaklaşık 1 sene sonrasına tarihlenen bu risalenin başlığındaki, ‘Memalik-i Mahruse-i Hazreti

⁶¹¹ **Memalik-i Mahruse-i Hazreti Padişahide Kain Telgraf ve Posta Merakızlarının Esamisini Mübeyyin Risaledir**, Dersaadet, R.1310.

⁶¹² **Memalik-i Mahruse-i Hazreti Padişahide Kain Telgraf ve Posta Merakızıyla Şuubatın Esamisini Mübeyyin Risaledir**, Dersaadet, R.1319. Bu broşürün sonunda Osmanlıca verilen bilgilerin Fransızca olarak verildiği ayrı bir tablo da bulunmaktaydı. Ancak Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Koleyksiyonu’nda yer alan bu eserin tamir edilmesi gereken problemleri kısımları bulunduğu kütüphane yetkilileri bana ancak Osmanlıca olan bölümünü gönderebildiler.

⁶¹³ **Memalik-i Osmaniyye’de Kain Telgraf ve Posta Merakızıyla Şuubatın Esamisini Mübeyyin Risaledir**, Dersaadet, R.1325.

Padişahi' ifadesinin 'Memalik-i Osmaniye' olarak değişmesi ilgi çekicidir. Son broşürle ilgili belirtilmesi gereken bir diğer husus ise 93 sayfa boyunca Osmanlıca olarak verilen tablolar, broşürün sonunda 52 sayfa olarak ayrıca Fransızca olarak da verilmiştir.

Bu 4 broşürün kronolojik olarak karşılaştırılması Abdülhamit yönetiminin ortalarından sonuna kadarki posta ve telgraf nezaretinin istatistik ve veri tutma pratiklerindeki gelişmeyi ortaya koymaktadır. Zaman içerisinde posta ve telgraf şubelerinin icra ettikleri faaliyetlerin çeşitlenmesi ve artması bu istatistiki verilerin daha kapsamlı hale gelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda bu 4 broşürün karşılaştırılması aşağıda tablo halinde görüldüğü üzere telgraf şubesi sayısındaki sayısal artışı açık bir şekilde göstermesinin yanı sıra hangi coğrafi bölgelerde artışın olduğunu da ortaya koymaktadır. Tabloların kolay karşılaştırılabilmesi için bazı müstakil sancaklar vilayetlere dahil edilerek gösterilmiştir. Örneğin Zor sancağı Suriye'de, Bingazi Sancağı ise Trablusgarp bölümünde gösterilmiştir. İstanbul ve Bilad-ı Selase denen Üsküdar, Galata, Eyüp semtlerinde yer alan telgraf şubeleri müstakil sancak olan Çatalca ile birlikte ayrı bir tablo olarak verilmiştir. 1894 verilerinde İstanbul'un merkezindeki semtlerde yer alan çok sayıda şube bu broşürde gösterilmemiştir. Bazı yerlerde açılan telgraf şubeleri çok kullanılmaması nedeniyle kapatılmış olduğundan bir sonraki belgede yer almamıştır. Bazı durumlarda ise mevcut şubede hem posta hem de telgraf muamelesi icra edilirken, telgraf muamelesinin sonradan kaldırıldığı olmuştur. Sonuç olarak, aşağıda Osmanlı coğrafyası ve İstanbul için ayrı iki tablo halinde gösterilen bu veriler incelendiğinde bir önceki bölümde ele alınan istatistiki verilerin gösterdiği sonuçlara uygun bir şekilde Osmanlı topraklarının tamamında telgraf şubelerindeki artış ve iletişimin altyapısının bir sinir ağı gibi yaygınlaşması görünmektedir.

Bu genel artışın dışında bölgesel bazı karşılaştırmalar yaparak bu dönemde Osmanlı telgraf idaresine dair belli sonuçlara varmak mümkündür. İlk broşürde Kıbrıs'taki telgraf şubelerinin verilmemiş olması bu adanın 1878'den sonra İngiliz yönetimine geçmesiyle ilgili olabilir. Ancak sonraki broşürlerde Kıbrıs Adasındaki telgraf şubeleri İngiliz Eastern Kumpanyası'na bağlı olanlar ve Halep Lazkiye'den Kıbrıs'a uzatılan deniz altı kablosuna bağlanan Osmanlı şubeleri olarak ikiye

ayrılmıştır. Sonraki belgelerde Kıbrıs'taki İngiliz şirketinin yönetimindeki şubelerin gösterilmesi bu şirket ile bir anlaşma sağlandığını ve Osmanlı telgraf idaresinin bu şubelerden yararlandığını göstermektedir. Kıbrıs'taki tüm şubeler tabloda Cezair-i Bahri Sefid vilayetiyle birlikte gösterilmiştir.

Doğu Anadolu'da bulunan Adana, Diyarbekir, Erzurum, Mamuratülaziz, Sivas ve Van (vilayet-i sitte) vilayetlerindeki şube sayısındaki artışın bir nedeni de bir önceki bölümde ele alındığı üzere 1890'dan itibaren Abdülhamit yönetimini oldukça meşgul eden Ermeni olaylarıdır. Önceki bölümde Kayseri Develi'de bulunan Ermeni nüfus nedeniyle oraya bir telgraf hattı çekildiğinden söz edilmişti. Bu duruma benzer şekilde, 30 Kasım 1894 tarihli bir arşiv belgesinde Sivas vilayetinde fesat çıkarmayı planlayan Ermeni ahalinin planlarını engellemek için bölgeye ek askeri kuvvetler sevk edileceği ve önemli yerler olup telgraf merkezine sahip olmayan Gümüşhacıköy, Havza, Köprü(Vezir Köprü) ve Divriği kazalarına telgraf hattı çekilmesi Yıldız Sarayı Baş Kitabet dairesinden yazılan bir yazıda bildirilmiştir.⁶¹⁴

Bu belgeden de anlaşıldığı üzere Ermeniler tarafından çıkarılan asayiş sorunları ile mücadelede Abdülhamit yönetimi başka politikaların yanında ilgili bölgeye telgraf iletişimini ulaştırmak yöntemini de benimsemiştir. Bu durum tabloda da görüleceği üzere özellikle 1894'ten sonraki dönemde Ermenilerin yaşadığı Doğu bölgelerinde telgraf şubelerinin artışına neden olmuştur. Bu noktada belirtmek gerekir ki Ermeni hadiselerinin yaşandığı bölgelerde devletin altyapısal iktidarının yetersiz kalması daha fazla şiddet olayının yaşanmasına sebep oluyordu.⁶¹⁵ Bu bağlamda, telgraf iletişimini bu bölgelere uzatmak suretiyle merkezi devletin altyapısal iktidarını arttırmak, olaylara şiddete başvurmamak ya da daha az başvurmak yoluyla çözüm getirme arzusunun da bir göstergesidir. Öte yandan, elbette tüm Doğu vilayetlerinde telgraf merkezi sayısının artışı yalnızca Ermeni olaylarıyla ilgili değil, yönetimin genel bir

⁶¹⁴ BOA İ.HUS 32/88. 'Ermeni erbab-ı mefasidinin hain niyetlerinin men-i icrası'

⁶¹⁵ Yılmaz, **Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde**, s. 259. Abdülhamit dönemi güvenlik politikalarını; altyapısal iktidar, güvenlik söylemi, coğrafi mobilizasyon gibi kavramlar bağlamında ele alan bu çalışma, modern devletin toplumsal denetim mekanizmaları açısından Abdülhamit döneminin iyi bir değerlendirmesidir.

stratejisi olarak daha küçük idari birimlere telgraf iletişimini ulaştırma politikasıyla da ilgilidir.

Broşürlerin karşılaştırılmasından anlaşılan dikkat çekici bir diğer husus ise 1894 broşüründe ihtar başlığı altında geçen bir ifadedir. Bu ifade ‘İzmir’den Dinar’a kadar mümted olan demiryolu mevakıfında telgraf muamelesi dahi icra olunmakta ise de bu muamele yalnız yekdiğeri beyninde caridir’ diyerek İzmir-Dinar demiryolu üzerindeki istasyonlarda bulunan telgraf şubelerinin, diğer hatlara bağlı olmayıp kendi içinde muhabere ettiğini belirtmektedir.⁶¹⁶ Ancak 1909 broşüründe önceki broşürlerde olmayan İzmir-Dinar hattı üzerindeki Aydın vilayetinde bulunan Atça telgraf şubesi tabloda gösterilmiştir. Bu durumdan anlaşıldığı üzere bu demiryolu hattı üzerindeki istasyonlarda bulunan telgraf merkezleri ana hatta sonradan bağlanmıştır.

Öne çıkan diğer bir veri ise 1904 yılına kadar Bingazi sancağı ve Trablusgarp’ın Fizan bölgesinde şube bulunmazken, 1909 yılındaki verilerde bu bölgede de şubelerin olmasıdır. Nitekim, Bingazi’ye uzatılan telgraf hattı için yapılan merasime dair 11 Temmuz 1904 (H. 27.04.1322) tarihinde yapılan bir yazışma Bingazi’ye telgrafın ulaşmasının bu tarihte olduğunu göstermektedir.⁶¹⁷ Fizan’a çekilen hattın bitirilmesine dair yapılan bir yazışmanın tarihi ise 21 Temmuz 1904 (08.05.1322)’tür.⁶¹⁸ Önceki bölümde de belirtildiği üzere Fizan Abdülhamit yönetiminin sürgünleri gönderdiği bir yer olduğu için güvenliğin sağlanmasının önem arz ettiği bir bölgedir. 1904’ten önce yalnızca Trablusgarp’ın vilayet merkezi olan Trablus şehri ve etrafında bulunan telgraf şubeleri, 1904’ten sonra Trablusgarp’ın çevre bölgelerine de yayılmış ve Osmanlı’nın Afrika’da elinde kalan bu son vilayetinde de haberleşme ağı gelişmiştir.

Bir önceki bölümde istatistiki verilerde de görüldüğü üzere Manastır, Selanik, İşkodra ve Yanya gibi Balkan vilayetlerinde de şube sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Bu durumun İttihat ve Terakki muhalefeti ve Balkanlardaki isyan hareketleri ile ilişkili olduğu açıktır. Edirne vilayetinin İstanbul ile Balkan toprakları arasındaki

⁶¹⁶ Risale, R. 1310, s.3.

⁶¹⁷ BOA DH.MKT. 869-27. ‘Bingazi telgraf hattının temdidini merasiminin padişaha yapılan dualar eşliğinde icra olunduğu ve merasim esnasında çektirilen fotoğraftan bir nüshasının gönderildiği.’

⁶¹⁸ BOA Y.A.HUS. 476-2. ‘Fizan telgraf hattının ikmal ve açılış resminin yapıldığı.’

geçiş bölgesinde yer alması ve bu vilayetten Rumeli Telgraf Hatlarını içeren tabloda gösterildiği üzere Balkanların Güney, orta ve Kuzey bölgelerine giden üç ana hattın bulunması, bu vilayette diğer vilayetlere göre oldukça fazla sayıda telgraf merkezi bulunmasının temel nedenidir.

1308(H), 1890(M)	1 Teşrinisani 1312(R), 13.11.1894	10 Teşrinievvel 1319(R), 23.10.1903	1 Haziran 1325(R), 14.06.1909(M)
ADANA	ADANA	ADANA	ADANA
Adana, Ayas(Yumurtalık), Cebel-i Bereket(Yarpuz), Ermenek, Feke, İçil(Silifke), Karataş, Kozan(Sis), Mersin, Misis, Mut, Osmaniye, Pozantı, Tarsus.	Adana, Anamur, Ayas(Yumurtalık), Cebel-i Bereket(Yarpuz), Ermenek, Feke, Ganar, Haçin, İçil(Silifke), Karataş, Keşan, Kozan(Sis), Mersin, Misis, Mut, Osmaniye, Payas, Pozantı, Tarsus, Taşucu.	Adana, Anamur, Ayas(Yumurtalık), Cebel-i Bereket(Yarpuz), Ermenek, Feke, Ganar, Haçin, Hamidiye(Yarsuvat), İçil(Silifke), Karataş, Mersin, Misis, Mut, Osmaniye, Payas(Yakacık), Pozantı, Sis(Kozan), Tarsus, Taşucu.	Adana, Anamur, Ayas(Yumurtalık), Cebel-i Bereket(Yarpuz), Çokmerzimen(Dört Yol), Ermenek, Erzin, Feke, Ganar, İçil(Silifke), Haçin, Hamidiye(Yarsuvat), Hassa, Karaisalı, Karataş, Kars-ı Zülkadriye, Mersin, Misis, Mut, Osmaniye, Payas(Yakacık), Pozantı, Sis(Kozan), Tarsus, Taşucu.
ANKARA	ANKARA	ANKARA	ANKARA
Ankara, Ayaş, Beyobası, Beypazarı, Boğazlıyan, Çorum, Dinek Madeni(Keskin), İncesu, Kalecik, Kayseri, Kırşehir, Mecidiye, Muşali, Nallıhan, Yozgat.	Ankara, Ayaş, Beyobası, Beypazarı, Boğazlıyan, Çorum, Dinek Madeni(Keskin), İncesu, İskilip, Kalecik, Kayseri, Kırşehir, Mihaliççık, Muşali, Nallıhan, Seferhisar(Surhisar), Yozgat.	Ankara, Avanos, Ayaş, Beyobası, Beypazarı, Boğazlıyan, Boyalık, Çorum, Dinek Madeni(Keskin), İncesu, İskilip, Kalecik(Kal'acık), Kayseri, Kırşehir, Mihaliççık, Muşali, Nallıhan, Sarıköy, Sivrihisar, Sungurlu, Yozgat.	Akdağ Madeni, Alaca(Hüseyinabad), Ankara, Avanos, Ayaş, Bala(Karaali), Beyobası, Beypazarı, Boğazlıyan, Boyalık, Çorum, Develi, Dinek Madeni(Keskin), Haymana, İncesu, İskilip, Kalecik(Kal'acık), Kayseri, Kırşehir, Mihaliççık, Mucur, Muşali, Nallıhan, Osmancık, Sarıköy, Sivrihisar, Şorba(Yabanabad), Sungurlu, Talas, Yozgat.

AYDIN	AYDIN	AYDIN	AYDIN
Acıpayam(Asi Karaağaç), Akhisar, Alaşehir, Aydın, Bayındır, Bergama, Bodrum, Bozdoğan, Buldan, Çal, Çandarlı, Çeşme, Çine, Demirci, Denizli, Dikili, Eşme(Çakmak), Foça-i Atik (Foçateyn), Gördes, İzmir, Karacasu, Kılizman, Kırkağaç, Köyceğiz, Kula, Kuşadası, Marmaris, Menemen, Milas, Muğla(Menteşe), Nazilli, Ödemiş, Salihli, Sarayköy, Saruhan(Manisa), Söke, Soma, Tavas(Yarangüme), Tire, Turgutlu(Kasaba), Urla.	Acıpayam(Asi Karaağaç), Akhisar, Alaşehir, Aydın, Bayındır, Bergama, Bodrum, Bozdoğan, Buldan, Çal, Çeşme, Çine, Demirci, Denizli, Eşme(Çakmak), Foça-i Atik (Foçateyn), Gördes, İzmir, Karacasu, Kırkağaç, Köyceğiz, Kula, Kuşadası, Marmaris, Mekri(Fethiye), Menemen, Milas, Muğla(Menteşe), Nazilli, Ödemiş, Salihli, Sarayköy, Saruhan(Manisa), Söke, Soma, Tavas(Yarangüme), Tire, Turgutlu(Kasaba), Urla, Yenipazar.	Acıpayam(Asi Karaağaç), Akhisar, Alaşehir, Aydın, Bayındır, Bergama, Bodrum, Bozdoğan, Buldan, Çal, Çeşme, Çine, Demirci, Denizli, Dikili, Eşme(Çakmak), Foça-i Atik(Foçateyn), Gördes, İzmir, Karacasu, Kırkağaç, Köyceğiz, Kozluhisar, Kula, Kuşadası, Marmaris, Mekri(Fethiye), Menemen, Milas, Muğla(Menteşe), Nazilli, Ödemiş, Salihli, Sarayköy, Saruhan(Manisa), Seferihisar, Söke, Soma, Tavas(Yarangüme), Tire, Turgutlu(Kasaba), Urla , Yenipazar.	Acıpayam(Asi Karaağaç), Akhisar, Alaşehir, Atça, Aydın, Bayındır, Bergama, Bodrum, Bozdoğan, Buldan, Çal, Çandarlı, Çeşme, Çine, Demirci, Denizli, Dikili, Eşme(Çakmak), Foça-i Atik(Foçateyn), Gördes, İzmir, Karacasu, Karşıyaka(Kordelya), Kırkağaç, Kızılirmen Tahaffuzhanesi, Köyceğiz, Kozluhisar, Kula, Kuşadası, Marmaris, Mekri(Fethiye), Menemen, Milas, Muğla(Menteşe), Nazilli, Ödemiş, Salihli, Sarayköy, Saruhan(Manisa), Seferihisar, Söke, Soma, Tavas(Yarangüme), Tire, Turgutlu(Kasaba), Urla, Urla İskelesi, Yenipazar.
BAĞDAT	BAĞDAT	BAĞDAT	BAĞDAT
Ağalariyencesi, Aziziye, Bağdat, Deraci, Divaniye, Hanekin, Hille, Hindiye, Kerbela, Kızılribat, Kutulamare, Ramadi, Saklaviye, Semave, Şehriban.	Ağalariyencesi, Aziziye, Bağdat, Bakuba (Horasan), Deraci, Divaniye, Hanekin, Hille, Hindiye, Kerbela, Kızılribat, Kutulamare, Mendeli, Müseyyeb, Ramadi, Saklaviye, Semave, Şehriban.	Ağalariyencesi, Aziziye, Bağdat, Bakuba(Horasan), Bedre, Dalim(Ramadi), Deraci, Divaniye, Felluce, Hanekin, Hille, Hindiye, Kazımiye, Kerbela, Kızılribat, Kutulamare, Mendeli, Meşhed-i Mukaddes(Necf-i Eşref), Müseyyeb, Semave, Şehriban.	Ağalariyencesi, Ane, Aziziye, Bağdat, Bakuba(Horasan), Bedre, Dalim(Ramadi), Deraci, Divaniye, Felluce, Hadise, Halis(Deltave), Hanekin, Heyt, Hille,Hindiye, Karyebaşı, Kazımiye, Kerbela, Kızılribat, Kutulamare, Mendeli, Meşhed-i Mukaddes(Necf-i Eşref), Müseyyeb, Samarra, Semave, Şehriban.

BASRA	BASRA	BASRA	BASRA
Ali El-Garbi, Amara, Basra, Fav, Hammar, Kurna, Nasıriyye, Sükkü's-şüyuh, Şatra(Şataratül Amara).	Ali El-Garbi, Amara, Basra, Fav, Hammar, Hayy, Kurna, Nasıriyye, Sükkü's-şüyuh, Şatra(Şataratül Amara).	Ali El Garbi, Amara, Aşar, Basra, Fav, Hammar, Hayy, Kurna, Nasıriyye, Süku's-şüyuh, Şatra(Şataratül Amara).	Ali El Garbi, Amara, Aşar, Basra, Fav, Hammar, Hayy, Kurna, Nasıriyye, Süku's-şüyuh, Şatra(Şataratül Amara).
BEYRUT	BEYRUT	BEYRUT	BEYRUT
Akka, Belka(Nablus), Beyrut, Cebele(Cebele-i Edhemi), Cenin, Hayfa, Lazkiye, Nasıra, Safed, Sayda, Sur, Taberiye, Tartus, Trablusşam İskeleyi, Trablusşam.	Akka, Belka(Nablus), Beyrut, Cebele(Cebele-i Edhemi), Cenin, Hayfa, Lazkiye, Maan, Nasıra, Safed, Sayda, Sur, Taberiye, Tartus, Trablusşam, Trablusşam İskeleyi.	Akka, Babna(Sayhun), Banyas(Merkab), Belka(Nablus), Beyrut, Bisani, Cebele(Cebel-i Edhemi), Cenin, Hayfa, Lazkiye, Maan, Nasıra, Safed, Saritussemra, Sayda, Sur, Taberiye, Tartus, Trablusşam, Trablusşam İskeleyi.	Akka, Babna(Sayhun), Banyas(Merkab), Belka(Nablus), Beni Sa'b(Tulkerem), Beyrut, Bisani, Cebele(Cebel-i Edhemi), Cenin, Hamidiye Şubesi, Hayfa, Lazkiye, Maan, Nasıra, Safed, Saritussemra, Sayda, Sur, Taberiye, Tartus, Trablusşam, Trablusşam İskeleyi.
BİGA(Müstakil)	BİGA(Müstakil)	BİGA(Müstakil)	BİGA(Müstakil)
Ayvacic, Biga, Çanakkale, Erenköy, Ezine, Karabiga, Lapseki.	Ayvacic, Biga, Çanakkale, Erenköy, Ezine, Karabiga, Lapseki.	Ayvacic, Bayramic, Biga, Çanakkale, Ezine, Karabiga, Lapseki, Papazlık(Altınoluk).	Ayvacic, Bayramic, Biga, Çanakkale, Ezine, Karabiga, Lapseki, Papazlık(Altınoluk).
BİTLİS	BİTLİS	BİTLİS	BİTLİS
Bitlis, Muş, Siirt.	Ahlat, Bitlis, Bulanık(Kop), Garzan(Zok), Genç(Arduşin), Malazgirt, Muş, Siirt.	Ahlat, Bitlis, Bulanık(Kop), Garzan(Zok), Genç(Arduşin), Gümgü m(Varto), Malazgirt, Muş, Oğnut(Göynük), Siirt.	Ahlat, Bitlis, Bulanık(Kop), Garzan(Zok), Genç(Arduşin), Gümgü m(Varto), Malazgirt, Muş, Oğnut(Göynük), Pasor(Kulp), Sason(Kabilceviz), Siirt.

CEBEL-İ LÜBNAN(Müstakil)	CEBEL-İ LÜBNAN(Müstakil)	CEBEL-İ LÜBNAN(Müstakil)	CEBEL-İ LÜBNAN(Müstakil)
Aliye(Baabda), Baida, Batrun, Bermane(Cedide), Beytüddin(Deyrülk amer), Bikfaiya, Cünye, Sahil, Şüyufat, Zahle.	Aliye(Baabda), Baida, Batrun, Bermane(Cedide), Beytüddin(Deyrülka mer), Cezin, Cünye, Şüyufat, Zahle.	Aliye(Baabda), Amyun, Ayn Havfar, Ayn-ı Süfur, Batrun, Bermane(Cedide), Beytüddin(Deyrülkame r), Biaklin, Cedidetülmetin, Cünye, Küre, Nahsis(Nihasis), Şüyufat, Zahle.	Aliye(Baabda), Amyun, Anfeh, Ayn-ı Süfur, Bahnos, Batrun, Bermane(Cedide), Beşera, Beytüddin(Deyrülkamer) , Biaklin, Cebel, Cebel-i El-zahmiyeh, Cedidetülmetin, Cünye, Küre, Şüyufat, Zahle.
CEZAİR-İ BAHRİ SEFİD	CEZAİR-İ BAHRİ SEFİD	CEZAİR-İ BAHRİ SEFİD	CEZAİR-İ BAHRİ SEFİD
Bozcaada, Karlova, Limni(Limnos), Midilli, Petra(Midilli), Rodod, Sisam(Vati).	Bozcaada, Karlova, Limni(Limnos), Midilli, Molova, Rodod, Sakız, Sığrı, Sisam(Vati). KIBRIS: Ayatodori, Baf, Famagosa, Girne, Lefkoşe(Nikozya), Limasol, Travados(Platrez), Tuzla(Larnaka).	Bozcaada, Eğirona(Kaloniya), İstanköy Adası(Kos), Karlova, Limni(Limnos), Midilli, Molova, Potamoz(Pilmar), Rodod, Sakız, Sığrı, Sisam(Vati). KIBRIS: Ayatodori, Baf, Girne, Lefkoşe(Nikozya), Limasol, Travados(Platrez), Tuzla(Larnaka).	Bozcaada, Eğirona(Kaloniya), İncirli Ada(Nisiros), İstanköy Adası(Kos), Karlova, Leryos Adası, Limni(Limnos), Midilli, Molova, Mondros, Panaya(İmroz), Potamoz(Pilmar), Rodod, Sakız, Sığrı, Sisam(Vati). KIBRIS: Ayatodori, Baf, Girne, Lefkoşe(Nikozya), Limasol, Travados(Platrez), Tuzla(Larnaka).
DİYARBEKİR	DİYARBEKİR	DİYARBEKİR	DİYARBEKİR
Cizre, Diyarbekir, Ergani Madeni, Ergani(Osmaniye), Mardin, Midyat, Palu, Silvan(Meyafarikin) , Siverek.	Cizre, Diyarbekir, Ergani Madeni, Ergani(Osmaniye), Mardin, Midyat, Nusaybin, Palu, Silvan(Meyafarikin), Siverek.	Cizre, Diyarbekir, Ergani Madeni, Ergani(Osmaniye), Mardin, Meleti, Midyat, Nusaybin, Palu, Silvan(Meyafarikin), Siverek.	Çermik, Cizre, Diyarbekir, Ergani Madeni, Ergani(Osmaniye), Mardin, Meleti, Midyat, Nusaybin, Palu, Silvan(Meyafarikin), Siverek.

EDİRNE	EDİRNE	EDİRNE	EDİRNE
Ahiçelebi(Paşmaklı), Ahtapol, Babaeski, Cisir-i Mustafapaşa, Cöke(Hacıdanişmend), Çorlu, Daridere, Dedeağaç, Demirtaş İstasyonu, Dimetoka, Dövlén(Rupçoz), Edirne, Eğridere, Enez(İnöz), Ferecik, Gelibolu, Gümülcine, Havza, Hayrabolu, İğneada, İpsala, İskeçe, Karaağaç iskelesi, Keşan, Kilidülbahir, Kırcaali, Kırkkilise, Lüleburgaz, Malkara, Marmara Ereğlisi, Midye, Mürefte(Miryofito), Ortaköy, Patranak, Pınarhisar, Mustafa Paşa, Seddülbahir, Sofulu, Sultanyeri(Koşukavak), Şarköy, Tamraş, Tekfurdağı, Tırnovacık, Uzunköprü (Cisri Ergene), Vasiliko(Vasilikos), Vize.	Ahiçelebi(Paşmaklı), Babaeski, Çamburnu, Cisir-i Mustafapaşa, Cisir-i Mustafa Paşa İstasyonu, Cöke(Hacıdanişmend), Çorlu, Daridere, Dedeağaç, Demirtaş İstasyonu, Demirtaş Mevkifi, Dövlén(Rupçoz), Edirne, Eğridere, Enez(İnöz), Ferecik, Gelibolu, Gümülcine, Havza, Hayrabolu, İpsala, İskeçe, Karaağaç İskelesi, Kilidülbahir, Kırcaali, Kırkkilise, Lüleburgaz, Malkara, Marmara Ereğlisi, Midye, Mürefte(Miryofito), Ortaköy, Patranak, Pınarhisar, Seddülbahir, Sofulu, Sultanyeri(Koşukavak), Şarköy, Tekfurdağı, Tırnovacık, Uzunköprü (Cisri Ergene), Vasiliko(Vasilikos), Vize.	Ahiçelebi(Paşmaklı), Aydoğmuş, Babaeski, Cisir-i Mustafa Paşa, Cisir-i Mustafa Paşa İstasyonu, Cöke(Hacıdanişmend), Çorlu, Daridere, Dedeağaç, Demirtaş İstasyonu, Dere-i Cedid(Dereköy), Dimetoka, Dolaşdır, Eceabad(Maydos), Edirne, Eğridere, Enez(İnöz), Evreşe(Kadıköy), Ferecik, Garametik(Garamet), Gelibolu, Göktepe, Gümülcine, Havza, Hayrabolu, İğneada, İpsala, İskeçe, Karaağaç İskelesi, Keşan, Kilidülbahir, Kırcaali, Kırkkilise, Kokcuğaz, Lüleburgaz, Malkara, Malkoçlar, Marmara Ereğlisi, Midye, Mürefte(Miryofito), Ortaköy, Pınarhisar, Saray Nahiyesi(Vize-i Saray), Seddülbahir, Selbüken, Semakoçak, Sinanlu(Babaeski İstasyonu), Sofulu, Sultanyeri(Koşukavak), Şarköy, Tekfurdağı, Tırnovacık, Türbedere(Çerkezköy, Hamidiye), Uzunköprü(Cisri Ergene) İstasyonu, Uzunköprü(Cisri Ergene), Vasiliko(Vasilikos), Vize.	Ahiçelebi(Paşmaklı), Ahtapol, Aydoğmuş, Babaeski, Büyükyilaz, Cisir-i Mustafa Paşa, Cisir-i Mustafa Paşa Fırka-i Humayun Merkezi, Cisir-i Mustafa Paşa İstasyonu, Cöke(Hacıdanişmend), Çorlu, Daridere, Dedeağaç, Demirköy, Demirtaş İstasyonu, Dere-i Cedid(Dereköy), Dimetoka, Dolaşdır, Eceabad(Maydos), Edirne, Eğridere, Enez(İnöz), Evreşe(Kadıköy), Ferecik, Ganos, Garametik(Garamet), Gelibolu, Göktepe, Gümülcine, Havza, Hayrabolu, Hora, İğneada, İpsala, İskeçe, Karaağaç, Karaağaç İskelesi, Karaçepi Hasköyü, Keşan, Kilisekale, Kırcaali, Kırkkilise, Kokcuğaz, Kuleburgaz İstasyonu, Kurtköy, Lüleburgaz, Malkara, Malkoçlar, Marmara Ereğlisi, Midye, Muratlı, Mürefte(Miryofito), Ortaköy, Paşmaklı, Pınarhisar, Saray Nahiyesi(Vize-i Saray), Seddülbahir, Semakoçak, Sergen, Sinanlu(Babaeski İstasyonu), Sofulu, Sultanyeri(Koşukavak), Şarköy, Tekfurdağı, Tırnovacık, Türbedere(Çerkezköy, Hamidiye), Ulgara Karyesi, Uzunköprü(Cisri Ergene), Uzunköprü(Cisri Ergene) İstasyonu, Vasiliko(Vasilikos), Vize, Yenice.

ERZURUM	ERZURUM	ERZURUM	ERZURUM
Aşkale, Bayburt, Bayezid, Diyadin, Eleşkirt(Toprakkale), Erzincan, Erzurum, Hınıs, Karakilise, Kemah, Kiğı, Kuruçay, Pasinler(Hasankale), Refahiye(Gercanis), Tercan(Mamahatun).	Aşkale, Bayburt, Bayezid, Diyadin, Eleşkirt(Toprakkale), Erzincan, Erzurum, Hınıs, İğnavut(Ergazi), Karakilise, Kemah, Kiğı, Kötek, Kuruçay, Pasinler(Hasankale), Refahiye(Gercanis), Tercan(Mamahatun).	Aşkale, Bayburt, Bayezid, Diyadin, Eleşkirt(Toprakkale), Erzincan, Erzurum, Gah, Hınıs, İd(Namrevan), İspir, Karakilise, Kiğı, Kiskim(Keskim, Ersis), Kötek, Kuruçay, Musun, Pasinler(Hasankale), Pülümür(Kuzucan), Refahiye(Gercanis), Tercan(Mamahatun), Tortum(Nihah), Tutak(Antab), Velibaba.	Aşkale, Bayburt, Bayezid, Diyadin, Eleşkirt(Toprakkale), Erzincan, Erzurum, Gah, Hınıs, İd(Namrevan), İshan, İspir, Karakilise, Kiğı, Kiskim(Keskim, Ersis), Kötek, Kuruçay, Milo, Musun, Pasinler(Hasankale), Pülümür(Kuzucan), Refahiye(Gercanis), Tercan(Mamahatun), Tortum(Nihah), Tutak(Antab), Velibaba.
GİRİT	GİRİT	GİRİT	GİRİT
Ayanikola, Haniya, Kandiye, Laşid, Oyanu(Uyanu), Resmo, Sevde, Sidye, Sultaniye(Vamos), Yerapetra.	Ayanikola, Haniya, Kandiye, Kastelli, Kidonya, Kisamo, Laşid, Maloviz, Mires, Resmo, Seline, Sevde, Sidye, Sultaniye(Vamos), Yerapetra.	Ayanikola, Ayasimiron, Haniya, Kandiye, Kastelli, Kastil, Kidonya, Kisamo, Laşid, Maloviz, Milipotamos, Mires, Paliohora, Pargos, Resmo, Seline, Sevde, Sidye, Sultaniye(Vamos), Vianos, Yerapetra.	Ayanikola, Ayasimiron, Haniya, Kandiye, Kastelli, Kastil, Kidonya, Kisamo, Laşid, Maloviz, Milipotamos, Mires, Pargos, Resmo, Seline, Sevde, Sidye, Sultaniye(Vamos), Vianos, Yerapetra.
HALEP	HALEP	HALEP	HALEP
Antakya, Antep, Birecik, Cisir-i Şugur, Çobanbey, Elbistan, Halep, Hamam(Amirağa), İdlib, İskenderun, Kilis, Maarre(Maarretünnuman), Maraş, Urfa, Zeytun.	Antakya, Antep, Birecik, Cisir-i Şugur, Çobanbey, Elbistan, Halep, Hamam(Amirağa), Harim, İdlib, İskenderun, Kilis, Maarre(Maarretünnuman), Maraş, Miskine, Rakka, Urfa, Zeytun.	Andırın, Antakya, Antep, Arsus, Bab, Beylan(Belen), Birecik, Cisir-i Şugur, Çobanbey, Elbistan, Halep, Halfeti(Rumkale), Hamam(Amirağa), Harim, İdlib, İskenderun, Kilis, Maarre(Maarretünnuman), Maraş, Miskine, Rakka, Süveydiye, Urfa, Zeytun.	Albukemal, Andırın, Antakya, Antep, Arsus, Bab, Beylan(Belen), Birecik, Cisir-i Şugur, Çobanbey, Elbistan, Halep, Halfeti(Rumkale), Hamam(Amirağa), Hamam(Kumlu), Harim, İdlib, İskenderun, Kilis, Maarre(Maarretünnuman), Maraş, Miskine, Rakka, Süveydiye, Urfa, Zeytun.

HİCAZ	HİCAZ	HİCAZ	HİCAZ
Cidde, Mekke-i Mükerrerme, Taif.	Cidde, Mekke-i Mükerrerme, Taif.	Akabe Körfezi, Bearelcendid, Cidde, Hadiyah, Hazire, Medine-i Münevvere, Mekke-i Mükerrerme, Sevakin, Taif.	Akabe Körfezi, Bahrah, Bearelcendid, Biyarnasıf(Melaylisah), Cidde, Hadiyah, Hazire, Medine-i Münevvere, Mekke-i Mükerrerme, Sevakin, Taif.
HÜDAVENDİGAR	HÜDAVENDİGAR	HÜDAVENDİGAR	HÜDAVENDİGAR
Afyonkarahisar(Karahisar-ı Sahib), Ayvalık, Balıkesir(Karesi), Bandırma, Bigadiç, Bilecik(Ertuğrul), Bursa, Çekirge, Çifteler Hara-yı Humayun, Edremit, Erdek, Eskişehir, Gediz, Gemlik, İnegöl, Kütahya, Lefke, Mihaliç, Mudanya, Sandıklı, Seyitgazi, Simav, Söğüt, Uşak, Yenişehir.	Afyonkarahisar(Karahisar-ı Sahib), Ayvalık, Balıkesir(Karesi), Bandırma, Bigadiç, Bilecik(Ertuğrul), Bozüyük, Burhaniye(Kemer Edremit), Bursa, Çekirge, Çifteler Hara-yı Humayun, Edremit, Erdek, Eskişehir, Gediz, Gemlik, Gönen, İnegöl, Kirmasti, Kütahya, Lefke, Mihaliç, Mudanya, Papaslık, Sandıklı, Seyitgazi, Simav, Söğüt, Uşak, Yenişehir.	Afyonkarahisar(Karahisar-ı Sahib), Ayvalık, Aziziye, Balıkesir(Karesi), Balya Madeni, Bandırma, Bigadiç, Bilecik(Ertuğrul), Bolvadin, Burhaniye(Kemer Edremit), Bursa, Çivril(Şeyhler), Dinar(Geyikler), Edremit, Erdek, Eskişehir, Gediz, Gemlik, Gönen, İnegöl, Kirmasti, Kütahya, Lefke, Mihaliç, Mudanya, Pazarköy, Sandıklı, Seyitgazi, Simav, Sinanpaşa(Sincanlı), Söğüt, Susurluk(Firt), Uşak, Yenişehir.	Afyonkarahisar(Karahisar-ı Sahib), Ağalar Yenicesi, Ayvalık, Aziziye, Balıkesir(Karesi), Balya Madeni, Bandırma, Beyce(Adranos), Bigadiç, Bilecik(Ertuğrul), Bolvadin, Bozüyük, Burhaniye(Kemer Edremit), Bursa, Cedid Nahiyesi(Yeniköy), Çivril(Şeyhler), Dinar(Geyikler), Edremit, Emet(Eğrigöz), Erdek, Eskişehir, Eskişehir İstasyonu, Gediz, Gemlik, Gönen, Hamidiye İskelesi, İnegöl, Kirmasti, Koyuneli(Agonya), Küplü, Kütahya, Lefke, Marmara, Mihaliç, Mudanya, Pazarcık, Pazarköy, Sandıklı, Seyitgazi, Simav, Sinanpaşa(Sincanlı), Sındırgı(Koruköy), Söğüt, Susurluk(Firt), Uşak, Yenişehir.
İŞKODRA	İŞKODRA	İŞKODRA	İŞKODRA
Akçahisar, Draç, İşkodra, Kastrat, Leş(Liş), Şengin, Tiran, Tuz.	Akçahisar(Kuruya), Draç, İşkodra, Kastrat, Leş(Liş), Şengin, Tiran, Tuz.	Akçahisar(Kuruya), Çayağzı(Boyana), Draç, İşkodra, Kastrat, Leş(Liş), Mid, Poka, Şengin, Tiran, Tuz, Zadrime.	Akçahisar(Kuruya), Çayağzı(Boyana), Draç, İşkodra, Karabulak, Kastrat, Leş(Liş), Mid, Miloti, Poka, Şengin, Tiran, Tuz, Zadrime.

İZMİT(Müstakil)	İZMİT(Müstakil)	İZMİT(Müstakil)	İZMİT(Müstakil)
Geyve(Akhisar), İzmit, Kandıra, Karamürsel, Sapanca, Taraklı.	Adapazarı, Geyve(Akhisar), İzmit, Kandıra, Sapanca, Taraklı, Tütün Çiftliği (Mevkif).	Adapazarı, Geyve(Akhisar), İzmit, Kandıra, Karamürsel, Karasu(İncilli), Sapanca, Taraklı.	Adapazarı, Geyve(Akhisar), İzmit, Kandıra, Karamürsel, Karasu(İncilli), Ortaköy(Lahna), Sapanca, Taraklı.
KASTAMONU	KASTAMONU	KASTAMONU	KASTAMONU
Akçaşehir, Araç, Bartın, Bolu, Boyabad, Çerkeş, Devrek, Düzce, Ereğli(Bahr-i Siyah), Gerze, İnebolu, İskilip, Kastamonu, Kengiri, Mudurnu, Safranbolu, Sinop, Taşköprü, Torbalı(Göynük), Tosya	Akçaşehir, Araç, Bartın, Bolu, Boyabad, Çarşamba(Çaycuma), Çerkeş, Devrek, Düzce, Ereğli(Bahr-i Siyah), Gerede, Gerze, İnebolu, Kastamonu, Kengiri, Mudurnu, Safranbolu, Sinop, Taşköprü, Torbalı(Göynük), Tosya	Akçaşehir, Alacağzı, Araç, Ayancık, Bartın, Bolu, Boyabad, Çerkeş, Cide, Daday(Tatay), Devrek, Düzce, Ereğli(Bahr-i Siyah), Gerede, Gerze, İnebolu, Kastamonu, Kengiri, Kozlu, Mudurnu, Safranbolu, Sinop, Taşköprü, Torbalı(Göynük), Tosya, Zonguldak	Akçaşehir, Alacağzı, Araç, Ayancık, Bartın, Bolu, Boyabad, Çarşamba(Çaycuma), Çatalağzı, Çerkeş, Cide, Daday(Tatay), Devrek, Düzce, Ereğli(Bahr-i Siyah), Gerede, Gerze, İnebolu, Kastamonu, Kengiri, Kilimli, Kozlu, Küre-i Has, Mudurnu, Safranbolu, Sinop, Taşköprü, Torbalı(Göynük), Tosya, Zonguldak.
KONYA	KONYA	KONYA	KONYA
Aksaray, Akşehir, Alanya, Antalya(Teke), Burdur, Eğirdir, Elmalı, Ereğli-i Konya, Ilgın, Isparta(Hamidabad), Karaağac-ı Şarki, Karaman(Larende), Konya, Manavgat, Nevşehir, Niğde, Silile(Sudirhemi), Ürgüp, Yalvaç.	Aksaray, Alanya, Antalya(Teke), Arbasun, Burdur, Eğirdir, Elmalı, Ereğli-i Konya, Ilgın, Isparta (Hamidabad), Karaağac-ı Şarki, Karaman(Larende), Konya, Manavgat, Nevşehir, Niğde, Silile(Sudirhemi), Ürgüp, Yalvaç.	Aksaray, Akşehir, Alanya, Antalya(Teke), Arbasun, Beyşehir, Bozkır, Burdur, Eğirdir, Elmalı, Ereğli-i Konya, Ilgın, Isparta (Hamidabad), Karaağac-ı Şarki, Karaman(Larende), Konya, Manavgat, Marulya(Akseki), Nevşehir, Niğde, Saideli(Kadınhanı), Şerefli(Koçhisar), Seydişehir, Uluborlu, Ürgüp, Yalvaç.	Aksaray, Akşehir, Alanya, Antalya(Teke), Arbasun, Beyşehir, Bozkır, Burdur, Eğirdir, Elmalı, Ereğli-i Konya, Ilgın, Isparta (Hamidabad), Karaağac-ı Şarki, Karaman(Larende), Konya, Manavgat, Marulya(Akseki), Nevşehir, Niğde, Patara(Gelemiş), Saideli(Kadınhanı), Şerefli(Koçhisar), Seydişehir, Silile(Sudirhemi), Uluborlu, Ulukışla, Ürgüp, Yalvaç.

KOSOVA	KOSOVA	KOSOVA	KOSOVA
Akova, Bahçeova(Maliş), Berane, Bilac, Çarova, Eğridere(Palanka), Firezovik, Gilan, Gosine, İpek, İştib, Kalkandelen, Koçana, Komanova(Kumanova), Kratova, Mitroviçe, Prepol, Preşova, Priboy, Priştine, Prizren, Radovişte, Ragvozna, Şahviçe, Seniçe, Taşlıca(Plevlje), Tirgovişte, Üsküp, Vulçitrin, Yakova, Yeni Pazar, Yeni Varoş, Zubfiçe.	Akova, Bahçeova(Maliş), Berane, Bilaç, Çarova, Eğridere(Palanka), Firezovik, Gilan, Gosine, Gostivar, İpek, İştib, Kalkandelen, Koçana, Kratova, Kumanova(Komanova), Mitroviçe, Plevlje(Taşlıca), Prepol, Preşova, Priboy, Priştine, Prizren, Radovişte, Ragvozna, Şahvik(Kolaşin), Seniçe, Tirgovişte, Üsküp, Vulçitrin, Yakova, Yeni Pazar, Yeni Varoş, Zubfiçe.	Akova, Aziziye(Vaç), Bahçeova(Maliş), Belat, Berane, Bilaç, Çarova, Degopolan, Dirin, Eğridere(Palanka), Firezovik, Galoviç, Gilan, Glavinçe(Kalipoli), Gosine, Gostivar, Hogoşne, İpek, İştib, Jozaliçe, Kalkandelen, Koçana, Köprülü(Veles), Kratova, Kumanova(Komanova), Leskovaç, Magora, Mitroviçe, Morgüle, Mukovaç, Plevlje(Taşlıca), Podiva, Prepol, Preşova, Priboy, Priştine, Prizren, Prozvan, Radovişte, Raduhnice, Raško(Lisaç), Şahince, Şahvik(Kolaşin), Seniçe, Tirgovişte, Tokfiçe, Üsküp, Vilova, Vulçitrin, Yakova, Yenipazar, Yenivaroş, Zarbitçe, Zavrat, Zubfiçe.	Akova, Aziziye(Vaç), Bahçeova(Maliş), Belat, Berane, Bilaç, Boyanofça, Çarova, Degopolan, Devebağırdan, Dirin, Eğridere(Palanka), Firezovik, Galoviç, Gilan, Glavinçe(Kalipoli), Gosine, Gostivar, Hogoşne, İpek, İştib, İzletova, Jozaliçe, Kalkandelen, Kaminçe, Kaplan Kaplıcaları, Karataş, Kiliseli, Klisura, Koçana, Köprülü, Kratova, Kumanova(Komanova), Leskovaç, Magora, Mavrovo, Mitalka, Mitroviçe, Morgüle, Mukovaç, Orhaniye(Kaçanik), Plevlje(Taşlıca), Podiva, Prepol, Preşova, Priboy, Priştine, Prizren, Prozvan, Radovişte, Raduhnice, Raško(Lisaç), Şahince, Şahvik(Kolaşin), Seniçe, Tirgovişte, Tokfiçe, Üsküp, Vilova, Vulçitrin, Yakova, Yenipazar, Yenivaroş, Zarbitçe, Zavrat, Zubfiçe.
KUDÜS (Müstakil)	KUDÜS (Müstakil)	KUDÜS (Müstakil)	KUDÜS (Müstakil)
Beytüllahm, Gazze, Kudüs, Yafa.	Beytüllahm, Gazze, Kudüs, Yafa.	Beytüllahm, Bire, Gazze, Halilürrahman, Kudüs, Yafa.	Askalan(Mecdil), Beytüllahm, Bire, Birü's- seb, Gazze, Halilürrahman, Hanyunus, Kudüs, Remle, Yafa.

MAMÜMRATÜL AZİZ	MAMÜMRATÜLA ZİZ	MAMÜMRATÜLAZ İZ	MAMÜMRATÜLAZİZ
Arapgir, Arga(Akçadağ), Besni(Bahasna), Boran, Çarsancak(Peri), Çemişgezek, Dersim(Hozat), Eğir, Harput, Hekimhan, Hısnımansur(Adıya man), Kahta, Keban Madeni, Malato, Malatya, Mamüratülaziz, Mazgirt, Pülümür.	Arapgir, Arga(Akçadağ), Besni(Bahasna), Boran, Çarsancak(Peri), Çemişgezek, Dersim(Hozat), Eğir, Harput, Hekimhan, Hısnımansur(Adıya man), Kahta, Keban Madeni, Kızılkilise, Malato, Malatya, Mamüratülaziz, Mazgirt, Pah, Pülümür.	Arapgir, Arga(Akçadağ), Besni(Bahasna), Boran, Çarsancak(Peri), Çemişgezek, Dersim(Hozat), Eğir, Harput, Hekimhan, Hısnımansur(Adıya man), Kahta, Keban Madeni, Kızılkilise, Malatya, Mamüratülaziz, Mazgirt, Pah, Pertek.	Arapgir, Arga(Akçadağ), Besni(Bahasna), Çarsancak(Peri), Çemişgezek, Dersim(Hozat), Eğir, Harput, Hekimhan, Hısnımansur(Adıya man), İzolu(Kadıköy), Kahta, Keban Madeni, Kızılkilise, Malatya, Mamüratülaziz, Mazgirt, Ovacık, Pah, Pertek.
MANASTIR	MANASTIR	MANASTIR	MANASTIR
Alasonya, Aya Dimitri, Bihlişte, Cuma(Kayalar), Debre-i Bala, Deşkat, Dömenik, Elbasan, Florina, Görice, Grebene, Istarova, Kesriye, Kıraçova, Kolonya, Köprüyos, Koz Köyü, Kozana, Kraşova, Livadi, Manastır, Naslıç(Lapçişte), Ohri, Pirlepe, Resne, Seçişte, Serfice, Vlaholivadiye.	Alasonya, Bihlişte, Cuma(Kayalar), Debre-i Bala, Deşkat, Dömenik, Elbasan, Florina, Görice, Grebene, Hurpeşte, Istarova, Kesriye, Kıraçova, Kolonya, Köprüyos, Koz Köyü, Kozana, Kraşova, Livadi, Manastır, Naslıç(Lapçişte), Pirlepe, Resne, Seçişte, Serfice, Vlaholivadiye.	Alasonya, Bihlişte, Cuma(Kayalar), Debre- i Bala, Debre-i Zir(Peşkopi), Deşkat, Dömenik, Elbasan, Florina, Görice, Grebene, Hurpişte, Istarova, Istarova, Kesriye, Kıraçova, Kökes, Kolonya, Köprüyos, Koz Köyü, Kozana, Kraşova, Livadi, Manastır, Naslıç(Lapçişte), Nevske, Ohri, Pirlepe, Rakalar(Ziraniçe), Resne, Rudnik(Soroviç), Seçişte, Serfice.	Alasonya, Berbelice, Bihlişte, Cuma(Kayalar), Debre-i Bala, Debre-i Zir(Peşkopi), Deşkat, Dömenik, Elbasan, Florina, Görice, Grebene, Hurpişte, Istarova, İzoğlova(Dirice), Kesriye, Kıraçova, Koğlat, Kökes, Kolonya, Köprüyos, Koz Köyü, Kozana, Kraşova, Livadi, Manastır, Naslıç(Lapçişte), Nesteram, Nevske, Ohri, Pirlepe, Prespa, Rakalar(Ziraniçe), Resne, Rudnik(Soroviç), Samakof(Poraça), Seçişte, Serfice, Torya(Kiranya), Vlaholivadiye.

MUSUL	MUSUL	MUSUL	MUSUL
Altınköprü(Kantara), Bastıka, Bazyan(Cemcemal), Erbil, Musul, Revandiz, Salahiye(Kifri), Şehrzor(Kerkük), Süleymaniye, Tuzhurmatu.	Altınköprü(Kantara), Bastıka, Bazyan(Cemcemal), Erbil, Musul, Revandiz, Şehrzor(Kerkük), Süleymaniye, Tuzhurmatu, Zaho.	Altınköprü(Kantara), Aluca(Gülanber), Bazyan(Cemcemal), Erbil, Köysancak, Musul, Püşder(Kale-i Dize), Revandiz, Salahiye(Kifri), Şehrzor(Kerkük), Şemamik(Mahmur), Semil, Seng(Şehrbazar), Süleymaniye, Tuzhurmatu, Zaho.	Altınköprü(Kantara), Aluca(Gülanber), Bazyan(Cemcemal), Erbil, Köysancak, Musul, Püşder(Kale-i Dize), Revandiz, Salahiye(Kifri), Şehrzor(Kerkük), Şemamik(Mahmur), Semil, Seng(Şehrbazar), Süleymaniye, Tuzhurmatu, Zaho.
SELANİK	SELANİK	SELANİK	SELANİK
Avrathisar(Kılıkış), Aynaroz, Barotin(Dospat), Büyükkaraburun, Cuma-i Bala, Dafni, Demirhisar, Drama, Gevgeli, Karaferye, Katrin, Katrin İskelesi, Kavadar(Tikveş), Kavala, Köprülü, Lahne, Lithor, Menlik, Nevrekop, Petriç, Poliroz, Razlık(Mehumiye), Sarışaban, Selanik, Siroz, Toyran, Ustrumca, Vodina, Yenice-i Vardar, Zilhova.	Avrathisar(Kılıkış), Aynaroz, Barotin(Dospat), Büyükkaraburun, Cuma-i Bala, Demirhisar, Drama, Gevgeli, İzovur, Karaferye, Katrin, Katrin İskelesi, Kavadar(Tikveş), Kavala, Köprülü, Lahne, Lithor, Menlik, Nevrekop, Ohri, Petriç, Poliroz, Razlık(Mehumiye), Sarışaban, Selanik, Siroz, Tamraş, Toyran, Ustrumca, Vodina, Yakurit, Yenice-i Vardar, Zilhova.	Avrathisar(Kılıkış), Aynaroz, Barotin(Dospat), Büyükkaraburun, Cuma-i Bala, Dafni, Demirhisar, Drama, Gevgeli, İzovur, Karaferye, Katrin, Kavadar(Tikveş), Kavala, Lahne, Lithor, Menlik, Nevrekop, Ostrova, Papapoli, Petriç, Poliroz, Porvi, Pravişte, Razlık(Mehumiye), Rupçoz(Dövlén), Sarışaban, Selanik, Siroz, Tamraş, Toyran, Ustrumca, Vodina, Yakurit, Yenice-i Vardar, Zilhova.	Avrathisar(Kılıkış), Aynaroz, Barotin(Dospat), Büyükkaraburun, Cuma-i Bala, Dafni, Demirhisar, Drama, Gevgeli, İzovur, Karaferye, Katrin, Kavadar(Tikveş), Kavala, Komeniçe, Lahne, Lankaza(Langaza), Limenarya (Yeni Hisar), Lithor, Menlik, Nevrekop, Notya, Ostrova, Pandelivon, Petriç, Poliroz, Porvi, Pravişte, Pursican, Razlık(Mehumiye), Rupçoz(Dövlén), Sarışaban, Selanik, Sibiska(Karacaabad), Siroz, Sotiros, Tamraş, Thasos(Limenas), Toyran, Ustrumca, Vodina, Yakurit, Yenice-i Vardar, Zilhova.

SİVAS	SİVAS	SİVAS	SİVAS
Alacahan, Alucra(Mesudiye), Amasya, Avkathacıköy(Mecidözü), Darende, Deliktaş, Gürün, Hafik(Koçhisar), Hamidiye, Koyulhisar(Muşaz), Merzifon, Niksar, Ortaköy, Şebinkarahisar(Kara Hisar-ı Şarki), Sivas, Suşehri(Andriyas), Tokat, Tonus(Şarkışla), Uzunyayla(Aziziye), Yenihan(Yıldızeli), Zara(Koçgiri), Zile.	Alacahan, Alucra(Mesudiye), Amasya, Avkathacıköy(Mecidözü), Darende, Deliktaş, Gürün, Hafik(Koçhisar), Hamidiye, Koyulhisar(Muşaz), Ladik, Merzifon, Niksar, Ortaköy, Şebinkarahisar(Kara Hisar-ı Şarki), Sivas, Suşehri(Andriyas), Tokat, Tonus(Şarkışla), Uzunyayla(Aziziye), Yenihan(Yıldızeli), Zara(Koçgiri), Zile.	Alucra(Mesudiye), Amasya, Avkathacıköy(Mecidözü), Bünyan-ı Hamid, Darende, Deliktaş, Divriği, Gümüşhacıköy, Gürün, Hafik(Koçhisar), Hamidabad Nahiyesi, Hamidiye, Havza, Kangal, Koyulhisar(Muşaz), Ladik, Merzifon, Niksar, Ortaköy, Paçacı, Sarız(Köyüeri), Suşehri(Andriyas), Şebinkarahisar(Kara Hisar-ı Şarki), Sivas, Taşova(Erbaa), Tokat, Tonus(Şarkışla), Uzunyayla(Aziziye), Vezirköprü(Gedegara), Yenihan(Yıldızeli), Zara(Koçgiri), Zile.	Alucra(Mesudiye), Amasya, Avkathacıköy(Mecidözü), Bünyan-ı Hamid, Darende, Deliktaş, Divriği, Gümüşhacıköy, Gürün, Hafik(Koçhisar), Hamidabad Nahiyesi, Hamidiye, Havza, Kangal, Koyulhisar(Muşaz), Ladik, Merzifon, Niksar, Ortaköy, Sarız(Köyüeri), Suşehri(Andriyas), Şebinkarahisar(Kara Hisar-ı Şarki), Sivas, Taşova(Erbaa), Tokat, Tonus(Şarkışla), Uzunyayla(Aziziye), Vezirköprü(Gedegara), Yenihan(Yıldızeli), Zara(Koçgiri), Zile.
SURİYE	SURİYE	SURİYE	SURİYE
Aclun, Basru'l-Harir, Hama, Hasbiya, Havran(Şeyh Said), Humus, Kuneytira, Masyaf(Deyr-i Şumayyil), Mezraa, Nubuk, Raşaya, Süveyde, Şam.	Aclun, Baalbek, Basru'l-Harir, Deyr-i Zor, Hafya, Hama, Hasbiya, Havran(Şeyh Said), Humus, Kuneytira, Masyaf(Deyr-i Şumayyil), Mesmiye, Mezraa, Müzeyrib, Nubuk, Raşaya, Salt, Selimiye, Süveyde, Şam.	Aclun, Ahire, Akabetül Şamiye, Amman, Baalbek, Basru'l-Harir, Bekaülaziz(Maelke), Cebel-i Dürzi(Süveyde), Darül Himara, Deraa, Deyr-i Zor, Duma, El Hacer(Medain Salih), El Hizar, El Muazzam, Hama, Hasbiya, Havran(Şeyh Said), Humus, Katana, Katana(Vadi-l Acem), Kerek, Kevire, Kuneytira, Madaba, Mefrak, Mesyaf(Deyr-i Şumayyil), Mismiye, Mudavara, Müzeyrib, Nubuk, Raşaya, Salhad, Salt, Selimiye, Şam, Şemsekin(Şeyh Miskin), Tafiye, Tebük(Asi Hurma), Zerka.	Aclun, Ahire, Akabetül Şamiye, Baalbek, Basru'l-Harir, Bekaülaziz(Maelke), Cebel-i Dürzi(Süveyde), Darül Himara, Deraa, Deyr-i Zor, Duma, El Ahter, El Hacer(Medain Salih), El Hizar, El Muazzam, Hama, Hasbiya, Havran(Şeyh Said), Humus, Katana, Katana(Vadi-l Acem), Kerek, Kevire, Kuneytira, Maan, Madaba, Mefrak, Mesyaf(Deyr-i Şumayyil), Meyadin, Mudavara, Müzeyrib, Nubuk, Raşaya, Salhad, Salt, Sebha, Selimiye, Şam, Şemsekin(Şeyh Miskin), Tafiye, Tebük(Asi Hurma), Zerka.

TRABLUSGARP	TRABLUSGARP	TRABLUSGARP	TRABLUSGARP
Cebel-i Garbiye, Fesatu, Garyan, Hums, Mislata, Mısrata, Nalut, Terhune, Trablusgarp, Zaviye, Zilleteyn, Zuvara.	Cebel-i Garbiye, Fesatu, Garyan, Hums, Mislata, Mısrata, Nalut, Terhune, Trablusgarp, Zaviye, Zilleteyn, Zuvara.	Acilat, Cebel-i Garbiye, Fesatu, Garyan, Hums, Mislata, Mısrata, Nalut, Terhune, Trablusgarp, Urfelle, Zaviye, Zilleteyn, Zuvara.	Acilat, Cebel-i Garbiye, Eboritma, Fesatu, Fizan(Merzuk), Gadve, Garyan, Hums, Kasr-ı Türeb(Umkandil), Mislata, Mısrata, Mitrateyn, Nalut, Sebhe(Semnu), Sinavin, Sirte, Sukna, Sultan(Kasr-ı Medine), Terhune, Trablusgarp, Urfelle, Zaviye, Zigan, Zilleteyn, Zuvara. BİNGAZİ: Bingazi Merkez, Cibadiye, Derne, Karkure, Kasr-ı Bilkadem, Kevkeb, Mekta, Merc, Seyitmansur, Tokra(Tukra).
TRABZON	TRABZON	TRABZON	TRABZON
Alaçam, Atina(Pazar), Bafra, Canik(Samsun), Çarşamba, Fatsa, Giresun, Görele(Eleğü), Gümüşhane, Hopa, Kavak, Ordu(Bucak), Polathane(Akçaaba d), Rize(Lazistan), Terme, Tirebolu, Trabzon, Ünye.	Alaçam, Atina(Pazar), Bafra, Canik(Samsun), Çarşamba, Fatsa, Giresun, Görele(Eleğü), Gümüşhane, Hopa, Kavak, Ordu(Bucak), Rize(Lazistan), Sürmene, Terme, Tirebolu, Trabzon, Ünye.	Alaçam, Arhavi, Atina(Pazar), Bafra, Canik(Samsun), Çarşamba, Fatsa, Giresun, Görele(Eleğü), Gümüşhane, Hamurkan(Sürmene), Hopa, Kavak, Kırık(Kulakkaya), Of, Ordu(Bucak), Rize(Lazistan), Terme, Tirebolu, Trabzon, Ünye.	Alaçam, Arhavi, Atina(Pazar), Bafra, Canik(Samsun), Çarşamba, Fatsa, Giresun, Görele(Eleğü), Gümüşhane, Hamurkan(Sürmene), Hopa, Kavak, Kelkit, Kırık(Kulakkaya), Kopmuş, Of, Ordu(Bucak), Polathane(Akçaabad), Rize(Lazistan), Şiran(Karaca), Terme, Tirebolu, Torul(Ardasa), Trabzon, Ünye.

VAN	VAN	VAN	VAN
Başkale(Hakkari), Çölemerik, Dize(Gevar), Erciş, Gevaş(Vustan), Hoşab(Hamidiye), Van.	Adilcevaz, Başkale(Hakkari), Çölemerik, Dize(Gevar), Erciş, Gevaş(Vustan), Hoşab(Hamidiye), Karçıkan(Kandiras), Şemdinan(Nehri), Van.	Adilcevaz, Bargiri, Başkale(Hakkari), Çölemerik, Deyri(Şelfeti), Dize(Gevar), Ercek, Erciş, Gevaş(Vustan), Hoşab(Hamidiye), Karçıkan(Kandiras), Saray(Mahmudi), Şatak, Şemdinan(Nehri), Van.	Adilcevaz, Bargiri, Başkale(Hakkari), Çölemerik, Deyri(Şelfeti), Dize(Gevar), Ercek, Erciş, Gevaş(Vustan), Hoşab(Hamidiye), Karçıkan(Kandiras), Saray(Mahmudi), Şatak, Şemdinan(Nehri), Van.
YANYA	YANYA	YANYA	YANYA
Avlonya, Ayasarandi(Sarand oz), Aydonat(Paramitiya) , Berat, Çayhisar, Delvine, Ergiri, Filat, Kondovrak, Koniçe, Leskovik, Loros, Maçova(Miçova), Morgiliç, Morto(Vola), Paliopogonya, Parga, Permedi, Plaka, Pogon(Voştina), Preveze, Salhora, Tepedelen, Yanya, Zagor(Çilve).	Avlonya, Ayasarandi(Sarandoz) , Aydonat(Paramitiya), Balboğan (Balboğun), Berat, Çayhisar, Delvine, Ergiri, Filat, Himara, Koniçe, Leskovik, Loros, Maçova(Miçova), Morgiliç, Morto(Vola), Parga, Permedi, Plaka, Pogon(Voştina), Preveze, Progonat(Kurveleş), Salhora, Tepedelen, Yanya, Zagor(Çilve).	Avlonya, Ayasarandi(Sarandoz), Aydonat(Paramitiya), Berat, Cemernik, Delvine, Ergiri, Filat, Fır, Gosnička(İskarapar), Himara, Koniçe, Leskovik, Loros, Luşna, Maçova(Miçova), Morgiliç, Morto(Vola), Nardo Köprüsü, Parga, Permedi, Pogon(Voştina), Preveze, Progonat(Kurveleş), Salhora, Tepedelen, Yanya, Zagor(Çilve), Zihne(Korandos).	Avlonya, Ayasarandi(Sarandoz), Aydonat(Paramitiya), Berat, Cemernik, Delvine, Ergiri, Filat, Fır, Gosnička(İskarapar), Himara, İzlatova, Koniçe, Leskovik, Libohova, Loros, Luşna, Maçova(Miçova), Morgiliç, Morto(Vola), Nardo Köprüsü, Parga, Permedi, Pogon(Voştina), Preveze, Progonat(Kurveleş), Salhora, Tepedelen, Yanya, Zagor(Çilve), Zihne(Korandos).
YEMEN	YEMEN	YEMEN	YEMEN
Abha(Asir), Bacil, Beytül fakih, Haraz(Menaha), Hüdeyde, Kurfuda, Luhayya, Mihail, Muha, Sana, Taiz, Zebid, Zeydiye.	Abha(Asir), Bacil, Beytül fakih, Haraz(Menaha), Hüdeyde, Kurfuda, Lehye, Mihail, Muha, Sana, Şeyh Said, Taiz, Zeydiye.	Abha(Asir), Bacil, Beytül fakih, Cehran(Maber), Cizan, Hacce, Haraz(Menaha), Hudeyde, İbb, Kameran, Lehye, Meydi, Mihail, Muha, Perim Adası, Sana, Şeyh Said(Babül Mendeb), Sükul Hamis(Mefhak), Taiz, Yarim, Zebid, Zeydiye, Zimar(Zamar).	Abha(Asir), Bacil, Beytül fakih, Cehran(Maber), Hacce, Haraz(Menaha), Hays, Hudeyde, İbb, Kameran, Lehye, Mihail, Muha, Salif, Sana, Şeyh Said(Babül Mendeb), Sükul Hamis(Mefhak), Taiz, Yarim, Zebid, Zeydiye, Zimar(Zamar).

1308(H), 1890(M)	1 Teşrinisani 1312(R), 13.11.1894	10 Teşrinievvel 1319(R), 23.10.1903	1 Haziran 1325(R), 14.06.1909(M)
İSTANBUL	İSTANBUL	İSTANBUL	İSTANBUL
Aksaray, Bab-ı Ali, Bab-ı Meşihat, Bab-ı Seraskeri, Baruthane, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Bostancı Mevkifi, Büyük Liman, Büyükdere, Büyükçekmece, Çatalca, Davutpaşa, Dil, İskelesi(Mevkif), Elmastabya, Erenköy, Eyüp, Fatih(Sultan Mahmud), Galata, Gökboza, Hadımköy, Haydarpaşa (Mevkif), Hereke, Heybeliada, İncilli, Kadıköy, Karacaköy, Kartal, Kilyos, Kızıltoprak, Kuruçeşme, Macar Tabya, Makriköy, Maltepe, Mirgün(Emirgan), Ortaköy, Pendik, Poyrazköy, Rumeli Feneri, Rumeli Hisarı, Rumeli Kavağı, Sarıyer, Selimiye, Serince İskelesi, Şile, Silivri, Soğuk Çeşme, Tarabya, Tavşancıl(Mevkif), Tophane, Tütün Çiftliği (Mevkif), Tuzla, Üsküdar, Yarımca, Yeniköy, Zeytinburnu	Aksaray, Anadolu Kavağı, Bab-ı Seraskeri, Büyükçekmece, Büyük Liman, Çatalca, Erenköy Mevkifi, Eyüp, Gebze Mevkifi, Hadımköy, Hereke, Karacaköy, Kartal, Kilyos, Kurukavak, Mahmud Paşa, Maltepe, Poyrazkale, Sancaktepe, Silivri, Şile, Tavşancıl(Mevkif), Üsküdar	Ağva, Aksaray, Anadolu Kavağı, Ayasofya, Azap Kapısı, Bab-ı Ali, Bab-ı Meşihat, Balat, Baruthane Askeri Telgraf Merkezi, Bebek, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Beyoğlu Cadde-i Kebir, Büyükdere, Büyükçekmece, Büyükdere, Büyük Liman, Çatalca, Çekmece-i Bala Tabyası(Deve Bağırda), Çengelköy, Davutpaşa Askeri Telgraf Merkezi, Derince, Elmastabya, Erenköy, Eyüp, Fatih, Galata, Galata Köprü Başı, Gökboza İstasyonu, Hadımköy, Haliç Feneri, Harbiye Nezareti, Hasköy, Haydar Paşa, Hereke, Heybeliada, İstanbul Köprübaşı Şubesi, Kadıköy, Karaburun(İdare-i Merkeziyye), Karacaköy, Kartal, Kasımpaşa, Kırkağaç Anbarı, Kırkağaç Fişekhanesi Askeri Telgraf Merkezi, Kuruçeşme, Kurukavak, Macar, Mahmud Paşa, Mahmut Paşa Tabyası, Makriköy, Maltepe, Mirgan(Emirgan), Okçularbaşı, Pangaltı, Pendik, Poyrazkale, Rami Kışlası, Rumeli Feneri, Rumeli Hisarı, Rumeli Kavağı Askeri Telgraf Merkezi, Samatya, Sancaktepe, Saray-ı Humayun Posta ve Telgraf Merkezi,	Ağva, Ahmed Paşa Tabyası, Aksaray, Anadolu Feneri, Anadolu Hisarı, Anadolu Kavağı, Arnavutköy, Ayasofya, Ayastefanos, Bab-ı Ali, Bab-ı Meşihat, Bahr-i Siyah Boğazı Askeri Telgraf Merkezi, Baruthane Askeri, Bebek, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Büyükdere, Büyükçekmece, Büyükdere, Büyük Liman, Çamlıca, Çatalca, Çengelköy, Davutpaşa Askeri Telgraf Merkezi, Derince, Edirnekapi, Elmastabya, Erenköy, Eyüp, Fatih, Fener, Galata, Garipçe Kalesi, Gökboza İstasyonu, Hadımköy, Harbiye Nezareti, Hasköy, Haydar Paşa, Hereke, Heybeliada, İstanbul Telgraf Merkezi, Kadıköy, Karacaköy, Kasımpaşa, Kazlıçeşme, Kırkağaç, Kırkağaç Anbarı, Kırkağaç Fişekhanesi Askeri Telgraf Merkezi, Kumkapı, Makriköy, Maliye Nezareti Posta ve Telgraf Merkezi, Maltepe, Meclis-i Mebusan, Mirgan(Emirgan), Ortaköy, Pangaltı, Paşa Kapısı, Pendik, Poyrazkale, Rami Kışlası, Rumeli Hisarı, Rumeli Kavağı Askeri Telgraf Merkezi, Sadaret Konağı Telgraf Şubesi, Samatya, Sancaktepe, Saray-ı Humayun Posta ve Telgraf Merkezi, Sarıtaş, Sarıyer, Şehzadebaşı, Selimiye, Şile, Silivri, Sirkeci,

		Sarıyer, Soğuk Çeşme, Şehremini, Şehzadebaşı, Selimiye, Şile, Silivri, Sirkeci, Tarabya, Terkos, Tersane-i Amire, Tophane, Unkapanı, Üsküdar, Yalova, Yeni Camii Telgraf Merkezi, Yeniköy, Zeytinburnu Askeri Telgraf Merkezi	Tarabya, Telgraf Merkezi, Telli Tabya, Terkos, Tophane, Tophane-i Askeri Merkezi, Topkapı, Üsküdar, Yalova, Yalovadağ Hamamları, Yeniköy, Yıldız Posta ve Telgraf Merkezi, Zeytinburnu Askeri Telgraf Merkezi

Tüm bu istatistikler ve veriler Abdülhamit dönemi telgraf ağındaki büyümeyi ortaya koymaktadır. Öte yandan belirtmek gerekir ki telgraf merkezleri sayısının ve hat uzunluklarının artması aynı zamanda telgraf memurları ve personeli sayısında da artış anlamına gelmekteydi. Abdülhamit devrinde bürokrasinin oldukça büyümesi birçok idari birimde olduğu gibi telgraf idaresinin de memur sayısında gözle görülür bir artışa neden olmuştur ki son bölümde ele alınacağı üzere bu telgraf memurları İttihat ve Terakki muhalefeti içerisinde önemli roller üstlenmişlerdir. Dolayısıyla, istatistikler üzerinden de görüleceği üzere Abdülhamit devri telgraf ağı Tanzimat dönemine göre her anlamda gelişmiş ve büyük bir bürokratik ağıta dönüşmüştür. İngiliz diplomat Charles Eliot'un 1893 ve 1898 yılları arasında İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde sekreterlik görevini yürüttüğü sırada Osmanlı topraklarında yaşadığı olayları anlattığı Avrupa'daki Türkiye kitabında,⁶¹⁹ bu telgraf ağı ve işleyişine dair gördüklerinden etkilenmiş olacak ki aşağıdaki ifadeleri kullanabilmiştir:

‘Şu anki saltanat yönetimi, gerçek bir otokrasinin ihtiyaç duyduğu bütün koşulların bir araya gelmesine şahitlik etmektedir: Telgrafın imparatorluk topraklarına yayılması; keyif almayı hor gören ancak birçok yöneticinin altlarına bırakacağı en ince detay işlerle gece gündüz uğraşmaktan mutlu olan bir Padişah ve son olarak emperyal iradenin önünde durabilecek bütün elementlerin ortadan kaldırılması veya zaten var olmaması. Dolayısıyla Türkiye, Abdülhamit saltanatı döneminde, her şeyin yöneticinin

⁶¹⁹ Azmi Özcan, **Eliot, Sir Charles Norton Edgecumbe**, TDV İslam Ansiklopedisi, Cild:11, pp. 50-51.

istekleri doğrultusunda idare edildiği, dünyanın bugüne kadar gördüğü belki de gerçek otokrasiye en yakın ülkedir.⁶²⁰

Her ne kadar bu telgraf ağı Sultan'a birçok durumda otokrat bir lider gibi davranma imkanı sunmuş olsa da Charles Eliot'un gözlemleri özellikle 1895 yılı sonrası iç siyasi gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda tam olarak doğruyu yansıtmamaktadır. Zira, son bölümde ayrıntılarıyla inceleneceği üzere toplumsal muhalefet Abdülhamit döneminin iç koşulları içerisinde telgraf iletişiminden de yararlanmak suretiyle bu saltanatı sona erdirecek güce ulaşabilmiş ve Sultan'ın geniş imparatorluk topraklarında her arzuladığını gerçekleştirebilecek otokratik bir iktidarı sürdürmesine daha fazla izin vermemiştir.

4.7. Abdülhamit Yönetimi ve Telefon

Osmanlı topraklarına ilk telefon hatlarının çekilmesi de Abdülhamit döneminde gerçekleşmiştir. Ancak, dönemin koşulları ve Sultan'ın kendine özgü yönetim anlayışı gereği bu yeni teknoloji Abdülhamit döneminde yaygınlaşamayacaktır. İlk telefon hattı 1881 yılında Posta ve Telgraf Nezareti binası ile Yeni Camii Postanesi arasına çekilmiş, nezaret binasında iki odaya da hat uzatılmıştır.⁶²¹ Yine 1881 senesinde, Galata köprüsünün direklerinin üzerinden geçirilen bir kablo ile Galata Postahanesi ile Yeni Camii Postahanesi arasına ve Galata ve Yeni Camii'deki Osmanlı Bankası şubeleri arasına telefon hattı kurulmuştur.⁶²² Bu hatların dışında, Galata liman dairesi ile Kilyos can kurtaran idaresi arasında da telefon iletişimi kurulmuş ancak 1886 senesinde Abdülhamit'in emriyle bu son hat dışındaki hatlar kaldırılmıştır.⁶²³ Bu tarihten sonra ise yeni telefon hatlarına, ev içlerinde özel kullanım için dahi olsa izin verilmemiştir. Yalnızca, bazı şirketlerin stratejik konularda kimi küçük telefon hatlarını kurmasına izin verilmiştir. Sultan, telgraftan daha hızlı ve kolay bir şekilde iletişim kurulmasını sağlayacak telefon teknolojisinin, telgraf üzerinde uyguladığı sansür ve kontrolü uygulayamamaktan korktuğundan dolayı Osmanlı topraklarında yaygınlaşmasını engellemiştir. Bu korkunun dışında

⁶²⁰ Charles Eliott, *Turkey in Europe*, London, Odysseus, 1900, s. 130.

⁶²¹ Tanrıkut, *Teşkilat ve Mevzuat*, s. 683.

⁶²² A.g.e., s. 683.

⁶²³ A.g.e., s. 683.

Abdülhamit'in elektrikli her türlü düzeneğe tehlike yarattığını düşünmesi nedeniyle şüpheyile yaklaşmasının da etkisi vardır. Dolayısıyla, telefon teknolojisi 2. Meşrutiyet dönemine kadar yasaklı olarak kalmış ve hatta telefon alet ve edevatlarının yurt dışından getirtilmesi de yasaklanmıştır.⁶²⁴

Telefon teknolojisi Abdülhamit'in büyük bir kıskançlıkla elinde tuttuğu ve telgraf iletişimi sayesinde sahip olabildiği, bilgiye ve habere ulaşma tekeline bir meydan okuma anlamına gelmekteydi.⁶²⁵ Zira, telefon ile gizli kapaklı görüşmeler yapılabilir ve Sultan'ın en büyük korkusu olan tahtından edilme planları ya da suikast girişimleri bu araç sayesinde organize edilebilirdi. Oysa, imparatorluğun dört bir yanından Mabeyn'e akan resmi ve resmi olmayan yazışmaları okumak, denetlemek ve gerektiğinde bu telgraf iletişimini durdurmak mümkündü. Telefonda bu imkanın olmaması Abdülhamit'in ülke yönetiminde her işten haberdar olma ve her idari tasarrufu denetleme arzusuna ters düşmekteydi. Bu durum da gösteriyor ki yapısı itibariyle telgraf iletişimi, Abdülhamit'in yönetim anlayışına özgü kontrol işlevlerini hayata geçirebilmesi için tek teknolojik araçtı. Bu nedenlerle, birçok modernleşme hamlesine imza atmış bir Padişah olan Abdülhamit telefon teknolojisinin kendi döneminde yaygınlaşmasına izin vermemiştir. II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte ise telefon, Osmanlı topraklarında hızla yaygınlaşacak ve Posta ve Telgraf idaresi bünyesine dahil edilerek idari alt yapısı düzenlenecektir.

4.8. Abdülhamit Döneminde Telgraf ve Muhalefet

Devlet politikalarını zaafa uğratan yalnızca iyi planlanmamış projeler, liyakatsiz bürokratlar ya da yetersiz kaynaklar değildir. Toplumsal muhalefet güçlerinin örgütlenerek koalisyonlar kurması ve bu koalisyonların da kendi içinde büyüyerek toplumsal tabanını genişletmesi sayesinde devletin yapısını değiştirecek seviyede bir güce ulaşmaları, devleti zaafa uğratarak iktidar yapısını değiştirebilir.⁶²⁶ Kimi zamanlar bu toplumsal muhalefet koalisyonlarına merkezden uzak bölgelerde görevli devlet personeli de katılabilir. Abdülhamit döneminin sonu, bu tür bir

⁶²⁴ Demir, *Tarihsel Gelişim*, s. 156.

⁶²⁵ Başaran, *İletişim ve Emperyalizm*, s. 86.

⁶²⁶ Migdal, *State in Society*, s. 12.

toplumsal muhalefet koalisyonunun uygun koşullar altında şekillenerek güçlenmesine şahit olmuş ve bu süreç Sultan'ın tahtını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.

Telgraf iletişiminin hem merkezi devlete hem de toplumsal güçlere kendi güçlerini arttırma imkanı tanınması birçok çalışmada vurgulanmıştır. Roderick Davison Elektrikli Telgrafın Osmanlı'ya Girişi adlı makalesinde bu durumu 'güç telgrafın her iki tarafındaydı' şeklinde ifade etmiştir.⁶²⁷ Niyazi Berkes ise Abdülhamit rejimine sadakatle hizmet eden telgrafın, onun tahttan edilişine de ilk önce yardım eden araç olduğunu vurgulamıştır.⁶²⁸ Telgraf iletişiminin bu iki yönlülüğü, Abdülhamit'in son yıllarının siyasi koşulları söz konusu olduğunda muhalefetin çıkarlarına daha çok hizmet etmiştir. Çünkü, ancak bu dönemde muhalefet güçleri artık daha örgütlü ve geniş tabana yayılan bir harekete dönüşmüş ve örgütlü eylemler düzenleme kabiliyetine erişebilmiştir.

Toplumsal güçlerin büyük bir koalisyona dönüşmeden önce çok farklı şekillerde merkezin kararlarını etkilediği ve kendi lehine değiştirdiği birçok örgütlü olmayan mikro örnekten de söz etmek gerekir. Ancak bu yerel muhalefet hareketleri özellikle İttihat ve Terakki liderliğinin yardımıyla örgütlendiğinde nihai başarıya ulaşabilmişler ve 1908 devrimine giden yolların taşlarını döşemişlerdir. Bu noktada, geniş imparatorluk coğrafyasının farklı bölgelerinden farklı içeriklere sahip muhalif hareketleri, telgraf iletişimi bağlamında ele alarak Abdülhamit devrinin son dönemindeki muhalefetin ortak özellikleri ve merkezi yönetimden talepleri açığa çıkartılabilir. Bu muhalefet hareketlerinin hikayeleri, ufak ve masum talepleri karşılayamayan bir merkezi devletin bir süre sonra nasıl büyük bir toplumsal muhalefet hareketiyle karşılaşacağını da gözler önüne serer. Abdülhamit döneminde, muhalefetin genel yapısını telgraf iletişimine referansla analiz etmek için bu muhalefet hareketlerini üç başlıkta ortaya koymak yerinde olacaktır. Bu başlıklardan birincisi Tanzimat Dönemi'nde de örnekleri görüldüğü üzere telgraf hatlarına yapılan fiziki saldırılar; ikincisi, Abdülhamit döneminde bir muhalefet eylemi olarak ortaya çıkan telgrafhanelerin halk tarafından işgal edilmesi; üçüncü başlık ise İttihat ve Terakki'nin

⁶²⁷ Davison, *Telgrafın Girişi*, s. 384.

⁶²⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 344.

telgraf iletişimini kontrol edebilmesi sayesinde gerçekleştirdiği muhalefet eylemleri ve anayasanın tekrar ilan ettirilmesidir.

Üç başlık altında incelenecek ve telgraf iletişiminin söz konusu olduğu bu muhalefet hareketlerini merkezi devletin ülke sınırları içerisindeki mekânsal otoritesi kapsamında geliştirdiği stratejilere karşı, toplumsal güçlerin gündelik yaşamın olağanlığı içerisinde geliştirdiği türden taktikler ile mücadele etmesi açısından okumak, bu eylem biçimlerini anlamlandırmak için teorik bir altyapı sunacaktır. Fransız sosyolog Michel de Certeau'nun geliştirdiği strateji ve taktik kavramları bu bağlamda değerlendirildiğinde merkezi devletin bir aidiyet çerçevesinde gelişen ve mekana nüfuz eden iktidarına karşı, halkın belirli bir merkezin düzenleyici gücüne sahip olmaksızın elindeki imkanları mevcut koşullar altında değerlendirerek, olasılıkları gündelik hayatın içerisinde kendi lehine değerlendirebilmesini ima eder.⁶²⁹ Telgraf iletişimi bu strateji ve taktik eylemselliğın çok aktörlü mücadelesinde Abdülhamit devri koşullarında ön plana çıkan bir altyapısal iktidar unsurudur. Telgraf hatlarını kesmek, ısrarcı telgraflarla merkezi idareyi gündemine ortak etmek, telgrafhaneleri basarak taleplerinin ciddiliğini aracısız bir biçimde merkeze iletmek, eşkıyalık faaliyetleriyle telgraf merkezlerine güvenlik tehdidi oluşturmak gibi taktik eylemler, toplumsal güçlerin gündelik hayatın sunduğu fırsatların taktiksel hamlelerle bir muhalefet eylemine dönüştürülmesi ve bir devletle başa çıkma yöntemi olarak Tanzimat'tan bu yana kendini göstermekteydi. Bunun yanında, stratejilere karşı bu taktiksel muhalefet telgrafın, iletişim gerçekleştiren iki tarafa da bir iktidar üretme imkanı sağladığını gösterir. Abdülhamit döneminin sonlarına doğru bu taktiklerin sıklaşması ve kapsamının genişlemesi, 2. Meşrutiyet'e giden yolların taşlarını döşemiş ve modern devletin iktidar stratejilerini değişime uğratacak bir potansiyele ulaşmıştır.

4.8.1. Abdülhamit Döneminde Telgraf Hatlarına Yapılan Saldırıları

Tanzimat'tan Abdülhamit döneminin sonuna kadar olan dönemde gerçekleştirilen idari modernleşme hamleleriyle çevre bölgelerin merkeze bağlanması konusunda belki de en büyük ve sert muhalefet, göçebe ve yarı göçebe toplulukların

⁶²⁹ Michel de Certeau, **Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları**, Dost Kitabevi, İstanbul, 2008, s.54.

yaşadıkları çevre bölgelerde ortaya çıkmıştır. Özellikle Arap ve Kürt coğrafyasında yaşayan bu göçebe toplulukların merkezin denetimine tabi kılınıp yerleşik düzene geçirilmesi ve modern vergilendirme ve askere alma pratiklerine dahil edilmesi Osmanlı'nın son dönemine kadar, küçük başarılar hariç tutulacak olursa, tam anlamıyla mümkün olamamıştır. Bu kabile toplumları; göçebe yaşamın özgür doğasını yerleşik hayatın durağan yapısına tercih etmişler; göçebe toplulukların zaman zaman başvurduğu bir eylem olan yağma pratiğiyle güçlerini tahkim etmişler ve merkezi idareye karşı her zaman potansiyel bir güvenlik tehdidi olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Abdülhamit döneminde ise İslam birliği siyaseti ve Sultan'ın 'çıban başı koparmamak' anlayışı nedeniyle bu aşiret toplumlarına ve özellikle de dini nitelikli olanlarına müsamaha gösterilmesi, merkezi devletin bu güçlerle olan mücadelesini daha da karmaşıklştırmıştır. Göçebe aşiretlerin güvenlik tehdidinden, hac kervanları ve diğer kamu kurumları gibi telgraf merkezleri ve hatları da nasibine düşen payı almıştır. Zira, özellikle Hicaz bölgesine telgraf ağının uzatılmasının öncelikli sebebi, ekonomik olmaktan ziyade bölgeyi idari olarak etkin bir şekilde kontrol altında tutmak ve İslam birliği siyasetini sağlamak gibi siyasi nedenlerdir. Mekke Şerifi ve ona bağlı kabilelerin liderleri de telgraf iletişiminin kendi bölgelerine uzanmasının siyasi sebeplerinin ve merkezi devletin bölgedeki otoritesinin bu yolla arttırılacağına bilincindeydiler.

Şam'dan Mekke'ye ve oradan da Yemen'e ulaştırılarak bütün bir Arap coğrafyasını Kuzey'den Güney'e kara yoluyla kat etmesi planlanan telgraf hattına yapılan saldırılar, bedevi Arap kabileleri ile merkezi devletin iktidar mücadelesini bütün yönleriyle ortaya koyar. Tanzimat dönemine kadar özerk yönetimini sürdüren, 1840 yılından itibaren ise merkeze dolaysız bir şekilde bağlanmaya çalışılan Mekke Şerifliğinin telgraf iletişimini engellemeye çalışması ve bedevileri bu konuda desteklemesi ise çevre bölgelerdeki otorite merkezlerinin devletle arasındaki çatışmanın sebeplerini açığa vurur. Hicaz'ın 1840 yılında merkeze direkt olarak bağlanmasından bu yana bu bölgenin yönetimi; Mekke Şerifi, Hicaz valisi, merkezi devlet ve bölgede yaşayan kabilelerin yer aldığı, müzakere ve çatışma süreçlerinin iç içe geçtiği iktidar ilişkileriyle şekillenmiştir. Merkezi devlet bu bölgedeki bedevi kabilelere; hacılar ve tüccarların taşımacılık işlerini görmek, hac yolunun güvenliğini

bozmamak ve hac kervanlarına saldırmamak karşılığında belli ücretler ve erzak vermekteydi. Aynı şekilde, telgraf hatlarının güvenliğinin sağlanması konusunda da bu yola başvurulmuştur. Örneğin, Hicaz hattı ile ilgili 1881 yılında yapılan bir yazışmada 50 bin kuruş değerinde mal ve paranın hattın geçtiği bölgelerdeki bedevilere verilerek hattın güvenliğinin sağlanmasından ve bu ödemelere rağmen bu kabilelerin sert tabiatlarından dolayı hatlara bulaşmalarının yine de tamamen engellenemeyeceğinden bahsedilmektedir.⁶³⁰ Nitekim, bu ücret ve erzakın geciktiği dönemlerde bedevi kabileler, devletle yapmış oldukları sözleşmenin bozulduğu gerekçesiyle saldırılarına devam edebiliyorlardı.⁶³¹ Dolayısıyla, bedevi kabilelerin devletin Hicaz'da hegemonyasını arttırmasından korkmasının temel nedenlerinden biri bölgenin yerli halklarının sosyo-ekonomik yapısıyla ilgiliydi.

Mekke Şerifi ise kendi iktidarını kaybetme korkusundan dolayı telgraf iletişiminin Hicaz'a ulaşmasını istemiyordu. Fransa'nın Cidde konsolosluğunda görev yapan bir diplomatın Hicaz'daki tarikatlar ve Abdülhamit'in bu bölgedeki İslam birliği siyasetine dair gözlemlerini 1902 tarihinde Paris'e bildirdiği bir raporda belirttiği üzere:

'Hicaz Arabları -ve Arabistan yarımadasının tamamını buna ilave edebileceğimi sanıyorum- içlerinden, Türklerden nefret ediyorlar. Sevmedikleri bir hükümetin haris niyetlerine de hizmet etmeye zor muvafakat edeceklerdir. Fakat, gerekli uysallığı terk ettiği anda, İstanbul'da kendisine halef olması muhtemel birinin yedekte bulundurulduğunu bilen Büyük Şerif, ustaca, Türk hükümetiyle aynı davayı güttüğünü, ve kendi görüşlerini ikinci plana bıraktığını yutturuyor, ve fakat, el altından onun bütün proje ve davalarını muvaffakiyetsizliğe uğratmak için elinden geleni yapıyor. İşte, direkt olarak karayolu ile İstanbul'u Mekke'ye bağlayacak olan telgraf hattında çalışan bedevileri vasıtasıyla çıkardığı güçlüklerin sebebi böylece anlaşılmış oluyor. O, çok iyi biliyor ki, merkezle direkt olarak

⁶³⁰ BOA Y.PRK.PT. nr. 1/89-2.

⁶³¹ M. Talha Çiçek, 'Negotiating Power and Authority in the Desert: The Arab Bedouin and the Limits of the Ottoman State in Hijaz, 1840-1908', **Middle Eastern Studies**, 2015, pp. 1-20, s. 6-7.

bağlantı kurulduğu gün, artık kendi evinde (memleketinde) Efendi olamayacak, ve fakat o, bütün hareketlerini, sözlerini ve hatta düşüncelerini kendisine dikte ettirecek, haris politikanın oyuncuğu olacaktır.’⁶³²

Mekke Şerif’i bu raporda özetlendiği gibi özerk gücünü korumak ve merkezi devletin kendine daha fazla konuda müdahalesini engellemek amacıyla telgraf hattına saldırıları el altından destekliyordu. Dolayısıyla, Osmanlı merkezi yönetimi ile Mekke Şerifi arasındaki otorite kavgası, telgraf iletişimi üzerinden bir mücadeleye dönüşmüştü. Bedevi kabileler ise telgraf iletişimi sayesinde hac yolunun güvenliğinin sağlanmasının devlet tarafından daha kolay gerçekleştirileceği ve güvenliğin sağlanması konusunda kendilerine eskisi kadar ihtiyaç kalmayacağı korkusunu yaşıyorlardı. Nitekim, Hicaz telgraf hattını kamuoyuna duyuran gazete ilanında da hac ibadetinin daha kolay ve güvenli şekilde yapılabilmesi için bu haberleşme hattına ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.⁶³³

Öte yandan, bölgede telgraf sayesinde merkezi devletin nüfuzunun artması, Osmanlı Devleti’nin bedevilerle ilgili nihai amacı olan onları yerleşik hayata geçirme, vergilendirme ve askere alma planlarına da katkı sunabilirdi. Bir bölgeye telgraf hattının döşenmesi, yalnızca merkezden gelecek emirlerin hızlı bir şekilde uygulanması ya da isyan durumunda bölgeye hızlı asker sevk edilmesi demek değil, aynı zamanda; telgraf merkezleri, telgraf idaresine bağlı memurlar ve hatları koruyan askeri birliklerin de söz konusu bölgeye yerleşmesiyle devletin görünür varlığının artması anlamına gelmekteydi. Yerleşik hayata geçmeyi reddederek mevcut yaşam tarzlarını sürdürmekte direnen Hicaz’ın bedevi topluluklarının bu durumu, Osmanlı’nın Afrika topraklarında yaşayan diğer bedevi kabileler için de geçerlidir. Zira, Bingazi’de yaşayan bedevi kabileler de Abdülhamit devrinin sonlarına doğru bölgede çekilen telgraf hattına saldırılar düzenlemişler, sonrasında ise Sultan’ın bu

⁶³² İhsan Süreyya Sırma, ‘Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Bir Vesika’, **İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:31, 1977, pp. 183-198, s. 186.

⁶³³ Orhan Koloğlu, Hicaz Demiryolu (1900-1908): Amacı, Finansmanı, Sonucu, **Çağını Yakalayan Osmanlı**, s. 294.

bölgedeki adamlarından Ömer Mansur aracılığıyla kabilelerle pazarlığa girişmesi sonucu bu hattın inşasını bitirmek mümkün olmuştur.⁶³⁴

Sonuç itibariyle, merkezde planlanan Hicaz telgraf projesi, yerel güçlerin kendi iktidar alanlarını, ekonomik çıkarlarını ve yaşam tarzlarını korumak motivasyonu nedeniyle bedevi toplumunun sosyolojik gerçekliğine çarparak, merkezin nihai hedeflerine ulaşamamasıyla sonuçlanmıştır. Abdülhamit'in Hicaz hattı konusunda ne kadar istekli olduğu Medine'ye telgraf hattının ulaşmasından on ay önce yayınlattığı bir emirden anlaşılmaktadır. Bu emirde, Mekke hattının bir sene içinde bitirileceği ve programda yer almamasına rağmen Mekke'den Arafat'a 24 km'lik üç paralel hat daha çekileceği belirtiliyordu.⁶³⁵ Nitekim, 1892 gibi erken bir tarihte bile Sultan'ın, Hicaz telgraf hattının çok ehemmiyetli olması nedeniyle masrafının bütçeden karşılanmasının zorunlu olduğunu belirten bir fermanın Yıldız'dan yazıldığı da anlaşılmaktadır.⁶³⁶ Abdülhamit'in iktidarının ilk dönemlerinden bu yana aklında olan ve bitirilmesi hususunda ısrarlı bir duruş sergilediği bu proje, Medine'ye yaklaştıkça bedevilerin artan saldırılarına maruz kalmış ve Yemen bir tarafa Mekke'ye dahi ulaşamamıştır.

Medine'ye ulaşan hattın iletişimin başlamasından sonraki süreçte ise birçok saldırı nedeniyle haberleşme defalarca kez kesintiye uğramıştır.⁶³⁷ Sadece 1908 yılı içerisinde Hicaz demiryolu ve telgraf hattına yapılan saldırıların sayısı 128'i bulmuştu.⁶³⁸ Medine'ye telgraf hattının ulaşmasından önce 1900 yılında başlayıp 1908'e kadar aralıklarla süren ve farklı kabileler tarafından gerçekleştirilen bu saldırıların altında yatan en önemli sebeplerden biri ise bedevilere söz verilen tahılların mali bunalım nedeniyle gönderilememesidir.⁶³⁹ Nitekim, Abdülhamit döneminin sonunda zirvesine ulaşan mali bunalım yerel güçlere merkezi hazineden dağıtılan bu kaynakların da aksamasına yol açmıştır. Mali bunalımın toplumsal muhalefetin

⁶³⁴ Orhan Koloğlu, 'Yeni Haberleşme ve Ulaşım Tekniklerinin Osmanlı Toplumunu Etkileyişi', **Çağını Yakalayan Osmanlı**, s. 606.

⁶³⁵ Koloğlu, **Hicaz Demiryolu**, s. 299.

⁶³⁶ BOA İ.HUS nr. 4/25.

⁶³⁷ Minawi, **Beyond Rhetoric**, s. 76-77.

⁶³⁸ U. Gülsoy ve W. Oschenwald, 'Hicaz Demiryolu', **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cild: 17, pp. 441-445.

⁶³⁹ Çiçek, **Negotiating Power**, s. 11-12.

güçlenmesindeki önemli rolü sonraki bölümlerde daha detaylı şekilde ele alınacaktır. Sonuç olarak, Hicaz bölgesinin coğrafi koşulları ve merkezden uzak olmasının yanı sıra, merkezi devlet karşısında; merkezi devlete bağlı olduğu varsayılan bir bölgesel güç olan Mekke Şerifi ve ona bağlı bedevi kabilelerin statükolarını korumaya yönelik muhalefeti ve devletin bu bölgedeki kabilelere tahıl göndermek gibi verdiği bazı sözleri tutamaması nedeniyle kabilelerin hatlara saldırıları bu projenin öngörülen sonuca ulaşmasını engellemiştir. Ancak buna rağmen, bölgenin ve Abdülhamit yönetiminin içinde bulunduğu koşullar düşünüldüğünde Medine'ye kadar telgraf iletişiminin ulaştırılması da merkezi devlet açısından bir başarı olarak değerlendirilebilir.

Yemen'de telgraf hatlarına düzenlenen saldırılar ise merkezden uzak periferik bir bölgede Osmanlı hakimiyetini kabul etmeyen kabilelerle merkezi yönetimin ilişkilerinin farklı yönlerini ortaya koyar. Yemen'de Şii mezhebine mensup olan ve iç dağlık bölgelerde yaşayan Zeydiler ile Osmanlı Devleti arasındaki çok boyutlu mücadele, bu bölgenin 1871'de tekrar merkeze bağlandığı dönemden 1911 yılına kadar isyanlarla şekillenmiş bir iktidar savaşına sahne olmasına yol açmıştır. Bu mücadelenin temelinde de bedevi sosyolojisinden kaynaklı ekonomik sebepler bulunmakla beraber Zeydi Şiilerin Osmanlı'nın Hanefi İslam'a dayanan modern hukuk sistemine tabi olmak istemeyişleri de yer almaktadır. Bir ülkede geçerli hukuk normlarını yalnızca modern merkezi devletlerin belirleyeceğine ya da belirlemesi gerektiğine ve devletin şiddet tekeli elinde bulundurması sayesinde bu hukuk normlarına yönetimindeki tüm insanları boyun eğdireceğine dair varsayım, farklı normlara sahip toplumsal grupların değerleriyle merkezi devletin değerlerinin çatıştığı iktidar alanlarını göz ardı eder.⁶⁴⁰ Osmanlı Yemeni Abdülhamit döneminde tam da bu tip bir değerler çatışmasının merkezi devletin projelerini akim bıraktığı bir toplumsal muhalefet örneğinin var olduğu bir iktidar alanıdır.

Bu bölgedeki Osmanlı varlığı Sünni Şafii mezhebine mensup toplulukların yaşadığı Tilhame gibi kıyı bölgelerde daha güçlüyken, Zeydilerin yaşadığı iç bölgelerde ise ulemanın; Osmanlı merkezinden atanan Hanefi kadılar eliyle

⁶⁴⁰ Migdal, *State and Society*, s. 15.

yerleştirilmeye çalışılan Hanefi mecelle hükümlerini reddetmeleri ve kendi şeriatlarını tatbik etmeyi talep etmeleri nedeniyle oldukça zayıftı.⁶⁴¹ Bu değerler çatışması sonucu, özellikle 1891 yılında başlayıp 1911’de İmam Yahya ile İzzet Paşa arasında her iki tarafın birbirini tanımayı kabul ettiği anlaşmaya kadar aralıklarla süren isyanlar sırasında, bölgede Osmanlı varlığının en görünür sembolü olan ve devletin güçlü olduğu kıyı bölgelerden iç bölgelere çekilen telgraf hatları defalarca kez saldırıya uğramış, yerel Osmanlı idarecileri ve onların merkezle arasındaki iletişim kesilmiştir.⁶⁴² Bu isyanlar sırasında isyancı kabile güçlerinin düzenledikleri operasyonlarda başlıca hedeflerinin telgraf hatları olması dikkat çekicidir.⁶⁴³ Bu nedenle, Abdülhamit dönemindeki Yemen isyanları, telgraf hatlarının Yemen’in muhalif bedevi güçleri tarafından kesilmesi ve Osmanlı idarecilerinin hatları tamir etmek ve yeni hatlar çekmek suretiyle isyanların üzerine gitmesinin tarihi olarak da okunabilir. Yemen, Osmanlı Devleti’nin varlığını, tren ve karayolları gibi diğer modern araçlardan çok telgraf iletişimiyle gösterdiği, zor coğrafi koşullara sahip ve merkezden çok uzak bir bölge olduğundan; bedevi grupların öncelikli hedefi telgraf iletişimini aksatarak, merkezden ya da Hicaz gibi diğer merkezlerden bu bölgeye gönderilecek destek kuvvetlerin önünü almak suretiyle hakimiyetlerini korumak olmuştur. Sonuç itibariyle, Abdülhamit yönetiminin sonuna kadar bu bölgede arzulanan bir hegemonya hayata geçirilememiş ve bölgenin merkeze entegrasyonu etkin bir şekilde başarılamamıştır. Kendi değerlerine bağlı ve örgütlü bir güç olan Zeydilerin muhalefeti nedeniyle merkezi devlet Yemen bölgesinde, aynen Medine’nin Güneyinde yer alan Hicaz topraklarındaki bedevilerin muhalefetinde olduğu gibi, modern idari mekanizmalarını tamamen hayata geçirememiş ve bu hedef doğrultusunda telgraf iletişimini istikrarlı ve verimli bir şekilde kullanamamıştır.

Bedevi kabilelerin yaşadığı coğrafyalar dışında diğer isyan bölgelerinde de telgraf hatları Tanzimat döneminde olduğu gibi isyancıların ilk hedeflerinden biri olmuştur. Abdülhamit döneminde kuvvetlenen milliyetçilik akımları sonucu Girit ve Makedonya’da çıkan isyanlar sırasında telgraf hatlarına saldırılar bu duruma örnek

⁶⁴¹ Somel, **Periferik Nüfus Grupları**, s. 184.

⁶⁴² Caesar E. Farah, **The Sultan’s Yemen: Nineteenth Century Challenges to Ottoman Rule**, London and New York, I. B. Tauris, 2002, s. 175-191.

⁶⁴³ Rageh, **Hüseyin Hilmi Paşa’nın Yemen Valiliği**, s. 66.

olarak verilebilir. Girit'te 1896, Makedonya'da 1903 yılında çıkan isyanlarda isyancıların hakimiyet kurduğu bölgelerde diğer kamu binalarına saldırılarının yanı sıra telgraf hatlarını kesmesi, telgraf iletişiminin merkezi ve yerel yönetim için stratejik değerini ortaya koyar. İsyancılar bu hatlar aracılığıyla devlet ile iletişim kurmak yerine iletişimi keserek bölgeye sevk edilecek askeri birlikleri geciktirmeyi ve bu sayede isyanın yayılmasını sağlamayı amaçlamışlardır ki bu konuda yer yer başarılı oldukları söylenebilir.

Girit'te 1896-97 yıllarında yaşanan isyan, Osmanlı askerlerinin adadan çekilmesi ve devletin bu adadaki fiili iktidarının 1899 yılı itibariyle bitmesiyle sonuçlanmıştır. Girit Osmanlı hakimiyetine girdiği 17. yüzyıldan bu yana devletin hakimiyetini kurmakta zorlandığı bir bölge olmuştur. Yunanistan'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanmasından sonra isyanlar aralıklarla devam etmiş, Abdülaziz devrinde bu adaya verilen muhtariyet de adanın Rum halkının devlete isyan etmesinin önünü alamamıştır.⁶⁴⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Osmanlı Devleti'ni uğraştıran Girit isyanlarının sürekli devam etmesinde, milliyetçilik akımlarının adanın gayri Müslimleri arasında yaygınlaşmasının yanı sıra büyük güçlerin bu adanın Yunanistan'a bağlanması planının yanında yer almasının da payı bulunmaktadır. 1896 yılında Yunanistan'a bağlanma talebiyle bütün adaya yayılan isyan dalgası; Giritli Rumların son derece zor ve dağlık bir coğrafyada dağlara sığınmak suretiyle gerilla taktikleri uygulayarak Osmanlı birliklerinin isyanı bastırmasının önüne geçmesi nedeniyle yatıştırılamamış ve sonunda Yunan Prensi George'un adanın başına vali olarak atanmasıyla Osmanlı'nın fiili iktidarı adada son bulmuştur.⁶⁴⁵

Bu isyan sırasında Giritli Rumların taktikleri, dağlardaki mevzilerinden çıkarak Müslüman köylere saldırmak ve Müslüman köylerin yer aldığı bölgeler ile kıyı şeridi arasındaki telgraf hatlarını kesmek stratejisiyle şekillenmiştir.⁶⁴⁶ İsyân sırasında telgraf hatlarına yapılan birçok saldırıdan birine örnek olarak, Ocak 1897'de Girit'in idare merkezi olan Hanya'da yaşananlar verilebilir. Bazı Hristiyan ve Müslümanların çıkan

⁶⁴⁴ Cemal Tukin, 'Girit', **TDV İslam Ansikopedisi**, Cild:14, s. 85-93.

⁶⁴⁵ Tukin, A.g.e., s. 85-93.

⁶⁴⁶ Pınar Şenışık, **The Transformation of Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century**, London and New York, I. B. Tauris, 2011, s. 69, 140, 147.

çatışmalarda ölmesi ve Hristiyanların katledildiği şayiasının etraf köylerde yayılması üzerine dağlık bölgelerdeki asi güçlerin birleşmesiyle 600-700 kişilik bir Hristiyan gücü Kalive kasabasında, 70 kişilik Osmanlı garnizonu, bölgenin yerel idarecisi ve 15 Müslüman ailenin olduğu bölgeyi kuşatmış ve bu bölgeden Suda ve İzzeddin limanlarına giden telgraf hatlarını kesmişlerdir.⁶⁴⁷ Telgraf hatlarının kesilmesi, Müslüman köyler üzerine yapılan saldırıların mahiyeti ve isyanın adanın hangi bölgelerinde yayıldığı gibi konularda Osmanlı merkezi devleti tarafından hızlı bir şekilde haber alınıp gerekli girişimlerde bulunulmasını engellemiştir. İsyarla birlikte başlayan süreç 1897 Osmanlı-Yunan harbini netice vermiş ve Osmanlı'nın galibiyetiyle bitmesine rağmen Girit bu savaş sonunda özerklik haklarını arttırmıştır. Dolayısıyla, Yunanistan ve büyük güçlerin de desteğini arkasına alan Giritli gayri Müslim nüfus Osmanlı hakimiyetinden tamamen çıkmak hedefine doğru önemli bir adım daha atmıştır. Akdeniz'de merkezden uzak bir konumda bulunan ve haberleşmenin deniz hattıyla sağlandığı bu çevre bölgede Abdülhamit idaresi, büyük güçlerin müdahalesi ve yöre halkının kırlamayan direnişi nedeniyle hakimiyetini zaman içerisinde tamamen yitirmiştir.

Makedonya'da kayıtlara İlinden İsyanı olarak geçen ve İç Makedon Devrimci Örgütüne bağlı Bulgar komitacılar ve onlara destek olan Bulgar köylüleri tarafından gerçekleştirilen isyan, Girit'teki isyana benzer şekilde milliyetçi motivasyonlar taşıyordu ve büyük güçlerin Osmanlı'ya karşı Makedonya komitesi tarafında yer almasından dolayı merkezi devleti oldukça zor durumda bırakmıştı. 2 Ağustos 1903'te Ortodoks Hristiyanlar için kutsal kabul edilen bir günde Manastır, Selanik, Ohri ve Prilep şehirlerinde telgraf hatlarının kesilmesi ve Osmanlı garnizonlarına saldırı düzenlemesiyle bu isyan başlamış oldu.⁶⁴⁸ İsyanı başlatan ilk eylemlerden biri olarak Makedonya bölgesinin idari merkezlerinde telgraf hatlarının kesilmesi, isyanın seyri ve isyan bölgesi ile merkezi devlet arasındaki ilişkiler açısından iletişimin öneminin isyancılar tarafından kavrandığını ortaya koyar. Sonraki süreçte bölgede yayılan isyan hareketi, komitacıların girdiği bölgelerde Müslümanları öldürmeleri, köprü ve yolları

⁶⁴⁷ Şenışık, A.g.e., s. 140.

⁶⁴⁸ Abdülhamit Kırmızı, 'Makedonya 1903', **Yeni Türkiye**, Sayı:68, Mart-Haziran 2015, pp. 2922-2928, s. 2924.

havaya uçurmaları ve telgraf tellerini kesmeleri gibi eylemlerle devam etti. Debre, Serez, Demirhisar bölgesindeki telgraf hatları ve İştib ile Palanka arasındaki hatlar da saldırılara uğramış, bu nedenle isyan bölgesiyle bu bölgelerin bağlı bulunduğu Selanik gibi merkezler arasındaki haberleşme kesilmiştir.⁶⁴⁹ İsyancıların tüm gayretlerine rağmen Osmanlı birlikleri bu isyanı bastırmayı başarmış ancak Abdülhamit yönetimi, Avusturya ve Rusya'nın Makedonya için hazırladığı bir reform paketini kabul etmek zorunda kalmış ve bu tarihten sonra Makedonya'nın Osmanlı'nın elinden çıkmasına sebep olacak süreç hızlanmıştır.⁶⁵⁰ Nitekim, 1908 devrimine yol açacak olayların tetikleyicisi de sonraki dönemde Makedonya bölgesinde bitmek bilmeyen bu isyanlar olmuştur.

İsyanlar sırasında telgraf hatlarının kesilmesine başka bir örnek ise Abdülhamit yönetimini oldukça meşgul eden Ermeni olaylarının en öne çıkan isyan hareketlerinden biri olan Zeytun İsyanı sırasında yaşanmıştır. Abdülhamit döneminin başında Berlin Konferansı sırasında vilayet-i sitte denilen Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratülaziz ve Sivas vilayetlerinde Ermeniler için ıslahat yapılması maddesi bulunmaktaydı. Berlin Antlaşması'ndaki bu madde Abdülhamit yönetimi boyunca Ermenilerin hak taleplerinin temelini oluşturmuştur. Zaman içerisinde güçlenen ve örgütlenen Ermeni muhalifler 1880 yılında Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin kurulmasıyla daha da hareketlenmiştir. Ermeni olayları 1890'dan sonra ise daha büyük çaplı isyanlara ve silahlı eylemlere dönüşmüş ve 1890 Kumkapı, 1893 Merzifon ve Yozgat, 1894 Tokat ve Sason, 1895 Zeytun ve Babıali olayları gibi birçok isyan girişimi bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁶⁵¹ Yıldız Sarayı'ndan Sivas Valisi Halil Paşa'ya 30 Ekim 1895 tarihinde yazılan yazıdan anlaşıldığı üzere Zeytun'da ortaya çıkan isyan oldukça büyümüş, isyancılar isyanın patlak vermesinden kısa bir süre sonra Elbistan-Zeytun arasındaki telgraf hattını ve bölgedeki kışlaların suyunu kesmiş ve etraftaki Müslüman köyleri yağma etmiştir.⁶⁵² Arşivde Zeytun isyanıyla ilgili 5 Ağustos 1896 tarihli başka bir belgede ise isyancıların yaktığı Zeytun posta ve telgraf

⁶⁴⁹ Yakup Ahbab, Amerikan ve İngiliz Basınında İinden İsyanı, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 1/1, 2015, pp. 119-151, s. 125, 144.

⁶⁵⁰ Mehmet Hacısalihoğlu, 'Makedonya', **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 27, s. 437-444.

⁶⁵¹ Nurettin Birol, '1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa', **Yeni Türkiye**, Sayı:62, Eylül-Aralık 2014, pp. 2067-2108, s.2073-2083.

⁶⁵² BOA Y.PRK.UM nr.33-22.

merkezi binasının inşasının oldukça önemli olmasına binaen derhal tekrar inşa edilmesine dair bir kararın Posta ve Telgraf Nezareti meclisi tarafından alındığı anlaşılmaktadır.⁶⁵³ Bu belgelerden de anlaşılacağı üzere önceki bölümlerde değinilen Ermenilerin yaşadığı bölgelere telgraf hattı ulaştırılması ve bu hatların güvenliğinin sağlanması Abdülhamit yönetiminin iletişim ve güvenlik stratejisinin bir parçasıdır.

Hem Girit hem de Makedonya isyanı bu bölgelerdeki ayrılıkçı hareketlere nihai hedeflerine varma yolunda önemli bir adım daha atma imkanı tanımıştır. Ermeni olayları ise Anadolu coğrafyasının büyük bir kesimine yayılmasına ve uzun yıllar devam etmesine rağmen Ermenilerin Anadolu’da azınlık olmaları nedeniyle özerk ya da bağımsız Ermenistan hayallerini gerçekleştirmelerine yetmemiştir. İsyancılar sırasında telgraf hatlarının ilk ve en önemli hedeflerden biri olması Tanzimat’tan bu yana çok çeşitli sebeplerle ortaya çıkan birçok başka isyanda da söz konusu olmuştur. Bu durum, telgraf iletişimi sayesinde merkezi devletin, taşra idareleri ile iletişime geçmesi ve isyan bölgelerine başka bölgelerden asker sevk etmesi konularının isyanların bastırılmasında ne derece önemli olduğunu ortaya koyar. Eugene Rogan’ın çok yerinde ifadelerle belirttiği üzere, bir bölgeden merkezi yönetime bol miktarda şikayet telgrafı gelmesi, o bölgeden hiçbir telgrafın gelmemesinden daha iyidir. Zira, telgraf makinesinin sessizliği genelde yerel isyanların ilk habercisidir ve isyanların bitmesi de yine, Osmanlı otoritesinin bölgede yeniden tesis edildiği anlamına gelen telgraf iletişiminin başlamasıyla olur.⁶⁵⁴

Telgraf hatlarına saldırılar yalnızca bedevi toplulukların yaşadığı Arap coğrafyasında ya da ayrılıkçı isyanların baş gösterdiği bölgelerde değil Anadolu’da eşkıyalık hareketleri sırasında da gerçekleşmiştir. Osmanlı’nın klasik dönemlerinden bu yana süregelen eşkıyalık kurumu Abdülhamit döneminde de Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde sürmekteydi. Bunlardan en ünlüsü Ege bölgesinde 1872 ve 1911 yılları arasında çok geniş bir bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuş Çakırcalı Mehmet Efe’nin başını çektiği eşkıyalık hareketidir.⁶⁵⁵ İzmir-Aydın demiryolunun bölgeye inşa

⁶⁵³ BOA ŞD nr.1120-24

⁶⁵⁴ Rogan, **Instant Communication**, s. 124.

⁶⁵⁵ Şule Sevinç Kişi, ‘Ege’nin Namı Eşkıyası Çakırcalı Mehmet Efe’, **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, 2017, pp. 77-122, s. 77.

edilmesinden sonra bu bölgede tarım ve sanayii gelişmiş, kapitalist ilişkiler yayılmış ve bu durum yeni kapitalist ilişkilere dahil olamayan fakir halk kesimlerinin tepkisiyle ortaya çıkan sınıf çatışmalarına yol açmıştır.⁶⁵⁶ Bu tip bir sosyo-ekonomik arka plana dayanan Çakırcalı'nın eşkıyalık faaliyeti, yörenin yeni ekonomik koşulları altında zenginleşen eşrafına karşı bir halk kahramanı gibi algılanmasına yol açmıştır. Fakir halk kesimleri bölgede ortaya çıkan bu eşitsiz gelir dağılımı durumundan hem devleti hem de yerel eşrafı sorumlu görmüştür. Bu nedenle, Mehmet Efe ve ona bağlı eşkıya gücü bölgenin ileri gelenlerinin fabrikalarına ve İzmir Aydın demir yoluna saldırılar düzenlemiştir.

3 Kasım 1906'da Mehmet Efe ve adamları İzmir-Aydın demiryolu güzergahında bulunan bir fabrikayı yakmış, Erbeyli tren istasyonunu basarak telgraf makinesini imha etmiş ve bir treni de yağmalamıştır.⁶⁵⁷ Bu noktada belirtmek gerekir ki Aydın vilayetinde telgraf ağının vilayet merkezi ile diğer önemli kazalar arasında direkt olarak kurulamamış olması eşkıyaların devlet tarafından takibini zorlaştırmıştır. Zira, 1907 yılında dahi Nazilli, Tire ve Ödemiş gibi önemli kazalar vilayet merkezine doğrudan bağlı değildir ve iletişim tek tel üzerinden yürütülmektedir.⁶⁵⁸ Abdülhamit dönemi boyunca telgraf ağının yaygınlaşmasına rağmen mali nedenlerle vilayet ile kaza ve liva merkezleri arasında doğrudan ulaşım sağlanması her yerde mümkün olamamıştır.

Eşkıyalık faaliyeti sırasında telgraf hatlarına saldırılmasına başka örnekler Dersim bölgesinden verilebilir. Osmanlı arşivinde Hicri 12.10.1325 (18 Kasım 1907) tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Mamuratülaziz vilayetinde Hozat ve Çemişgezek arasındaki telgraf hattı eşkıyalar tarafından kesilmiş, bölgeye sevk edilen askerler ile eşkıya arasında çatışmalar yaşanmış, isyanın başı olan Görmişçi adlı şahıs yakalanmış ancak buna rağmen etrafa dağılıp saklanan bazı eşkıyanın takibatı için telgraf hattının derhal tamir edilerek muhaberata başlanması ve bölgeden hızlı haber

⁶⁵⁶ Cihan Özgün, '19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağı'nda Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler', **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, ed. Osman Köse, 2. Baskı, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 160.

⁶⁵⁷ Özgün, **Eşkıyalık Hareketleri**, s. 166.

⁶⁵⁸ Dilşen İnce Erdoğan, 'Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Aydın Vilayeti'nde Bazı Eşkıyalık Olayları', **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, ed. Osman Köse, 2. Baskı, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 478.

alınması gerektiği belirtilmiştir.⁶⁵⁹ Yine, Dersim sancağında Mayıs 1908’de eşkıya güçler Laçınıuşağı merkezindeki Kakper mevkiinde bulunan askeri birliğe saldırarak Hozat-Ovacık telgraf hattını tamir etmekte olan telgraf görevlilerini soymuş ve telgraf makinelerine el koymuşlardır.⁶⁶⁰ Eşkıyalık faaliyetleri sırasında telgraf hatlarına yapılan saldırıların, stratejik bir plan çerçevesinde merkez ile çevre bölgeler arasındaki iletişimi kesmekten ziyade devletin otoritesini sarsmak ve bir tehdit unsuru yaratmak suretiyle merkezi yönetimle girişilecek pazarlıklarda bu tehdidi bir koz olarak kullanmak amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Telgrafın merkezi hükümetin otoritesinin çevre bölgelerdeki araçlarından ve simgelerinden biri olması bu noktada da kendini göstermektedir.

Abdülhamit döneminde telgraf hatlarına bedevi topluluklar, ayrılıkçı isyanlar ve eşkıyalık faaliyetleri bağlamında yapılan bu saldırılar telgraf idaresine hem mali anlamda hem de iş yükü olarak çok büyük bir külfet getirmekteydi. Bu nedenle olacak ki telgraf idaresine dair hazırlanan istatistiklerde ‘hat üzerinde zuhur eden fenalığın adedi’ başlığı altında hem doğal nedenlerle hem de bu saldırıların neticesinde zayıta uğramış, tel, direk, porselen ve telgraf makinelerinin istatistikleri verilmiştir. İstatistikler yalnızca yapılan saldırılar sonucunda ortaya çıkan zararı ayrıca tespit etmemesine rağmen, 1896 yılı ile 1909 arasındaki istatistiklerde görünen büyük orandaki artışta, Abdülhamit devrinin sonları itibarıyla şiddetlenen isyan ve eşkıyalık hareketlerinin artmasının da etkisi olduğu sonucuna varmak mümkündür. Nitekim, 1896 yılı istatistiklerinde 243 olarak belirtilen toplam zayıat miktarı, 1909 yılında tren güzergahındaki hatlar için 633’e, tren hattında yer almayan hatlar içinse 4406’ya çıkarak toplamda 5 bini aşmıştır.⁶⁶¹ Bu artışta telgraf ağının büyümesi, mevcut hatlara yeni tellerin çekilmesi, merkez sayılarının artması, güvenliğin sağlanmasının zor olduğu çöl bölgelerine yeni hatların çekilmesinin de payı vardır. 1909 yılı istatistikleri diğer başlıklarda olduğu gibi hatlarda zuhur eden fenalıklar başlığı için de daha detaylıdır. Örneğin, 1896 yılında yer almayan yıldırım nedeniyle zarar gören direk ve

⁶⁵⁹ BOA BEO nr. 3187.238961

⁶⁶⁰ Faik Bulut, **Dersim Raporları**, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 5. Baskı, 2013, s. 165.

⁶⁶¹ **Posta, Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesi Posta ve Telgraf Kısımlarına Aid İstatistik**, İstanbul, Selanik Matbaası, 1326 ve **Telgraf ve Posta Nezareti Telgraf ve Posta Kısımlarına Aid İstatistik**, Dersaadet, 1316.

fincanlar ile üretim esnasında iş göremez hale gelen direk ve fincanlar da 1909 yılı istatistik kayıtlarına girmiştir. Önceki bölümde değinildiği üzere istatistiklerin daha detaylı tutulması telgraf idaresinin kayıt tutma anlamında gün geçtikçe geliştiğinin de bir kanıtıdır.

Osmanlı arşivlerinde telgraf hattı kelimelerini yazarak basit bir arama yaptığınızda dahi saldırıya uğrayan hatlar ile ilgili çok fazla sayıda belgeye ulaşmak mümkündür. Bu belgelerin sayısının çokluğundan ve içeriklerinden, kesilen tellere derhal müdahale edilmesine ve merkezle haberleşmenin kesintisiz bir şekilde sağlanmasına azami önem gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Zeytun isyanıyla ilgili yukarıda değinilen arşiv belgelerinin yanı sıra hatların isyanlar sırasında kesilmesine dair yapılan yazışmaların genel karakterini ortaya koyan birkaç örnek daha vermek yerinde olacaktır. Abdülhamit iktidarının başlarında devam etmekte olan Bosna isyanı sırasında, 8 Ekim 1878 tarihinde Kosova telgraf baş müdüriyetinden merkeze yazılan bir yazıda isyan sırasında saldırıya uğrayan Yakova-İpek arasındaki telin tamir edildiği, Taşlıca'nın ilerisindeki Bosna tellerinde durumun vahim olduğu ancak telgraf memurlarının durumunun iyi olduğu belirtilmektedir.⁶⁶² Makedonya isyanını başlatan bir olay olarak bölgedeki telgraf hatlarının eşkıyalarca kesilmesinden hemen sonra Serasker Rıza Paşa, 3 Ağustos 1903'te hatların tamir edilmesi için çevre bölgelerden derhal asker ve jandarma sevkini yapıldığı ve hatların daha sıkı şekilde korunacağını bildiren bir telgrafi merkeze göndermiştir.⁶⁶³

1889 Girit isyanı sırasında ise eşkıyalar tarafından hatların kesilmesinin devam etmemesi için Resmo şehrine 20 dakika mesafede bulunan Kalbe mevkiinin denizden korunması gerektiği ve bunun için askeri idareciler ile görüşüldüğü Mabeyn baş kitabetine o sırada Girit vali vekili bulunan Rıza Paşa tarafından bildirilmiştir.⁶⁶⁴ Girit ile ilgili 1889 yılına ait başka bir belgede ise bu bölgedeki isyanlar sırasında iletişimin sıklıkla kesilmesinden dolayı muhaberatın daha sağlıklı yapılabilmesi için Girit'e

⁶⁶² BOA Y.PRK.PT. nr. 1/7.

⁶⁶³ BOA TFR.I.MKM nr. 4/349. 'Manastır telgraf hattının eşkıya tarafından tahrip edildiği anlaşılmasına mebnî hemen civardan kuvvetli süvari asakir-i şahane ve bir taraftan dahi jandarma süvarileri ve memurlar çıkarılarak hattın tamiriyle muhaberatın sekteden vikayesi ...'

⁶⁶⁴ BOA Y.PRK.UM. nr. 15/31.

Rodos üzerinden ikinci bir kablonun ulaştırıldığı bildirilmektedir.⁶⁶⁵ Yemen’de devam etmekte olan isyanlar sırasında tellerin kesilmesi de birçok yazışmaya konu olmuş, tamiri bitirilen her hat merkeze bildirilmiştir. Örneğin, 1898 yılında Sana ile Manaha arasında kesilen hattın tamir edilip muhaberata başlandığı Yemen baş müdüriyetinden İstanbul’a haber verilmiştir. Son olarak, 1903 yılı başlarında Bulgaristan’da Petriç kaymakamlığından İstanbul’a yazılan bir yazı ise telgraf hatlarına yapılan saldırıların nasıl bir muhalefet stratejisi olarak değerlendirildiğini gözler önüne serer. Bu yazıda, eşkıyanın telgraf hattını keserek saldırı düzenlediği bölgeye imzasız bir kağıt bıraktığı ve bu kağıtta devletin Hristiyanlara ve bilhassa Bulgarlara haklarını vermediğinden bu eylemin gerçekleştirildiğinin belirtildiği bildirilmektedir.⁶⁶⁶ Haberleşmenin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesinin önemi, telgraf hatlarına yapılan saldırıların derhal merkeze bildirilmesine yol açtığı için aynı zamanda muhalif eylemlerin merkezi idare nezdinde yankı bulmasına da yarıyor ve dolayısıyla Abdülhamit devrinin sonlarına doğru şiddeti artan muhalefet unsurlarının merkezi idare tarafından her geçen gün daha çok hissedilmesine neden oluyordu.

4.8.2. Telgrafhanelerin İşgal Edilmesi

Şehir merkezlerinde telgraf iletişimi aracılığıyla merkezi devlete karşı yürütülen muhalefet, telgraf hatlarına saldırmak dışında taleplerin ısrarcı telgraflarla merkeze iletilmesi yoluyla da yürütülmüştür. Abdülhamit döneminin sonlarında bu durum, şehir eşrafının ve halkın telgrafhaneleri basmak suretiyle yerel yönetimin temsilcilerini de aradan çıkartarak Padişah’a doğrudan taleplerini iletmesi şeklinde bir muhalefet stratejisine dönüşmüştür. Şehir merkezleri; merkezi devletin otoritesinin daha etkin olduğu ve eşrafın ticaretle uğraşması nedeniyle büyük ayaklanmaların yaratacağı güvenlik sorunlarının kendi çıkarlarına aykırı düşmesi gibi sebeplerle silahlı bir çatışma yerine merkezle doğrudan iletişim kurmak suretiyle muhalefetini sergilemeyi yeğlediği bir iktidar alanıdır. Bu noktada, Abdülhamit’in idareyi tamamen kendi elinde toplaması nedeniyle halkın yerel idarenin her konuda sorunlarına çözüm olamayacağına inanmaya başlaması ve doğrudan Sultan ile iletişime geçmenin

⁶⁶⁵ BOA Y.PRK.PT. nr. 4/6-1.

⁶⁶⁶ BOA TFR.I.SL nr. 6/526.

problemlerini çözüme noktasında daha etkin bir yöntem olacağını düşünmelerinin de etkisi vardır.⁶⁶⁷ Nitekim, halkın şikayetleri genelde valiler ve diğer yerel idareciler üzerinde yoğunlaşıyor ve halk problemlerinin kaynağı olarak genelde Sultan'ı değil bu yerel idarecileri görüyordu.

Telgrafhane işgallerini anlamaya yarayan diğer çok önemli bir nokta ise Abdülhamit döneminde basın üzerine uygulanan çok sıkı sansürün etkisidir. Bu çok sıkı sansür sonucu basın; halkın taleplerini dile getirebilecek bir iletişim aracı olarak işlev göremiyor, bu nedenle de telgraf iletişimi halkın taleplerini Saray nezdinde gündeme getirebilecek tek araç olarak öne çıkıyordu.⁶⁶⁸ Abdülhamit dönemi öncesinde çoğunlukla yerel yönetimlerin inisiyatifine bırakılan ve halkın gündelik yaşantısını ilgilendiren detay konular bu koşullar altında ve telgraf iletişimi sayesinde Yıldız Sarayı'nın gündemine aracısız bir şekilde ulaşma imkanını elde etmiştir. Dolayısıyla telgraf iletişimi, Abdülhamit yönetiminin kendine özgü özelliklerinden dolayı zorunlu bir şekilde toplumsal muhalefetin elindeki en önemli muhalefet araçlarından biri olarak ön plana çıkmış ve yönetimi etkilemiştir.

Öte yandan, telgraf aracılığıyla toplumsal muhalefetin taleplerini merkezi yönetime iletmesi, Osmanlı'nın İslam devletlerinden tevarüs ederek benimsediği bir gelenek olan arzuhal kültürünün, modernleşmenin getirdiği teknolojiyle ayak uydurarak devam etmesi olarak anlaşılmalıdır.⁶⁶⁹ Zira, Osmanlı Devleti dilekçe ile halkın şikayetlerini hükümete iletmesinin toplumsal meşruiyetin ve adaletin sağlanmasında önemli bir araç olduğunun bilincinde olarak bu eylemi ilk dönemlerinden bu yana yaygın bir şekilde benimsemiştir.⁶⁷⁰ Bu geleneğin bir devamı olarak Abdülhamit döneminde, Hamidiye Camii'nde Cuma selamlığı sırasında halkın arzuhalleri toplanmaya devam etmiştir.⁶⁷¹ Ancak, yukarıda bahsedilen arka planın bir sonucu olarak merkeze uzak bölgelerde halkın dilekçelerini yerel yönetimlere vermek

⁶⁶⁷ Koloğlu, **Yeni Haberleşme Teknikleri**, s. 605.

⁶⁶⁸ Koloğlu, A.g.e., s. 605.

⁶⁶⁹ Tervik Biren Bey Kudüs mutasarrıflığı görevi sırasında Gazze bölgesindeki kabilelerin telgraf teknolojisinin o bölgeye ilk ulaştığı dönemlerde bu teknolojiye ayak uyduramayıp arzuhallerini telgraf direklerine tırmanarak tellere astıklarından ve bu suretle işlerinin hallolacağını sandıklarından bahseder. Biren, **Hatıralar**, s.112.

⁶⁷⁰ Yuval Ben Bassat, **Petitioning the Sultan: Protests and Justice in the Late Ottoman Palestine, 1865-1908**, New York and London, I. B. Tauris 2013, s. 2.

⁶⁷¹ Mehmet İpşirli, 'Cuma Selamlığı', **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:8, 90-92.

yerine direk Sultan'a ulaştırmayı yeğlemesi, evre bölgelerden çok daha büyük sayılarda ve halkı ilgilendiren çok çeşitli konularda şikayetleri içeren arzuhallerin Yıldız Sarayı'na gönderilmesi sonucuna yol açmıştır. Bu noktada şu soru akla gelebilir: Telgraf iletişiminden önceki dönemlerde de halk merkeze şikayetlerini mektuplar aracılığıyla iletebildiğine göre telgraf iletişimi aracılığıyla yapılan şikayetler neden muhalif eylemler için daha uygun bir araçtır? Bu sorunun cevabı telgraf iletişiminin hızının nerdeyse anlık olmasında yatmaktadır. Osmanlı coğrafyasının uzak bölgelerinden gelen mektupların İstanbul'a ulaşması ve bu mektuplara cevaplar gönderilmesi aylarca sürebiliyordu. Oysa ki telgrafhane baskınları sırasında görüldüğü üzere çok sayıda insanın ısrarcı bir şekilde Yıldız telgrafhanesine yazması, cevap gelmediğinde daha şiddetli bir dilde telgraf göndermeye devam etmeleri ve Yıldız'dan anlık olarak cevap alarak bu cevaba da tekrar hızlıca cevap yazabilmeleri, muhalefet hareketinin merkezi yönetim üzerinde daha kalıcı ve baskın bir etkide bulunmasını sağlıyordu. Öte yandan, özellikle 1906'dan sonra ilk telgrafhane işgallerinin toplumsal muhalefetin bazı taleplerinin karşılanması konusunda işe yaraması, sonraki telgrafhane işgalleri ve merkeze çok sayıda telgrafın gönderilmesi gibi eylemlerin sonuç vereceğine dair inancı arttırdığından dolayı, telgraf iletişimi aracılığıyla yapılan muhalefet yaygınlaşmıştır.

Bu arzuhal kültürünün diğer bir yönü ise Osmanlı siyaset felsefesi geleneğinde önemli bir anlayış olan nihai mercii olarak Halife-Sultan'ın adaleti sağlayacağı inancından ileri gelir. Yerel yönetimlerde ya da mahkemelerde sorunlarına çözüm bulamadığını ve kendisine adil davranılmadığını düşünen halk hukukun başı halifenin her kararı değiştirecek gteki iradesine başvururdu. Bu nedenle, evre bölgelerde yerel mahkemelerin verdikleri kararları adaletsiz bulan halkın, adeta bir temyiz mekanizması olarak, Sultan'a davalarıyla ilgili telgraflar çektiğini; kadılar ve adliye personeli hakkında şikayetlerini ilettiklerini görmekteyiz. Abdülhamit 1888 yılında yazdırdığı bir muhtırada bu konudan şu cümlelerle bahsetmiştir: 'Hiçbir gün yoktur ki, Memalik-i Mahrusanın her cihetinde memurin-i adliye aleyhinde şikayati havi telgraflar vaki olmasın'.⁶⁷² Bu nedenle, Abdülhamit devrinin sonlarında yeni vergilerin konulması ve mali bunalımın artması sonucu halkın bir adalet arayışı olarak

⁶⁷² etin, **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, s. 16.

geliştirdiği strateji, Sultan'ın nezdinde şikayetlerinin duyulmasını sağlayacak bir yöntem olarak telgrafhaneleri işgal etmek olmuştur.

Telgrafhaneleri işgal eylemlerine geçmeden önce özellikle 1904 sonrasında artan muhalefet hareketlerinin ortaya çıktığı sosyo-ekonomik ortamın koşullarına göz atmak yerinde olacaktır. 1904 yılı itibariyle vergilerin getirdiği yük; köylüler, kasabalı esnaf ve zanaatkarlar ve şehirlerde yaşayan tüccarlar yani özetle toplumun bütün kesimleri için taşınamaz bir yük haline dönüşmüş, bir de bu duruma mültezimlerin daha çok vergi toplamak amacıyla artan baskısı eklenince geniş halk kitleleri için ekonomik durum dayanılmaz bir hal almaya başlamıştır.⁶⁷³ Bu durumun bir göstergesi olarak imparatorluğun dört bir yanından vergilerin çok yüksek olduğu, yeni konulan şahsi vergi ve hayvan vergisinin adaletsiz olduğu gibi şikayetler gelmekteydi. Örneğin, 1905 yılında İzmir ve Midilli'den temettü vergisiyle ilgili; yine aynı yıl birçok farklı yerin yanı sıra İşkodra, Basra ve Trablusgarp'tan yeni hayvanat-ı ehliye rüsumu ile ilgili; 1906'da ise Necid ve Kastamonu'dan şahsi verginin kaldırılması talebiyle yazılan birçok telgraf İstanbul'a ulaşmıştır.⁶⁷⁴ Özellikle, devletin mali durumunu düzeltmek amacıyla 1903 Ağustosunda konulan ve bütün besi hayvanlarından alınması öngörülen hayvan vergisi ile şehir, kasaba ya da köyde yaşamasına bakılmadan herkesten alınacak şahsi vergi; vergi ayaklanmaları olarak anılan ve telgrafhanelerin basılmasına da neden olan ayaklanmaların en temel sebebi olmuştur.⁶⁷⁵ Bu vergilerin üzerine, 1907 yılının kış ayının çok soğuk geçmesi ve o sene hasatının düşük olmasının fiyatları arttırması da eklenince,⁶⁷⁶ 1908 devrimine yol açan kitlesel halk hareketlerini doğuran sosyo-ekonomik sebepler anlaşılmış olur.

Diyarbakır'da Milli Aşireti'nin ve bu aşiretin mensuplarından oluşturulan Hamidiye Alayının lideri İbrahim Paşa'nın zulmü üzerine Diyarbakır eşrafı ve halkının 1905 ve 1907 yılında telgrafhaneyi işgal ederek Mabeyn'i telgraf yağmuruna tutmasına ve bu sayede İbrahim Paşa ve ona bağlı güçleri en azından Diyarbakır

⁶⁷³ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 37.

⁶⁷⁴ Muammer Demirel, 'Erzurum İsyanı- 1906-1907', İstanbul, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1989, s. 7-8.

⁶⁷⁵ Kansu, **1908 Devrimi**, s. 39-40.

⁶⁷⁶ Donald Quataert, 'The Economic Climate of the Young Turk Revolution in 1908', **Journal of Modern History**, Vol. 51, No. 3, September 1979, pp. 1147-1161, s. 1149-1150.

yakınından uzaklaştırabilmelerine değinilmişti. 1905 yılında imparatorluğun dört bir tarafından ve farklı sınıfların temsilcilerinden, yeni vergiler ve ekonomik sıkıntıları içeren dilekçeler merkeze yağmaya başlamıştı. Memurların maaş alamamalarından dolayı şikayetçi oldukları da gözlenmekteydi. Tüm bu şikayetleri içeren arzuahaller yerel yönetime teslim ediliyor ancak sorunlara bir çözüm bulunamaması halkın dilekçelerini direk Sultan'a ulaştırma ihtiyacını arttırıyordu. 1906 yılında Kastamonu'da yapılan yerel seçimleri protesto eden halk, vergiler üzerinde söz hakları olmaması ve yerel yöneticilerin vergi ödememesinden şikayetçiydiler. Bunun yanında, Kastamonu valisi Enis Paşa'nın zengin tüccarla birlikte hareket etmesi ve hiç vergi ödememesi de diğer bir şikayet konusuydu.⁶⁷⁷

Kastamonu halkı öncelikle taleplerini iletmek üzere bölgenin askeri idarecisi olan Ali Rıza Paşa'ya başvurmuş, sonrasında Kastamonu'daki 32 esnaf temsilcisinin şahsi verginin kaldırılması talebini içeren telgrafı İstanbul'a gönderilmiştir.⁶⁷⁸ Bu girişimlerden bir sonuç alamayan bölgenin hem Müslüman hem de Ermeni ve Rum halkı birlikte hareket ederek, 21 Ocak 1906 tarihinde telgrafhaneyi basmış, tam on gün boyunca telgrafhaneyi işgal altında tutmuş, İstanbul'a şikayetlerini içeren telgraflar yazmış ve bu işgale bölgenin esnaf ve eşrafından da destek gelmiştir.⁶⁷⁹ Bu on günlük işgal boyunca Kastamonu telgrafhanesiyle Mabeyn telgrafhanesi arasındaki yazışmalar devam etmiştir. Sonunda Abdülhamit yönetimi şahsi verginin kaldırılmasını kabul etmemekle birlikte vali Enis Paşa'yı ve defterdarı görevinden almış, bunun üzerine halk telgrafhane işgaline son verip evlerine dağılmıştır.⁶⁸⁰ Bu noktada dikkat çeken bir husus ise Kastamonu'nun İttihat ve Terakki mensubu muhaliflerin gönderildiği sürgün yerlerinden biri olmasıdır. Bu İttihat ve Terakki mensupları elbette Kastamonu'da gerçekleşen bu ayaklanmayı desteklemişlerdir. Diğer önemli bir husus Enis Paşa'nın görevden alınması üzerine yerine vekaleten atanan Ali Rıza Paşa'nın telgrafhane baskını üzerine bir soruşturma açılması talebini reddetmesi ve istifa etmesidir.⁶⁸¹ Ali Rıza Paşa Abdülhamit rejimine muhalif

⁶⁷⁷ Mehmet Serhat Yılmaz, 'II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu'da Bir Ayaklanma Girişimi', **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 30, Yaz 2011, pp. 123-142, s. 127.

⁶⁷⁸ Yılmaz, A.g.e., s. 128.

⁶⁷⁹ Kansu, A.g.e., s. 41.

⁶⁸⁰ Yılmaz, A.g.e., s. 133-134.

⁶⁸¹ Kansu, A.g.e., s. 43.

olduğundan, bu dönemde görülen diğer birçok başkaldırma hadisesinde de görüleceği üzere, bir kamu görevlisi olarak halkın yanında yer almıştır. Devletin maaşlı memurlarının merkezi yönetime karşı halk kitlelerinin yanında yer alması, Abdülhamit'in son döneminde devletin parçalı yapısının daha da görünür olduğu anlamına gelmektedir.

Sinop'ta ise bölgede görevli mutasarrıfın rolü 1906 yılında telgrafhanenin işgal edilmesinin görünür sebebi olmuştur. Çerkez Gül Hasan adında bir eşkıyanın Sinop mutasarrıfı tarafından hapisten çıkarıldıktan sonra halkı haraca bağlaması ve halka zulmetmesi üzerine mutasarrıftan ağır vergi yükü nedeniyle zaten şikayetçi olan halk telgrafhaneyi basarak Mabeyn'e mutasarrıfın görevden alınması isteklerini iletmışlerdir.⁶⁸² Çerkez Gül Hasan'ın eşkıyalık faaliyetlerinde mutasarrıfın da payının bulunduğu ve eşkıyalık sonucu elde ettiği gelirleri mutasarrıfla paylaştığı bilgisini alması üzerine halk böyle bir eyleme girişerek doğrudan merkezden talepte bulunmuştur.⁶⁸³ Bu talep sonucunda Abdülhamit mutasarrıfı görevden almak zorunda kalmış ve halk telgrafhane işgaline son vermiştir. Sinop hadisesinde, ağır vergi yükünün yanı sıra mutasarrıf ile bölgede eşkıyalık yapan bir şahsın maddi çıkar ilişkilerinin yol açtığı adaletsizlikler, bu kitlesel eyleme yol açmıştır. Bu noktada vurgulanması gereken diğer bir önemli husus ise Osmanlı idari modernleşmesinin dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçme sürecini tam olarak başaramaması ve halen mutasarrıflar gibi aracı güçler ile vergi toplamasıdır. Bu nedenle, hem merkezi devletin yeni vergi talepleri hem de mutasarrıfın getirdiği ekstra yükten dolayı halk kesimlerinin omuzlarına mali bunalım sırasında büyük bir maddi külfet yüklenmesi yaygın bir huzursuzluk yaratmaktaydı.

Erzurum'da yaşanan telgrafhane baskını ve büyük isyan ise bu dönemde Anadolu'da gerçekleşen en büyük muhalefet hareketlerinden biridir. Zira, diğer şehirlerdeki telgrafhane baskınlarına göre hem halk ve kamu görevlileri arasında daha büyük bir koalisyon sonucu ortaya çıkmış hem de daha örgütlü bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Telgrafhane baskınından bir yıl kadar önce 1905 yılında küçük

⁶⁸² Coşkun Aktan, Dilek Dileyici ve Özgür Saraç, 'Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları II', **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cild.8, Sayı.1, 2003, pp. 1-25., s. 12-13.

⁶⁸³ Aktan, Dileyici, Saraç, A.g.e., s. 13.

esnaflar, işçiler ve tüccarlar gibi farklı sınıflardan temsilcilerin içinde bulunduğu bir yerel direniş örgütü olan Can Veren adında bir örgüt kurulmuş, bu örgüt telgrafhane baskınlarının organizasyonunda yer almış ve elbette bu örgütün kurulması ve çalışmalarında bölgedeki İttihat ve Terakki temsilcilerinin de katılımı olmuştur.⁶⁸⁴ Bu örgütlü yapı sayesinde Erzurum İsyanı; hem Müslüman hem de gayri Müslim unsurların yer aldığı, merkezi yönetim için oldukça tehlikeli ve geniş tabanlı bir halk hareketine dönüşmüş ve bir yıldan uzun bir süre devam etmiştir. Erzurum İsyanı sırasında da başlangıçta halk, merkezi yönetimden önce yerel makamlara yeni vergiler hususundaki şikayetlerini gerekçeleriyle bildirmiş ancak bu durumdan hiç bir sonuç alamamışlardır. Bunun üzerine, Sultan ile doğrudan iletişim kurmak amacıyla 13 Mart 1906 tarihinde telgrafhaneyi işgal eden halka Erzurum müftüsü vergilerin şeriata uygun olmadığı gerekçesiyle destek vermiş, alt rütbeden askerler de isyanı dağıtmayı reddederek halkın yanında yer almışlardır.⁶⁸⁵ İşgal boyunca İstanbul'a yeni vergilerin kaldırılması başta olmak üzere devlet katındaki yolsuzluk ve rüşvetin sonlandırılması ve Hamidiye Alaylarının başıbozukluğuna önlem alınması gibi talepler içeren ısrarcı telgraflar çekilmiştir.

Müftü ve askerler gibi memurların yanı sıra Erzurum telgrafhane baskını eyleminin ortaya çıkışında İttihat ve Terakki'nin oynadığı role ayrıca değinmek gerekir. Prens Sabahattin'in liderliğinde kurulan Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kurucularından Hüseyin Tosun, Erzurum'da bir dükkan açarak bu cemiyetin bölgede teşkilatlanmasını sağlamış ve 1906 Erzurum İsyanının örgütlenmesinde yer almıştır.⁶⁸⁶ Hüseyin Tosun liderliğindeki bu yapı İttihat ve Terakki'ye ait yasaklı yayınları bölgeye sokuyor, halk arasında Abdülhamit yönetimi aleyhinde propaganda yapıyor ve anayasanın ilan edilmesi talebini dillendiriyordu.⁶⁸⁷ Bunun yanı sıra, aynen Kastamonu'da olduğu gibi Erzurum'a da sürgüne gönderilen ve bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan muhalif subaylar, bölgedeki muhalif halk hareketine destek oluyorlar ve yerel memurlar da düzenli maaş alamamaları nedeniyle isyandan

⁶⁸⁴ H. Zafer Kars, **1908 Devriminin Halk Dinamiği**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2. Basım, 1997, s. 41-42.

⁶⁸⁵ Kansu, **1908 Devrimi**, s. 46

⁶⁸⁶ Demirel, **Erzurum İsyanı**, s. 10-11.

⁶⁸⁷ Kars, **Halk Dinamiği**, s. 42-43.

yana tavır alıyorlardı. Tüm bu nedenlerle muhalif halk hareketi, devletin çeşitli unsurları, İttihat ve Terakki mensupları ve farklı sınıflardan Müslüman ve Hristiyan halk kesimlerinin oluşturduğu çok geniş bir toplumsal güçler koalisyonuna dönüşmüştü.

Erzurum'da telgrafhane işgali sırasında ortaya çıkan diğer bir olay ise Abdülhamit yönetimi ile telgraf iletişimi arasındaki ilişkiye dair çok çarpıcı bilgiler sunar. Erzurum halkı 1902'den beri bölgenin valisi Nazım Paşa yönetiminin adaletsizliklerinden ve topladığı vergiyi bölge halkı için harcamak yerine dörtte birlik bölümünü İstanbul'a göndererek Abdülhamit yönetiminden çıkar elde etmesinden rahatsızdılar.⁶⁸⁸ Dolayısıyla, halkın merkezi yönetimden taleplerinden biri de vergi konusundaki adaletsizliklerin sorumlusu olarak gördükleri Nazım Paşa'nın da görevden alınmasıydı. Nitekim valilerin ya da diğer önemli bürokratların görevden alınması bu tip kitlesel eylemlerde halkın temel talebi olmuştur. Telgraf işgali sırasında Can Veren örgütünün üyesi olan ve Telgraf ve Posta Başmüdürlüğü görevini icra eden Suphi Bey; Vali Nazım Paşa'nın kendi özel telgraf hattı aracılığıyla Mabeyn'i yanlış bilgilendirdiğini, kendisinin görevden alınmasının yeni olaylara yol açacağı konusunda Mabeyn'i uyardığını ve isyanı bu yolla önlemeye çalıştığını öğrenince işgalciler valinin özel telgraf hattını keserek Saray ile doğrudan iletişim kurmasını engellediler.⁶⁸⁹ Halkın telgrafhaneyi işgal edip Saray ile doğrudan ilişki kurması bile, valinin diğer bir hattan Saray ile iletişime geçebilmesi nedeniyle arzulanan sonuçları vermeyebiliyordu. Bu nedenle, isyan sırasında taleplerin karşılanması için yerel yönetimle merkezi hükümet arasındaki iletişimi tamamen kopartmak isyancıların taleplerine ulaşması açısından daha mantıklı bir stratejiydi. Sonuçta, 1906 yılının başından 1907 Martına kadar aralıklarla devam eden, bu iki yeni verginin kaldırılması talebi üzerinden şekillenen ve telgrafhane baskınlarının en önemli strateji olarak ön plana çıktığı Erzurum İsyanı, merkezi devletin bu vergileri tamamen kaldırmak zorunda kalmasıyla sona ermiştir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ Kars, **Halk Dinamiği**, s. 27.

⁶⁸⁹ Kansu, **1908 Devrimi**, s. 48.

⁶⁹⁰ Demirel, **Erzurum İsyanı**, s. 41-42.

Erzurum İsyanının haberlerinin dört bir tarafa yayılması başka şehirlerdeki muhalefeti de etkilemiştir. Ankara’da 1906 yılının ilk yarısında ve Bitlis’te Mart 1907’de gerçekleşen telgrafhane işgalleri sonucu bu bölgelerin valileri de görevden alınmak zorunda kalmış, Trabzon’daki telgrafhane işgali ise valinin görevden alınmasıyla sonuçlanmamasına rağmen halkın valiyi bu bölgeden uzaklaştırmasıyla son bulmuştur.⁶⁹¹ Musul’da da 1907’nin başlarında telgrafhane işgali gerçekleştirilmiş ve valinin azli istenmiştir.⁶⁹² Halkın bu kitlesel eylemler aracılığıyla merkezi devleti zorlayarak tavizler koparabildiğini görmesi, telgrafhane işgallerini Abdülhamit devrinin sonuna kadar başvurulmuş bir strateji haline getirmiştir. Taleplerin gerçekleşmemesi ya da telgrafhane işgalleri nedeniyle soruşturmalar yürütülerek isyanda rol alanların cezalandırılması, yeni telgrafhane işgallerinin yolunu açmıştır. Bu isyanlar sırasında o bölgelerde bulunan muhalif sürgünler ve Jön Türk mensuplarının da etkisi olmuştur. Genelde ilk talepler sonucunda vergileri kaldırmak yerine ertelemek suretiyle halkı yatıştırmayı hedefleyen merkezi yönetim, vali ya da diğer yerel yöneticileri görevden almayı yeğlemiştir. Sonunda, Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu duruma rağmen yeni hayvan vergisi ve şahsi vergi tamamen kaldırılmıştır. Yeni vergilere hayati derecede ihtiyaç duyan merkezi devletin bu vergileri kaldırmak zorunda kalması bu kitlesel halk hareketlerinin gücünü ortaya koyar.

Tüm bu telgrafhane baskını hadiselerini ortaya çıkaran sebepler birçok farklı bölge için ortaktır ve bu eylemler Abdülhamit döneminin sonunu getirecek muhalefet örgütlenmesinin temel yapısının ortaya çıktığı eylemlerdir. Öncelikle, bu eylemlerin en temel gerekçeleri ekonomiktir ve devletin içinde bulunduğu mali buhranın halk kesimlerinde dayanılmaz boyutlara ulaşmasıyla ilgilidir. Öte yandan, yerel yönetimlerin halkın sorunlarına çözüm olacağına dair inancının kaybolması ve halkın bütün gücün Sultan’ın elinde toplanması nedeniyle tek başvuru mercii olarak Yıldız Sarayı’nı görmesi, 2. Meşrutiyet’e giden yolda, ortaya çıkan problemlerin de Abdülhamit istibdadından kaynaklandığına dair düşünciyi kuvvetlendirmiştir. Bu

⁶⁹¹ Hasip Saygılı, ‘1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri’, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul, 2012, s. 191-193.

⁶⁹² Haydar Mithat, **Hatıralarım**, s. 183-184.

eylemlere dair diğerk bir önemli özellik ise İttihat ve Terakki muhalefetine toplumsal dinamiğini gözler önüne sermesidir. İttihat ve Terakki muhalefetine yalnızca tepeden inmece bürokratik bir hareket olarak görmek yanlıştır. İttihat ve Terakki geniş toplum kesimleriyle de ilişki kuran, birçok şehirde kitlesel muhalefet hareketlerine dahil olmuş ve çok farklı görüşlerden insanın bir araya geldiği karmaşık bir sosyolojik yapıya sahiptir. Halkın kitlesel eylem potansiyeli ile İttihat ve Terakki'nin örgütsel gücü birleştiği oranda toplumsal muhalefet, Erzurum ve Kastamonu telgrafhane işgallerinde görüldüğü üzere daha örgütlü hale gelebilmiş ve taleplerini merkeze daha etkin şekilde kabul ettirebilmiştir.

Abdülhamit rejimine muhalif olan insanların sayısının son dönemde iyice artması, mali bunalımın halkın omuzlarında hissedilir derecede büyük bir yük olarak kendini göstermesi ve yine bu mali durum nedeniyle memurların düzenli maaş alamamaları, merkezi devlete yönelen bu devrin son dönemindeki bütün muhalif halk hareketlerinin ortak nedenlerini teşkil eder. Özellikle askerlerin düzenli maaş alamamaları, telgrafhane işgalleri sırasında silah gücüyle halkın püskürtülmesinin önüne geçmiştir. Son olarak, telgrafhanelerin işgal edilmesi halkın alt tabakasında bulunan kesimler için yerel yönetimden umudunu kesmesine rağmen, seslerini Padişah'a duyurabildiklerinde sorunlarına çözüm bulabileceklerine dair inancı, Abdülhamit'in bu son yıllarında dahi korumaya devam ettiklerini gösterir. Bu nedenle, şikayet arzu hallerini Padişaha iletmek suretiyle adalet arama geleneğinin bir devamı olarak telgrafhane işgalleri, bu devrin sonunda muhalefet hareketlerinin en önemli stratejilerden biri olmuştur. 1905 ve 1908 arasında aralıklarla devam eden bu halk hareketleri, 1908 devrimine giden yolda bir ön hazırlık aşaması olarak da okunabilir. Telgrafhaneler bu dönemde devrimin ilan edilmesinde oynayacağı role bir hazırlık olarak Anadolu'nun farklı kentlerindeki vergi ayaklanmaları ve kitlesel eylemlere ev sahipliği yapmış ve bir muhalif iktidar mekanı olarak tezahür etmiştir.

Telgraf iletişiminin imkan tanıdığı modern iletişim devriminin bir sonucu olarak, merkezi devlet ve diğer devlet aktörleri ile farklı halk kesimleri arasında geri döndürülemez bir karşılıklı etkileşim dinamiği harekete geçmiş ve devlet toplum ilişkileri yapısal değişikliklere uğrayarak çok boyutlu bir yapı kazanmıştır. Bu noktadan sonra, halkın ısrarcı taleplerine ve ekonomik durumunun olumsuzluğuna

rağmen merkezde bir proje üretilmesi ve bunun taşralarda uygulanması, telgrafhane baskınları sonucu yeni vergilerin kaldırılmasında da gördüğümüz üzere her zaman mümkün olamayacaktır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki telgrafhane baskınlarıyla şekillenen Anadolu'nun farklı merkezlerindeki bu eylemler topyekûn bir ortak amaç doğrultusunda iktidarı devirmek amacıyla ülke genelinde örgütlenmiş eylemler değildir. Bölgesel nitelikli, birbirlerinden bağımsız gerçekleştirilmiş ve kendi bölgelerinde yaşadıkları sorunları esas alan daha küçük örgütlenmelerin taktiksel eylemleridir. İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit rejimine son vermek için geniş bir toplumsal ağa sahip muhalefet hareketi ise ülke genelinde daha etkin bir örgütlenmeyi hayata geçirebilmesi nedeniyle Anadolu'daki telgrafhane işgalleri eylemlerinden farklılaşır. Bu büyük örgütlenmenin en önemli unsurlarından biri ise telgraf iletişimini kendi örgütlenmeleri doğrultusunda seferber edebilmeleri ve stratejik bir şekilde kullanabilmeleridir.

4.8.3. Telgraf İletişimi ve İttihat ve Terakki Muhalefeti

Abdülhamit devrinde telgraf bürokrasisi, Osmanlı Devleti'nin diğer bütün idari birimlerinde olduğu gibi oldukça büyümüş ve memurlarının eğitim kalitesi artmıştır. Bernard Lewis telgraf bürokrasisinin bu gelişimini İttihat ve Terakki hareketinin güçlenmesiyle ilişkilendirmiştir. Lewis'e göre telgraf şubelerinde çalışan, okuma-yazma bilen ve belirli bir eğitim seviyesine sahip memurlar Jön Türk komitalarının üyesi olmaya oldukça uygun özelliklere sahiptir.⁶⁹³ Nitekim, Talat Paşa başta olmak üzere posta ve telgraf bürokrasisinde görevli birçok memurun İttihat ve Terakki hareketine üye olduğu bilinmektedir. Jön Türk hareketinin dinamiklerini anlamak telgraf iletişiminin bu hareketin eylemleri çerçevesindeki rolüne değinmeyi gerekli kılar. Zira, Abdülhamit rejimi ile Jön Türk muhalefeti arasındaki mücadele başka stratejilerin yanı sıra, haberleşme ağının etkin şekilde kullanımı üzerinden de şekillenmiştir. İttihat ve Terakki için telgraf idaresinin yanında posta örgütüne de hakim olmak, özellikle Avrupa'da basılan yayınları yurda sokmak ya da Jön Türklerin yazdığı bildirileri dağıtmak açısından çok önemliydi. Ancak, çalışmanın konusu

⁶⁹³ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 254.

yalnızca telgraf iletişimini içerdiğinden bu bölümde posta hariç tutularak telgraf haberleşmesi ile İttihat ve Terakki hareketi arasındaki ilişkiye değinilecektir.

Abdülhamit döneminde telgraf mühendisleri ve memurlarının yetiştirildiği Darüşşafaka örneğine göz atmak daha lise yıllarında telgraf öğrencilerinin İttihat ve Terakki muhalefetine uygun bir formasyondan geçecek şekilde yetiştiklerini görmek bakımından yerinde olacaktır. 1880 yılında Darüşşafaka Lisesine telgrafçılık dersleri konulmasıyla gelecekte telgraf idaresinde görev alacak birçok memur ve mühendis bu okulda yetiştirilmeye başlanmıştır.⁶⁹⁴ Telgrafçılığı öğrenen öğrencilerden her iki senede bir defa olmak üzere iki öğrenci 1883 yılından sonra mühendislik eğitimi almaları amacıyla Fransa'ya gönderilmiş ancak bu öğrencilerin Paris'te 1892 senesinde İttihat ve Terakki üyelerinin de katıldığı bir yürüyüşe katılması üzerine öğrenciler geri çağırılmış ve yurt dışına öğrenci gönderilmesi uygulaması durdurulmuştur.⁶⁹⁵ Darüşşafaka Lisesinde okutulan telgrafçılık derslerine askeri mekteplerden gelme öğretmenlerin girmesi ise, Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinde olduğu gibi, bu okulda da Abdülhamit rejimine muhalif fikirlerin yayılmasına sebep olmuş ve 1908 devrimi sürecinde bu lisenin mezunları da muhalif harekete destek vermişlerdir.⁶⁹⁶ Dolayısıyla, Darüşşafaka Lisesi'nde telgrafçılık okumuş öğrencilerin Abdülhamit rejimine muhalif olarak yetişmiş olmaları, okulun subay öğretmenleri ve bazı mezunların Fransa'daki muhalif Jön Türk hareketiyle temas etmesi gibi nedenlerle mümkün olmuştur.

İttihat ve Terakki hareketi açısından telgraf iletişiminin önemini kavramak için Makedonya'da 1906 yılında başlayan ve 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla sonuçlanan Balkanlardaki isyan hareketlerine göz atmak gerekir. Eylül 1906'da Selanik'te Posta ve Telgraf Başkatibi Talat Paşa'nın öncülerinden biri olduğu ve Jön Türk Hareketinin Makedonya'da yeniden doğuşu anlamına gelen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu.⁶⁹⁷ 1907 yılında Paris Jön Türk hareketi ile birleşen bu cemiyet,

⁶⁹⁴ Ata, **Telgrafçılar Nasıl Yetiştirildi?**, s. 9.

⁶⁹⁵ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi, Cild. 1-2**, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 623-624.

⁶⁹⁶ Seyfi Toptaş, 'İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Posta ve Telgraf Teşkilatı', Ankara, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 30.

⁶⁹⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt. 1: II. Meşrutiyet Dönemi**, 2. Baskı, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, Ocak 1988, s. 21-22.

İttihat ve Terakki adını almış, diğer Jön Türk örgütlerini kendi çatısı altında toplamış ve 1908 devriminin fitilini yakacak Makedonya olaylarında başrolü oynamıştır.⁶⁹⁸ Bu örgütün kurucularından biri olan Talat Paşa'nın Selanik Telgraf ve Posta Müdürlüğü Başkatibi olması bir tesadüf değildir ve sonraki dönemde Makedonya'da telgraf ağı üzerindeki İttihat ve Terakki kontrolünün habercisidir. Nitekim, Talat Paşa cemiyet tarafından İstanbul'dan gelen önemli telgraf yazışmalarını İttihat ve Terakki merkezi umumisine iletmekle görevlendirilmişti.⁶⁹⁹ Talat Paşa'nın ve birçok alt düzeyden memurların yanı sıra Posta ve Telgraf idaresinde çalışan diğer bazı ünlü isimler: Kara Kemal, Sakallı Eşref, Mektupçu Hüsnü Bey, Faik Kaltakkıran ve Ermeni Çapran'dır.⁷⁰⁰ Haberleşme ağı üzerindeki bu geniş bürokratik kontrol mekanizması sayesinde telgraf yazışmaları İttihat ve Terakki yönetimine açık hale geliyor, Abdülhamit'in hafiyelik teşkilatı verimli şekilde çalışmıyor, yayınlanması yasak olan yayınlar dağıtılabiliyor ve Jön Türk örgütlenmesinin üyeleri arasındaki iletişim sağlanmış oluyordu.

İttihat ve Terakki yönetiminin bir muhalefet stratejisi olarak telgraf iletişimine verdiği önemi gösteren bir belge, 16 Mart 1908 tarihinde İttihat ve Terakki Paris merkezinin Selanik merkezine gönderdiği tavsiye yazısıdır. 3 Mart 1908 tarihinde İngilizlerin Makedonya'da özerkliğin genişletilmesi ile ilgili taleplerini içeren genelgenin yayınlanması, Jön Türkler arasında bu genelgenin Makedonya'nın bağımsızlığı ile sonuçlanacağı korkusunu yaratmış ve bu genelgeye karşı Abdülhamit'in hiçbir şey yapamayacağına inandıkları için kendi çözüm önerilerini geliştirmelerine yol açmıştır.⁷⁰¹ Bu çözüm önerilerinden biri, Makedonya'daki Müslüman halkın telgrafhaneleri işgal ederek merkezi yönetime İngilizlerin bu planının asla kabul edilemeyeceğini bildirmeleridir.⁷⁰² Dolayısıyla bu tavsiye yazısı, İttihat ve Terakki yönetiminin muhalefet hareketini halka dayandırmak çabasını ve telgraf iletişimine stratejik bakışını ortaya koyar.

⁶⁹⁸ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 22.

⁶⁹⁹ Toptaş, **İTC ve Posta ve Telgraf**, s. 64.

⁷⁰⁰ Toptaş, A.g.e., s. 65-67.

⁷⁰¹ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s. 71-72.

⁷⁰² Akşin, A.g.e., s. 72.

İttihat ve Terakki yönetimi Manastır'da olan hadiselerin Sultan'a bildirilmesinden ve gönderilen telgrafların içeriğinden özellikle Edirne telgraf merkezindeki adamları sayesinde hemen haber alabiliyordu. Bu duruma verilebilecek en çarpıcı örnek ise Sultan'ın Manastır'daki isyan hareketini durdurmak üzere görevlendirdiği Şemsi Paşa'nın başına gelenlerdir. 18. Tümen Komutanı Ferik Şemsi Paşa 7 Temmuz tarihinde Manastır'da Jön Türk devrimcilerinin faaliyetleri ve isyanın durumu hakkında topladığı bilgileri Sultan'a göndermek üzere gittiği telgrafhaneden çıktığı esnada Jön Türk hareketine mensup bir fedai olan Atıf Bey tarafından öldürülmüştü.⁷⁰³ Tahsin Paşa anılarında bu olayı anlatırken Şemsi Paşa'nın Mabeyn'e göreve başlamaya hazır olduğunu bildirdiğini, Sultan'ın bu durumdan çok memnun olduğunu belirttiikten sonra Şemsi Paşa'nın öldürülmesi hadisesiyle İttihat ve Terakki yönetiminin bütün telgraf yazışmalarından haberdar olduğunu anladığını söyler.⁷⁰⁴ Nitekim, Talat Paşa da anılarında telgrafhanelerdeki kontrolleri sayesinde Şemsi Paşa'yı adım adım takip ettiklerini belirtir.⁷⁰⁵ Bu kontrolleri sayesinde içeriklerini öğrendikleri telgraflar arasında Mabeyn ile Şemsi Paşa arasında geçen ve isyanın bastırılması için İzmir'den 18 tabur daha askerin Manastır'a geleceği haberini içeren telgraflar da vardı.⁷⁰⁶ Haberleşmeyi kontrol etmek sayesinde İttihat ve Terakki, Abdülhamit'in planlarını bu örnekte olduğu üzere daha başlangıç aşamasında engelleyebiliyordu. Sultan'ın Manastır'daki hadiseleri bastırmak için oldukça güvendiği bir adamı olan Şemsi Paşa'nın daha harekate kalkışmadan bu şekilde öldürülmesinin Saray'da şok etkisi yarattığını tahmin etmek zor değildir. Bu suikast hadisesinin ise telgrafhane önünde gerçekleşmesi, Sultan ve Jön Türkler arasındaki mücadelede telgrafın hayati rolüne dair trajik bir örnektir.

Hürriyet kahramanı olarak anılan ve 3 Temmuz 1908'de Ohri'de askerleriyle dağa çıkarak hürriyetin ilanına giden yolu açan ayaklanmayı başlatan Resneli Niyazi Bey anılarında, İttihat ve Terakki yönetiminin Makedonya bölgesindeki telgraf ve posta ağı üzerindeki denetimleri sayesinde Rumeli'ye dağılmış münevver Jön

⁷⁰³ Ercan Uyanık, 'İttihat ve Terakki'nin Gelişiminde Osmanlı Balkanları'nın Rolü: İhtilal Makedonya'da Başlar', **Yeni Türkiye**, Sayı. 66, 2015, s. 6.

⁷⁰⁴ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, s. 268.

⁷⁰⁵ Cemal Kutay, **Bir Devir Aydınlanıyor: Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları 1**, **Cilt**, 1983, s. 214.

⁷⁰⁶ Kutay, A.g.e., s. 214.

Türklerin şehir ve köy teşkilatlarını oluşturduktan sonra haberleşme yolunu da halletmek üzere olduklarını belirtiyor ve bu yapının bir vücudun organları gibi kenetlendiğini vurguluyordu.⁷⁰⁷ İşte haberleşme ağı üzerindeki bu kontrolün de sayesinde İttihat ve Terakki muhalefeti, Makedonya bölgesindeki bürokratik aygıtı etkin bir şekilde denetimi altında tutuyordu. Sultan'ın Şemsi Paşa'nın öldürülmesinden sonra Selanik bölgesinde müfettişlik görevini sürdüren Hüseyin Hilmi Paşa'ya 'kimdir bu ittihatçılar' diye sorması üzerine, Paşa'dan gelen telgrafta yazanlar artık Jön Türk hareketinin durdurulamaz bir güce ulaştığını ortaya koyar: 'Burada kulunuzdan gayrisi İttihatçıdır'.⁷⁰⁸

Jön Türklerin Makedonya örgütlenmesinin telgraf iletişimi üzerindeki kontrolünü gösteren başka bir olay ise Ömer Naci ve Hüsrev Sami ile ilgilidir. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasından sonra özellikle 2. ve 3. Ordu'da Jön Türklerin hızla örgütlenmesini bölgedeki istihbarat ağı sayesinde hissetmeye başlayan Sultan, Ömer Naci ve Hüsrev Sami'nin tutuklanması emrini gizli bir telgrafla bölgeye gönderir.⁷⁰⁹ Ancak Talat Paşa'nın bu gizli emri öğrenmesi ve Ömer Naci ile Hüsrev Sami'yi uyarması üzerine bu iki İttihat ve Terakki üyesi Paris'e kaçar.⁷¹⁰ Dolayısıyla, telgraf haberleşmesi üzerindeki Jön Türk denetimi, Sultan'ın 30 yılı aşkın süredir muhalefetin kontrolü ve tasfiyesi için kullandığı yöntemleri uygulamaya devam etmesini engelliyordu.

Resneli Niyazi Bey'in anılarında yer verdiği başka bir olay ise posta ve telgraf idaresinde çalışan ancak Jön Türk hareketini desteklemeyip Abdülhamit yönetiminin yanında yer alan memurların maruz kaldığı baskıyı gözler önüne serer. Niyazi Bey, Jön Türklere karşı Makedonya bölgesinde örgütlenmeye ve karşı eylem planları hazırlamaya çalışan Abdülhamit'e bağlı bürokratlara, kendisini halkın temsilcisi olarak konumlandığı tehdit mektupları yazmıştır. Temmuz 1908 başlarında Resneli Niyazi Bey'in isyan hareketini başlattığı günlerde yazılan bu tip mektuplardan birinde,

⁷⁰⁷ Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 1. Baskı, 2003, s. 184.

⁷⁰⁸ İlber Ortaylı ve Erol Şadi Erdinç, **İttihat ve Terakki: Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler**, haz. Alper Çeker, İnkılap Yayınevi, 2016, s. 53.

⁷⁰⁹ Akşin, **Jön Türkler**, s. 62.

⁷¹⁰ Akşin, A.g.e., s. 62.

İttihat ve Terakki düşmanı olarak nitelendirdiği ve cezasının ölüm olduğunu belirttiği kişilerden birisi Prespe telgrafçısı Şevki Bey'dir.⁷¹¹ Niyazi Bey, bu mektup üzerine Şevki Bey'in Jön Türkler aleyhine bütün istibdat yönetimini harekete geçirmeye çalıştığını ve vatan mücadelesi veren İttihat ve Terakki mensuplarıyla mücadele edemeyerek korkudan akıl sağlığını yitirdiğini belirtir.⁷¹² Bu mektuptan anlaşılabacağı üzere Jön Türk yönetimi telgrafçıların stratejik rolünü çok iyi bildiklerinden onları kontrol altına almak için tehdit etme yoluna da gitmişlerdir. Bu baskı yoluyla Makedonya bölgesindeki telgraf idaresi çalışanlarından Jön Türklere sempati beslemeyen ya da Sultan'a bağlılığını koruyanların da İttihat ve Terakki yönetimiyle birlikte çalışmak durumunda kaldığını tahmin etmek güç değildir.

Bürokratik mekanizmada ve özellikle de askeri birliklerdeki bu etkin kontrol kansız bir devrimi gerçekleştirmek için toplumsal tabana da ihtiyaç duyar. Abdülhamit'i anayasayı tekrar ilan etmeye iten sebeplerden biri de Firzovik'te Arnavutlar arasında meydana gelen kitlesel harekettir. Firzovik, Kosova vilayetinde Arnavutların yaşadığı bir kasabadır. Bu kasabada Alman Lisesi'nin bir piknik düzenlemesini yanlış anlayıp yabancı işgali olarak algılayan Arnavutların toplanmaya başlaması ve İttihat ve Terakki mensuplarının ustaca propagandalarıyla sayıları 20 ila 30 bine varan bu büyük toplantıları kendi lehlerine çevirmeleri üzerine bu hadise büyük bir muhalif halk hareketine dönüşmüştür.⁷¹³ Bu toplantılar ve Jön Türk propagandası sayesinde 20 Temmuz 1908 tarihinde Firzovik'te toplanan Arnavutların ileri gelenlerinin de aralarında bulunduğu 180 kişi Yıldız'a bir telgraf göndererek bölgedeki yabancı güçlerin çekilmesinin ve sorunların çözülmesinin ancak meşveret sisteminin tekrar getirilmesi ile mümkün olacağını bu nedenle Sultan'ın meclisi yeniden açması gerektiği talebini iletmışlerdi.⁷¹⁴ Sultan'a bu dönemde Balkanlar'dan iletilen yeni anayasa ve meclis taleplerinin en göze çarpanlarından biri de bu telgraftır. Zira, Resneli Niyazi Bey'in dağda isyanda olduğu bir dönemde, böylesine büyük bir halk hareketi aracılığıyla da meşrutiyeti talep etmek, Saray'ı iyice köşeye sıkıştırmış

⁷¹¹ Niyazi, **Hatırat**, s. 225.

⁷¹² Niyazi, A.g.e., s. 225.

⁷¹³ Necmettin Alkan, '1908 Jön Türk İhtilalinde Firzovik Toplantısının Önemi', **Toplumsal Tarih**, Sayı. 177, Eylül 2008, pp. 44-50, s. 44-47.

⁷¹⁴ Alkan, **Firzovik Toplantısının Önemi**, s. 48.

ve meşrutiyetin bu telgraftan 3 gün sonra ilan edilmesinde büyük rol oynamıştır. 24 Temmuz 1908 tarihli New York Times gazetesi Abdülhamit'in Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koymasının haberini 'Sultan Panik İçinde Anayasayı Verdi' başlığıyla vermiş ve Arnavutlar tarafından gönderilen anayasanın tekrar ilan edilmesi talebini içeren telgrafi ise Yıldız Sarayı'na 'bir yıldırım gibi düştü' ifadesiyle haberleştirmiştir.⁷¹⁵

Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 Temmuz ayı Saray'ın telgraf yağmuruna tutulduğu bir ay olmuştur. 16 Temmuz'da Manastır'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıldız Sarayı'na, Sultan'ın Kanuni Esasi'yi ilan etmemesi durumunda zora başvuracaklarını bildiren bir tehdit telgrafi yollar.⁷¹⁶ Bu arada Resneli Niyazi ile Eyüp Sabri'nin güçleri birleşerek Manastır'a inerler ve telgrafhaneyi basarlar.⁷¹⁷ Makedonya'nın diğer bölgelerinden de telgraflar Yıldız'a yağmaya devam eder. Bu hareketlilik sırasında Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey'e bağlı birlikler 22 Temmuz günü Müşir Osman Paşa'nın evini kuşatarak telgraf telini kesmiş ve Paşa'yı göz altına almışlardır. Paşa ile müzakereleri sırasında ona, yardım edecek kimsenin kalmadığını ve evine bağlı telgraf telinin kesildiğini, dolayısıyla Paşa'nın Yıldız'la iletişim kuramayacağını özellikle belirterek birliklere direnmesinin önünü almışlardır.⁷¹⁸ Bu örnek de göstermektedir ki, Sultan Abdülhamit'i Kanun-i Esasiyi yeniden ilan etmeye mecbur bırakan Makedonya'daki İttihat ve Terakki denetimi, bu bölgeyi dışarıdan müdahaleye kapalı bir özerk adaya çevirmiştir.

Sonunda 1908 devrimi, Sultan'ın uzun bir bakanlar kurulu toplantısının ardından Kanun-i Esasi'yi 24 Temmuz 1908'de tekrar ilan etmesiyle kansız bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu bakanlar kurulunda Makedonya'dan gelen telgraflar tartışılmış, özellikle gelen son telgrafta eğer Kanun-ı Esasi ilan edilmezse veliaht hazretlerine biat edileceği tehdidi Saray'da kararın daha acil alınmasına sebep olmuştur.⁷¹⁹ Bu devrimin neredeyse hiç kan dökülmeden gerçekleşmesinde Saray'a gelen bunca telgrafın ve telgraf haberleşmesi üzerindeki Jön Türk denetiminin payı çok büyüktür. Zira, İttihat

⁷¹⁵ New York Times, 'Sultan, in Panic Gives Constitution', 24 Temmuz 1908.

⁷¹⁶ Georgeon, **Sultan Abdülhamit**, s. 551.

⁷¹⁷ Georgeon, A.g.e. 552.

⁷¹⁸ Niyazi, **Hatırat**, 346-348.

⁷¹⁹ Said Paşa, **Anılar**, s. 316.

ve Terakki yönetiminin telgraf ağı üzerindeki denetimi sayesinde Makedonya'daki toplumsal hareketin üzerine askeri güçle gitmek pek mümkün olamamış, Anadolu'dan sevk edilen birlikler de Jön Türklerle savaşmayı reddederek Selanik'te silah bırakmışlardır. Bu nedenle Orhan Koloğlu, silahla değil telgrafla gerçekleştirilen bu kansız devrimi, 'belki de dünya tarihinde telgrafla gerçekleştirilen ilk ihtilaldir' sözleriyle tanımlamıştır.⁷²⁰ Telgraf teknolojisinin sağladığı anlık iletişim imkanı olmasa, 1906-1908 yılları arasında Makedonya'da ortaya çıkan Jön Türk hareketi ile merkezi devletin kuvvetlerinin çatışması ve kanlı olayların yaşanması kuvvetle muhtemeldi. Sultan gelen telgraflardan durumun vahametini anladığı için sertlik yöntemlerine başvurmadan anayasayı tekrar ilan yoluna gitmiştir.

Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra yaşananlar da İttihat ve Terakki'nin telgraf iletişimi ile ilişkisine ışık tutar. 24 Temmuz'dan sonra imparatorluğun dört bir tarafına çekilen telgraflarla meşrutiyet duyurulmuş ancak birçok bölgede insanlar hemen bu habere inanamamışlardı. Meşrutiyetin ilanı sırasında Bursa'da valilik görevini yürüten Tevfik Biren Bey anılarında, Said Paşa tarafından gönderilen ve Meclis-i Mebusan'ın tekrar toplanacağını haber aldığı telgrafa ilk önce inanmadığını, ertesi gün valiliğe gittiğinde de herkeste mütereddit bir hal olduğunu belirtmiştir.⁷²¹ Ancak sonrasında olanlar durumun kavranmasına yardımcı olmuştur. İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi imzasıyla Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezine gönderilen bir telgraf, şubede hiç kimsenin Bursa cemiyet merkezinin yerini bilmemesi nedeniyle ortada kalmış, en sonunda Vali Tevfik Bey'i ziyarete gelen Bursa İttihat ve Terakki üyeleri telgrafi validen almışlardır.⁷²² Tevfik Biren onu ziyarete gelen Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin hepsinin tanıdık çıktığını şaşkınlıkla ifade eder. Bu telgrafın cemiyet üyelerine ulaşmasıyla ve sonrasında merkezi umumiden başka telgrafların da Bursa cemiyetine gönderilmesiyle meşrutiyetin ilanı şerefine düzenlenen kutlamalar Bursa'da başlayabilmiş ve halk meşrutiyetin ilanını tam olarak idrak edebilmiştir. Bu örnek, İttihat ve Terakki cemiyetinin örgütlenmesinin gizliliği ve yaygınlığının ne derecelere ulaştığının bir göstergesidir. Jön Türk muhalefetiyle

⁷²⁰ Koloğlu, **Haberleşme ve Ulaşım**, s. 606.

⁷²¹ Biren, **Hatıralar**, s. 445-447.

⁷²² Biren, A.g.e., s. 447.

meşrutiyetin ilan edildiği günlerin siyasi atmosferinde Bursa İttihat ve Terakki merkezine gelen bir telgraf, Sadrazam'dan Bursa valisine gelen bir telgrafa göre toplum üzerinde daha etkili olabilmıştır. Telgraf iletişimini merkezi sinir sistemi olan Yıldız'dan, bir sinir ağı gibi imparatorlukta mesajların iletilmesi ve alınması için iktidarı boyunca kendi lehinde kullanan Sultan Abdülhamit'in iktidarını kaybedişi, İttihat ve Terakki'nin imparatorluğun kalbi olan Rumeli'deki merkezi sinir ağı üzerinden Osmanlı topraklarına yayılan daha etkin bir haberleşmeyi sağlamasıyla gerçekleşmiştir. Bu bağlamda telgraf iletişimi Tanzimat dönemi için de geçerli olduğu üzere alt yapısal iktidarın hem devletin hem de toplumun unsurlarını paradoksal bir şekilde güçlendirdiğini açığa vuran bir örnek olarak kendini göstermektedir.

SONUÇ ve GENEL DEĞERLENDİRME

Bihaber kaldum deyu etme vücuda inhıraf

Sür'at ihbar için icad olundu telgraf⁷²³

Modern devletler uzun 19. yüzyıl boyunca; despotik iktidarın yetersizliklerinden sıyrılarak altyapısal iktidarını inşa etmek, dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçmek, dahili pasifleştirme sürecini tamamlayarak meşru şiddet tekeli tamamiyle eline almak suretiyle yönetimin etkinliğini ve toplumun içine nüfuz etme güçlerini arttırmaya çabalamışlardır. Modern merkezi devletler aynı zamanda, çevre bölgeler hakkında bilgi toplayarak bu bölgelerin merkezden okunabilirliğini arttırmaya ve bu sayede modern yönetim mekanizmalarını hayata geçirerek merkezileşme sürecini tamamlamaya çalışmışlardır. Modern devletlerin deneyimlediği bu süreçler, modern iletişimin ilk teknolojik aracı olan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında devletlerin istikrarlı bir iletişim ağı kurmasını sağlayan telgraf teknolojisinin sağladığı anlık iletişim imkanı göz önünde bulundurulmadan yeterince anlaşılamaz. Nitekim, telgraf teknolojisi Mann'ın tanımladığı altyapısal iktidarın dört bileşeninden ikisi olan; devletlerin bilgi biriktirmesi ile mesajlar ve kaynakların iletilmesi maddeleriyle ilişkili bir altyapısal lojistik araçtır. Bu altyapısal özellikleri nedeniyle tren yollarıyla birlikte modern devletlerin oluşum ve gelişim sürecinde idari modernleşmenin en önemli amacı olan merkezileşmeyi sağlamanın en başat lojistik aracı olmuştur.

Tanzimat dönemiyle birlikte modern bir merkezi devlet kurma çabasında olan Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş topraklara sahip bir devlet için ise telgraf iletişimi, kaçınılmaz olarak idari işlevleri ön plana çıkan bir idari lojistik araç haline dönüşmüştür. Çünkü, çok geniş toprakları üzerindeki çeşitli coğrafi zorluklar, maddi ve teknik yetersizlikler ve yetişmiş insan eksikliği gibi nedenlerle Osmanlı Devleti, yol yapımı, gemi ulaşımı ve tren yolu ulaşımı gibi alanlarda merkezi devletin çevre bölgelere nüfuzunu etkin bir şekilde arttırmaya yetecek kapasitede ilerlemeler sağlayamamıştır. Telgraf iletişimi ise özellikle tren yollarına göre çok daha ucuz ve

⁷²³ Aziz Akıncan, *Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık*, İstanbul, Ülkü Basımevi, 1946, s. 5.

kolay bir şekilde inşa edilebilmesi nedeniyle Osmanlı idari modernleşmesinde daha ön plana çıkmıştır. Aynı dönemde benzer idari modernleşme deneyimlerini yaşayan Avusturya-Macaristan ve Rusya İmparatorlukları da telgraf iletişimini, standart idari düzenlemelere bağlı bütüncül bir nüfusa sahip olmak ve uzak çevre bölgelerin merkez ile bağlarını kuvvetlendirmek gibi sebeplerle idari bir araç olarak kullanmışlardır.

II. Abdülhamit devri hem birçok açıdan Tanzimat modernleşmesinin bir devamı olması hem de Sultan'ın damgasını vurduğu patrimonyal özellikler taşıyan ve aşırı merkeziyetçi bir idare anlayışını esas alması yönüyle kendine özgü bir dönemdir. Bu özellikleri nedeniyle Abdülhamit dönemi, telgraf iletişiminin daha da önem kazandığı ve yönetim anlamında çok çeşitli işlevlere sahip olduğu bir tarihsel süreçtir. Sultan, Tanzimat'la başlayan ve kendi döneminde olgunlaşarak daha geniş ve etkin şekilde sonuçlarını veren idari modernleşme hamlesinin nimetlerinden de yararlanması nedeniyle Georgeon'un da vurguladığı üzere, belki de kendinden önceki hiçbir padişahın ulaşmadığı bir güce sahip olmuştur.⁷²⁴ Bu otoriter yönetimin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için gerekli olan aşırı merkezileşmenin sağlanması ise telgraf iletişiminin sağladığı anlık iletişim imkanı olmadan hayata geçirilemezdi. Zira, hem merkezde hem de taşralarda bürokratlarını ve geniş halk kesimlerini istikrarlı bir denetim altında tutmanın en iyi yolu, geniş bir bilgi ve haber alma ağını imparatorluk topraklarına yaymaktan geçiyordu. Bu sayede, imparatorluğun dört bir tarafından Yıldız Sarayı'na akan bilgi ve haberlerin merkezde değerlendirilerek çevre bölgelerden gelen şikayetlere uygun politikalar geliştirilmesi, Abdülhamit idaresinin topluma nüfuz edebilme gücünü arttırmış ve 33 yıl gibi uzun bir süre iktidarını devam ettirmesini sağlamıştır. Zaman ve mekanın yarattığı sınırlılıklar telgraf sayesinde azalmış; Yemen, Hicaz, Libya, Basra ya da Arnavutluk'un Osmanlı merkeziyle bağları hiç olmadığı kadar artmıştır. İstanbul'da görev yapan bir bürokratin bu çevre bölgelere dair zamansal ve mekânsal algılayışları telgraf iletişimi sayesinde önceki dönemlerin Osmanlı memurlarına göre daha farklı olmuştur.

Sultan Abdülhamit idari modernleşmenin hedefleriyle uyumlu olmayan bazı geleneksel yöntemleri de dönemin koşulları ve kendi kişiliğine özgü iktidar anlayışı

⁷²⁴ Georgeon, **Abdülhamid II**, s. 612.

gereği sürdürmüş ve bazı sorunlara modern devletin yönetim anlayışının dışında pragmatik çözümler üretmiştir. Eşraf siyaseti gibi dolaysız yönetim ilkesine ve dahili pasifleştirme sürecine ters bir uygulama ya da birçok bürokratin liyakat prensibine göre değil de sadakat ilkesine göre belirlenmesi bu tür geleneksel politikalara örnektir. Ancak bu durum Tanzimat öncesi dönemdeki, bürokrasinin yönetim mekanizmasında yeterince etkin olmadığı tamamıyla patrimonyal bir yönetime dönüş anlamına da gelmez. Zira Abdülhamit, idarenin merkezinde kendisi olmakla beraber oldukça gelişmiş ve modern özelliklere sahip geniş bir bürokrasi aygıtının yardımıyla otokratik yönetimini sürdürmüştür.⁷²⁵ Dolayısıyla, Abdülhamit dönemi yönetim anlayışı modern ve geleneksel öğelerin iç içe geçtiği melez bir yönetimdir. Bu melez yönetim anlayışı içerisinde Sultan'ın hem kendi bürokrasisini hem de geniş halk kesimlerini baskıcı bir şekilde gözetleme ve denetleme arzusu, şifreli telgraf ile haberleşme yöntemini ve bu araç kullanılarak hayata geçirilen hafiyelik kurumunun işleyişini idari bir usul haline dönüştürmesine sebep olmuştur. Bu farklı araç ve yöntemlerin kullanılması suretiyle çevre bölgelerin merkeze entegrasyonu, Tanzimat dönemine göre daha etkin bir şekilde bu dönemde başarılabilmektedir.

Abdülhamit'in geleneksel yöntemlere önem veren patrimonyal yönetimini sahaya yansıtmanın başka bir yolu olarak yönetsel değeri olduğunu düşündüğü simgeleri kamusal alanda kullanması da bu döneme dair dikkat çekici bir idare stratejisidir. Telgraf iletişimi de Abdülhamit yönetiminin modernleşmenin bir aracı olarak simgesel değerine vurgu yaptığı bir araçtır. Bu nedenle telgraf direkleri ve tellerinin geniş Osmanlı coğrafyasındaki fiziksel varlığının yanı sıra Şam ve Sana örneğinde görüldüğü üzere telgraf anıtları da dikilmiştir. Derne-Gelemiş arasındaki telsiz telgraf hattının açılışının Sultan'ın cülus yıl dönümüne denk getirilmesi gibi törensel simgeler de telgraf iletişimi bağlamında görülen ve Abdülhamit yönetiminde başka projeler için de uygulanmış ve sürekli hale gelmiş bu türden diğer bir idari pratiktir.

Bu noktada değinilmesi gereken diğer bir husus ise Tanzimat ve Abdülhamit yönetimlerinin eriştiği idari modernleşme seviyesine rağmen Batı'nın endüstrileşmiş

⁷²⁵ Şükrü Hanioglu, 'Modern Ottoman Period', **Routledge Handbook of Modern Turkey**, ed by. Metin Heper and Sabri Sayarı, New York, Routledge Publishing, 2012 pp. 15-25, s. 21.

ulus devletleriyle karşılaştırılmaması gerektiğidir. Zira, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi imparatorluk geleneğine sahip ve çok geniş topraklara hükmeden bir devlet ve endüstri devrimini deneyimlememiş bir topluma sahip olması nedeniyle Batılı ulus devlet modernleşmelerinin değerlendirildiği kriterlere göre değerlendirilemez. Tanzimat ve Abdülhamit dönemlerinde Osmanlı Devleti, modern merkezi devletlerin idari modernleşme hamlelerine aykırı bazı uygulamalara başvurmaları ve aracı güçleri tamamen ortadan kaldıramamalarına rağmen; modern hukuk ve eğitim sistemi, legal ve rasyonel ilkelere dayalı bürokrasi ve tren, kara yolları ve telgraf hatları gibi altyapısal lojistik araçlara sahip olması bağlamında diğer Batı dışı toplumlar ile karşılaştırıldığında başarılı sayılabilecek bir modernleşme hamlesine imza atmıştır. Bu sebeple, Osmanlı devleti ve bürokrasisi, Abdülhamit devri sonrasında 1. Dünya Savaşı'na kadar ayakta kalabilmiş ve modern Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratacak koşulların hazırlayıcısı olabilmıştır.

Batılı devletlerin idari modernleşmelerinden ayrı olarak değerlendirilmesi gereken Abdülhamit devri Osmanlı idaresi, Joel Migdal'in devleti toplum içinde iktidar için mücadele eden bir aktör olarak ele aldığı teorik perspektifi çerçevesinde değerlendirilmeye daha uygun bir tarihsel örnektir. Migdal'in toplum içinde devlet yaklaşımı, aracı güçlerle birlikte var olan modernleşme çabasındaki bir devletin, iktidarını sahaya nasıl yansıttığını daha iyi açıklar. Bu çalışmada gösterildiği üzere, Abdülhamit'in son derece merkezileşmiş idaresi, çevre bölgelerde bütünlük değil dağınık iktidar olarak tezahür etmiş, devlet diğer aktörlerle birlikte devamlı surette iktidarını arttırmak için çabalayan bir aktör olarak kendini göstermiş ve merkezin belirlediği siyaset her zaman hedeflerine ulaşamamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında Abdülhamit devri Osmanlı idaresinin yeterli altyapısal güce ulaşamamasının payı bulunduğu gibi; merkezi devletin, çevre bölgelerde bulunan bürokratları ile bölgesel koşulların kendine özgü iktidar yapısı nedeniyle her zaman uyum içinde çalışamamasının da payı vardır. Sonuç itibarıyla, çevre bölgelerde merkeze bağlı olarak çalışan bürokratlar da toplum içinde eyleyen ve idari görevli olarak bulundukları bölgenin koşulları gereği iktidar mücadelesinin bir parçası olan aktörlerdir ve diğer bölgesel aktörler ile koalisyonlar ve mücadeleler içinde varlıklarını sürdürürler.

Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan çalışmalar genellikle; tepeden inmeci, devletin her zaman merkezi bir rol oynadığı ve merkez çevre ya da devlet toplum ilişkilerini yalnızca ikili bir ilişki biçiminde ele alan çalışmalardır.⁷²⁶ Bu yönüyle, modernleşme teorilerinin devletçi yaklaşımlarını ve makro bakış açısını esas almışlar ve Batılı endüstrileşmiş toplumların modernleşme kriterlerini Osmanlı örneğine uygulamışlardır. Oysa ki, Tanzimat ile başlayıp Abdülhamit dönemiyle devam eden idari modernleşme süreci ve bu sürecin doğurduğu iç siyasetin yapısı, Osmanlı toplumunun kendine özgü dahili koşulları çerçevesinde ele alınmalıdır ki Migdal'ın teorik perspektifi bize bu imkanı sunmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma, Abdülhamit'ten sonraki 2. Meşrutiyet devri üzerine yapılacak idari modernleşme alanındaki çalışmalarda da toplum içinde devlet yaklaşımının faydalı bir teorik perspektif sunacağını ileri sürmektedir.

Abdülhamit devri merkez çevre ilişkileri ele alınırken toplumsal aktörlerin ve çevre bölgelerde zayıf bir devlet olarak varlık gösteren merkezi devletin iktidar mücadelelerindeki gerçek rolünü analiz etmek, çoklu hakimiyet ve muhalefet alanlarını göz önünde bulundurmayı gerektirir. Bu sayede, çok çeşitli etnik ve dini unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun idare anlayışı, bu çeşitliliğin yol açtığı Osmanlı toplumunun karmaşık yapısıyla birlikte ele alınıp anlaşılmış olur. Bu çalışmada telgraf iletişimi örneği üzerinden gösterildiği üzere, bu çoklu iktidar alanlarında gerçekleşen iktidar mücadeleleri; kimi zaman merkezi devletin arzuladığı sonuçları elde ettiği, kimi zamanlardaysa bölgesel koşullar ve çevresel aktörlerin güçlerinin bir sonucu olarak toplumsal muhalefetin çıkarlarına uygun şekilde sonuçlandığı karmaşık bir ilişkiler ağına işaret eder. Çoklu hakimiyet ve muhalefet alanları üzerinden yapılacak bir değerlendirme, özellikle kendine özgü bir sosyolojik yapıya sahip göçebe kabilelerin yaşadığı Arap coğrafyası ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde, Osmanlı merkezi devletinin uyguladığı vergilendirme ve askere alma politikalarını verimli bir şekilde hayata geçirememesinin nedenlerini de ortaya koyar.

⁷²⁶ Cem Emrence, 'Imperial Paths, Big Comparisons: The Late Ottoman Empire', **Journal of Global History**, Sayı. 3, 2008, pp. 289-311, s. 290.

Tüm bu koşullar altında Abdülhamit'in kişiliği etrafında kurguladığı bu otoriter yönetim, paradoksal şekilde kendi mezar kazıcılarını da yaratan sürecin tetikleyicisi olmuştur. Modern devletin merkezileşme amacını aşırı uç noktalara götüren Abdülhamit, bir insanın gücünün yetemeyeceği büyüklükte bir iktidar mekanizmasını uzun bir süre kendi elinde tutmaya çalıştığından, bu iktidar yapılanmasının doğurduğu sosyo-ekonomik problemler nedeniyle tahtını kaybetmiştir. Öte yandan, Tanzimat'la birlikte gelişen Osmanlı modernleşmesi Abdülhamit devrinin sonu itibarıyla belli bir olgunluğa erişmiştir. Buna paralel olarak, Osmanlı eğitim sisteminde yetişen yeni nesil öğrenciler, dünyada 2. Sanayi Devriminin gerçekleştirildiği, sömürgeciliğin ve milliyetçiliğin yaygınlaştığı bir dönemde Batı'dan gelen etkilere açık okullardan mezun olmuşlardır. Abdülhamit'in kurduğu bu okullar Sultan'a muhalif nesillerin de yetişmesine vesile olmuş ve bu nesil Abdülhamit'in devrilmesine yol açacak muhalefet hareketinin baş aktörleri olmuştur. Teknik bilgi ve becerileri gelişmiş, Darüşşafaka gibi iyi okullarda yetişmiş telgraf bürokrasisinde görevli memurların da iletişim ağı üzerindeki tasarrufları sayesinde bu muhalif harekette önemli payı bulunmaktadır.

Telgraf iletişimi Sultan'ın otoriter yönetimini inşa etmesine yardımcı olmuş ancak alt yapısal iktidar kavramının iki yönlülüğünün ima ettiği üzere muhalif toplumsal güçlere de iktidarlarını merkez karşısında arttırma olanağı sağlamıştır. Devlet toplum ilişkileri karmaşık doğası gereği bir tarafın kazancının diğer tarafın kaybı anlamına geldiği sıfır toplam (zero-sum) bir oyun değildir. Abdülhamit döneminin modernleşmesi hem devletin hem de toplumsal güçlerin modernleşmenin imkanlarından yararlanarak güçlendiği ancak sonunda toplumsal muhalefetin bu dönemin idari rejimine galip gelerek yeni bir iktidar yapısının kurulmasına yol açtığı karmaşık ve uzun bir süreçtir.

Sultan Abdülhamit, toplumsal muhalefetin karşı konulamaz şekilde örgütlü bir güce dönüşmesi ve sonunda 1908 devrimini gerçekleştirmesiyle otoriter idaresinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. 1909 yılında ise 33 yıl süren saltanatını tamamen kaybetmiştir. Telgraf iletişiminin sağladığı lojistik destek sayesinde güçlenen merkezin altyapısal iktidarı bu 33 yıllık saltanatın yönetim anlayışını sahaya yansıtmanın en önemli araçlarından biri olduğundan; Abdülhamit dönemi idaresi, modern merkezi devletin diğer özelliklerinin yanı sıra modern iletişimin ilk teknolojik

aracı olan telgraf iletişiminin sağladığı olanaklar bağlamında ele alındığında çok boyutlu bir şekilde ortaya konulmuş olur. Ayrıca, telgraf iletişimine referansla bu idari modernleşmeyi ele almak, bu çalışmada yapılmaya çalışıldığı üzere, hem toplumsal güçlerin iktidar olanaklarının hem de devletin parçalı yapısının analiz kapsamına dahil edilmesini sağlar. Devletin çevre bölgelerdeki zayıf karakteri ve Jön Türk muhalefeti ile iyiden iyiye açığa çıkan parçalı yapısı, merkezin çevre bölgelere yeterince nüfuz edememesinin temel sebeplerini oluşturur. Nitekim, Orhan Koloğlu'nun belirttiği üzere, 1908 devrimi telgraf ile gerçekleştirilen dünyadaki belki de tek ihtilal olması yönüyle, Osmanlı bürokrasisine mensup askerlerin, memurların ve farklı toplumsal güçlerin birlikte yer aldığı ve bu aktörlerin birbirleriyle istikrarlı bir şekilde işleyen iletişimsel bir ağa sahip oldukları bir muhalefet hareketidir.

Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan ve modernleşme kuramı ya da bağımlılık kuramını merkeze alan çalışmalar toplum devlet ilişkilerinin çok boyutluluğunu dikkate almadığı gibi iç siyasi çatışmaları da göz ardı etmiştir.⁷²⁷ Oysa ki, Abdülhamit yönetimine içten gelen direnişler ve meydan okumalar, 33 yıllık dönem boyunca merkezi devletin politikalarını etkilemek ve devleti dönüştürmekle kalmamış, Abdülhamit'in iktidarı tamamıyla elinde topladığı 1895'ten sonra yavaş yavaş güçlenerek bu dönemin sonunu getirecek bir örgütlülüğe de ulaşmıştır. Telgrafın merkezi bir rol oynadığı bu muhalif hareketler, devlet ve toplum ilişkilerinin çok boyutlu ve çeşitli aktörlerin koalisyonları bağlamında incelendiğinde, iktidarın gerçek hayatta sahada nasıl tezahür ettiğini daha iyi ortaya koyar. Telgraf hatlarına yapılan saldırılar, telgrafhane işgalleri ve İttihat ve Terakki'nin telgraf idaresinde güçlenmeleri; hem devletin unsurlarının bütünleşik değil parçalı bir yapı sergilediğini hem de toplumsal alanda kurulan ittifakların muhalefet hareketini merkezi devlete karşı oldukça güçlendirdiğini açığa çıkartarak, toplumun değişim talebinin gücünü gösterir. Bu durum ayrıca, devletin stratejilerine karşı toplumsal güçlerin taktiksel eylemlerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini de ima eder. Bu bağlamda, tüm bu muhalefet hareketlerinin birikimli bir sonucu olarak ortaya çıkan 1908 devrimini, yalnızca bürokratik elitlerin modernleşme çabası içerisinde devleti kurtarmak için yaptığı bir eylem olarak değil, halkın kitlesel desteğiyle birlikte gerçekleşen ve

⁷²⁷ Kansu, **1908 Devrimi**, s. 27-28.

sosyolojik dayanakları da bulunan devrimci bir değişim hareketi olarak konumlandırmak daha doğru olur.

Sonuç olarak bu çalışmada, Tanzimat ve Abdülhamit dönemi idari modernleşmesi, merkez-çevre ilişkileri ve telgraf iletişimi bağlamları bir araya getirilerek ele alınmış ve Osmanlı idari modernleşme döneminin karakterini ortaya koyan belirli anlam kalıpları çıkarılmaya çalışılmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse, bu dönemde telgraf iletişiminin sunduğu teknolojik altyapısal imkanlar, merkez-çevre ilişkileri bağlamında Osmanlı idaresinin parçalı bir yapıya sahip olduğunu ve bütünleşik değil dağınık bir iktidar türünü ürettiğini ortaya koyar. Aynı zamanda bu bağlamsal çerçevelerin bir arada ele alınması, özellikle Abdülhamit idaresinin Batılı modern devletlerden farklılıklarını açığa çıkartarak, hem modern hem geleneksel unsurların bir arada kendini gösterdiği melez karakterine işaret eder. Devletin gündelik hayatın olağan işleyişi içerisinde iktidarını uygulamada yaşadığı sorunlar, onun toplum üstünde her zaman nihai bir karar alıcı ve belirleyici bir aktör olarak işlev görmediğini ve toplumsal güçlerin uzun tarihsel süreçlerin sonuçları üzerinde devlete nazaran daha belirleyici bir rolü olduğu tezini kanıtlar nitelikte örnekler sunar. Tanzimat ve Abdülhamit yönetimlerinin tüm bu özellikleri, telgraf iletişimi fenomeninin dönemin koşulları içerisinde rol aldığı veya etki ettiği farklı mikro toplumsal süreçlerin incelenmesi suretiyle devlet ve toplumun çok aktörlü yapılar olarak eylemlerinin karmaşık doğasını göz önünde bulundurmamızı sağlar. Telgraf iletişimi bu çalışmada gösterildiği üzere modern devletlerin altyapısal iktidarlarını sağlamada ön plana çıkan bir lojistik araç olması yönüyle Osmanlı idari modernleşmesi sürecinde merkez çevre ilişkilerinin bu karmaşık doğasının ve aktörler arasındaki çok boyutlu iktidar mücadelelerinin görünür kılınmasını sağlayan bir tarihsel fenomendir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

BOA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi):

- Bab-1 Ali Evrak Odası
- Dahiliye Islahat Evrakı
- Haritalar Evrakı
- İrade Hariciye Evrakı
- İrade Hususi Evrakı
- İrade Posta ve Telgraf Evrakı
- Meclis-i Vela Evrakı
- Şura-yı Devlet Evrakı
- Teftişat-ı Rumeli Selanik Evrakı
- Yıldız Arzuhal Jurnal Evrakı
- Yıldız Posta Telgraf Nezareti Maruzatı
- Yıldız Umumi Evrakı

Düstur, Telgraf Nizamnamesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289.

Mecmua-ı Fünun, Cemiyeti İlmiyyey-i Osmaniyye.

Posta ve Telgraf Mecmuası.

Tercüman-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünun

Posta Rehberi

İlaveli Telgraf Risalesi

Posta ve Telgraf Nezareti İstatistiki Mecmuaları

İkincil Kaynaklar

- Ahbab, Yakup: ‘Amerikan ve İngiliz Basınında İlinden İsyanı’, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 1/1, 2015, pp. 119-151.
- Akarlı, Engin: “The Reign of Abdülhamid II”, **The Great Ottoman Turkish Civilization**, ed. By Kemal Çiçek, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2000.
- The External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdülhamid II(1876-1909): Origins and Solutions**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1976.
- ‘Abdülhamid’s Islamic Policy in the Arab Provinces’, **Arab Turkish Relations**, Ankara, Hacettepe University, 979, pp. 44-60.
- ‘Daughters and Fathers: A Young Druze Woman’s Experience’, **Identity and Identity Formation in the Ottoman World**, Ed. by. B. Tezcan and K. Barbir, Madison, Wisconsin, Wisconsin University Press, 2007.
- Akbulut, Uğur: ‘Suriye’ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi’, **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı**, 2010, s. 1-11.
- ‘Osmanlı Arşiv Belgelerinde Lazkiye Nusayrileri (19. Yüzyıl)’, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Sayı:54, 2010, s. 111-126.
- ‘İngilizlerin Hindistan’la Olan Haberleşmeyi Hızlandırma Çabaları’, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt: 13, Sayı: 25-26, 2014, s. 99-124.

- Akıncan, Aziz: **Türkiye’de Posta ve Telgrafçılık**, İstanbul, Ülkü Basımevi, 1946.
- Akşin, Sina: **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987
- Aktan, Coşkun; Dilek, Dileyici ve Saraç, Özgür: ‘Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları II’, **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cild.8, Sayı.1, 2003, pp. 1-25.
- Akyıldız, Ali: **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2015.
- Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, İstanbul, Eren Yayınları, 1993.
- ‘Osmanlı Anadolu’su’nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)’, **Çağını Yakalayan Osmanlı**, der. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1995.
- ‘Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bab-ı Ali’yle İlişkileri’, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2015.
- Alkan, Mehmet Ö.: **Ölçülebilir Verilerle Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Modernleşmesi**, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler (Doktora Tezi), İstanbul, Ekim, 1996
- II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji’, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim**, ed. M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, M. Nar, İstanbul, İZÜ Yayınları, 2019.

‘Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim’,
TALİD, Cilt 6, Sayı 12, 2008.

Alkan, Necmettin: ‘1908 Jön Türk İhtilalinde Firzovik Toplantısının Önemi’,
Toplumsal Tarih, Sayı. 177, Eylül 2008, pp. 44-50.

Andrew, W. P.: **Memoir on the Euphrates Valley Route to India with
Official Correspondance**, London, Wm. H. Allen Co.,
1857.

Ata, Bahri: ‘Talihsiz Osmanlı Kuşları: On Yıl Geciken Telgraf ve
Stratford Canning’, **Türk Yurdu**, Cilt: 148-49, Sayı:19-20,
2000, s. 150-155.

**The Transfer of Telegraphy Technology to the Ottoman
Empire in the XIXth Century**, Boğaziçi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans
Tezi), İstanbul, 1996.

‘Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Telgrafçılar Nasıl
Yetiştirildi’, **Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan: Türk
Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları**,
Ankara, Pegem Akademi, 2011, 283-304.

Atıf Hüseyin Bey: **Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri: Hususi
Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918)**,
İstanbul, Timaş Yayınları, Yay. Haz. Metin Hülâgü, 4.
Baskı, 2013.

Aydın, Hasip: ‘Hüseyin Hilmi Paşa’nın Rumeli Müfettişliği Döneminde
(1902-1908) Rus Diplomatik Misyonlarının Bulgar
Komitacıları ile İlişkileri’, **İGÜ Sosyal Bilimler Dergisi**,
Cilt. 1, Sayı: 2, Ekim 2014, pp. 197-226.

- Aytekin, E. Atila: ‘Hukuk, Tarih ve Tarih Yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesine Yönelik Yaklaşımlar’, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, 2005, pp.723-744.
- Baark, Erik: **Lightning Wires: Telegraph Lines and China’s Technologic Modernization, 1860-1890**, Westport, Greenwood Press, 1997.
- Baktıaya, Adil: **Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul, Bengi Kitap Yayın, 2009.
- ‘19. Yüzyıl Suriyesinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları’, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 58, Sayı 2, 2008, s. 23-44.
- Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası: Hamidiye Modernleşmesi**, İstanbul, H2o Yayınları, 2016.
- Baldini, Massimo: **İletişim Tarihi**, çev. Gül Batuş, İstanbul, Avcıol Basım Yayın, 2000.
- Balog, Iasif Marin: “Economic Policy of Habsburgs in Transylvania in the mid-19th Century: Significance and Effects of Introducing the Telegraph”, **Yearbook of the Institute for History George Baritiu**, Issue: LII, 2013, pp. 369-379.
- Bassat, Yuval Ben: **Petitioning the Sultan: Protests and Justice in the Late Ottoman Palestine, 1865-1908**, New York and London, I. B. Tauris 2013.

- Başaran, Funda: **İletişim ve Emperyalizm: Türkiye’de Telekomünikasyonun Ekonomi Politikası**, İstanbul, Ütopya Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Beauchamp, Ken: **History of Telegraphy**, London, UK, The Institution of Electric Engineering, 2001.
- Bektaş, Yakup: ‘The Sultan’s Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880’, **Technology and Culture**, Vol. 41, Number 4, October 2000, pp. 669-696.
- Beniger, R. James: **The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society**, Cambridge, Massachusetts and London, England, Harvard Univ. Press, 1986.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2002.
- Bermann, Marshal: **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Biren, Mehmet Tevfik: **Mehmet Tevfik Bey’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları Cilt. 2**, der. Fatma R. Hürmen, İstanbul, Arma Yayınları, 2000.
- Birol, Nurettin: ‘1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa’, **Yeni Türkiye**, Sayı:62, Eylül-Aralık 2014, pp. 2067-2108.
- Black, Cyril E. and Brown L. Carl: **Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and Its Afro-Asian Successors**, Princeton, New Jersey, USA, The Darwin Press, 1992.

- Bozan, Oktay: ‘20. Yüzyılın Başında Eşraf Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği’, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 33(2): 96, pp. 1-46.
- Braudel, Fernand: **Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Vol. III**, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1982.
- Breuilly, John: **Nationalism and the State**, Chicago, The University of Chicago Press, 1994.
- Bulut, Faik: **Dersim Raporları**, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, Kürt Tarihi ve Kültürü Dizisi 14, 5. Baskı, 2013.
- Carey, W. James: “Technology and Ideology: The Case of the Telegraph”, **Prospects**, Vol. 8, Cambridge University Press, 1983.
- Ceylan, Ebubekir: **The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the 19th Century Middle East**, I. B. Taurus, London and New York, 2011.
- Coe, Lewis: **The Telegraph: A History of Morse’s Invention and Its Predecessors in the US**, North Carolina, Mc Farland Publishing, 1993.
- Çadırcı, Musa: **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- Çakılcı, Diren: **Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2015.

‘Kıbrıs’ta Osmanlı Telgraf İşletmesi’, **Tarih Dergisi**, Sayı 62, İstanbul, 2016, s. 65-90.

‘Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sırbistan Emareti’nin Rolü’, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, Cilt.34, 2013, ss. 59-81.

‘Osmanlı Devleti’nde Uluslararası Telgraf İşbirliği: Sicilyateyn/İtalya Örneği, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt. 13, Sayı: 25-26, 2014, s. 51-82.

Çetin, Atilla:

Sultan İkinci Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim II, İstanbul, Çamlıca Basın Yayın, 2011.

Çetinsaya, Gökhan:

Ottoman Administration of Iraq: 1890-1908, London and New York, Routledge: Taylor and Francis Group, 2006.

‘Sultan Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı’, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim**, ed. M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, M. Nar, İstanbul, İZÜ Yayınları, 2019.

‘Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış’, **Türkiye Günlüğü**, 58. Sayı, Kasım Aralık 1999.

‘II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi’, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 47, 2016, pp. 353-409.

‘Hamidiye, Nakşibendiye, Mülkiye: II Abdülhamid Döneminde Musul Vilayetinden Bir Kesit’, **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000, pp. 131-138.

- Çiçek, M. Talha: 'Negotiating Power and Authority in the Desert: The Arab Bedouin and the Limits of the Ottoman State in Hijaz, 1840-1908', **Middle Eastern Studies**, 2015, pp. 1-20.
- Dadyan, Saro: 'Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası: Müşir Deli Fuat Paşa', **Toplumsal Tarih**, Sayı: 229, pp. 22-28.
- Davison, Roderic H.: **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: Impact of the West**, Texas, University of Texas Press, 1990.
- Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005.
- 'Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi', çev. Durdu Mehmet Burak, **OTAM Dergisi**, 2003, Sayı: 14, 347-386.
- Demir, Tanju: **Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)**, Ankara, PTT Genel Müdürlüğü, 2005.
- 'Osmanlı Haberleşme Kurumunda Yabancı Uzmanlar ve Emil Locaine Efendi', **Kebikeç**, Sayı: 19, 2005, pp. 35-53.
- Demirel, Muammer: 'Erzurum İsyanı- 1906-1907', İstanbul, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Deringil, Selim: **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of the Power in the Ottoman Empire, 1876-1909, Palgrave Macmillan, London and New York, 1998.

‘The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908’, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 35, No.1, January 1993, pp. 3-29.

‘Osmanlı İmparatorluğu’ndan Geleneğin İcadı, Muhayyel Cemaat ve Pan İslamizm’, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

Osmanlı’dan Türk’e: Türkiye’de Kimlik ve Sosyal Mühendislik, **Simgeden Millete: II Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

Deutsch, Karl W.: **The Nerves of the Government: Models of Political Communication and Control**, New York, Free Press, 1967.

Nationalism and Social Communication, An Inquiry into the Foundation of Nationality, Cambridge, MIT Press, 2nd Edition, 1962.

‘Social Mobilization and Political Development’, **The American Political Science Review**, Vol. 55, No: 3, September 1961, pp. 493-514.

Devereux, Robert: **The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament**, Baltimore, John Hopkins University Press, 1963.

- Du Boff, Richard B.: “The Telegraph in the 19th Century America: Technology and Monopoly”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 26, Issue 4, 1984.
- Du Certau, Michel: **Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları**, Dost Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Duguid, Stephen: ‘The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia’, **Middle Eastern Studies**, pp. 139-155.
- Eisenstadt, Shmuel N.: **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**, çev. Ufuk Coşkun, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Eliott, Charles: **Turkey in Europe**, London, Odysseus, 1900.
- Emrence, Cem: ‘Imperial Paths, Big Comparisons: The Late Ottoman Empire’, **Journal of Gloabal History**, Sayı. 3, 2008, pp. 289-311.
- Erdoğan, Dilşen İnce: ‘Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Aydın Vilayeti’nde Bazı Eşkıyalık Olayları’, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, ed. Osman Köse, 2. Baskı, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Ergin, Osman: **Türkiye Maarif Tarihi, Cild. 1-2**, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
- Ergut, Ferdan: **Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği**, İstanbul, İletişim Yay., 2012.
- Erikkson, Kai: **Communication in Modern Social Ordering: History and Philosophy**, New York, The Continuum Int. Publishing, 2011.

- Eskin, Şekip: **Türk Posta Tarihi**, Ankara, Ulusal Matbaa, 1942.
- Evans, Peter E.;
Rueschemeyer,
Dietrich and
Skocpol, Theda: **Bringing The State Back In**, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1985.
- Ewing, E. Thomas: “A Most Powerful Instrument for a Despot: The Telegraph as a Transnational Instrument of Imperial Control and Political Mobilization in the Middle East”, **The Nation State and Beyond**, ed. Löhr, Isabella and Wenzlhuemer, Roland, Berlin, Heidelberg, Springer, 2013, pp. 83-100.
- Eyice, Semavi: ‘İstanbul’da İlk Telgrafhane-i Amire’nin Projesi (1855)’, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1984, pp. 61-73.
- Fahmy, Khaled: **All the Pasha’s Men: Mehmed Ali, His Army and Making of Modern Egypt**, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1997.
- Farah, Caesar E.: **The Sultan’s Yemen: Nineteenth Century Challenges to Ottoman Rule**, London and New York, I. B. Tauris, 2002.
- Findley, Carter: **Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik, Modernlik, 1789-2007**, İstanbul, Timaş Yayınları, 4. Baskı, Nisan 2015.
- Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922**, New Jersey, Princeton University Press, 1980.

Kalemiye'den Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2011.

Flichy, Patrice: **Dynamics of Modern Communication: The Shaping and Impact of New Communication Technologies**, London, Sage Publications, 1995.

Fortna, Benjamin: 'The Reign of Abdülhamid II', **Cambridge History of Turkey Vol.4**, ed. by. Reşat Kasaba, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 2008.

Foucault, Michel: **Güvenlik, Toprak, Nüfus**, çev. Ferhat Taylan, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Frey, Frederick W.: 'Political Development, Power and Communication in Turkey', **Communication and Political Development**, ed. by Lucien Pye, Princeton and New Jersey, Princeton University Press, 1963.

Georgeon, François: **Sultan Abdülhamid**, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yay., 2012.

'Abdülhamid II (1876-1909)', **Great Ottoman Civilization**, der. Kemal Çiçek, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2000.

Giddens, Anthony: **Ulus Devlet ve Şiddet**, Kalkedon Yayınları, 2008.

Modernliğin Sonuçları, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.

Gökçen, Ahmet: 'Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri', **İstanbul Üniversitesi**

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Gölbaşı, Edip: ‘Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik Meselesi ve İhtida Siyaseti Odağında Yezidiler ve Osmanlı İdaresi’, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı: 9, Güz 2009, pp. 87-156.

Güran, Tevfik: **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt. 5**, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997.

Hacısalihoglu, Mehmet: ‘Sultan II. Abdülhamid Dönemi Balkan Politikaları’, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, ed. Fahrettin Gün ve Halil İbrahim Erbay, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2017.

‘Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire’, **Journal of Modern European History: Multi-Ethnic Empires and the Military: Conscription in Europe Between Integration and Disintegration, 1860-1918**, Verlag C. H. Beck, Vol. 5, 2007/2.

“Osmanlı İmparatorluğundan Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu Millet Düşüncesi”, **Toplumsal Tarih**, 164 (Ağustos 2007), pp. 58-64.

Halaç, Hicran H. ve İlhan, Sibel Ö.: ‘Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri: II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi’, **E-Journal of New World Sciences Academy**, Sayı. 9, Cilt: 4, 2014, pp. 190-200.

- Hall, Stuart and Gieben, Bram: **Formations of Modernity: Understanding Modern Societies**, London, Open University Press, 1992.
- Hamlin, Cyrus: **Among The Turks**, New York, American Tract Society, 1877.
- Haniççe, Murat: ‘Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar: Niksar-Erbaa-Tokat Telgraf Hattı Örneği’, **History Studies: International Journal of History**, Vol. 9, Issue:4, November 2017, s. 63-99.
- Hanioğlu, Şükrü: ‘Modern Ottoman Period’, **Routledge Handbook of Modern Turkey**, ed by. Metin Heper and Sabri Sayarı, New York, Routledge Publishing, 2012.
- Hanssen, Jens: ‘Practices of Integration: Center Periphery Relations In the Ottoman Empire’, **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, ed. by J. Hanssen, T. Philipp, S. Weber, Beirut, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2002.
- Held, David: “The Development of Modern State”, **Formations of Modernity: Understanding Modern Societies**, ed. By Stuart Hall and Bram Gieben, London, Open University Press, 1992.
- Hobsbawm, Eric: **Sermaye Çağı, 1848-1875**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi Yay., 2. Baskı, 2003.
- İmparatorluk Çağı, 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Ankara, Dost Kitabevi Yay., 2. Baskı, 2003.
- Hocaoğlu, Mehmet: **Abdülhamit Han’ın Muhtıraları (Belgeler)**, İstanbul, Oymak Yayınları, 1976.

- Holzman, Gerar J. and Pehrson, Björn: **Early History of Data Networks**, New Jersey, John Wiley and Sons Publication, 2003.
- Hopwood, Derek: **The Russian Presence in Syria and Palestine: Church and Politics in the Near East, 1843-1914**, Oxford, Clareondon Press, 1969.
- Hourani, Albert: ‘Ottoman Reform and Politics of Notables’, **The Modern Middle East: Reader**, ed. By. A. Hourani, P. S. Khoury, M. C. Wilson, Berkeley and Los Angeles, Univ. Of California Press, 1993.
- Hut, Davut: Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği, **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Vol. 1, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 105-150.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Kaçar, Mustafa: **Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1995.
- İnan, Arı: **Cami Baykurt’un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası’nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Kansu, Aykut: **1908 Devrimi**, çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Karakışla, Yavuz Selim: ‘II. Abdülhamid Saltanatı (1876-1909): Kızıl Sultan Mı, Ulu Hakan MI?’, **Toplumsal Tarih**, Temmuz 2002, pp. 10-19.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Dönemi (1861-1876), Cilt: VII**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, 2003.

Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), Cilt: VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, 2007.

Karpat, Kemal: **İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Kars, H. Zafer: **1908 Devriminin Halk Dinamiği**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2. Basım, 1997.

Keddie, Nikki R.: 'Pan-Islam as Proto-Nationalism', **The Journal of Modern History**, Vol. 41, No. 1, March 1969, pp. 17-29.

Kennedy, P. M.: "Imperial Cable Communications and Strategy, 1870-1914", **The English Historical Review**, Vol 86, No. 341, 1971.

Kentel, Ferhat: 'Modernite, Gündelik Hayat ve Yeni Sosyal Hareketler', **Altüst**, Sayı 3, Eylül 2011.

Keskin, Özkan ve Sönmez, Ali: 'Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği', **OTAM**, Sayı: 25, Bahar 2009, s. 67-81.

Kılıç, Seda: '1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa', **Ankara Üni. DTCE Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2005, Cilt: 24, Sayı:37, s. 99-111.

Kırmızı, Abdülhamit: 'Sultan II. Abdülhamid'in Kişiliğinde Süreklilik ve Kopuş', **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yay. No. 12, 2012.

‘Sultan Abdülhamid: İmparatorluğun Son Nefesi’, **II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul**, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010 Avrupa Kültür Başkenti, 2011.

Abdülhamid’in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908, İstanbul, Klasik Yayınları, 4. Baskı, 2017.

‘Makedonya 1903’, **Yeni Türkiye**, Sayı:68, Mart-Haziran 2015, pp. 2922-2928.

Kişi, Şule Sevinç: ‘Ege’nin Namı Eşkıyası Çakırcalı Mehmet Efe’, **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, 2017, pp. 77-122.

Knuesel, Ariane: “British Diplomacy and Telegraph in 19th Century China”, **Diplomacy and Statecraft**, Vol. 18, Issue 3, 2007, pp. 517-537.

Kodaman, Bayram: **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.

Koloğlu, Orhan: **Avrupa’nın Kıskaçında Abdülhamit**, İstanbul, İletişim Yayınları, 6. Baskı, 2017.

‘Hicaz Demiryolu (1900-1908): Amacı, Finansmanı, Sonucu’, **Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1995.

‘Yeni Haberleşme ve Ulaşım Tekniklerinin Osmanlı Toplumunu Etkileyişi’, **Çağını Yakalayan Osmanlı:**

Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1995.

Köksal, Yonca: 'Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet-Toplum İlişkileri', der. F. Ergut ve A. Uysal, **Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2007.

The Ottoman Empire in Tanzimat Era: Provincial Perspective From Ankara to Edirne, New York, Routledge Publismment, 2019.

Köse, Osman: **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, Samsun, İlkadım Belediyesi Kültür Yay., No:12, 2017.

Krug, Gary J.: **Communication, Technology and Cultural Change**, Thousand Oaks, California, Sage Publications, 2005.

Kuneralp, Sinan: **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber**, İstanbul, İsis Yayınları, 2003.

Kutay, Cemal: **Bir Devir Aydınlanıyor: Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları 1. Cilt**, İstanbul, Kültür Matbaası, 1983.

Landes, David S.: **The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present**, Cambridge, UK, Cambridge University Press, Rome, 2nd Edition, 2003.

Learner, Daniel: **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East**, New York, The Free Press, 1995.

Makdisi, Ussama: ‘Osmanlı Oryantalizmi’ içinde **Oryantalizm: Tartışma Metinleri**, ed. Aytaç Yıldız, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, Kasım 2014.

Mann, Michael: **Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri**, çev. Semih Türkoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

İktidarın Tarihi-Cilt 1: Başlangıcından 1760’a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları, İstanbul, Phoenix Yayınları, 2013.

İktidarın Tarihi-Cilt 2: Sınıfların ve Ulus Devletlerin Yükselişi, 1760-1914, İstanbul Phoenix Yayınları, 2013.

Ma’oz, Moshe: ‘Tanzimat’ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi’ içinde M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, Ağustos 2014.

Mardin Şerif: **Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1**, İstanbul, İletişim Yayınları, 19. Baskı, 2012.

Türk Modernleşmesi: Makaleler 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 21. Baskı, 2012.

‘Sivil Toplum’, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1**, İstanbul, İletişim Yayınları, 19. Baskı, 2012.

‘Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri’, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1**, İstanbul, İletişim Yayınları, 19. Baskı, 2012.

- Mattelart, Armand: **Mapping World Communication: War, Progress, Culture**, University of Minnesota Press, Minnesota, London, 1994.
- Mayakon, İsmail Müştak: **Yıldız'da Neler Gördüm?**, İstanbul, Sertel Matbaası, 1940.
- McLuhan, Marshall: **Understanding Media: The Extensions of Men**, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1994.
- Migdal, Joel: **State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another**, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2004.
- Strong Societies, Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World**, Princeton University Press, New Jersey, 1988.
- Migdal, J; Kohli, Atul and Shue, Vivienne: **State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World**, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1994.
- Minawi, Mostafa: 'Beyond Rhetoric: Reassessing Bedouin-Ottoman Relations Along The Route of Hijaz Telegraph Line at the End of the 19th Century', **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 58 (2015), pp. 75-104.
- Mithat, Ali Haydar: **Hatıralarım (1872-1946)**, İstanbul, Güler Basımevi, 1946.
- Morus, Iwan Rhys: "The Nervous System of Britian: Space, Time and the Electric Telegraph in the Victorian Age", **The British Journal for the History of Science**, Vol. 33, No:4, (December, 2000), pp. 455-475.

- Nicholls, Jack: “The Impact of the Telegraph on Anglo-Japanese Diplomacy During the 19th Century”, **New Voices: A Journal for Emerging Scholars in Japanese Studies in Australia**, vol. 3, 2009, pp. 1-22.
- Niyazi, Kolağası
Resneli Ahmed: **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 1. Baskı, 2003.
- Ochsenwald,
William: **Hijaz Railway**, Virginia, University Press of Virginia, 1980.
- Okan, Ayşegül: **The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of the Nineteenth Century**, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, 18. Baskı.
- Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara, Cedit Neşriyat, 3. Baskı, 2008.
- Ortaylı, İlber ve
Erdoğan, Erol Şadi: **İttihat ve Terakki: Osmanlı İmparatorluğu’nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler**, haz. Alper Çeker, İnkılap Yayınevi, 2016.
- Oskay, Ünsal: **İletişim’in ABC’si**, İstanbul, İnkılap Kitabevi Yay., 2014.
- Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş**, İstanbul, Der Yayınları, 2000.
- Oslin, George P.: **The Story of the Telecommunications**, Macon, Georgia, Mercer University Press, 1999.

- Osmanoğlu, Şadiye: **Babam Abdülhamid: Saray ve Sürgün Yılları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 4. Baskı, 2014.
- Quataert, Donald: 'The Economic Climate of the Young Turk Revolution in 1908', **Journal of Modern History**, Vol. 51, No. 3, September 1979, pp. 1147-1161.
- Özbek, Nadir: **İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015.
- Özdalga, Elisabeth: **Tarihsel Sosyoloji**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 4. Baskı, Nisan 2016.
- Özgün, Cihan: '19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağı'nda Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler', **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, ed. Osman Köse, 2. Baskı, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Özkan, Ayşe: 'Sırbistan'ın Bosna Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908)', **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:9, Sayı: 43, Nisan 2016, s. 854-869.
- Özlü, Nilay: 'Merkezin Merkezi: Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yıldız Sarayı', **Toplumsal Tarih**, Sayı: 206, Şubat 2011.
- Özyüksel, Murat: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu Bağdat Demiryolları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- The Hejaz Railway and the Ottoman Empire: Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline**, London and New York, I. B. Tauris, 2014.

- Paşa, Sadrazam Sait: Sadrazam Sait Paşa, **Anılar**, yay. Haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1977.
- Paşa, Tahsin: **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi Milliyet Matbaası, 1931.
- Peters, Rudolph: ‘Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire: 19th Century Pious Texts on Steamships, Factories and the Telegraph’, **Die Welt des Islams, New Series**, Bd. 26, Nr: 1/4, 1986, pp. 76-105.
- Philipp T. and Schaebler B.: **The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilad Al-Sham From the 18th to 20th Century**, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1998.
- Pınar, İlhan: “Osmanlı Postacılığı Üzerine”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 117, Eylül 1993.
- Pierson, Christopher: **The Modern State**, New York, Routledge, Taylor and Francis Group, 2. ed., 2004.
- Poggi, Gianfranco: **Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, 2009.
- Polk W. and Chambers R.: **Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1968.
- Ponting, Clive: **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Alfa Yayınları, 4. Baskı, 2015.
- Proudhon, Joseph-Pierre: **Mülkiyet Nedir**, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- PTT Genel
Müdürlüğü: **Geçmişten Günümüze Posta**, Ankara, PTT Genel
Müdürlüğü Yay., 2007.
- Pye, Lucien: **Communication and Political Development**, Princeton,
New Jersey, Princeton Univ. Press, 1963.
- Quataert, Donald: **Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş,
İstanbul, İletişim Yay., 2013.
- Rageh, H. M.
Yahya: ‘Hüseyin Hilmi Paşa’nın Yemen Valiliği ve Faaliyetleri’,
RTE Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2019.
- Reinkowski,
Maurus: **Düzenin Şeyleri, Tanzimat’ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl
Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir
Araştırması**, Çev. Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul, Yapı
Kredi Yayınları, 2017.
- Rogan, Eugene L.: **Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire**.
Transjordan, 1850-1921, Cambridge, Cambridge
University Press, 1999.
- ‘Instant Communication: The Impact of the Telegraph in
Ottoman Syria’, **The Syrian Land: Process of
Integration and Fragmentation: Bilad El Sham from
the 18th to the 20th Century**, ed. by Thomas Philipp and
Birgit Schaebler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998.
- Rueschemeyer,
Dietrich and Evans,
Peter B.: “The State and Economic Transformation: Toward an
Analysis of the Conditions Underlying Effective
Intervention”, **Bringing the State Back In**, Ed. By Peter
B. Evans, Deitreich Rueschemeyer and Theda
Skocpol, 1985.

- Said, Ali: **Saray Hatıraları: Sultan Abdülhamit'in Hayatı**, yay. haz. A. Nezi̇ Galitekin, İstanbul, Nehir Yayınları, 1994.
- Sakaoğlu, Necdet: **Çeşm-i Cihan Amasra**, İstanbul, Latin Matbaası, 1966.
- Sayar, Ahmed G.: **A. Süheyl Ünver Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri, 1898-1986**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1994.
- Saygılı, Hasip: '1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri', **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- Schaebler, Birgit: 'States Power and the Druzes: Integration and the Struggle for Social Control (1838-1949)', **The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilad El Sham from the 18th to the 20th Century**, ed. by Thomas Philipp and Birgit Schaebler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998.
- Scott, C. James: **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu**, Çev. Nil Erdoğan, İstanbul, Versus Yayınları, 2008.
- Shahvar, Soli: "Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and the Baghdad-Basrah Telegraph Line of 1863-65", **Middle Eastern Studies**, Vol. 39, No.1, (January 2003), pp.89-116.
- Shaw, Stanford and Shaw, Ezel Kural: **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, Cambridge UK, Cambridge University Press, 1977.

- Shaw, Stanford: ‘Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat’, **Tanzimat’ın 150. Yılı Sempozyumu (Bildiriler)**, Ankara, Milli Kütüphane, 1989.
- Sırma, İhsan
Süreyya: ‘Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Bir Vesika’, **İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:31, 1977, pp. 183-198.
- Siefert, Marsha: ‘Cenghis-Khan with the Telegraph: Communications in the Russian and Ottoman Empires’, ed. by.J. Leonhard and U. V. Hirschhausen, **Comparing Empires: Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century**, Oakville, CT, Vandenhoeck and Rupreth, 2011.
- Skocpol, Theda: **Devletler ve Toplumsal Devrimler**, çev. S. Erdem Türközü, Ankara, İmge Kitabevi Yay., 2004.
- Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Solyar, Laszlo: **Getting the Message: A History of Communications**, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Somel, Selçuk
Akşin: ‘Osman Nuri Paşa’nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu’, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29, Cilt. 18, 1995, pp. 1-38.
- ‘Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları’, **Toplum ve Bilim**, Sayı 83, Kış 1999-2000, pp. 178-200.
- ‘Rumi 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı’, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der. Halil İnalcık ve

Şevket Pamuk, Ankara, T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü, 2000.

Standage, Tom: **The Victorian Internet: The Remarkable Story of Telegraph and the 19th Century's Online Pioneers**, USA, Walker Publishing Company, 1998.

Subaşı, Turgut ve Bal, E. Bengü: 'Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri', **PESA Dergisi**, 2015, Cilt:1, Sayı:2, s. 37-55.

Sunar, Burcu: "Britanya İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisinde Telgraf Ağlarının Önemi: 1837-1914", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı.1, Ocak 2014, ss. 1-14.

Sussman, Gerald: **Communication, Technology, and Politics In the Information Age**, Thousand Oaks, California, Sage Publications, 1997.

Şam, Emine: 'Prens Alexandre Battenberg'in İttihad Beyannamesi ve Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a İlhakı', **International Journal of History**, Cilt 3/1, 2011, pp. 235-251.

Şenışık, Pınar: **The Transformation of Ottoman Greek: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century**, London and New York, I. B. Tauris, 2011.

Tanrıkut, Asaf: **Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı Cilt 1-2**, Ankara, Efem Matbaacılık Yay., 1968.

Tekeli, İlhan: **Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

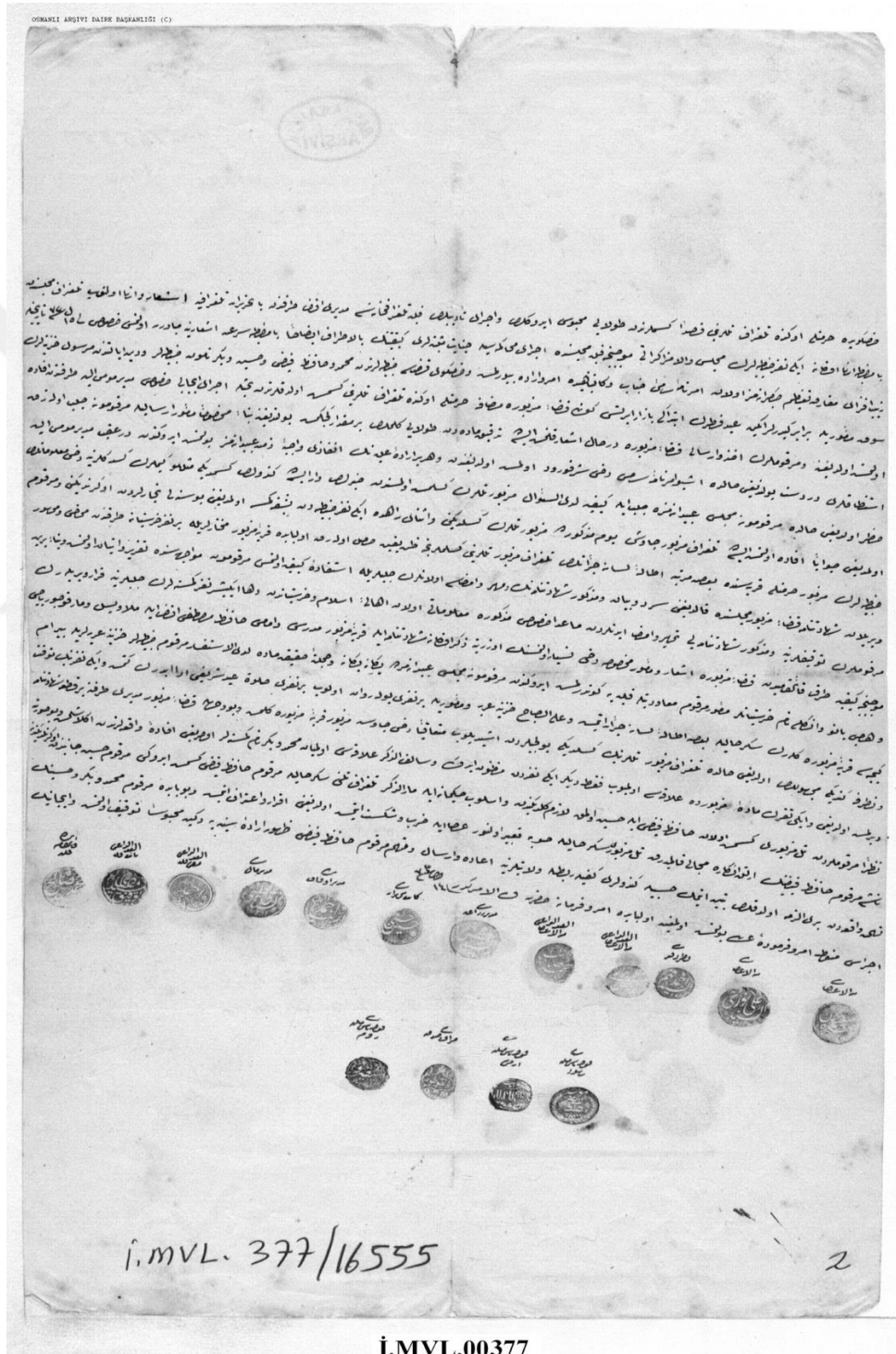
- Tepeyran, Ebubekir Hazim: **Hatıralar**, İstanbul, 2. Baskı, Pera Yayınları, 1998.
- Tilly, Charles: **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992**, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara, İmge Kitabevi Yay., 2001.
- Tokgöz, Cemile: **Bilişim Çağında Toplumsal Denetim Aracı Olarak Gözetim Olgusu ve Yeni İletişim Ortamlarında Bireyin Gözetim Farkındalığı Üzerine Bir Araştırma**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2011.
- Toprak, Zafer: ‘Osmanlı Devletinde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu’, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der. Halil İncılık ve Şevket Pamuk, Ankara, T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Toptaş, Seyfi: ‘İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Posta ve Telgraf Teşkilatı’, Ankara, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt. 1: II. Meşrutiyet Dönemi**, 2. Baskı, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, Ocak 1988.
- Tural, Erkan: “Osmanlı Posta Bürokrasisi: 1908-1914”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:28, 2009.
- Tütüncü, Mehmet: ‘Royal Ottoman Inscription on the Istanbul Mecca Pilgrimage Route’, **The Hajj: Collected Essays**, ed. by Venetia Porter and Liana Saif, The British Museum Press, London, 2013.

- Hayfa'daki Hicaz Demiryolu Anıtı ve II. Abdülhamit'in İnsanlığa Gizli Mesajları, **Düşünce ve Tarih Dergisi**, Eylül 2015, pp. 4-9.
- Uyanık, Ercan: 'İttihat ve Terakki'nin Gelişiminde Osmanlı Balkanları'nın Rolü: İhtilal Makedonya'da Başlar', **Yeni Türkiye**, Sayı. 66, 2015, pp. 1-8.
- Ward, Robert E. and Rustow, Donkward A.: **Political Modernization in Japan and Turkey**, New York, Princeton Univ. Press. 1968.
- Weber, Eugene: **Peasants into Frenchman: The Modernization of Rural France 1870-1914**, Stanford, California, Stanford University Press, 1976.
- Weber, Max: **Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology I-II**, ed. by. Guenther Roth and Claus Wittich, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1978.
- Wheen, Andrew: **Dot-Dash to Dot.Com: How Modern Telecommunications Evolved from the Telegraphs to the Internet**, New York, Springer-Praxis Books, 2011.
- Winseck, Dwane R. and Pike M. Robert: **Communication and Empire: Media, Markets and Globalization, 1860-1910**, Durham, Duke Univ. Press, 2007.
- Winston, Brian: **Media, Technology and Society: A History From the Telegraph to the Internet**, London, Routledge, 1998.

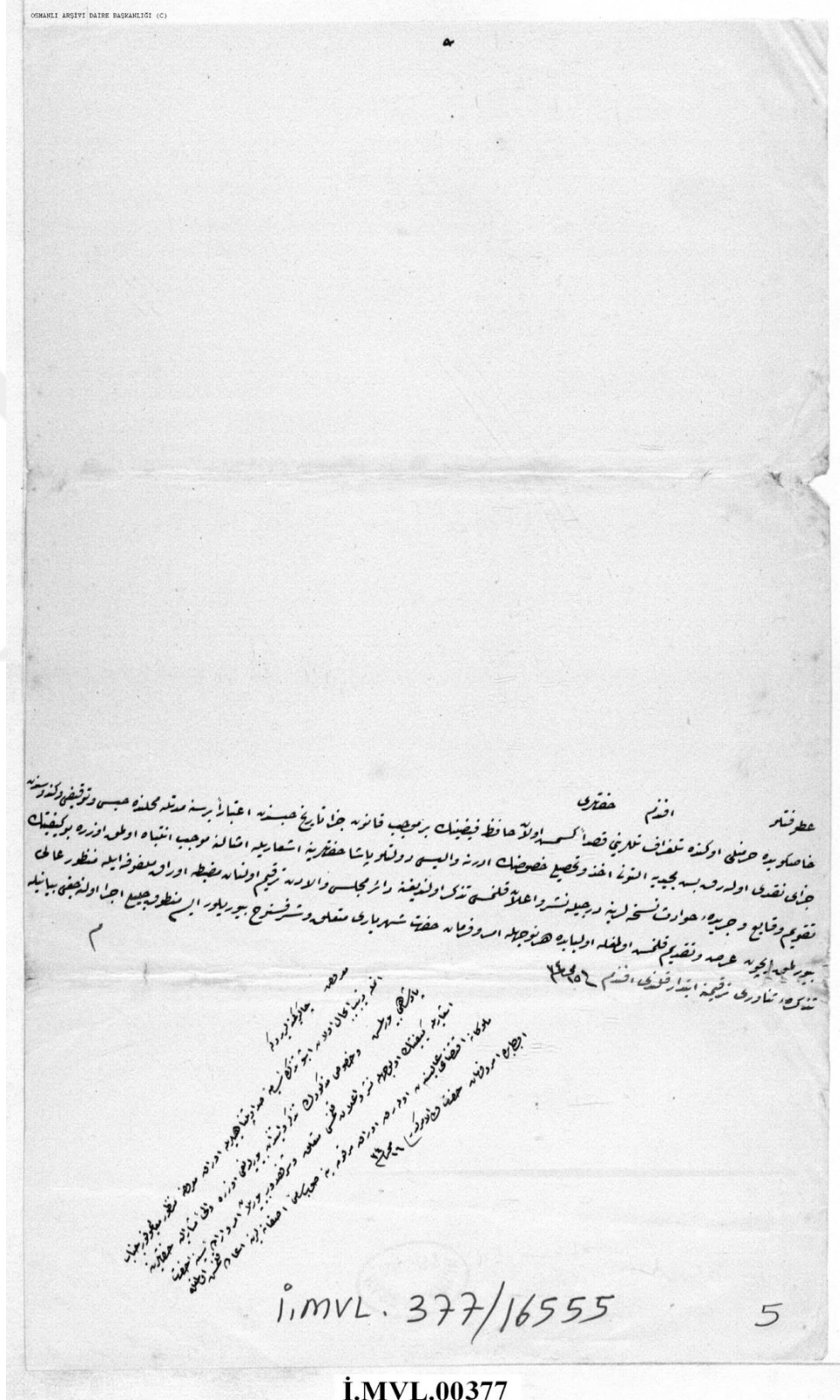
- Yasamee, Ferozee
A. K.: ‘II. Abdülhamit ve Devlet İdaresi’, **Abdülhamid’in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı**, İstanbul, Kronik Kitap, 1996.
- Yara, Güler: ‘Lyonel Bondy’nin Dinamit ve Diplomatlar Başlıklı Makalesi ve Ermeni Hınçaklar’, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, ed. Osman Köse, Samsun, İlkadım Belediyesi Kültür Yay., No:12, 2017.
- Yazıcı, Nesimi: **Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı**, 150. Yılında Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu, 1989.
- ‘Osmanlı Telgraf Fabrikası’, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Şubat 1983, s. 69-70.
- ‘Osmanlı Telgrafında Dil Konusu’, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 26, 1983, s. 751-764.
- Yılmaz, İlkay: **Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Yılmaz, M. Serhat: ‘II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu’da Bir Ayaklanma Girişimi’, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 30, Yaz 2011, pp. 123-142.
- Yücel, Yaşar: ‘Midhat Paşa’nın Bağdat Vilayetindeki Altyapı Yatırımları’, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.

EKLER

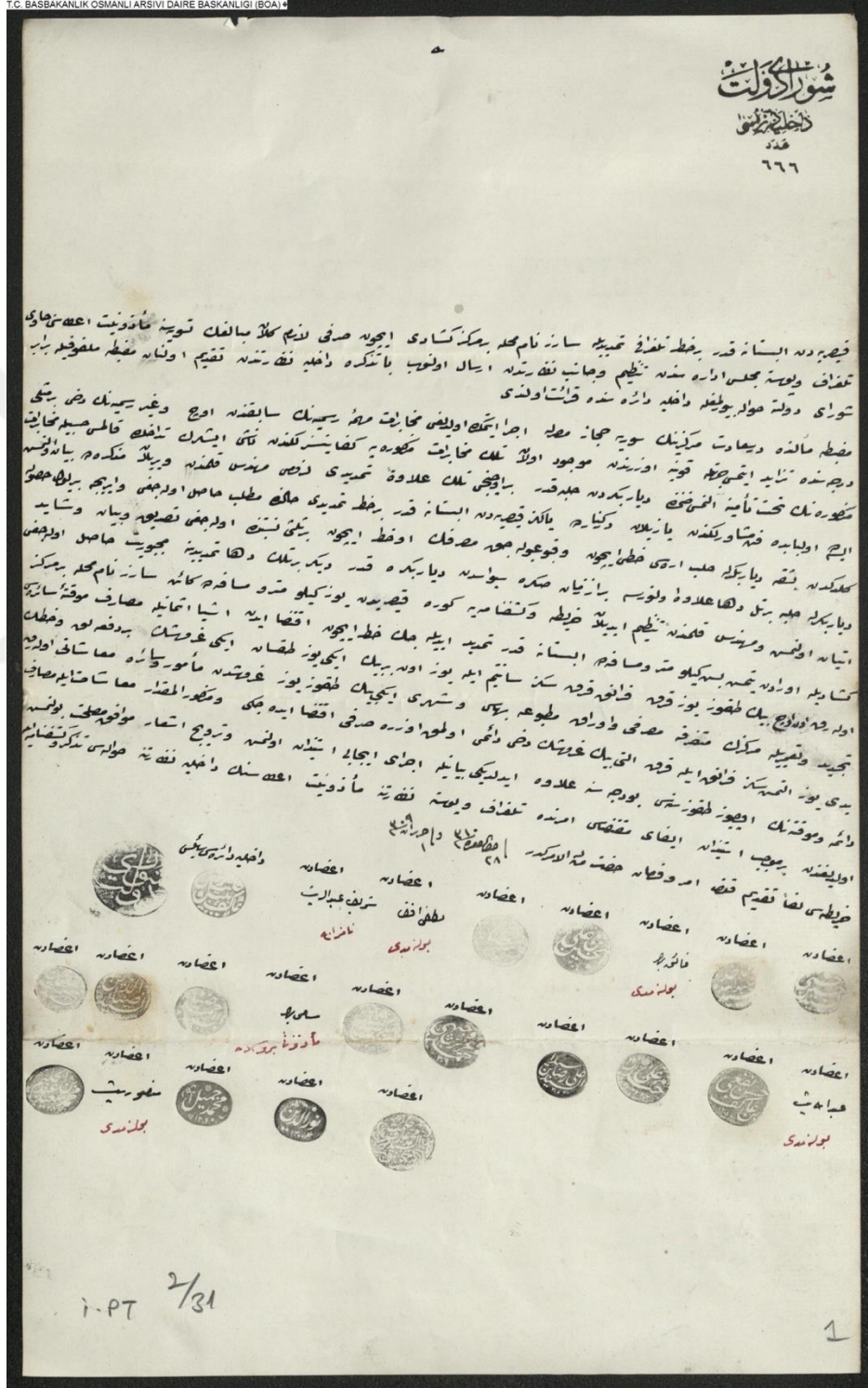
Ek 1: Hasköy'de Harmanlı önünde telgraf tellerini kasden kesmiş olan Hafız Feyzi'nin bir sene müddetle mahallinde hapis ve tevkifi-1.

Ek 2: Hasköy'de Harmanlı önünde telgraf tellerini kasden kesmiş olan Hafız Feyzi'nin bir sene müddetle mahallinde hapis ve tevkifi-2.

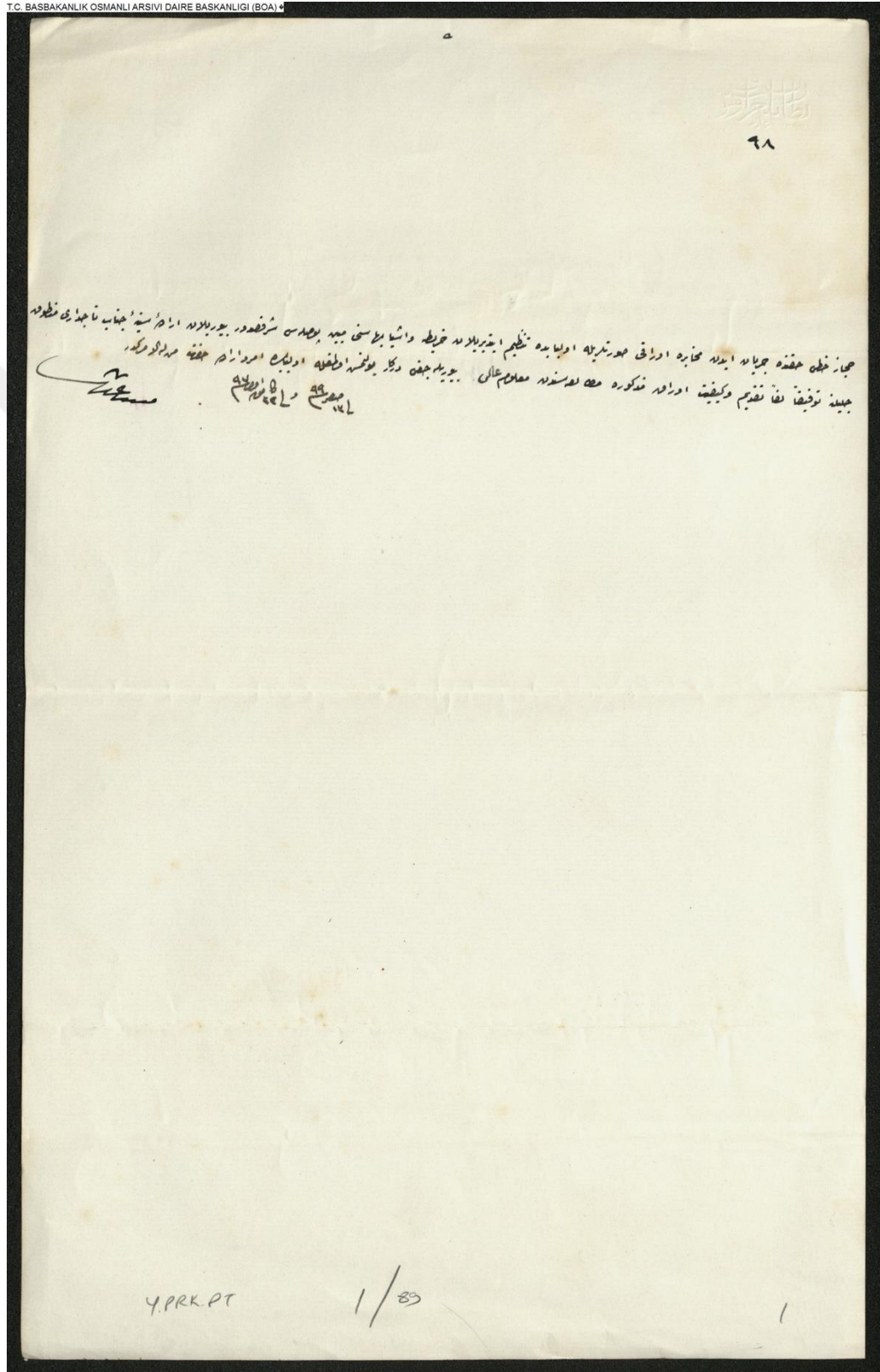

Ek 3: Dersaadet'in Suriye, Hicaz ve Mısır'la olan muhaberatının artması üzerine Kayseri'deki Sarız adlı yerde bir merkez açılması ve oradan Elbistan'a kadar bir telgraf hattı çekilmesi.

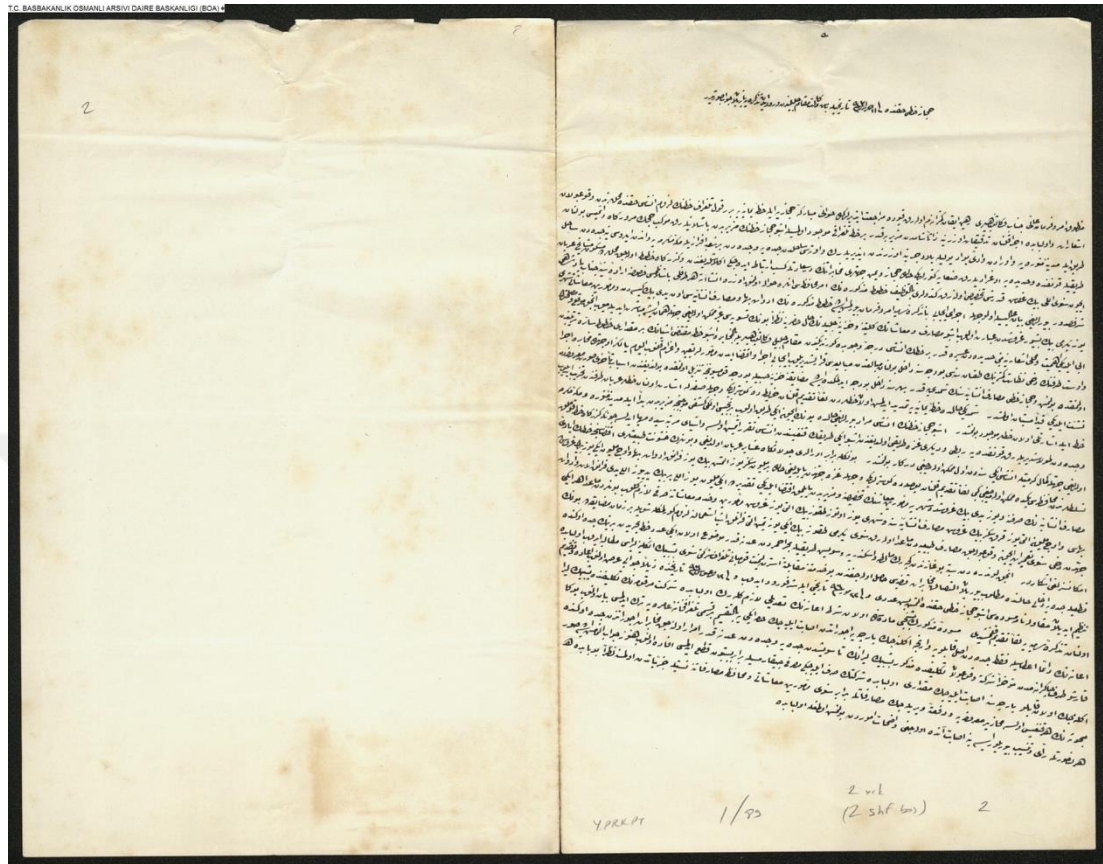
I.PT.00002.00031.001

Ek 4: Hicaz vilayetinde telgraf hattı inşası-1.

Y.PRK.PT.00001.00089.001

Ek 5: Hicaz vilayetinde telgraf hattı inşası-2.

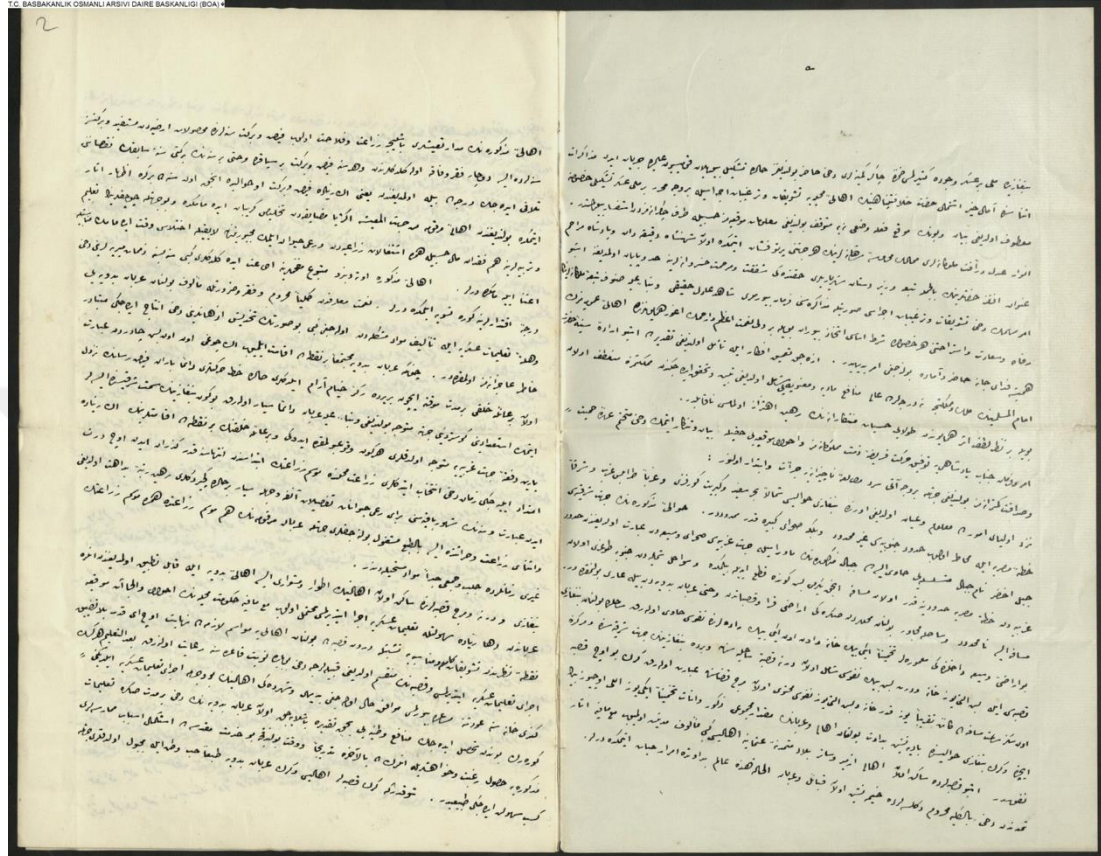

Y.PRK.PT.00001.00089.002

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) •

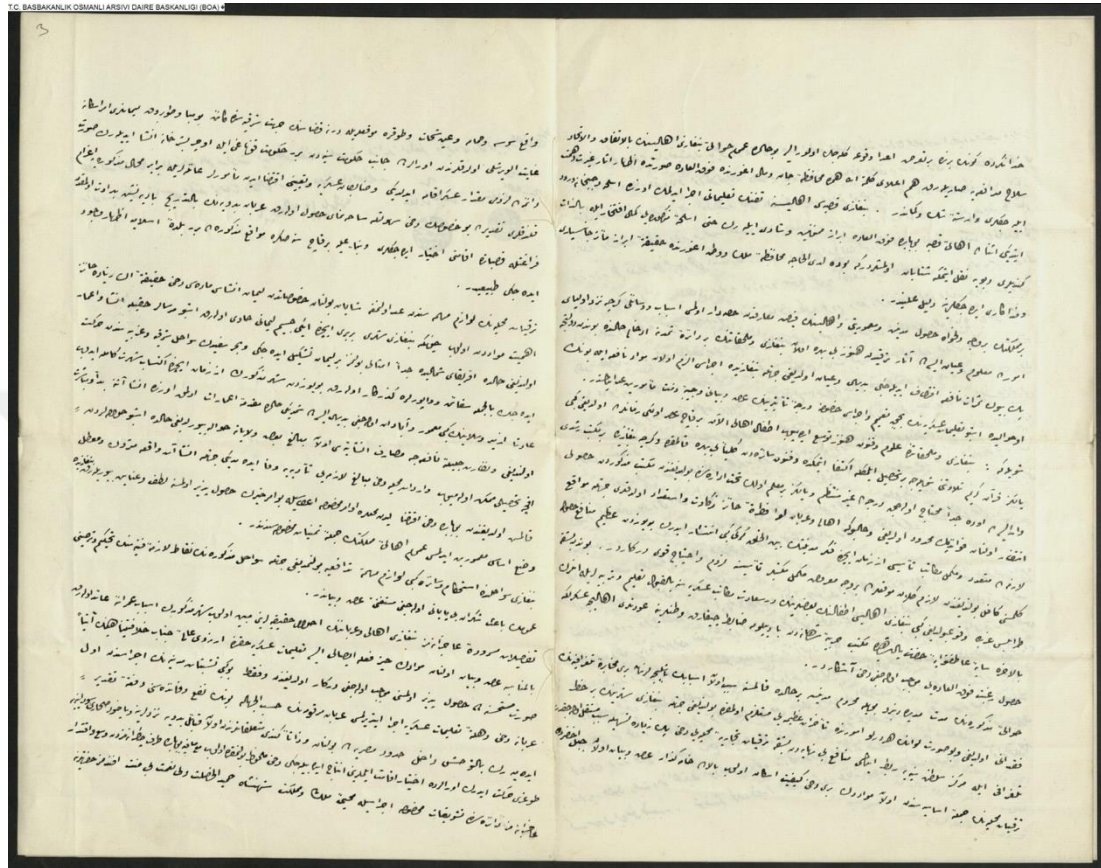
Y.PRK.PT.00002.00055.001

Ek 7: Bingazi, Derne ve Merc kasabalarındaki ahaliye askerî talim yaptırılması. Bingazi'deki telgraf hattının Dersaadet'e bağlanması ve liman inşa edilmesi-1.

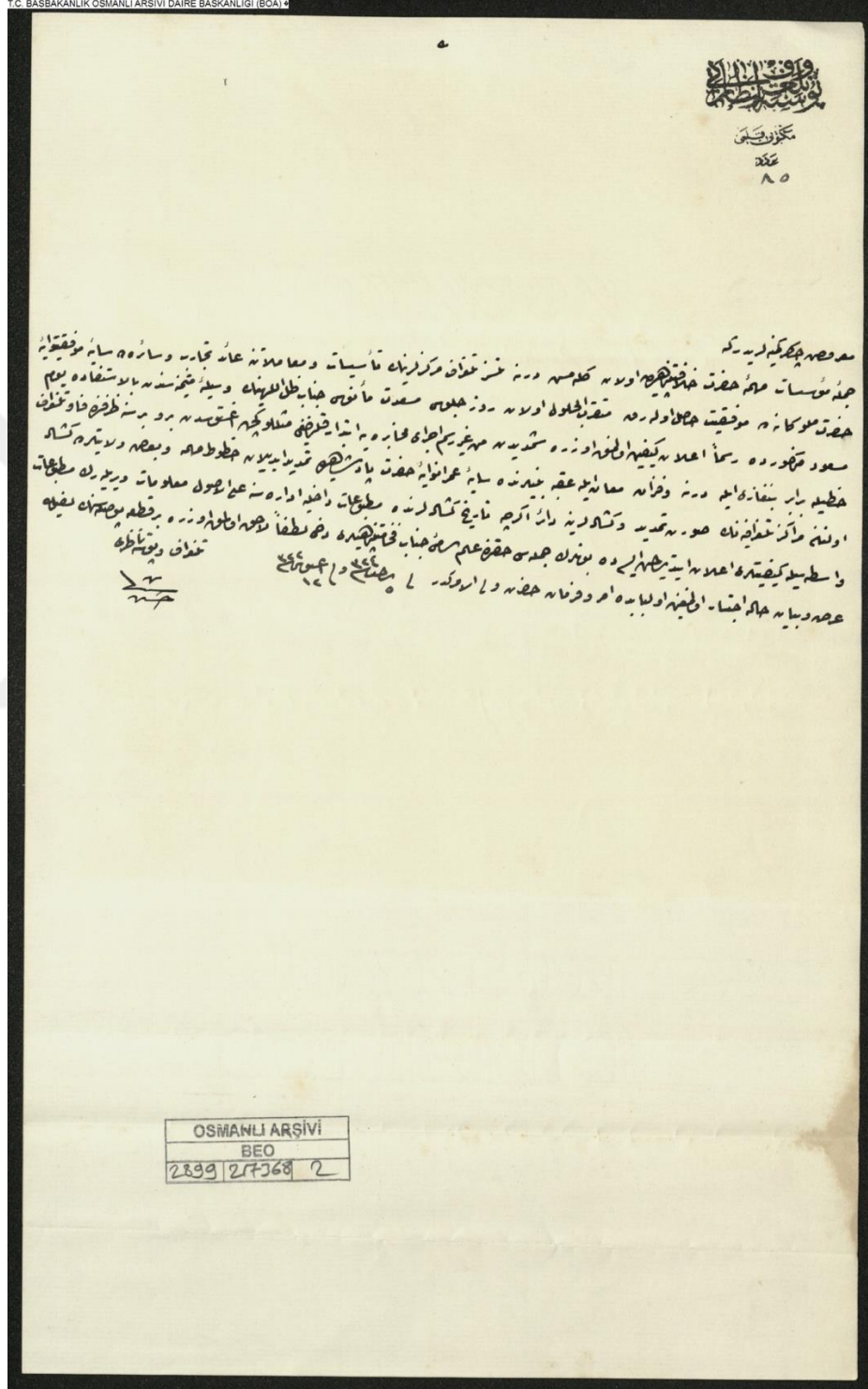
Y.PRK.AZJ.00019.00022.001

Ek 8: Bingazi, Derne ve Merc kasabalarındaki ahaliye askerî talim yaptırılması. Bingazi'deki telgraf hattının Dersaadet'e bağlanması ve liman inşa edilmesi-2.

Y.PRK.AZJ.00019.00022.001

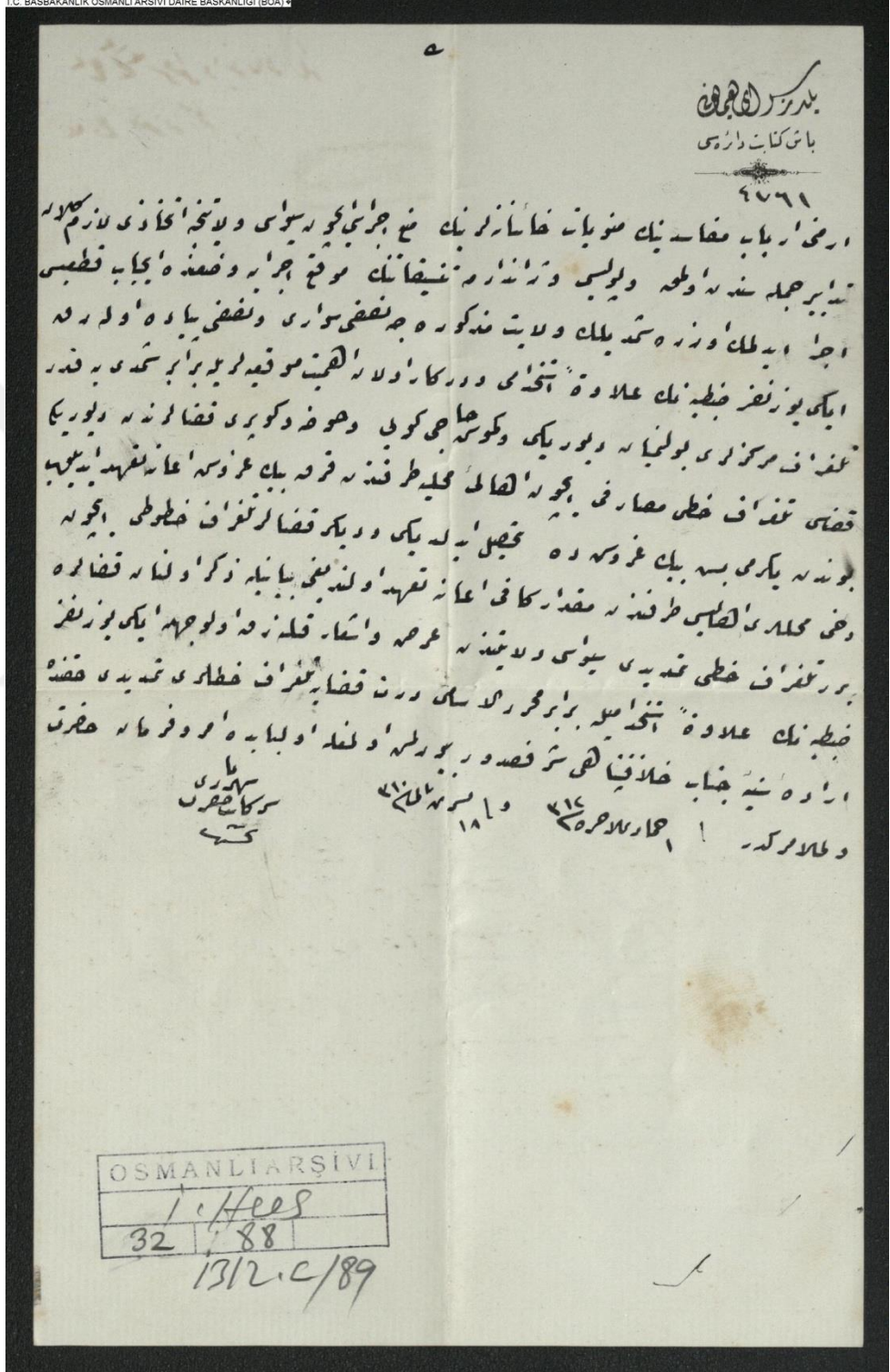
Ek 9: Gelemiş-Derne Telsiz Telgraf Merkezi'nin padişahın cülus gününde açılışının yapılp ilan edilmesi.

BEO.002899.217368.002

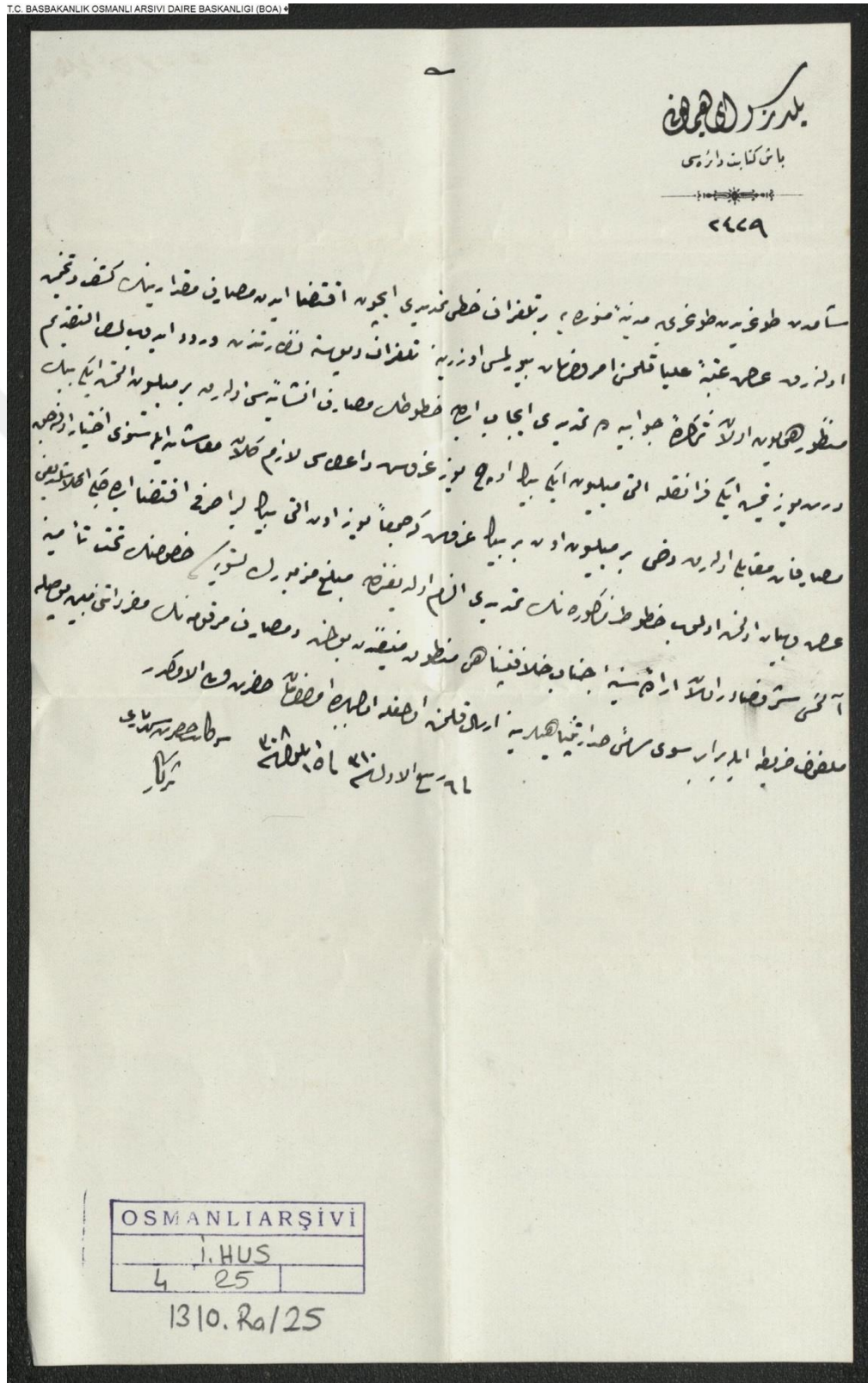
OSMANLI ARŞIVI
D.H.TMİK.5
1 9

Ek 11: Ermeni erbab-ı mefasidinin hain niyetlerinin men-i icrası için Sivas'na iki yüz nefer zaptiye'nin ilaveten istihdamıyla dört kazaya telgraf hatları temdidî.

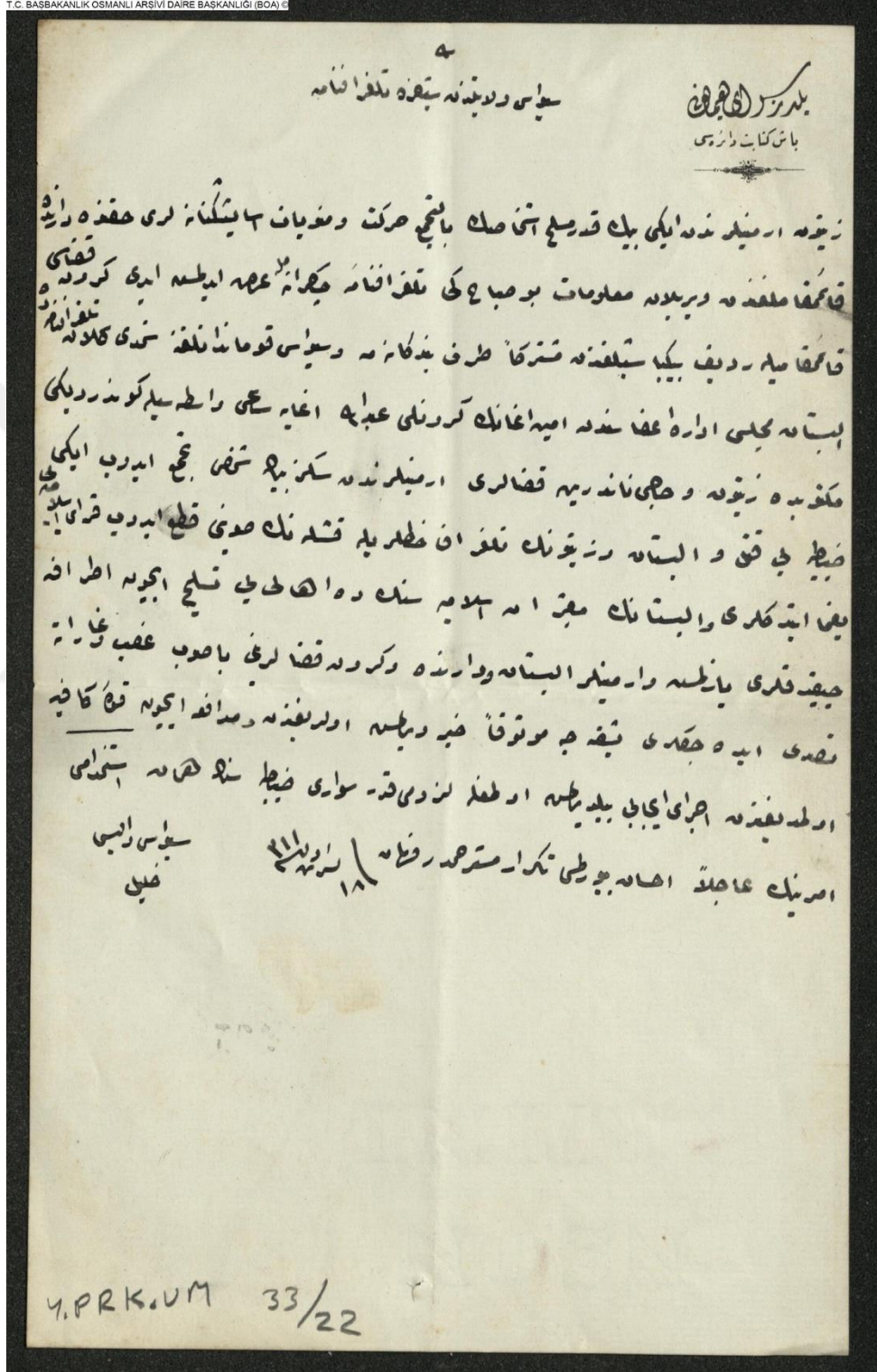

İ.HUS.00032.00088.001

Ek 12: Şam'dan Medine'ye telgraf hattı çekilmesi.

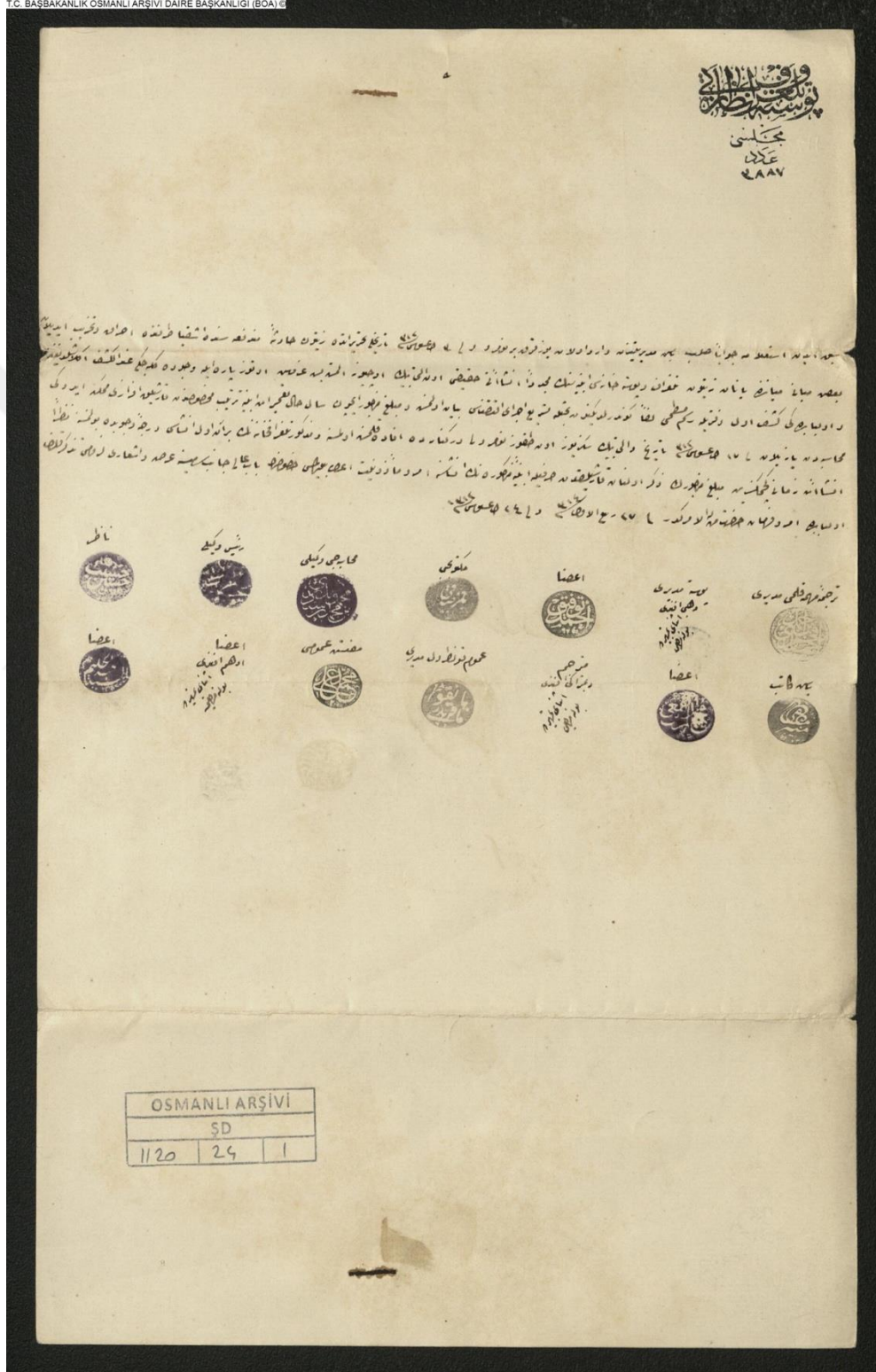

Ek 13: Zeytun ve Hacı Nandırın kazaları Ermenilerinin İslam karyelerini yağmalayıp Elbistan-Zeytun telgraf hattını kestikleri.

Y.PRK.UM.00033.00022.001

Ek 14: Eşkîya tarafından yakılmış olan Zeytun Telgraf ve Postahanesi'nin yeniden inşası.

ŞD.01120.00024.001

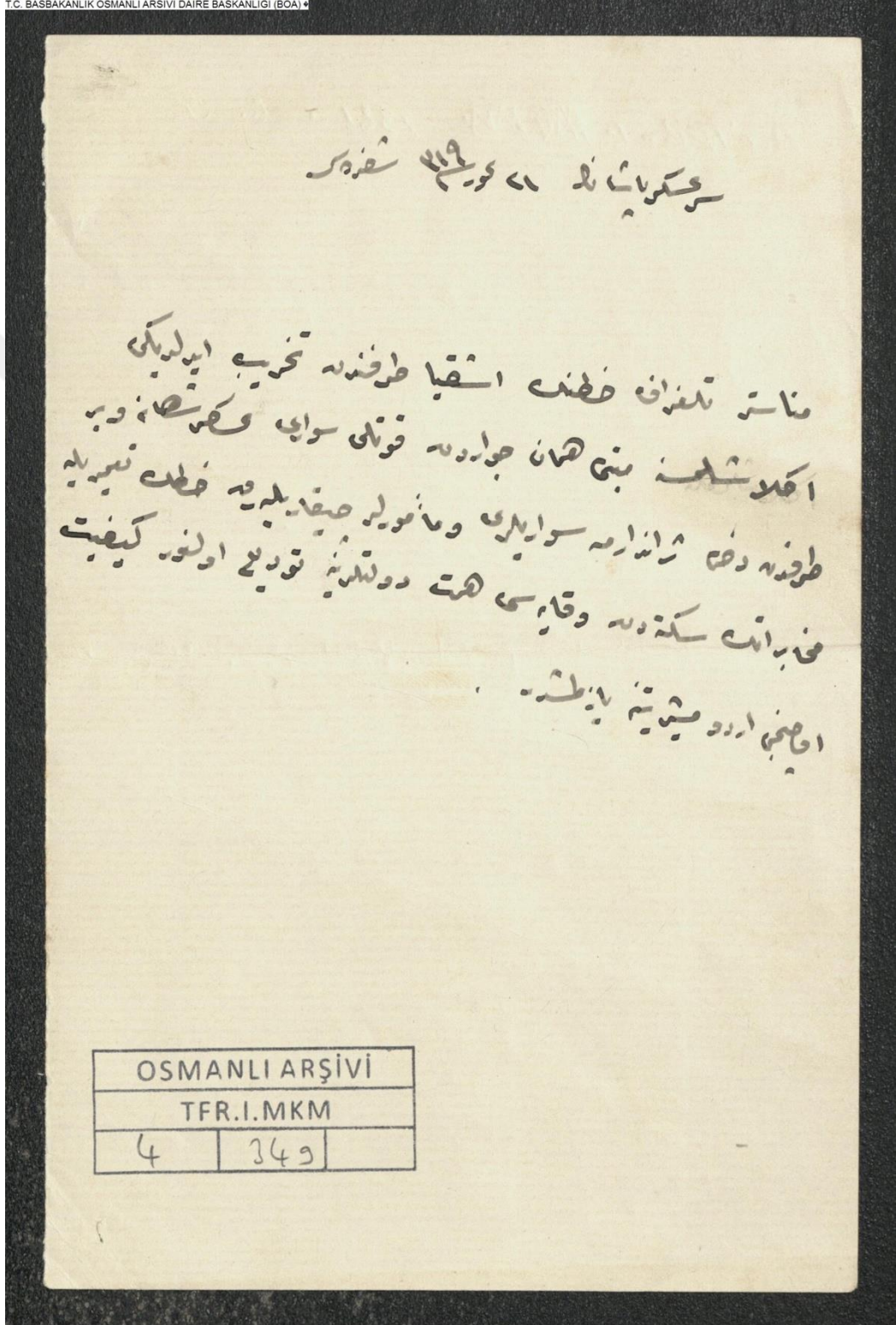
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

OSMANLI ARŞIVI			
BEO			
3187	238961	2	

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.PRK.PT.00001.00007.001

Ek 17: Manastır telgraf hattının eşkıya tarafından tahrib edildiğinin haber alınması üzerine gerekli tedbirlerin alındığını bildiren Serasker Rıza'nın telgrafı.

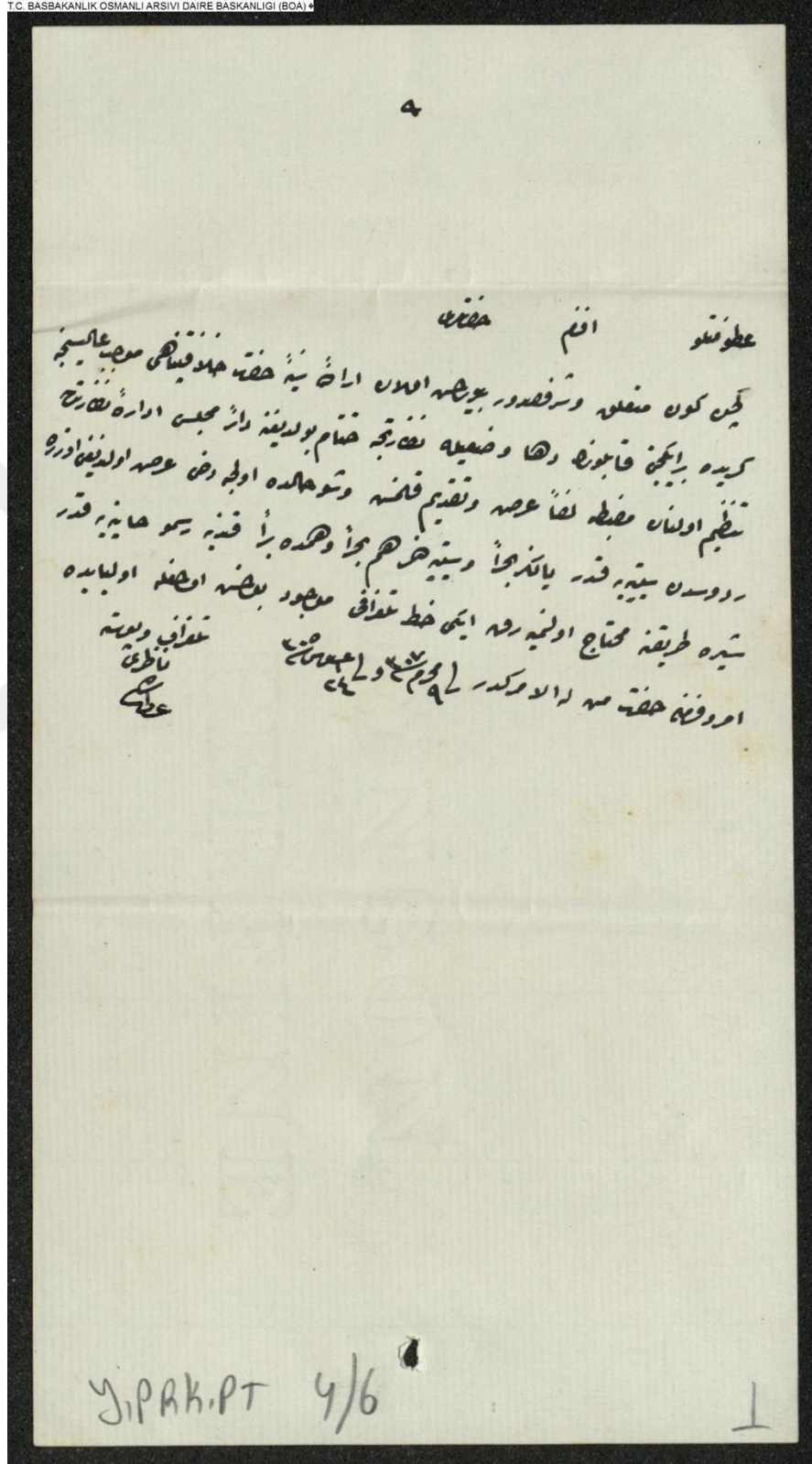

TFR.I.MKM.00004.00349.001

Ek 18: Girid'te eşkıyanın taarruzuna uğrayan telgraf hattının tamiri ve muhafazası.

[illegible]

Ek 19: Girid'te Hanya, Resmo ve Kandiye arasında ikinci telgraf hattı döşenmesi.

Y.PRK.PT.00004.00006.001

Ek 20: Eşkiyaca kesilen telgraf hattının Pirlepe-Manastır arasının yapıldığı, Manastır-Selanik hattının da bitirilmeye çalışıldığına dair Vali Hasan Fehmi'nin telgrafı.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

سنة في ١٩٠٠
Le 1900

وصول نومروسی
N° d'arrivée

دقیقه ساعت
h. m. du

ارسالی
Réexpédié

à

مأمورك امصاصی
Signature de l'employé

سنة في ١٩٠٠
Le 1900

واستطابله
Transmis par

دقیقه ساعت
h. m. du

بدأ مخبره
Commencé à

ختم مخبره
Fin à

مأمورك امصاصی
Signature de l'employé

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

De Pour

اشارات مخصوصا	طریق	روز و شب	دقیقه	ساعت	مخبره	عروب	عدد کلمات	مخبره نومروسی
Indications non taxés	Votes	Matin ou soir	Minutes	Heures	Date du dépôt	Group	Nombre de mots	N° du dépôt
رک		روز	١١	٤٠			٤٥	٩٦٩

عن سلاسله

رستم ایلی و لایان

مستفید

«مدیریت» استقبالی طرفه فیصله اولاد شدک اصلاح
ضمیمه اجرا ابدیه معایت قوه کماره اوزرین بکوه
برایه ابدیه منازر خط اصلاح اوله رده برین ابدیه ممکنه
مرتبه منازر محایران نامیه ابدیه منازر سلاسله
اره س خط وطنک اصلاح ایوبه لهر ایک طرفه نفع
مقتدی عماریه رده اندک رده سعت نفع کمال اهنیه
غیرت ابدیه اولدیفنده باریه بوجیه کده اصلاح
اوله جفی امید اولدیفنده ابدیه سعت نفع کمال
سلاسله و السلام
مکرم

حقاً

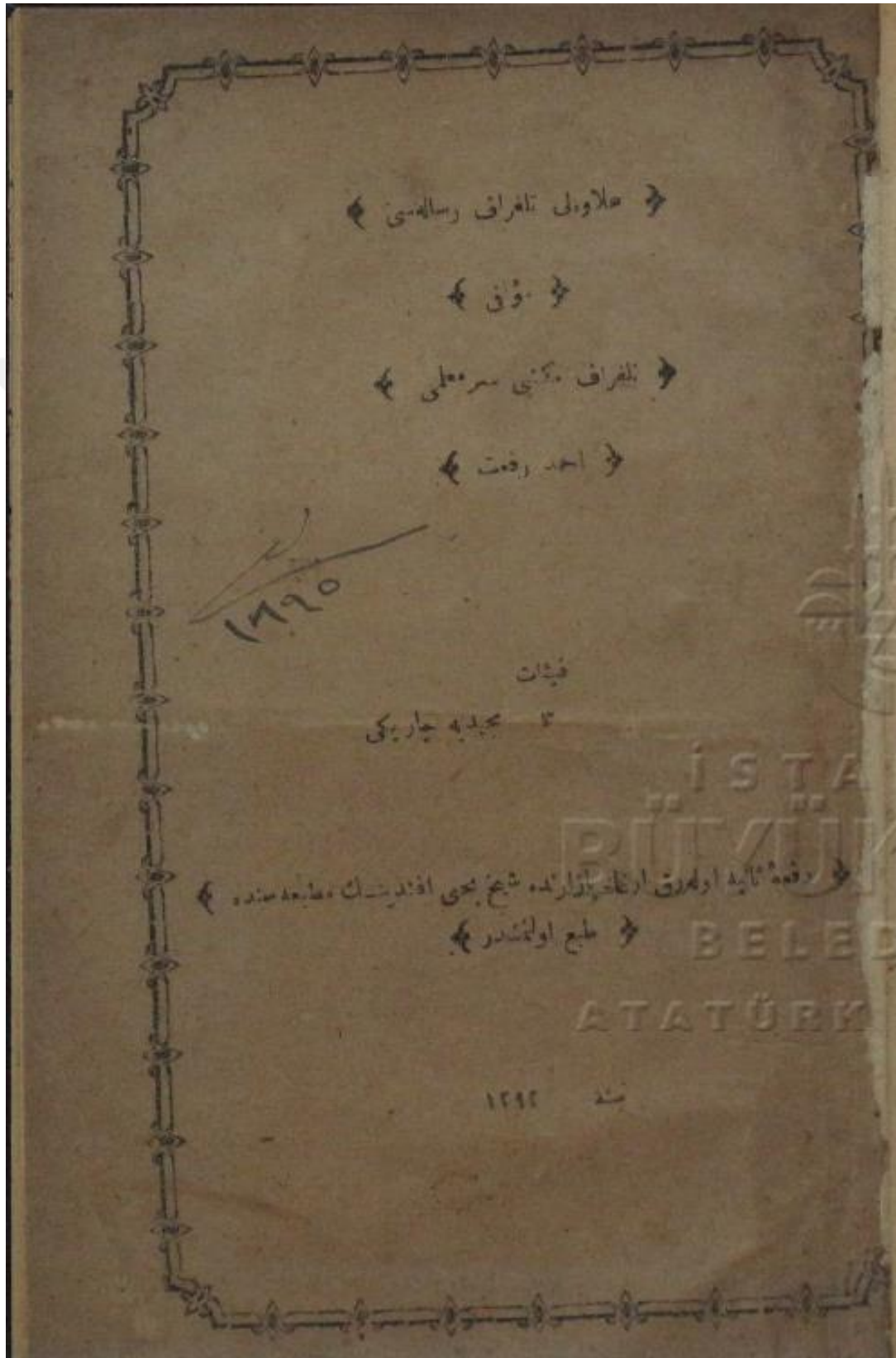
OSMANLI ARŞİVİ

TFR.I.SL

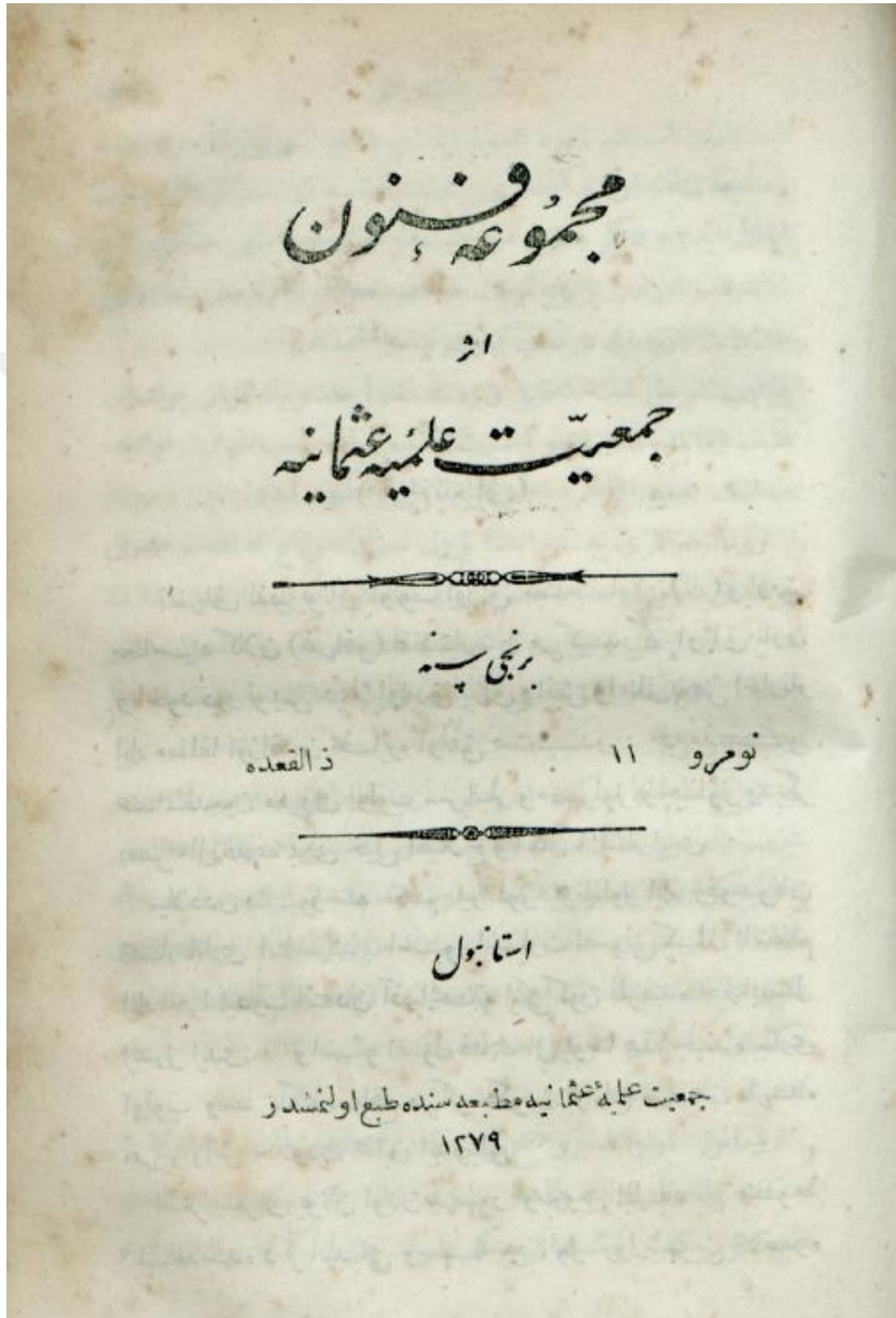
16 1529

TFR.I.SL.00016.01529.001

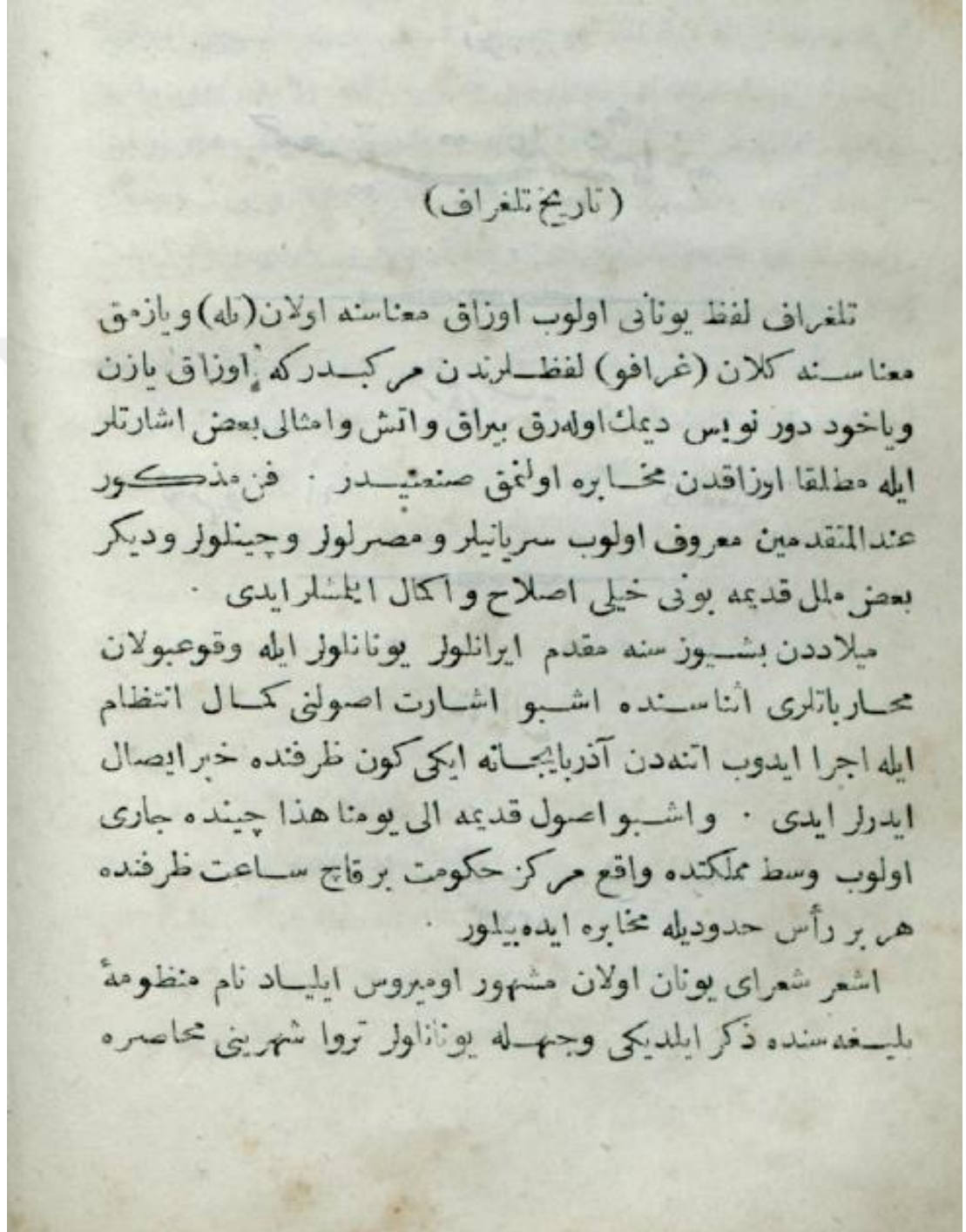
Ek 21: İlaveli Telgraf Risalesi İlk Sayfa

Ek 22: Mecmua-ı Fünun, no:11, Zilkade 1279 (1863).

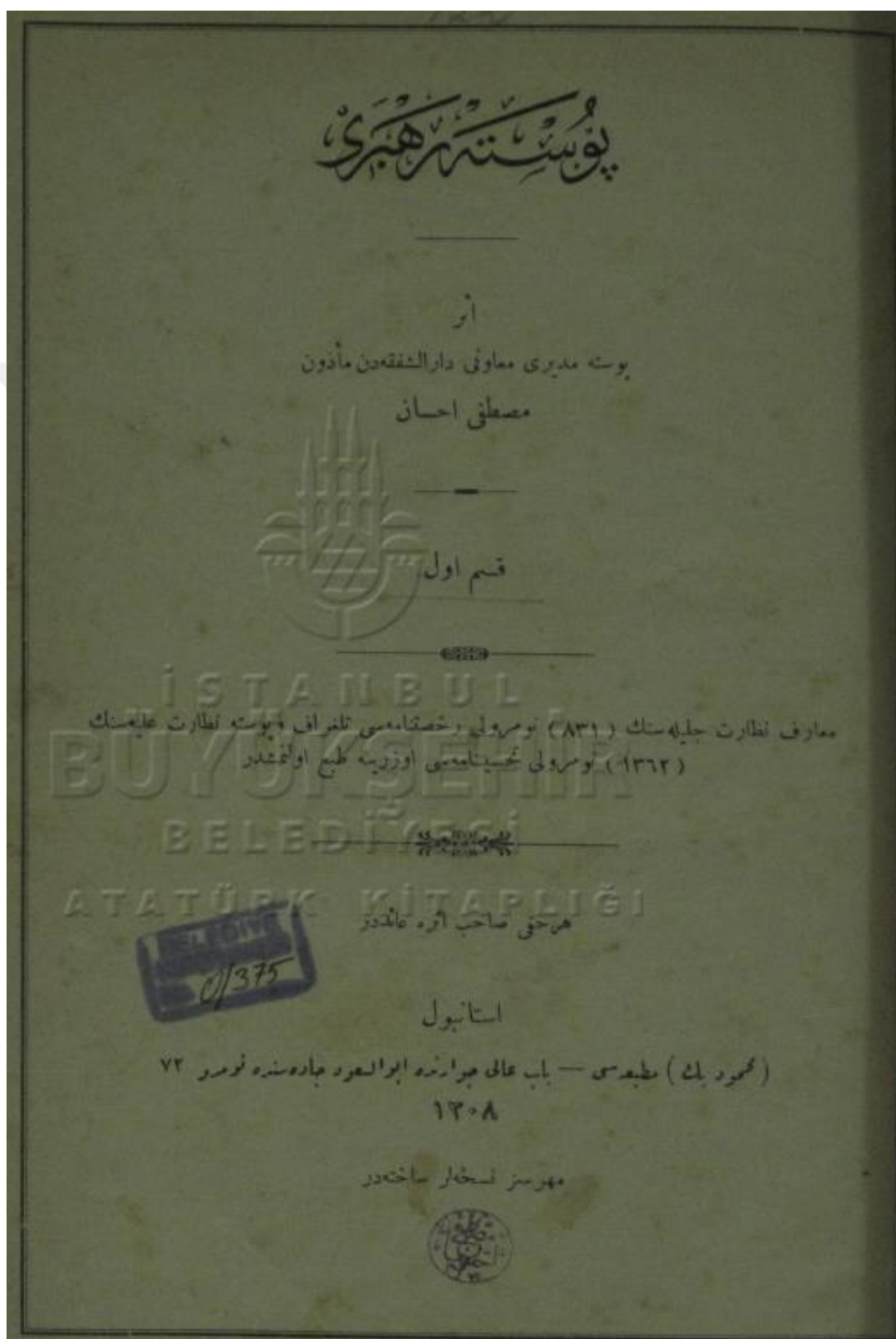
Ek 23: Münif Efendi'nin Mecmua-ı Fünun Dergisinde Yayınlanan Tarih-i Telgraf Makalesinin İlk Sayfası

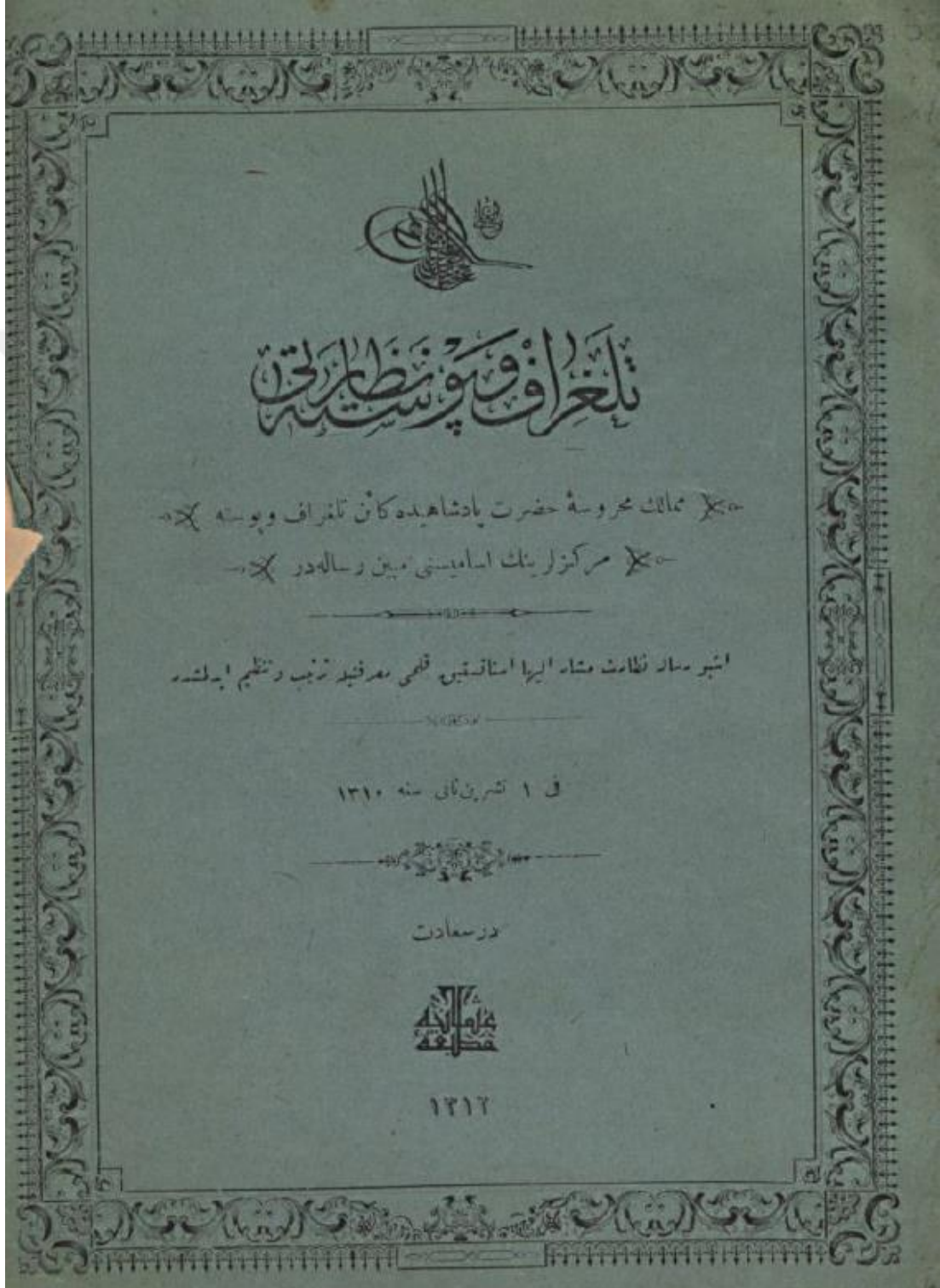
Ek 24: 1896 Yılı Posta ve Telgraf İstatistikleri Mecmuası Giriş Sayfası

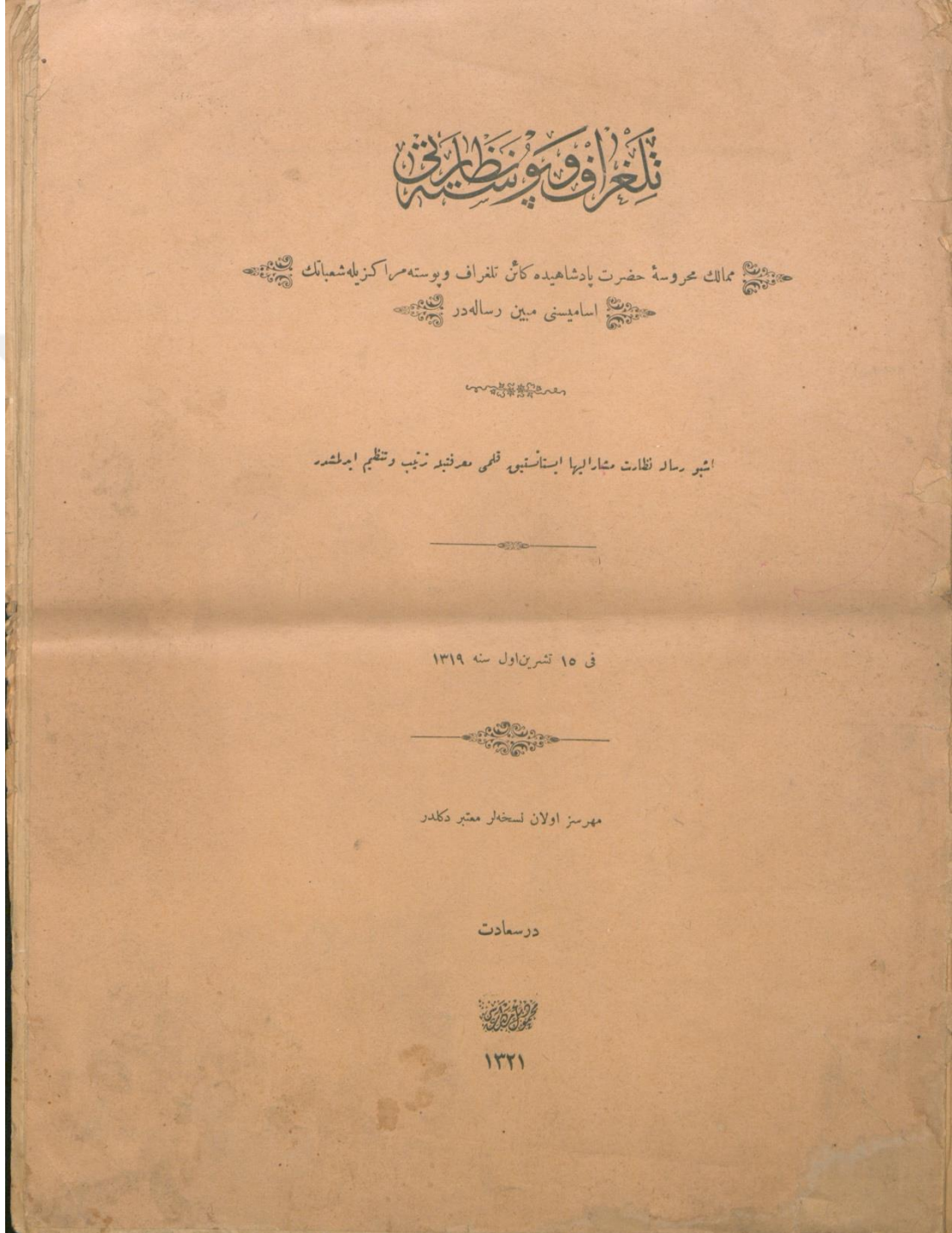
Ek 25: Posta Rehberi 1308 Giriş Sayfası

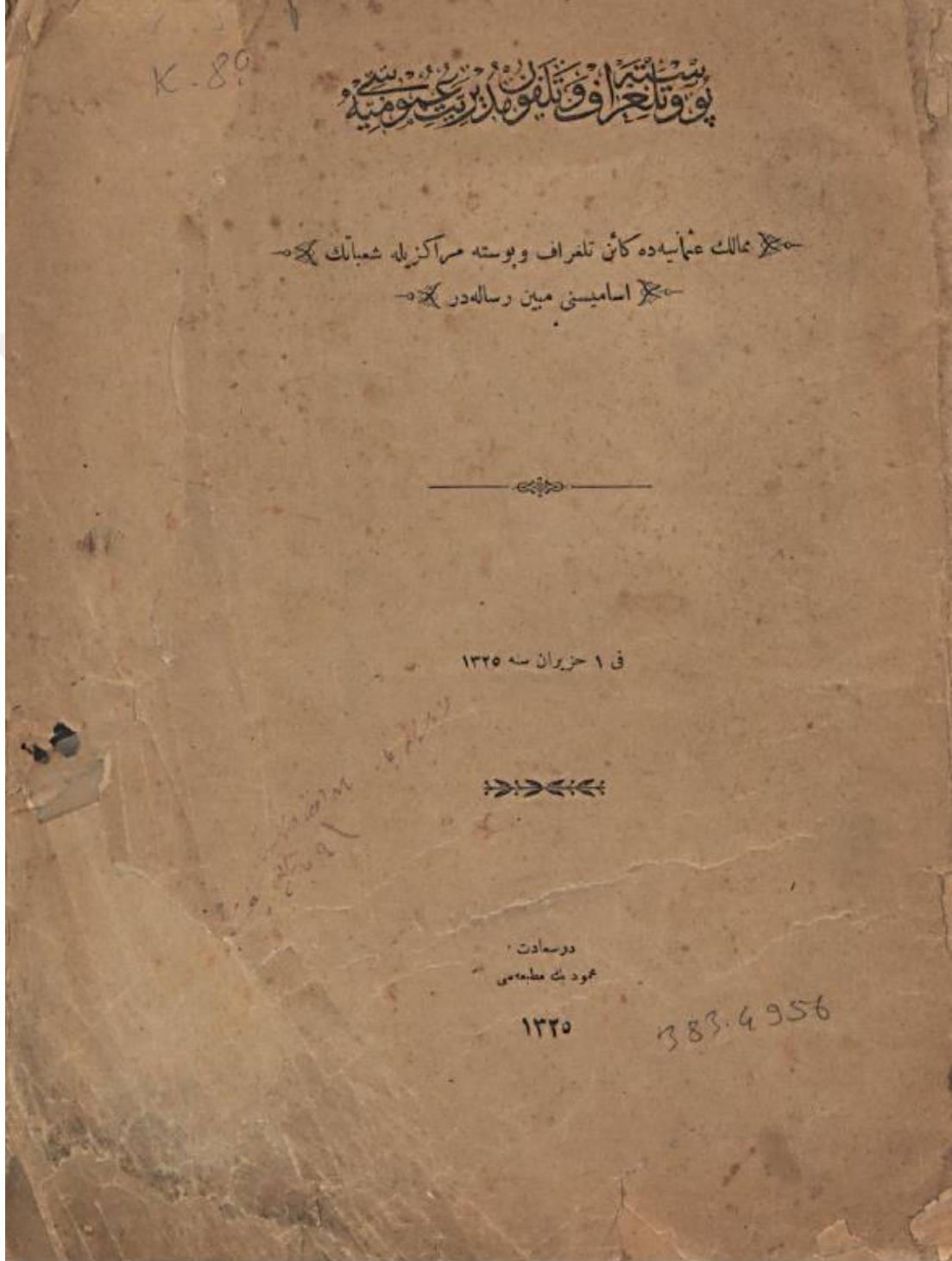
Ek 26: Memalik-i Mahruse-i Hazreti Padişahide Kain Telgraf ve Posta Merakızlarının Esamisini Mübeyyin Risale (R. 1310) Giriş Sayfası

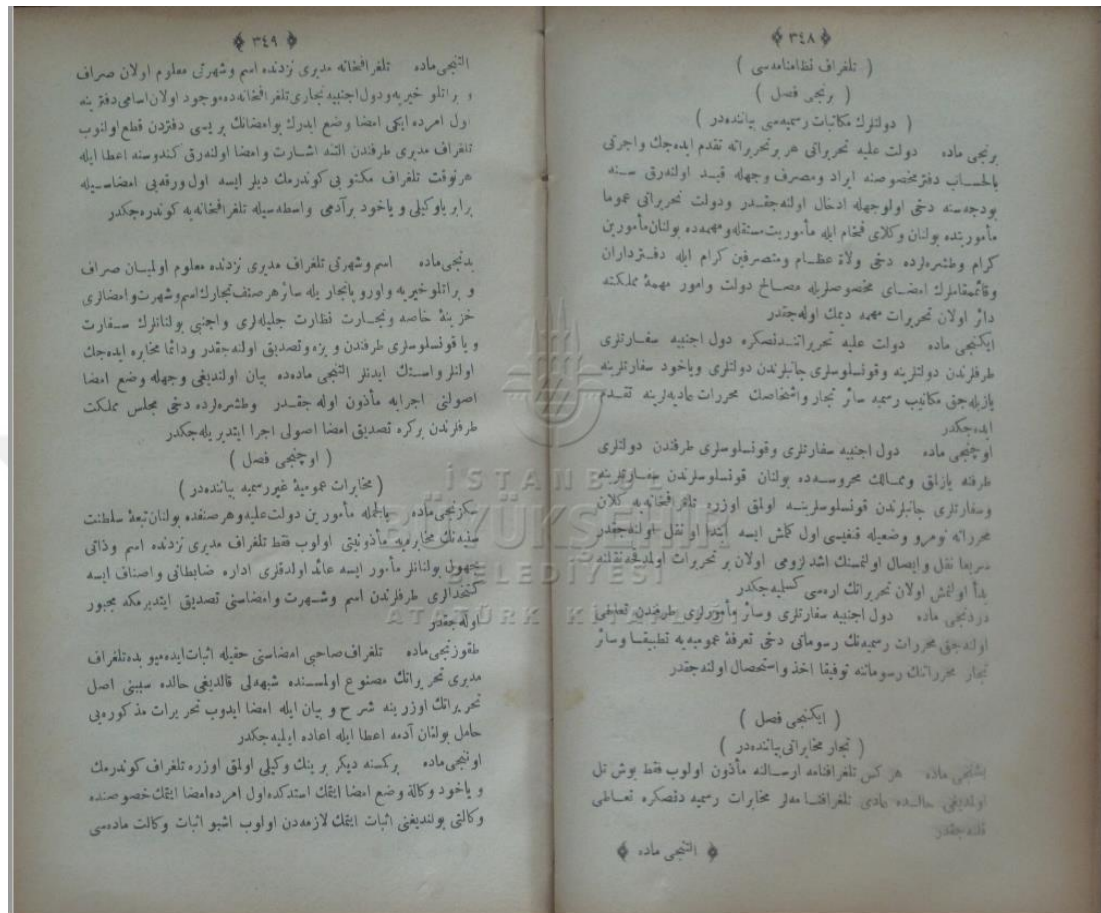
Ek 27: Memalik-i Mahruse-i Hazreti Padişahide Kain Telgraf ve Posta Merakızıyla Şuubatın Esamisini Mübeyyin Risalenin (R. 1319) Giriş Sayfası

Ek 28: Memalik-i Osmaniye’de Kain Telgraf ve Posta Merakızıyla Şuubatın Esamisini Mübeyyin Risalenin (R.1325) Giril Sayfası

Ek 29: Telgraf Nizamnamesi

دخی تفراف مدیر ینک قبول ایلده جی رسمی و یا خود غیر رسمی اولان رورقه معتبر و یا شهادت و سائر جهته اجرا اولده جقدر
(در دخی فصل)

(تفراف مکاتباتک شرائط معینه می بیا نده در)

اون برنجی ماده ممالک محروسه شاهانه ایله ممالک اجنبیه ااره سنده تجاران طرفندن و بر بله چک زقلی مکتو بلرک تعاطیسی فرانسدهده مؤخر عقد اولش اولان قونفرانس قرار ی اوز ینه اولیاده اراده سنیه شرقه ملی یورلش ایسدهده ممالک محروسه ده یونک شعولی اولدیغی جهته تفریق و تفصیح ایلشدن کرک تجار و کرک سائر هر کیم اولور ایسه اولسون داخل ممالک محروسه ده شعری یعنی ریم ایله یازلش تفراف کوندر بر ایسه تفراف اقلانه زده قطعاً قبول اولمیه جقدر کوندر بله چک تفراف اوقو نافی و عادی تعیرر ایله واکلا شیلور سورنده وکلای حرفی تکبیل اوله رق تحریر اولنوب امضای و تار یقی وضع اوله رق صاحبزلی و یا خود آدملی طرفندن تفراف مدیر ینه تسلیم اولان تفراف قبول اولده جقدر و هر تفراف عیاراتی معنای و اسکلا شیلور وجهه اولدیقه و صورت مجهوله یازلدیقه تفراف اقلانه دردن قبولی جائز اولمیه جقدر

اون ایکنجی ماده تفراف اوله سنده قبول اوله جقی تفراف اقلانه غیر رسیده محرری مسؤل اولدقاری مثالو حوادث کاتبه می و منوع و غیر مشروع شیلرک ترو یجینی شامل اولان و امن و آسایش عمومی بی تحمل بولنان تفراف کاور ایسه بونلرک ارسالندن تفراف مخابره مأمورلی دخی صاحبزلی قدر مسؤل اوله جقدر بویله بر تفراف کلدنکه ذکر بولنان مأمور کیتینی بولندقاری محارک بونک مأمور ینه اقلانه ایچکه مجبور بولنه جقدرندن بوحالده صاحب مکتوب طرفندن دعوی ایدیلور ایسه استماع اولمیه جقدر

اون اوچنجی ماده تفراف اوله سنده کوندر بلان مکاتباتک بر یسی نقل اولنزدن اول کیمو التیق مراد اولندهده اتیق اول مکتو بلک صاحبی و یا خود ینه صاحبناک امضایله تسلیم ایدن آدم طرفندن انه یله چکدر

اون در دخی ماده سلطنت سنیه تسلیب یوردخی ایجاب ایدیک حالده آسایش

آسایش عمومی استحصالی و قایه می خفتهده تفراف بعض قولانده و یا هر طرفنده مخابرات غیر رسیده بی تعطیل و توقیف یوره یله چکدر

اون بشجی ماده جنایاته متعلق بعض خصوصاتک تحقیق و تدقیق خفتهده معلومات نافعه استحصالی اولنجه می مأمول اولان مکاتبات غیر رسیده لاجل المعاینه محاکم و حکومت دولت علیه طرفندن رسما و تحریرا طلب اولندیغی حالده ارا نه اولنجه جقدر

اون اتجی ماده بعض اسباب مجبره و مشروعه به مبنی محله واصل اوله میان یعنی پوسته مدندن زیاده تأخر ایلان ورده هوانک خافندن قوه سیاله الکترونیقه به سکنه و عارضه و قوعیه مقتود حکمنه قان و بالخصوص کاتنده بالضروره تغیر و نقصانیت ظهوره کلان مخابراتک رسوماتی ایاده اولنرقی صاحب تفرافک هیچ رکونه ضرور یان دعوا سنده حق و صلاحیتی اوله میه جقدر

(بشجی فصل)

(تفراف مکاتباتک افشای اسراری مجازاتی پاننده در)

اون یکنجی ماده تفراف مکاتباتک اسراری قاش ایدن تفراف مأمورلندن بر مجبیه التونندن یکریمی بش مجبیه التوننده قدر مجازات نقده اکنه جقی و برآیدن بوسطنیه قدر حبس ایله مجازات اولنجه جقی و تفراف خدمتده بردها استخدام اولمیه جقدر

اون سکزنجی ماده تفراف مأمورلندن بری پالتمس افشای اسرار ایتوبده اسرارک قاش اولمی اسبابی تسهیل خفتهده دیگر بر کیتیه ارا نه طریق ایدر ایسه مأمور مرقومه مفتی اسرار نظریه یا قبول و طالده ایکلیسی بردن مظهر تا ذیب اوله جقدر

اون طوقونجی ماده افشای اسرار ایدن تفراف مأموری خنده مال تفرافک قاش اولمندن طولای کرک مکتوبی اخذ ایلده چک آدمک و کرک صاحب مکتوبک ضرر وزیانی وقوعه بولوبده تضمینی ایچون دعاوی قانونی موجبیه محاکمه اولقی استرایسه اول مأموری محاکمه دعوت ایلده یله چکدر

(سکسان برستمی جادی الاخری اوائلده اراده)
(سندیمی استحصالی اولغش اولان بدلی)

یکرمی مادی هرکیم بروعد و یا عید و یا خود دیگر صورته رشوت ویره دل تفراف مأمورلندن برینی تفراف امراری افشاسنه تشویق ایدر ایسه تفرافنامه سرینی افشا ایدنر مثلاً تأدیب اولنه جقدر
یکرمی برینی مادی هرکیم اداره عومیده و یا مأمورلندن برینه افشا ایدر جک اولور ایسه جزاقوننامه ها پونک احکامی موجبده مفری جزاسیه تأدیب اولنه جقدر

(التجی فصل)

(تفراف اوله لریک وقت کشادی بانددر)

یکرمی ایکرمی مادی تفراف اوله لری شهرتسا نیک ابتدا سندن جزیراتک نهائیه قدر صباحین ساعت اولدن کجه ساعت درده و غوز ایداسندن ایلول نهائیه قدر صباحین ساعت اولدن کجه ساعت بشه قدر و شهرتشرین اولک ابتدا سندن کانون اول غایته قدر صباحین ساعت بدن کتک احشام ساعت التیبه و کانون ثانی ابتدا سندن مارت نهائیه قدر صباحین ساعت ایکدن کجه ساعت بدیه قدر آجیق بولنه جقدر و چجه و باز اولولسالی مبارکه و عید شرفلده و یا خود بورلی کونلده تعطیل اولتوب و عادی کونلک اسواله خلل کلوب هرکون ایشله جقدر و هر بر اوله ملک آجیق و قبالو بولنه جتی وقتک ساعتلی قیوسه تحریر اولنه جقدر

بدنی فصل

تفرافنامه اردنک اصحابه اعطای بانددر

یکرمی اوچینی مادی بر تفراف تفراف مرکزیه و رودنده مأموری طرفدن وزه اولنه قدر نصکره اصحابه و بریه جقدر اگر آسایش عومی به طوقور تفراف ایسه صاحبه اعطا اولتوب و بوعدم اعطا اول تحریراتک کلدینی محل تفراف مأموریه دخی بلدیریه جقدر
یکرمی در دینی مادی صاحبه کوندرلیو بد تفرافنامه فنده قالی و صاحبی کلوب ارامق شرطیه شاید بر تحریرات کاور ایسه فله وصولی آده صاحبی طرفدن طلب اونجهیه قدر کلدلو بر چکجه نیک ایدنده حفظ اولنه جقدر
یکرمی

یکرمی بشیمی مادی محل ورود حد اولان دارنده خارجده بولنان محله دهینی طشره کوندرلک اوزره ورود ایدن مکتوبلر مکتوب کوندرن آدمسک مطلوبه کوره یا پوسته و یا خود مخصوص رسای واسطه سیه محله ارسال اولنه جقدر و بونک ایچون و قوه و بولنه جتی مصارف مکتوب صاحبی طرفدن و بریه جتی مثلاً در سعادت جوارنده بولنان کویله یعنی تفرافنامه لره بید اولان برله مکتوب صاحبی بونک ایچون و وصل تحریرات واسطه سیه مکتوب کوندرلریک حالده بالطریق قالی و بار کیرا جتی مثلاً مصارف و قوه بولنه جقدن مصارف من بوره دخی مکتوب صاحبی طرفدن اعطا اولنه جقدر
یکرمی التجی مادی بر محل و یا خود محال مختلفه دسا کن رطاق آدملر و محال مالک اوله رقی رکسته طرفدن تفراف کوندرلریک حالده و تحریراتک وصولده بشه بشه اصحابه اعطا اولتوب بولنه محال مالک اوله رقی اولدینی هیچ برینه افشا افاده اولتوب جقدر

یکرمی بدینی مادی ورود ایدن هر بر تفراف محله ارسالده اشبو تفرافی اخذ ایدن آدک کندومی و یا خود قلملساندن بری و یا خود خدمتده بولنان رکسته طرفدن امضا اولتی اوزره تفراف اخذ اولدینی شعر بوروقه دخی تحریرات مذکوره ایله برابر ارسال اولنه جقدر و اشبو ورده نیک درونده مکتوبک محله تسلیی وقت و ساعتک تحریر اولتی لازم کله جقدر اگر تفراف اوزره یازلش اولان ایسه کوره صاحبی و یا خود شعلاتندن بری و تحریراتک تحریرات مذکوره تکرار و رود ایدینی اوله به کوندرلریک کیفیت حال اشبو تحریراتک اوزرینه یازیه جقدر

یکرمی یکرمی مادی بر تفراف اوزری مرسل الیه وصول ایچون ایجاب ایدن ایضا حاکم یازلدینی حالده تفراف مأمورلریک قبول ایلامه حق و صلاحیتیری اوله جقدر

یکرمی حقوزینی مادی بر ذاته کلان تفرافنامه نیک دیکری ماله مطامع اولتی ایچون اصولی اوزره سندینی انضالی لریک قبول و ثبات ایدن کد نصکره مؤخر امانده ایدر ایسه بوندن طولانی اصل تفرافک صاحبی ضرر و زیان ادعا ایدینی حالده تفراف مأمورلری مسؤول اولدیری بوندن تفراف آان آدم مسؤول اوله جقدر

او تو زینی مادی تفرافنامه بولدینی شهر و ملکندن بر ساعت مسافه دن

زیاده اولان بخاره کوندرله جگ تفرافاندهل پسته ایله ارسال اولوب فقط مخصوص تاناروساچی ایله کوندرلسته صاحبی طرفندن مأذونیت وریلور ایسه چر ساعت ایچون رسمی پسته اجرتک تادیه سندن بشته بر جیدیه بشلک اعطا ایله جکدر

اوتوز برنجی ماده بکری بشیمی ماده ده ذکر اولدیغی اوزره متحدالما ل اولهرقی معسدد کسندله بدن کوندریلان مکتوبلر ایچون یالکز برنسک اجرت رسمیه سی آذوب دیکرلرله کوندرله جکدر دن فقط صورت اولقی اوزره بر جیدیه بشلک آله جکدر

اوتوز ایکنجی ماده بر کسند کتدو طرفندن کوندرلش و یا خوداخذ اولمش اولان بر تفرافک صورتیه دسترس اولقی استنبی حالده جیدیه اولهرق اوج غروش اعطا ایله جکدر

اوتوز اوچنجی ماده هر کیم رسومات نقلیه بی یکی قات تادیه ایدر ایسه مراسله سنی تهید ایدر برمه صلاحیتی وارد و یوشللو تهید اولنان بخاره یولک وصول بولدیغی مراکز مدبری طرفندن لاجل التصدیق تکرار کیویه نقل و ایصال اولنه جکدر و مرسل الیه طرفندن ابی هفته طرفنده جواب یازدیغی حالده صاحب مکتوبک استدعای اوزرینه اجرت تهیدیه کیویه وریله جک و یوندن صکره جواب یازقی مراد اولدیه قده اجرت مرسل الیه طرفندن وریله جکدر

اوتوز دردنجی ماده تفرافی ارسال ایدن هر بر کسند اشبو تفرافک کرک تفراف مرکزله و کرک یونی اخذ ایله جک کسندک افاقتکانه قنی ساعته وصول بولدیغی خبریک کتدویه یادیرلمانی تفرافاندهل طلب ایله یلوب فقط یولک ایچون کوندردیگی مکتوبه ورمش اولدیغی بکری کلهک اجرتک رسمی اعطا ایله جکدر

اوتوز بشیمی ماده محرراتک جوابی مصارفی تفراف ارسال ایدن کسند طرفندن پشینا تادیه اولدیه جکدر بو حالده جواب طلب ایدن کسند مسافنده کوره بکری بش کلهک بر تحریرات رسمی اعطا ایدرک بر مقبوض سندی اخذ ایله جکدر قطعه کور جواب کلدکه بکری بش کلدن زیاده اولوبده وریلان آچه کفایت ایددیگی صورتیه اوست طرفتی دخی تادیه به جیور اوله جکدر

اوتوز

اوتوز بشیمی ماده تفراف خطنه عارض اولان بر جاده دن و کرک سایی و تانار ایله کوندرله جک اولور ایسه یونلک قصوری کی سائر اسباب جیور دن ناشی تحریرات وارده صاحبه پسته دن کج تسلیم اولنور ایسه تادیه اولمش اولان مبالغ صاحبه اعاده اولنه جکدر و تفرافک کوندرلستندن مفلوب اولان کیلیقی امال و اجرا ایله جک سهو و خطا ایله تفراف مأمورلی طرفندن تفرافک مالکی تبدیل اولندیغی تقدیرده اجرتی نه صاحبه رد قلنه جکدر

(سکرتیجی فصل)

(تفراف مرکزنده ولان بخاره مأمورلیک)

(وظیفه خدمتله داتردو)

اوتوز بشیمی ماده کرک درسمات و کرک ممالک محروسه شاهانه ده بولنان کافه تفرافاندهل مأمورلی تفراف اداره عومیه سنک تحت امرنده و معینده و طشره تفرافاندهل مأمورلی مرکز مدبرلیک و مرکز مدبرلیدی تفراف مفتشلیله معاونلر یشک تحت امرنده اوله جکدر

اوتوز سکرتیجی ماده طشره تفرافاندهل مدبری تفراف آلوب ورمک فنی تخصصیه و یونده قزی بخارده اجرایه جیور اوله جکدر

اوتوز بیتمی ماده ماکینه لک تفراف ایشندن بشته بر شیده استعمالی کلیاتینوع اولدیغندن بونلک حسن محافظه سنه تفرافاندهل مدبری اعتنا و دقت ایله جکدر

اوتوز بیتمی ماده بخاره مأمورلی مدبری طرفندن تخصیص اولنه جی نوبت اوزره یل یعنی الکتریکل اجزایینی حفظ و جراست ادبوس فذح و فحائلری بوخنده تعین اولان آدمه و قیله تمیزلدر برمه دقت ایله جکدر

اوتوز بیتمی ماده بخاره مأمورلی استعمال ایدکاری ماکینه لری سنک نایب تمیز اوللرینه دقت ایله هرکون نوبته کیردکاری و قنده پسته بی معاینه ادبوس زوی تقدیرنده هررقونداقی یعنی ماکینه لک ویده لری تمیز ایله جکدر

اوتوز بیتمی ماده مأمورین مرفومه بدخواهلق و یا خودا قیدسزلی ایله

ماکینه‌ری یوزار ایسه بوندن ماکینه‌له ترتیب ایدمچک زباندن کئسده‌وری
مستول طوبله چقدر برنجباره مأموری استعمال ایتدیکی ماکینه ده برقصور
اولدیفنی شبه ایدر ایسه درحال کیفیتی مدبرینه افاده ایله مدبر موی الیه
دخی اشبو ماکینه‌ی کئندوسی تبدیل ایدوب صحیفا استعمال اولغز درجده‌لده
ایسه نهمرا اولغز اوزره ماکینه جی به کوندره چکدر

فرق اوچتی مایه وسط خطده بولان مرکز مأموری باشده بولسان
مرکز مأموری طرفدن سوال اولان ماده‌له درحال جواب ویره‌چکدر
و قوشقا سیون ایستکارنده هیچ اعتراض ایتوب اجرا ایدله چک واکر
مطلوب اولان ماده‌له بر اعتراضی اولور ایسه ژورناله‌قید ودرج ایدوب
مدیر طرفدن کیفیت تلفراف اداره‌سی جانبته عرض ویدان اولنه‌چقدر

فرق دردیجی مایه طشره تلفرافخانه مدبری وکرک رفائنله بولسان
مخاره مأموری اجرای تعاطی مخاره ایچون توپری وئنده دائمی پوسنده
حاضر اولوب یالکر طعام وئنده پوسنده دن آریله یله چکدر ایسه ده دائمی
برقیری بلتاو به پوسنده بی بکله‌چک وکیجه نوپرتینی دخی اجرا ایلده‌چکدر

فرق بشتی مایه تعاطی مخاربات خصوصتی تأخیر ویاخود منع ایلان
ورده برتی وایکچی فصلارده تقدم مخاربات قضیه‌له اعتنا ایتسان
و منافع ذاتیه ایچون تعبیرکله و تأخیر مکاتبه‌یه تشبث ایدن هرر شامور
مأمورین چیتارلدن بشته نظاما مستحق اولدیفنی جزای دخی کوره‌چکدر
فرق اتیجی مایه مأمورین حقنده اوله‌جق مجازات دخی اولانکده پروتایه
نظامی وجهله معاشندن قطع واثانا مأموریندن طرد اولغندن عبارت
اوله چقدر

فرق بدیجی مایه هرر مأمور یوک طرفندن تکدر اولدیفنی حالده
تلفرافخانه ژورناله‌قید اولتوب برسنه طرفنده‌یوله اوج دفعه تکدیره‌مستحق
اولدیفنی حالده دردیجی‌سند مأموریندن طرد اولنه‌چقدر

فرق سکریتیجی مایه تلفراف مأمورینک کافه‌سی صنف صنف البسه
مخصوصه لرینی دائمی تمیز حالده اوله‌رق آکسای به مجبور اوله‌چقدر
(عقوزتیجی)

(عقوزتیجی فصل)

(تلفرافخانه مخارباتی اوکرتک ایچون تلفرافخانه به آندجق شاکردان)
(حقنده اولان نظاماندر)

فرق طقوزتیجی مایه شاکردانک عدد اسنانی اون سکرین نهاسیت اوتوزده
قدر اوله‌چقدر

الیجی مایه تلفراف شاکردی لایضله اوکیوب یازمه اولدیفنه برتی
قده آلفه‌مقدر اولدیفنه وعل حسابی دخی بیلدیکه آلفه‌چقدر

الیجی مایه هرر شاکرد اصحاب عفت واستقامتدن بولندیفنی ورتنه‌له
مهم اولدیفنی متضمن ایکی معبر ذات طرفدن شهادتنامه ابراز ایدمچکدر

الیجی مایه شاکردان موی الیه‌ک درسعادت تلفرافخانه‌سندده‌ددی
نهاسیت اون ایکی وطشره تلفرافخانه‌لده ایکیشتر نقری تجاوز ایتدچکدر
و ذکر اولسان طشره تلفرافخانه‌لرینه آندجق شاکردانک اول امرده
یازیسی و شهادتنامه‌سی اول محاکم تلفراف مقشیری طرفدن تلفراف اداره‌سی
جایته کوندر یلرک رخصت استحصال اولدیفنه آلفه‌چقدر

الیجی مایه شاکردان موی الیه‌ک امرارینی کیم ایدمچکدر
و تلفرافک قوانین و قضااماته اتباع ایلده‌چکدر نه درسعاده تلفراف
مجلسنده وطشره‌لده مملکت مجلسلنده تحلیف اولنه‌چقدر

الیجی مایه فرانزجه اوله‌رق اجرای مخاره ایچون آندجق شاکرد
یالکر درسعادت تلفرافخانه‌سندده مخصوص اوله‌رق بونلرک عددی دخی
نهاسیت اتی نقری تجاوز ایتدچک و دولت علیه تبعه‌سندن اولیان کسند
شاکردلکه قبول اولنه‌چقدر

الیجی مایه شاکردان موی الیه‌ک باش مأمورله معلرینه اتباع
و اطاعت کوسمه‌چکدر

الیجی مایه کافه شاکردان تلفراف مدبرینک حضورنده معلزی
حاضر بولندیفنی حالده بالامتحان مهارت لرینی اثبات ایدمچکده و سائر شروط
مطلوبه‌ی اکیال ایتدیکه مخاره مأموری تعیین اولنه‌چقدر

اللی بدینی ماده شاکردان موی الیهم روفق مطلوب اثبات مهارت ایلدینی واستخداملرینه لزوم کوردینی جالده اولوقت تلفراف مدرینک شهادت وانهای اوزرینه نائل معاش اوله جعفردر وطشره تلفرافخانه لری آجله فقه استحقاق وقابلینرینه کوره مأمورینه تبیین اوله جعفردر

اللی سکرینی ماده شاکردان موی الیهم اثبات مهارت ایدرک رسما مأمورینه التذقی نه کندولری ونه ده بالواسطه معاش طلبیه حقولری اوله بدینی مثلاً بولک ایچون هیچ برکسنه بی تصدیع ایده به جکارددر

اللی طوزینی ماده شاکردان موی الیهم درس وفتنده حسن حرکت اوزره بولنه جعفری مثلاً درسک غیری وفتنده دخی مغار آداب حرکتده بولنه جعفردر
التمشینی ماده شاکردان موی الیهم ایام صیفده هرکون صباحلین ساعت اون یکیدن اخشام اوزری ساعت اوله قدر وایام شتاده صباحلین ساعت اوچدن اخشام اوزری ساعت اون بره قدر تعلیم وتعلله مشغول اوله جعفردر

التمشینی ماده شاکردان موی الیهم کندولرینه تخصیص اولان مخاره آلتندن بشتنه سینه طوقه به جعفردر رسما مخاره مأمورینه التذقیه ماکینه اوله سینه دخول ایدیه جکارددر

(اونچی فصل)

(تلفراف خطی محافله سینه مأمور سواری و پاده چاوشلرک وظیفه دت)
(و مأمور یتلرینه دائردر)

التمشینی ماده چاوشلر تلفراف خطی کوزجله حفظ و حراسته مأمور اوله رقی باش چاوشلرک اوامری التده اولدقزندن بولنر خطده بر بوزقلق وقوعنده طشره تلفراف خانه لری مدرلری طرفندن کندولرینه وقوعه بولنه جق اوامره امتثال ایلایه جکارد و خطی طولاشور ایکن مقتضی اولان آلات وزدبانی حامل بولنه جعفردر

التمشینی ماده باش چاوشلر دخی دیگر چاوشلرکی خطده بر بوزقلق کوردینی آیده درحال تمیر ایتک وظیفه مأمور یتلر اولدینی مثلاً مأمور اولدینی حدودنده قدر چاوش وار ایسه انزلک وظیفه مأمور یتلرینی

ایضا

ایضا ایدوب ایتکدر بیه دقت ایتک اوزره هفتده ده برکره خط بو بیه کیدوب کله جکدر و باش چاوشلرک زنده دخی مقتضی اولان آلات وزدبان بولنه جعفردر

التمشینی ماده تلفرافخانه بولنان محفل قر بنده اقامت ایدن چاوشلر تلفراف خطنک ایشلیوب ایشلیکی خیر آتی اوزره بهرکون تلفرافخانه لری مدرلری زنده کلوب سؤل ایده جکارددر

التمشینی ماده تارک وصا تر شلرک سر یغاً تمیری خصوصی بون چاوشلرک وظیفه مأمور یتلری اولدقزندن هر کون طلوع شتده خطی طولاشور جقه جعفر ونلری انشای شتاده لزومی قدر کوشده جکارد و موسم صیفده کره جکارددر و مذکور تارک و پورسلرک اوزردن اورجکاردی و سار فالتلری میرلایه جکارددر

التمشینی ماده هر بر چارش مأموری اولدینی مسافه نک احوالی تلفرافخانه به الک یقین مسافه ده بولنان چاوشه بیان ایدجک و بوجاوشدخی کیفیت خطک بقنده بولنان تلفرافخانه مدرینه سر یغاً یلدره جکارددر

التمشینی ماده تلفرافخانه مدرلری طرفندن چاوشلرک کشت و کذارینه دقت اولنه جق یعنی بر چارش فلان ساعته فلان محله بر برینه تصادف ایچوب بونخصیص اولنسان محله چاوشک بر یسی بولندینی جالده اورایه کیتبان چاوشلرک حوزدینی کجرب ناراست کلنیه به و محل اقامته قدر کیدوب محل مذکور کلامسک و خطی طولاشور کلامسک سبیتی کندودن باستیال کیتبیتی دیگر چاوشلر واسطه سبله الک یقین بولنان تلفرافخانه مدرینه

التمشینی ماده هر چاوش مأموری بولندینی مسافه نک طرفنده جزئی بر بوزقلق بولندینی معنوی اولدینی آیده تمیر یچون سر یغاً و حاجاجل محل مذکور کیده جکدر اگرچه خطده سطلق ز یادجه اولوب بر جوق وقت تمیره محتاج اولدقه مخاره فی تعطیل انتقیده جک صورتده جارینه تمیر ایدوب سر یغاً کیتبیتی خطک تعلقی اولدینی هر کرک مذکورینه یلدر بروب صکره مستحکم اوله رقی یله جعفردر

التمشینی ماده تلفراف چارشلری بقازنده تلفراف اشارتلو البسه مخصوصه لرینی دائماً تمیر اوله رقی تلبس ایده جکدر

بشخصی ماده تلفراف چارشردن برسی خسته اولدینی و بارمانه شریفی
بولد یقی حالده بالطبع ما مور اولدینی حدودك بحافله سنه باقیا جغندن
او طالعده هر قوم چاوش کیفیت حال و معدرتی بقینده بولان چاوشلره
اخیسار و بولدینی قضا مدیرنه افاده ایلدیرك موقتا بر بنده بروکیل قعین
ایلده جقدر

بش برنجی ماده چاوشل و باش چارشركست و كذار ایلدیركی برلده
و کویله اهالی به هیچ برکونه رنجیده و تعدی ایتیه جقدر بر یعنی کندولرینه
و حیوانلرینه بجایا هم و به جك استیقه جقدر اگر ذکر اولدینی اوزره
برکسته به طرفین تعدی اولوروما کولات و مشروبانیلر ایتیه برنی ورمیوید
بولدن طولانی حلقه شکایت و قو عولور ایسه جزا قانونا مد هما یونی
احکامه تطبقا اجرای مجازات اولنه جقدرن بشقه ما مور بدن طرد
اولنه جقدر و بولورك احوال و حرکاته و اضافی و طبعه ماموریتلده بولنوب
بولدقنه ما مورین بحله طرفندن دخی دقت و نظارت اولنه جقدر
(اون برنجی فصل)

(چاوشلرك قباحتلی و قوعنده اجرا اولنه جقی مجازات بیانده در)
بش اکیچی ماده مذکور چاوشلرك بو نظامنامه احکامی اجراییه کتلرندن
و یاخود سائر خصوصدن طولانی برده سنده معاشلک نقصی قطع اولنوب
دفعه ناییده خدمندن اخراج اولنه جقدر
بش اوچنجی ماده بر سنه طرفنده معاشندن تکمیل بر آلیق معاشی توقیف
اولنش اولان چاوش سنه ناییده جزئی رقابت اولنش اولسه بیه بد خدمندن
اخراج اولنه جقدر
بش دردنجی ماده بر چاوشل جزئی رقابتی ظهورنده معاشندن بش
کونلکی توقیف اولنه جقدر و نه کونه اولور ایسه اولسون بر بوزقلنی حالی
اوزره بر اغوب تعمیر ایتمسان و بوزقلنی حقدنه پاکش خبر و برن و خطلک
اوزرنده طولانور ایکن نازلک و سائر شیلرک بوزقلنی کورده ان و همه بیان
چاوشل خدمتلندن اخراج اولنه جقدر

بش بشنجی ماده چاوشلک و سائر مامورلرک و قوعبولان قباحتلندن
طولانی مجازاتلده اوله رق معاشلندن توقیف اولنه جقی ایتیه فنی
محل مامورلری و چاوشلری ایسه اول محل تلفرافلده مدیری مبلغ منوری
تلفراف

تلفراف حاصلاتنه قید ایدرک کیفیت تلفراف اداره سی جانبته بیان و اشعار
ایلده جقدر

(اون اکیچی فصل)

(تلفرافلده ایصال مکاتب خدمتده مستخدم خدمتک وظیفه)
(ماموریتلده دادر)

بش ایتنجی ماده هر بر تلفرافلده به موصل محررات نایله تعیین اولان
خدمتک وظیفه خدمتی تحریرات وارده تلفرافلک میض بر صورتی
در حال اخذ ایدوب بلا توقف درون مملکتده صاحبی بالتبش کذبوسی
پو اور ایسه کندوسنه بوله مدینی صورتده معلوم اولان شیرینی و یاخود
آدمنه بالارائه اول امرده مقبوض سندینی امضا و یاخود تعمیر ایتدیردیرك
بعده تسلیم ایلده جك و بوسندی هیچ بر محله آرام و توقف ایتکیمزین
طوشریمه تلفرافلده به کتوروب مامورینه اعطا ایلده جقدر

بش دیکنجی ماده بر موصل محررات صاحبنه تسلیم اولتی اوزره کندوسنه
اعطا اولان تحریرات تلفرافلک صاحبی سکرکی کتیفتیش و تحریر
ایلدکدنصره اول آدم بر محله کیتیش و یاخود وفات ایتیش ایسه در حال
تلفرافلده کلوب مامورینه بیان ایلده جقدر

بش سکرکچی ماده تلفرافلده بر ساعتدن زیاده بدینی اولان برله
مکتوب صاحبی بولق ایچون موصل محرراتک بالطبع قایق اجری
و بارکیر اجری مثلاً و مصارفی و قوعبوله جغندن مصارف مزوره دخی
مکتوب صاحبی طرفندن کندوسنه اعطا قلنه جقدر

بش طوقونچی ماده بند سابقده بیان اولندینی وجهله تلفرافلده به
بر ساعتدن قریب بخلاره موصل محرراتک کتوروب تسلیم ایتیش اولدینی
تلفراف مکتوبی ایچون طرفلک اوزرنده یازلدینی اوزره هیچ بر ایتسه
طلبنه حق و صلاحیتی اولدینندن شاید خلاصه حرکت ایله پاره استبدینی
و آلدینی و ایشیدلینی و یاخود حامل اولدینی مکتوبی وقت و زمانیه
صاحبنه کتوروب ایتکدیردینی تحقیق اولدینی حاسده خدمتلندن
چیتاریلده جقدر

(خانه)

اشبو نظامنامه ده محرر مواد و تنبهاتک خارجده اوله رق طشره درده برشی

﴿ ۳۶۲ ﴾

وقوع ولذیغی ویاخود لازم کلدیکی حالدہ در سعادت تلغراف اداره سی
طرفه مراجعت اولنه جقدر

اشبو نظامنامه مجلس عالی تنظیمات طرفندن تصدیق اولنه رق اجرای
احکامنه ابتدار اولتمی خصوصنه اراده سنیه حضرت پادشاهی دخی
متعلق و شرف صدور بیورلش وعینیه دیوان همایون قلمنه قید
ایتدیرلش اولقله نسخ مطبوعه سی بالجمله مأمورینه نشر و اعلان اولتمشدر

فی ۲۷ ربیع الاول سنه ۱۲۷۶

İBUL
ŞEHİR
KİTAPLIĞI

﴿ تلغراف ﴾

SULTAN, IN A PANIC, GIVES CONSTITUTION

**Garrisons Throughout His Euro-
pean Dominions Join in the
Revolutionary Movement.**

DESERTED BY ALBANIANS

**Constantinople Startled by an Irade
Calling for the Election of a
Chamber of Deputies.**

CONSTANTINOPLE, July 24.—With the larger part of his European domains in the hands of revolutionists and deserted by the Albanians upon whom he relied for suppression of any rebellion Abdul Hamid II. this morning decreed a Constitution for the Turkish Empire.

Constantinople was startled this morning by an irade calling for the assembling of a Chamber of Deputies. Other centres of population were soon informed, for telegrams were sent throughout the empire to the Valls and the District Lieutenant Governors with the necessary orders for the holding of elections. The Constitution which the irade now makes effective is practically the one worked out in 1876.

ÖZGEÇMİŞ

Bahadır Çelebi 2004 yılında girdiği Fatih Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden 2009 yılında mezun olmuştur. 2008 yılı Ocak-Haziran döneminde Erasmus öğrencisi olarak Hague Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde eğitim görmüştür. Yüksek Lisansını Fatih Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde Türk-Yunan ilişkilerini inşacı teori perspektifinden incelediği teziyle tamamlamıştır. Lisans ve Yüksek Lisans eğitimi boyunca çok çeşitli akademik faaliyetlerde bulunan Civil Academy Sosyal Bilimler Çalışma Topluluğu'nun üyesi ve idarecisi olmuştur. Eylül 2012'de İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Uluslararası İlişkiler Doktora Programına başlamış ve çalışmalarını siyaset sosyolojisi ve siyasi tarih alanlarında yoğunlaştırmıştır.